

*A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOK/ROMÁK
A HÉTKÖZNAPI ÉS
A TUDOMÁNYOS
DISKURZUSOK TÜKRÉBEN*

Dupcsik Csaba

Institute of Sociology • Centre for Social Sciences • Hungarian Academy of Sciences

Magyar Tudományos Akadémia • Társadalomtudományi Kutatóközpont • Szociológiai Intézet

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOK/ROMÁK
A HÉTKÖZNAPI ÉS A TUDOMÁNYOS DISKURZUSOK TÜKRÉBEN

Dupcsik Csaba

Sorozatszerkesztő:

Kristóf Luca

ISSN 2063-2258

ISBN 978-963-8302-53-3

A kiadásért felel az MTA TK SZI igazgatója

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

Budapest 2018

Studies in Sociology

(Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences)

Szociológiai tanulmányok (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet)

2018/1

DUPCSIK CSABA¹

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOK/ROMÁK
A HÉTKÖZNAPI ÉS A TUDOMÁNYOS DISKURZUSOK TÜKRÉBEN

A magyarországi cigányság a cigánykutatások tükrében, 1890–2008
(Budapest: Osiris, 2009) c. kötet második, átdolgozott kiadása

Kemény István emlékének

TARTALOM

Előszó az új kiadáshoz	3
I. Bevezetés – elméleti keretek	8
II. A romák a középkori és kora újkori Magyarországon	26
III. A 18–19. század	43
IV. Szűkülő horizont – a 20. század első fele	81
V. A szocializmus kora I.	120
VI. A szocializmus kora II.	149
VII. „Beszéljünk róla” – a diskurzusok a rendszerváltás után	196
VIII. A rendszerváltás után II.	227
Felhasznált irodalom	257

¹ 2017. január 1-jén a szerző az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet és a KRE BTK Társadalom- és Kommunikációtudományi Intézet Szociológia Tanszék munkatársa

ELŐSZÓ AZ ÚJ KIADÁSHOZ

Hét éve jelent meg e könyv első kiadása.² Mindmáig ezt tartom a legfontosabb művemnek, erre kaptam a legtöbb és legpozitívabb visszajelzést, mégis, az évek során egyre kritikusabb is lettem a saját munkámmal kapcsolatban – megérett a helyzet egy átdolgozott kiadás megjelentetésére.

A *Cigánykutatások* írásakor kettős célt tűztem ki magam elé: 1.) a magyarországi romák/cigányok (az elnevezésről →17) kutatásainak, társadalomtudományos *igényű* leírásainak és elemzéseinek a kritikáját, illetve 2.) az ezek által nyert, megalapozottnak vagy legalábbis valószínűnek tekinthető ismeretek tankönyvszerű összefoglalását.

A fenti pontok összekapcsolása természetesen nem problémátlan. A társadalomtudományos *igény* ugyanis az itt elemzett művek egy jelentős részénél csak óhaj maradt. Az első kiadás megjelenését követően számos kollégám értetlenkedett: miért érzem egyáltalán szükségét, hogy ilyen művekkel vitatkozzak? Bár megértem az ilyen kritikákat, s igyekeztem is az ilyen vitákat rövidíteni, változatlanul úgy érzem, hogy nem tehettem meg, hogy pusztán mint történelmi jelenséget ismertessem ezeket a megnyilvánulásokat. Az intellektuálisan oly gyakran gyengén megfogalmazott nézetek ugyanis a mai napig dominálják a cigányokról/romákról szóló diskurzusok zömét, ezért kritikájukat is elengedhetetlennek érzem. Egy olyan világban, amelyben a *tényen túli* (*postfaktisch, postfactual, stb.*) kifejezés „*az év szava*”³ lehet, elavultnak tűnhet a racionális, érvelő, vitatkozó attitűd. Én azonban makacsul ragaszkodom hozzá, s bízom benne, hogy ezzel még mindig nem vagyok egyedül.

A kritikák egy másik csoportja⁴ azt vetette fel, hogy könyvem tulajdonképpen nem a cigányok története, hanem a romákról szóló többségi diskurzus, a „*cigánykérdés*” *története*, s a címet inkább a kiadó érdekei határozhatták meg. Ez egyrészt helytálló észrevétel, magam sem tagadtam soha, másrészt viszont, bizonyos mértékig mégis jogosnak tartottam az első kiadás így kapott címét. Úgy vélem ugyanis, hogy – bár természetesen erős forráskritikai attitűddel, de – mégiscsak a róluk szóló (szak)irodalmon keresztül lehet a legjobban leírni a romák múltját és jelenét. Hogy ez egy „*kívülálló nézőpontja*”? Természetesen.

² A magyarországi cigányság története: *Történelem a cigánykutatások tükrében*, Budapest: Osiris 2009; a továbbiakban mint *Cigánykutatások* vagy mint *első kiadás*.

³ *Die Welt*, 09.12.2016 <https://www.welt.de/kultur/article160136912/Was-Sie-ueber-das-Wort-des-Jahres-wissen-muessen.html>

⁴ Többek között kiváló kollégám, Nagy Pál (2015:77).

Kint s bent, egyszerre, egeret⁵

Az első antropológus, aki magyarországi cigányok között hosszú résztvevő kutatást végzett, a brit Michael Stewart volt, aki így fogalmazta meg episztemológiai kiindulópontját: „Magyarországon a cigányokról szóló legtöbb publikáció a »cigánykérdés« eszméjéből indul ki, vagyis elfogadja a többségi társadalom látásmódját, amely számára a cigányok mint különálló etnikus csoport léte valóban »kérdést« vet föl. Minthogy tizenöt hónapig roma nyelvet beszélő cigányok között éltem 1984–86-ban,⁶ én a cigányok szemszögéből írtam könyvet, és onnan nézve, ha egyáltalán »kérdés« merül fel, az a »gázsokérdés«.⁷ Magam azonban sem cigány, sem a cigányok szószólója nem vagyok, így hát »kívülről« is írtam a történetet, egy mind a cigányok, mind a magyarok világához képest kívülálló perspektívájából” (Stewart 1994: 11).

Talán irigykedem Michael Stewarra ezért a kettős kívülálló perspektíváért, s csak ehhez gyártok ideológiát, amikor kijelentem: néhány évvel könyvének megjelenése előtt, még egyetemistaként olvastam először Georg Simmel zseniális esszéjét, *Az idegent* (Simmel web [1908]). Kiváló tanárom, Wessely Anna interpretációjának felhasználásával azóta is úgy látom: a szociológusnak a *hivatásos idegen* episztemológiai pozícióját kell felvennie. Azaz: még a jól ismert társas viszonyokra is úgy kell reflektálni, ahogy azt egy idegen tenné (vagy legalábbis meg kell próbálnia). Ráadásul *szakmai félvér identitásom* van, félig szociológusnak, félig történésznek tekintem magam. Márpedig a történész szinte minden esetben kívülállóként kénytelen tárgyát tanulmányozni (legalábbis, amíg az időgépet fel nem találják).

A harmadik hatás, amely megismerési attitűdjeimet befolyásolta, negatív: a szocialista rendszer utolsó évében kezdtem egyetemi tanulmányaimat, s még túlságosan ráláttam arra a sokszor görcsös törekvésre, amellyel sok kommunista *értelmiségi*, generációkon keresztül, próbálta elhitetni környezetét relevánsnak hitt részével, illetve saját magával, hogy polgári származása ellenére is képes felvenni a tudományos-mitikus marxi értelemben felfogott *proletariátus* nézőpontját. Ironikus: jómagam *tényleg* munkásszármazású vagyok, s valószínűleg életem végéig idegennek (*Fremd, stranger*) fogom érezni magam abban a budapesti értelmiségi közegben, amelyben élek. Azt hiszem, ez az idegenség-érzet rokon lehet azzal, amelyet sok roma értelmiségi kollégám érezhet (ha összevethető egyáltalán). A lényeg, hogy *nem* kísérletezek azzal, hogy megkonstruáljak egy virtuális és nyilván jórészt illuzórikus azonosulást „a romákkal”.

Amolyan ismeretelméleti szörszálhasogatásként azt is megjegyzem, hogy a „*belső nézőpont*” amúgy is mindig egy konkrét cigány közösség belső nézőpontját jelentheti, *nem „a romák”* nézőpontját⁸ (204). Éppen hogy a kettő azonosítása vezethet differenciálatlan, esszencialista szemlélethez – mintha „a roma” ugyanazt jelentené minden korban, minden társadalmi rétegben, minden nyelvi-kulturális csoportban, stb. Az ilyen belső nézőpontok nyújtotta belátásokat vagy úgy hasznosíthatjuk a romák megismerésének céljaira, hogy feldolgozásakor ugyanúgy betartjuk a tudományos ismeretek létrehozásának és kezelésének általános szabályait, mint más források esetében – vagy más műfaj, például a szépirodalom vagy esszé keretein belül maradunk. Másként megfogalmazva: egy romáról szóló ismeretelem nem lesz *okvetlenül* hitelesebb, sem szakmai, sem morális értelemben, pusztán attól, hogy egy roma fogalmazta meg, illetve nem lesz *okvetlenül* hiteltelenebb, pusztán attól, hogy egy nem cigány írta le azt.

5 A verssor-parafrazist (vö. „...*ügyeskedhet, nem fog a macska/egyszerre kint s bent egeret...*” József Attila: *Eszmélet*) felhasználtam már egyszer, Léderer Pál inspiráló könyvéről szóló recenziómban (Dupcsik 2003).

6 A kutatásáról beszámoló kötet (kisebb tanulmányokat nem számítva) magyarul 1994-ben jelent meg, ez indokolta, hogy a kutatással a rendszerváltást követő részben foglalkozom. DCs

7 Romani nyelven *gázsonak* (*gázsó, gádzsó*) nevezik a nem cigányokat. DCs

8 Lásd még Tóth Péter gondolatmenetét a romák „*belső történelmének*” „*elvileg is problematikus*” voltáról (2015a: 218–219).

A cigányokról mindig az *ellenségeik* írták a forrásokat, idézik Tawney-t Leo Lucassen, Wim Willems és Annemarie Cottaar (1998: 3). Alapvetően egyetértően idézik, sőt, kiterjesztik ezt az állítást számos korunkbeli történészre is, akik forráskritika nélkül használják a régi ellenségek által írt forrásokat. Az „*ellenségesség*” persze nem csak módszertani kérdés: ha a nem-romákkal azonosulva írunk a cigányokról, nagyon könnyű öntudatlanul (de gyakran tudatosan is) az *etnocentrikus gőg* bűnébe esni. De „*anti-etnocentrikus*”, *antirasszista*, *kritikai gőg* is létezik, amikor öntudatlanul (de gyakran tudatosan) azt sugalljuk, hogy *mi túlléptünk* őseink és számos kortársunk bűnein. Elismerem természetesen, hogy a kétfajta attitűd morálisan nem esik azonos elbírálás alá, de intellektuálisan mindkettő torzításokhoz vezethet.

Makacsságomat, amellyel azt állítom, hogy cigánykutatások tükrén keresztül mégiscsak egyfajta áttekintést tudok nyújtani a cigányok történetéről is, egyrészt egyfajta útfüggőség (*path dependency*) is magyarázhatja. Eddigi szakmai pályám során ugyanis egyszerre voltam tudományos kutató, egyetemi oktató, valamint társszerző egy általános iskolai és több középiskolai történelem tankönyvben is. A legtöbb kutató-kollégám, ha nem is mindig nyíltan, de úgy véli, hogy

a tankönyvírás = a kifinomult tudományos ismeretek „lebutított” visszaadása →
a legjobb tankönyveket a téma kutató szakértői tudnák írni.

Tapasztalataim szerint azonban ez dupla tévedés. Egyrészt, a tankönyvíráshoz *pusztán* az akadémiai szintű tudás nem elegendő; másrészt, minden tankönyv jóval szélesebb tematikát kell, hogy felöleljen, mint egy-egy kutató szakterülete. De lehet, hogy csak igazolni szeretném, hogy olyasvalaki ír, szándékai szerint *tankönyvként is* használható könyvet a romákról, aki nem vett részt cigányok életének, társadalmi helyzetének vagy történetének közvetlen kutatásában,⁹ hanem a mindezekkel foglalkozó cigánykutatásokkal foglalkozott.

A kettős célkitűzés, tehát a cigánykutatások kritikai összefoglalása és elemzése, illetve ezen keresztül a magyarországi romák társadalomtörténetének összefoglalása nem változott az első kiadáshoz képest. A kisebb stílári vagy terjedelmi javításokon túl azonban volt néhány tartalmi probléma is, amelyet most, a második kiadásban korrigálni szeretnék. Változatlanul a romák történetének kronológiája szerint fogok haladni, igaz, ez általában egybeesik a kutatástörténet kronológiájával (kivéve természetesen a történészeket).

A legfontosabb ilyen korrigálandó probléma az elméleti keretek elhanyagolása – bár ezzel jó társaságba kerültem. Mint Wolfgang Aschauer és Málovics Éva kitűnő cikke megállapítja: „*A magyar romakutatások nem rendelkeznek egyetlen egységes, konzisztens társadalom-elméleti modellel. Munkásságuk leginkább gazdasági, diszkriminációelméleti és kulturális magyarázó modellek »puha« egyvelege. (...) E megállapítás Dupcsik Csaba (2009) A magyarországi cigánység története című kötetére is áll, amely tényekben igen gazdagon tekinti át az addigi roma kutatásokat és azok eredményeit...*” (2012: 49). A kritikát részben jogosnak veszem, igaz, úgy, hogy közben tudatosan félre is értem, mintha az általam használt egyes elméleti modellek kidolgozatlanságáról lett volna szó. Mindenekelőtt: annak szemügyre vétele hiányzott, hogy hogyan¹⁰ konstruálják a társadalmak a csoportjaikat, hogy hogyan viszonyulnak ezekhez a megkülönböztetésekhez és azonosításokhoz az egyének.

9 Még ilyen kutatásokból származó adatok feldolgozásával is csak egyszer bízta meg Kemény István (lásd Dupcsik 1997).

10 Szemben az ún. esszencialista felfogásokkal, az egyes emberi csoportokat nem „*természetes*” képződményeknek, hanem társadalmi konstrukcióknak tekintem. E gondolat azonban, valljuk be, a társadalomtudományokban régóta *közhelynek számít* – a „*hogyan*” kérdése az igazán érdekes (részletesebben → 1. fejezet, 13).

Egyszerűbben: az *etnicitás* elméleteinek egy, a magyarországi romákra alkalmazott változata hiányzott – az új első fejezetben ennek vázlatára teszek kísérletet. Ugyanakkor, bár a többi kutató nevében nem beszélhetek, a „magyarázó modellek elegyessége”, ahogy Aschauer és Málovics fogalmazott, a *jelen kötetben* tudatos elméleti stratégia része (xx-xx).

Mai szemmel az első kiadás másik nagy problémája a Magyarországon túlnyúló nemzetközi kontextus szinte teljes hiánya, illetve a romák helyzetén és a romákról szóló diskurzusokon túlnyúló magyarországi kontextus vázlatossága volt. Az előbbivel kezdve: bár a nemzetközi tudományos piacon egyre nehezebben eladhatóak az egy-egy országra koncentrált elemzések, néhány kitekintésen túl ezen a hiányosságon most sem tudok változtatni. Világrendszer-elmélet ide, „*módszertani nacionalizmus*”-kritika oda, váltig állítom, hogy a magyarországi romák életére, illetve a róluk alkotott képekre gyakorolt nemzetközi hatások olyan mértékben a magyarországi ösztársadalom struktúráin és diskurzusain szűrődtek át (egészen a legutóbbi időkig), hogy elméletileg másodlagosnak tekinthetők. Természetesen ettől még szükség lenne e nemzetközi kontextus számbavételére és hatásainak elemzésére, de jelen munka céljait tekintve túlságosan megterhelné a könyvet, mind intellektuálisan, mind terjedelmi szempontból (illetve, több ponton túl is lépné kompetenciám határait). Szívesen átengedem az érdemben is használható, makro-regionális vagy globális összehasonlítások elkészítését más, ebben jártasabb szakértőknek. Két szignifikáns kivétel van, ahol a nemzetközi kontextusra komolyabb figyelmet kívánok fordítani: az egyik a holokauszttal foglalkozó rész, a másik az 1918 utáni Kárpát-medence (utóbbi terület ugyanis 1918 előtt Magyarországhoz tartozott, tehát csak az utolsó évszázadban vált a nemzetközi környezet részévé).

Kontextusnak tekinthető a mindenkori magyar társadalom egésze is, különös hangsúllyal a mindenkori etnikai kisebbségek helyzetén, illetve a „*kisebbségi kérdésekről*” folytatott diskurzusokon. Nagyon leegyszerűsítve: a 18. század utolsó harmadától kezdve a magyarországi politikai és társadalmi diskurzusok egyik legfontosabb kérdését a kisebbségek helyzete jelentette. Azonban egészen a 20. század derekáig más „*kisebbségi kérdések*” intenzívebben foglalkozták az etnikai magyar középrétegeket és elitet, mint a romák társadalmi helyzetéről folytatott diskurzus.¹¹ Valamikor az 1940-es évek vége és az 1960-as évek eleje között ment végbe a fordulat, aminek következtében ma már a „*kisebbségi*” kifejezést sokan „*a roma*” szinonimájaként kezelik Magyarországon. Itt azonban egy igazi 22-es csapdájával kell szembesülnöm: ha érdemben részletezem a fenti összefüggést, az egy másik, a jelenleginél valószínűleg terjedelmesebb könyvet eredményezne. Ha viszont csak vázlatosan említem, akkor az a felületesség látszatát kelti. Sajnos, nincs más választásom, mint az utóbbi kockázatát vállalni (s elkezdni, pontosabban *folymtatni* a másik kötet tervezését).

Az első kiadás egy újabb jelentős problémája az elméleti reflexió alacsony elvonatkoztatási szintje. Ez részben tudatos döntés eredménye volt, pontosabban annak ellenhatása, hogy a könyv megírását megelőző korszakomban éppenséggel „*túl sokat*” foglalkoztam hasonló kérdésekkel (lásd a PhD disszertációm is: Dupcsik 2001b), illetve, hogy a tankönyv-jelleg veszélyeztetésétől tartottam. Természetesen most se vélem, hogy érdemes lenne ebben a könyvben általános tudásszociológiai vagy episztemológiai kérdéseket feszegetni, az

11 „*Cigánykérdés...?*” – kérdezett rá egy kerekasztal-beszélgetés résztvevője, némileg figyelmeztető hangsúllyal a kifejezésre. Elfogadta azonban magyarázatomat, mely szerint a kifejezéssel *nem* arra utaltam, hogy „*a cigányokkal van probléma*”, hanem a következőkre: „*a romák társadalmi helyzete körül kialakult probléma-együttes, amelyen központi eleme éppen a nem roma többség bizonyos sajátosságai*”. Angolul könnyebb lenne, mert az *issue of the Roma* nem implikálja, hogy „*problem of the Roma*” lenne, míg a *cigánykérdés* magyarul hordozhat ilyen konnotációkat is.

elmúlt években azonban rá kellett jönnöm, hogy van a reflexiónak egy olyan oldala, amely e téma kapcsán nagyon is releváns, sőt, megkerülhetetlen. Nevezetesen: *a leíró és a normatív megközelítés viszonya egyes hátrányos helyzetben lévő kisebbségekről szóló tudományos szövegekben*. Előrevetítve a probléma lényegét: napjainkban naivság lenne azt feltételezni, hogy lehet „*harag és elfogultság nélkül*”, „*csak az objektív tényekre koncentrálva*” írni szenzitív társadalmi jelenségekről. Ugyanakkor egy, az elkötelezettségét, a morális/politikai szempontjait nyíltan vállaló, sőt, első helyre soroló megközelítés alkalmazásával könnyen egy sikamlós és meredek lejtőn találhatjuk magunkat. Lehet-e a két véglet között járható utat találni, s ha igen, akkor milyen irányban és hogyan? Ezt fogom szemügyre venni a következő fejezetben (14–22).

A könyvet változatlanul Kemény István emlékének ajánlom, aki a kéziratot még olvashatta, de a megjelenését már nem élhette meg. Változatlanul kiemelt köszönetet illeti a kézirat első változatának informális lektorait, szakértő olvasóit: *Havas Gábort, Neményi Máriát, Kemény Istvánt, Szalai Júliát és Szuhay Pétert*.

Bár kifejezetten erről a kötetről nem konzultáltunk (esetenként nem is találkoztunk személyesen), sokat tanultam alább felsorolt kollégák gondolataiból és írásaiból. A felsoroltak között lesznek olyanok is, akikkel kevés dologban értettem egyet, vagy időnként semmiben. Begyöpösödött racionalistaként azonban úgy vélem, hogy a vitából lehet talán a legtöbbet tanulni, s ragaszkodom ahhoz az idejétmúlt nézethez is, hogy a szakmai nézeteltérés nem okvetlenül jelent személyes ellenségeskedést is. Éppen ezért nem dupla listát készítettem „*azokról, akiket nagyra tartok*”, és „*azokról, akikkel vitatkoztam*”, hanem egyetlen listát *mindazon kollégákról, akik segítettek gondolataim tisztázásában*: Wolfgang Aschauer, Babusik Ferenc, Binder Mátyás, Bernáth Gábor, Lynn Hooker, Kállai Ernő, Kende Anna, Kende Ágnes, Kertesi Gábor, Kovács Éva, Ladányi János, Landauer Attila, Liskó Ilona, Lukács György, Majtényi Balázs, Majtényi György, Málovics Éva, Messing Vera, Molnár Emilia, Nagy Pál, Pomogyi László, Purcsi Barna Gyula, Sággy Erna, Michael Stewart, Solt Ágnes, Szelényi Iván, Szita Szabolcs, Tomka Miklós, Tóth Péter, Vajda Rozália, Varró Szilvia, Zolnay János (elnézést kérek mindazoktól, akik kimaradtak a felsorolásból.)

A második kiadás létrejöttében nem tudok eléggé hálás lenni *Lynn Hooker* biztatásáért. Az elméleti keretek kidolgozásában mindenekelőtt a Károli Gáspár Református Egyetemen tartott óráim szerepe túlbecsülhetetlen. Szociológia szakos diákjaim a kelleténél talán többször érezhették úgy, hogy passzivitásra kényszeríti őket az előadás-forma és a hallgatói létszám, de valójában az utóbbi négy és fél év legfontosabb szakmai törekvése részemről az volt, hogy őket lekötő és tudásban gazdagító órákat tartsak. Köszönöm a visszajelzéseket.

Sorrendben végül, de mindenekelőtt: gyermekeim, Dupcsik-Repárszky Bori és Dupcsik-Repárszky Zsolt a könyvre fordított munkaidő szempontjából a legfinomabb megfogalmazásban is kemény kihívást jelentettek, ugyanakkor nélkülözhetetlen hajtóerőt is biztosítottak. Párom, Repárszky Ildikó támogatása nélkül esélyem sem lett volna egyik kihívással sem megküzdeni.

Az első kiadás elkészültét és megjelentetését a K73399 nyilvántartási számú, *A magyarországi cigánykutatások, 1890–2007* című OTKA-pályázat valamint az MTA Szociológiai Kutatóintézet tette lehetővé. Bár nem kifejezetten erre irányult, a Tetmajer Alapítvány angol fordítási ösztöndíja nélkül a második magyar kiadás nem jött volna létre 2017 elején. A munkámhoz szükséges kereteket pedig az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézete és a Károli Gáspár Református Egyetem biztosította. Köszönöm.

I. BEVEZETÉS – ELMÉLETI KERETEK

META-ELMÉLETI POZÍCIÓK

Az embereket *elvilég* számtalan módon lehetne csoportokba osztani, a társadalmi gyakorlatban azonban a potenciális kategorizációk többsége irreleváns.¹ Az emberek nem alkotnak társadalmi csoportokat például annak alapján, hogy hányas méretű cipőt hordanak, hogy milyen a vércsoportjuk, vagy hogy melyik oldalán törik fel a lágytojást. Pontosabban, utóbbira mégiscsak akad példa: Swift világában. Amikor egy lilliputi király megtiltotta, hogy alattvalói a vastagabb végén törjék fel a tojást, akkor a hagyományhoz ragaszkodók ellenálltak, több felkelés is kirobbant, stb. (Swift web). Az itt később bevezetendő fogalommal: a *vastagvégű* (*Big-ender*) Lilliputban *erős kategóriává* vált.

A Lilliput-példázat jól illusztrálja azt a meta-elméleti pozíciót, amelynek lényege, hogy nincsenek „természetes” kategóriák, hogy minden kategorizáció társadalmi konstrukció, tehát a társadalom terméke. Bár e könyv szerzője is ezzel a pozícióval azonosul, fontos azonban hozzátenni, egyrészt, hogy ezzel a tétellel még nem mondtunk sokat arról, hogy *hogyan* jön létre ez a társadalmi termék; másrészt, a csoportok létéről vallott felfogások köre ennél tágabb. Márpedig a *nem*-konstruktivista felfogások különösen fontosak a tágabb értelemben vett politikai vagy hétköznapi diskurzusok számára, s ezáltal persze a szociológiai vizsgálatok tárgyává is válnak (lásd 1.1. táblázat jobb- és baloldali oszlopát).

1.1. táblázat. Meta-elméleti pozíciók az emberi csoportok létmódjáról

Esszencialista felfogás	Szociálkonstruktivista felfogások		Individualista felfogás
	↓ tulajdonított csoport	↓ identifikációs csoport	

Esszencializmusnak nevezem azt az álláspontot, amely szerint létezik egy vagy több olyan sajátosság, amelyek demarkációs kritériumként szolgálhatnak a csoport meghatározásakor, s amelyek segítségével elvben minden egyes egyénről eldönthető, tagja-e egy bizonyos csoportnak, vagy sem (a saját, erről alkotott véleményétől függetlenül). Egészen a 19–20. század fordulója körüli időig még a tudományon belül is többségben voltak azok, akik szerint az emberek csoportjai között „objektív”, leggyakrabban *biológiailag meghatározott különbségek* léteznek (Gould 1996). Az ilyen biológiai esszencializmus azonban a 20. század első felében szakmailag marginalizálódott,² majd politikailag is lejáratódott – a hétköznapi és a tágabb értelemben vett politikai diskurzusokban³ azonban a mai napig népszerű.

1 A kategorizációk teljes körű tipológiája tehát magába foglalja pl. az ún. „virtuális csoportokat” vagy „teoretikus csoportokat” is.

Mindezek azonban egy még születésére váró írás tárgyát képezhetik, itt nincs jelentősége, mivel a romák/cigányok csoportját gyakorlatilag mindenki *létező csoportnak* tekinti.

2 Bár nem tűntek el, hisz Gould hivatkozott műve (1996) is ilyen felfogásokkal vitatkozva született.

3 Napjaink biológiai megközelítései, mint például a szociobiológia, véleményem szerint *nem okvetlenül* esszencialisták ilyen értelemben, illetve nem olyan gyakran rasszisták, mint amilyen gyakran vádolni szokták őket ezzel – de társadalomelméleti szempontból az alapjaiban hibás ez a megközelítés. Ezt gondolatot azonban, bármennyire foglalkoztat is, sajnos nem tudom részletesebben kifejteni. De talán nem is lenne itt helyénvaló, hisz az egyetlen itt tárgyalt szociobiológus nem jelent kihívást témám társadalomtudományi megközelítése számára (→ 207–208).

E könyvben azonban esszencializmusnak tekintem azokat a felfogásokat is, amelyek szerint nem a biológikum, hanem valamilyen, az egyének erről vallott véleményétől, tudásától, identitásától független *társadalmi tényező* (mint például az anyanyelv vagy a kultúra) határozza meg a csoporttagságot vagy annak hiányát. „*Rázoomolva*” azonban az ilyen demarkációs kritériumokra, gyakorlatilag mindig azt tapasztaljuk, hogy azok meghatározása körül társadalmi küzdelmek folynak (Bourdieu: 1990, 2003), ha másként nem, történelmileg.⁴ A számos lehetséges közül csak egyetlen példa: e sorok szerzőjének kamaszkorában még a *szerbhorvát* kifejezést használták arra a nyelvre, amely azóta, egy állam széthullása és egy háború-sorozat után már külön szerb, horvát, montenegrói és bosnyák nyelvekként létezik.

Bár logikailag nem szükségszerű, a gyakorlatban az esszencialista álláspontok mindig direkt (időnként kifejezetten determinisztikus) kapcsolatot látnak adott csoport demarkációs kritériuma és a csoport tagjainak (valamennyi, legtöbb, „tipikus”, meghatározó jelentőségű tagjainak, stb.) tipikus viselkedése, habitusa, attitűdjei, világlképe, stb. között. A gondolatmenet tehát leegyszerűsítve így vázolható:

1.2. táblázat. Az esszencialista megközelítés vázlata

(az egyéni tudatoktól független) demarkációs kritérium	→	(az egyéni tudatoktól függetlenül) az X csoport létezik	→	elvileg minden egyes emberről eldönthető, vajon X-e vagy sem (egyéni véleményétől függetlenül)
			→	csoportspecifikus viselkedés, mentalitás és gondolkodás, „ <i>mert az X-ek már csak ilyenek</i> ”

Az 1.2. táblázat utolsó oszlopából következik, hogy az esszencialista megközelítésekben szinte kódolt a *normatív megítélés*, méghozzá egész csoportok normatív megítélése, ami tipikusan⁵ pozitív sztereotípa formáját ölti, ha saját-csoportról, negatív sztereotípa formáját, ha diszkriminált kisebbségről van szó. A csoportok ilyen sztereotip megítéléséből következik a csoportokba sorolt egyének normatív megítélése is, bár, pl. a személyes ismeretségtől függően a kettő el is válhat egymástól. „*Itt magyar antiszemitizmus van*” – idéz például egy parasztgazdát Szabó Zoltán az 1930-as évek második felében. „*Ami annyit jelent, hogy mindenki utálja a zsidókat általában és szereti a zsidót, akit éppen ismer*” (Szabó 1986 [1936]: 24).⁶ Ugyanakkor nyomasztóan sok példát ismerünk arra is, amikor évtizedes ismeretség, esetleg szerelmi, családi kapcsolatok tapasztalatát is át tudja írni az etnikai-kulturális másság-sztereotípa (Beck–Beck-Gernsheim 2011).

Az 1.1. ábrán látható skála átellenes végpontján található individualista álláspontok szerint viszont a csoportok egyéni elköteleződések, és ebből fakadó döntések termékeként jönnek létre és maradnak fenn. Némi leegyszerűsítéssel,⁷ ez a klasszikus Renan-féle felfogás általánosítása, amely szerint „*a nemzet... mindennapos népszavazás... megegyezés és vágy... hogy közösségben éljünk*” (Renan 1995: 185–186). Tehát X csoport anynyiban létezik, amennyiben tagjai azonosulnak vele, illetve, a csoporttagok identitása, elköteleződése, döntései

4 Bár jelen kötet szempontjából mellékszál, érdemes megjegyezni, mennyire lényeges a kategorizációk stabilitásának *időbelisége*.

Egész mást jelent az etnikai alapú nemzeti identitás azok számára, akik környezetében ezeket vitatják vagy támadják, s azok számára, akik számára ez magától értetődő, mert már az úk-szüleik korában eldőlt ez a klasszifikációs küzdelem.

5 Itt és most nem tudom részletezni, de mindkét esetben számos kivételt is találhatunk.

6 A korszak egyik legkiválóbb szociográfusának becsületének védelmében: mindez *nem* jelenti, hogy maga Szabó antiszemita lett volna. Ellenkezőleg, a kor kevés értelmiségének egyike, aki nyilvánosan is tiltakozott az antiszemita jogi szabályozás kiterjesztése miatt. Jellemzően azonban kapott ilyen vádakat, méghozzá olyan kortárs írótól, aki viszont maga tett bizonyíthatóan antiszemita kijelentéseket (Huszár 1986: ix-x).

7 Hisz az idézett szövegben szerepel az „*emlékek gazdag örökségének közös birtoklása*” is, tehát az, amit a 4. lábjegyzetben idődimenzióknak neveztem.

egyúttal demarkációs kritériumnak is számítanak: akinél megszűnt az azonosulás, az megszűnt a csoport tagja lenni.

A fenti leírásból ismét kibontható egy kódolt normatív sugallat, mely szerint elfogadhatatlan, ha az egyének „igazi” identitását külső tényezők, intézmények (beleértve az államot is), vagy a többségi csoportok megpróbálják rejtőzködéssre szorítani, felülírni, módosítani, és így tovább. Radikálisabb változatában e megközelítés szerint ideálisnak az az állapot tekinthető, amelyben az egyének teljesen szabadon, önkéntes, tudatos döntéssel megváltoztathatják identitásukat, s még adott társadalom (korábbi generációi által) magától értetődőnek tekintett kategóriáinak elfogadása is egyfajta illegitim nyomásnak tekinthető.

Jómagam ambivalens módon viszonyulok ehhez a pozícióhoz; először is, az egyértelműen *kényszerített* identitások normatív-politikai szempontból elfogadhatatlanok. Példának okáért a náci által meghatározott „zsidó” kategória morálisan elfogadhatatlan, s nem „csak” a kulturálisan és vallásilag is teljesen asszimilálódott zsidóság számára, hanem a címke valamennyi áldozata számára. Vannak azonban olyan helyzetek is, amelyek azt sugallják, hogy az identitás (még ha csak az etnikai identitásra szorítkozunk is) sem jogi (lásd Pap 2015), sem morális értelemben *nem szabadon megválasztható*. Utóbbira példa: számos európai ország nyújt lehetőséget a többségi etnikumához tartozó külföldiek gyors és egyszerűsített honosítására. Ha egy adott egyén származása, nyelvismerete, kulturális vonzalmái, stb. révén nem kapcsolódik a szóban forgó etnikumhoz, s csak haszonelvű megfontolásokból próbálja magát odatartozónak feltüntetni, az morálisan nyilván nem helyezelhető. Példának okáért, ezt a mentalitást feltételezte – joggal vagy alaptalanul – az 1960–80-as években számos lengyel azon honfitársainak egy részéről, akik Nyugat-Németországba vándoroltak, *Volkswagendeutschok*nak csúfolva őket (Domány 1987).

Talán meglepő, hogy fent a normatív-politikai megfontolásokkal kezdtem, s nem a leíró és elemző, tehát társadalomtudományos szempontokkal. A kétféle megközelítés ellentéte ugyanis számos esetben feloldható. A *mainstream* szociológiai felfogás szerint az egyének döntéseit, identitásait, habitusát, stb. stb. erősen befolyásolják (bár nem determinálják) a társadalmi tényezők, amelyek növelik a valószínűségét egyes cselekvéseknek, stb. míg mások előfordulásának esélyét (esetleg drasztikusan) csökkentik. Sarkítva: *szociológiai értelemben nincs „szabad döntés”*, mivel a döntések potenciális körét számos, gyakran nem tudatosított⁸ tényező behatárolja, befolyásolja, orientálja – igaz, sosem determinálja, sosem meghatározza. Ugyanakkor pusztán ezen általános belátás alapján nem lehet illegitimnek tekinteni az egyének döntési szuverenitását, ha adott társadalom normatív rendje adott területen elfogadja az individuális szabadság normáját. Egy példával élve: mind a kutatások, mind a hétköznapi tapasztalat szerint a párválasztásnál nagyon erős tendencia a homogámira törekvés, tehát az egyének választási lehetőségei szociológiai értelemben erősen lehatároltak – de ez nem teszi legitimé a modern nyugati társadalmakban a szabad párválasztás jogának korlátozását.

Napjaink leginkább termékeny szociálkonstruktivista elképzelései⁹ azt hangsúlyozzák, hogy egyetlen csoport megnevezése, meghatározása, jellemzése sem önmagában, hanem viszonyrendszerek részeként áll. Még-

8 Messzire vezetne a részletes tárgyalása, de megjegyzést feltétlenül megér: a legtöbb elméletész szerint a modernizáció folyamatában egyre nagyobb mértékben *reflektált* befolyásokról és alternatívitásról van szó (Beck–Giddens–Lash 1994, Habermas 2011, Sik 2012, 2014).

9 A jelen kötet szempontjából legfontosabb etnicitás-elméletek terén lásd pl. Brubaker 2005 vagy Eriksen 2010, kifejezetten a romák kapcsán Okely 1983.

hozzá, fontos kiegészítés, fogalmi rendszerek, kategorizációk, diskurzusok részeként éppúgy, mint az ezeket használó egyének viszonyrendszereinek elemeként. A fentiekből következően, az egyének részéről az egyes kategóriák alakíthatóak, (át)értelmezhetőek, értelmezési harcok, alkuk, egyeztetések tárgyát képezhetik, stb. Fontos kiegészítés azonban, hogy akár ugyanazon kategória átértelmezhetősége szituációról szituációra rendkívül változatos lehet, a résztvevők köre, státusa, neme (*gender*), egyéni készségei, kialakult stratégiái, stb. stb. függvényében.

S az sem mindegy, hogy milyen kategóriáról van szó. Itt vezetném be az ún. *erős kategória* fogalmát, egy, első pillantásra a könyv tárgyától távoli témával foglalkozó tanulmány alapján. Mark Snyder és Seymour Urownowitz (1978) kísérletük során egy fiktív személy, Betty K. életéről olvastattak kísérleti személyeikkel egy hosszú narratívát. A szövegben semmi utalás nem volt a nő szexuális orientációjára vagy viselkedésére, a kísérleti személyek egy részével viszont szóban azt közölték, hogy Betty K. leszbikus. Egy héttel később, amikor a kísérleti személyeket arra kérték, idézzék fel a történet minél több részletét, a kísérleti személyek két csoportjának emlékeiből szignifikánsan különböző személyiség képe rajzolódott ki. Ezen könyv terminológiájával: a kísérleti személyek számára a „leszbikus” erős kategóriának bizonyult. „*Sportolni szerető, zöldségeket evő huszonéves biszex fiú vagy lány levelét várja ezotéria iránt érdeklődő biszex fiú*” – e társkereső hirdetés¹⁰ feladója szerint viszont a szexuális orientáció gyenge kategória,¹¹ jelentőségében a sport kedveléséhez vagy a vegetarianizmushoz hasonlítható.

Erősnek nevezek minden olyan kategóriát, amely jelentős eséllyel átrendez minden olyan szituációt vagy diskurzust, amelyben felbukkan (még akkor is, ha esetleg explicit módon nem is utalnak a kategóriára). Az erős kategória igen gyakran egy kételemű kategorizációt „*erőltet*” a szituációra: mintha csak a kategória által meghatározott csoport számítana és „*a többség*” (tehát mindenki más). A gyenge kategória viszont rendszerint egy többelemű kategorizáció egyik eleme.

Példának okáért egy interakció a 19. század végi Egyesült Államokban nagyon változatos lehet, attól függően, hogy milyen a szituáció, a résztvevők társadalmi státusa, neme, korcsoportja, stb. De ha az egyikük afro-amerikai, akkor ez igen nagy eséllyel a szituáció meghatározó jelentőségű elemévé válik. Ha az egyikük *white Anglo-Saxon protestant*, míg a másik *immigrant from Europe*, akkor utóbbi gyűjtőkategória hatása a szituációra nem egyértelmű: utóbbi egyrészt számos alkategóriára oszlik, tehát a kortársak számára jelentékeny különbségnek számított, hogy a bevándorló vajon német, olasz, lengyel, kelet-európai zsidó, magyar, stb. volt; másrészt, ezen alkategóriák ritkán¹² számítottak erős kategóriának.

Az erős kategóriák is átértelmezhetőek, de tipikusan sokkal nehezebben, mint a gyengék. Ulrich Beck és Elisabeth Beck-Gernsheim példája „*Susan és Liz*” (2011: 27–28), két Lancasterben született lány, akik azóta is ott élnek angol anyjukkal, semmi kötődésük nincs kiskorukban odébbállt apjuk szülőhazájával, Pakisztánnal. Az apjára hasonlító Liz lépten-nyomon szembesül azzal, hogy „*pakisztániként*” kezelik, míg az anyjára hasonlító Susan ritkán gondol erre. A tanulság természetesen *nem* az, hogy pl. a „*pakisztániság*” biológiai alapon öröklődik,

10 *Magyar Narancs*, 1999. június 17–46.

11 Amit nyilvánvalóan provokációnak szánt, hiszen a magyar társadalom többségi attitűdjei (Takács–Szalma 2013) gyakorlatilag kizárják, hogy a nem-heteroszexuális orientáció gyenge kategória alapja legyen.

12 Bár kizárni nem lehet, pl. 19–20. századi amerikai lincselések áldozatainak egy kisebbik része is fehér volt, többnyire katolikus (Berg 2011). A 19. századi Egyesült Államokban például „*az ír*” ma már meglepően gyakran vált rasszista sztereotípiák, vagy akár diszkrimináció áldozatává.

hanem az, hogy a testükkel megjelölt embereket környezetük nagyobb eséllyel sorolja valamely erős kategória alá, mint azokat, akiknél nincs ilyen „vizuális másság.”

Azonban itt is, mint általában a társadalmi jelenségeknél, csak erősebb tendenciákról, nagyobb esélyekről van szó, sosem megkerülhetetlen „törvényekről”. Ladányi János és Szelényi Iván egy nemzetközi kutatás során, ahol azt (is) vizsgálták, hogy a kérdezőbiztos által romának tartott személyek mekkora hányada vallotta magát cigánynak (→ 229–230). Nemzetközi analógiák után kutatva a szakirodalomban meglepő adatokra bukkantak: az Egyesült Államokban az afro-amerikaiak esetében a külső minősítés és az önminősítés az esetek 90%-ában egybeesik, míg Brazíliában a kérdezőbiztosok által feketének minősítetteknek csak 58%-a tartja magát is feketének. „Korábban azt gondoltuk, hogy antropológiai okok miatt a feketék klasszifikációs rendszere sokkal merevebb, mint a cigányoké. Kutatási eredményeink azt a feltevést látszanak alátámasztani, hogy az etnikai klasszifikációban az antropológiai, biológiai vagy genetikai tényezőknek viszonylag csekély a jelentősége, és az alapvetően társadalmi mechanizmusok határozzák meg” (Ladányi–Szelényi 2002: 94).

A fenti gondolatokból talán már sejthető, hogy könyvemben másodlagosnak tartom az *etnikum* és a *rassz* különbségét.¹³ Pontosabban: nem látok *elvi* különbséget a két kategória között, a *gyakorlatban* azonban, történelmi és társadalmi okokból lehet relevanciája, hogy melyik csoportot tekintik etnikumnak, illetve melyiket rasszsnak.¹⁴ Hasonlóképpen: a rasszizmust is csupán egy tradicionális elnevezésnek tartom bizonyos csoportok gyűlöletének megnevezésére.

Fontosabbnak érzem a *tulajdonított csoportok* és az *identifikálódott csoportok* megkülönböztetését. Tulajdonítottnak nevezek minden olyan csoportot, amelynek határait a kívülálló környezet alakítja ki: az X csoport tagjai azok az emberek, akiket nem-X környezetük X-ként kezel, függetlenül a szóban forgó egyének önazonosságától. Példának okáért: nem valószínű, hogy valóban létezett csoport, akiknek tagjai összeszűrték a levet a Sátánnal és éjszakánként seprűnyélen lovagoltak – de a középkori és kora újkori Európában a boszorkányok egy erős tulajdonított kategóriát alkottak. A 20. század közepe óta azonban számos olyan mozgalom alakult, amelynek tagjai pozitívan azonosítják magukat (a természetesen erősen átértelmezett) boszorkány-kategóriával. A könyv terminológiájával: identifikálódott csoport jött létre. A példa, bár első pillantásra kissé extrémnek tűnik, mégis jól mutat egy tipikus összefüggést: tulajdonított csoport és identifikálódott csoport természetesen ideáltípusok. A többségi tulajdonítás mindig visszahat az identitásokra, és viszont, egy erős identifikálódott kategória sosem kerül el a társadalmi környezet figyelmét. Másrészt, a példa rámutat arra is, hogy az erős kategória meghatározásában normatív és leíró elemek összefonódnak, illetve, hogy ez a normatív elem nem mindig, nem szükségszerűen negatív.

Példának okáért, az a tulajdonított csoport-definíció, amelyet a náciak alakítottak ki és amelyet „*zsidónak*” neveztek, morálisan elfogadhatatlan – ugyanakkor a holokauszt következtében ez annyira erős kategóriává vált, hogy igen nagy eséllyel beépül a magukat zsidóként azonosító személyek identitásába is. A téma könyvtárnyi irodalmából az egyik legjelentősebb magyar szakértőt, volt tanáromat, Kovács Andrászt idézem: „*Sok zsidó van Magyarországon, aki azt mondja, hogy csak akkor tekinti magát zsidónak, ha antiszemitizmussal találkozik.*

13 Nyelvi okai is vannak, hogy *magyar kontextusban* lehetőség szerint kerülöm a „*rassz*” fogalmát: magyarul ugyanis gyakran, de tévesen azonosítják a rasszt a „*fajjal*”, és „*fajinak*” nevezik azt, amit én nehezebb, de pontosabb módon rasszbélinek (*racial*) neveznék.

14 A két fogalom komplex kapcsolatáról jó összefoglaló Eriksen 2010: 5–8.

Úgy érzik, hogy kívülről definiálják a határokat, amely a többiektől elválasztja őket. De ez a definíció, a stigma, beépül az érintettek gondolkodásába, viselkedésébe. A stigmatizáltak – még ha úgy érzik is, hogy stigmatizáltságuknak semmi alapja – olyan viselkedési formák, kommunikációs szabályok kialakítására törekednek, amelyek megkönnyítik az együttélést a stigmával. (...) Ez a magatartás azonban, amit a stigmával való együttélés megkönnyítésére alakítottak ki, azonosítható – mind a csoporton belüliek, mind a csoporton kívüliek számára. Azonosítható – tehát identitást jelent, mégpedig sokszor gyötrő, terhes identitást. Ezért a fiatal generáció számára, akik szüleik kötöttségei nélkül, szabadon élhetnek ebben a mostani világban, nemhogy nem vonzó, de egyenesen elviselhetetlen. Nem meglepő, hogy közülük sokan keresnek pozitív öndefiníciót zsidóságuk számára, amelyet aztán nyíltan vállalnak. Sőt maga a nyílt vállalás is az identitásteremtés része” (Kovács 2002: 38). Amikor Kovács és munkatársai arra kérték a megkérdezetteket, hogy pontozzák azokat a szempontokat, amelyek a zsidóságuk szempontjából a legfontosabbak, a „zsidóságot ért üldöztetések tudata, a holokauszt emléke” került az első, a „felmenők, a zsidó múlt emlékének ébrentartása” a második helyre.

Egy másság-csoport radikális mássága, „egzotizmusa” nem csak idegenkedést és ellenségességet válthat ki (bár történelmileg nézve túlságosan gyakran ez történt), hanem érdeklődést, izgalmat, vagy kerülést és elfojtást, esetleg csodálatot, stb. *Pusztán a különbözőség miatt egy kategória nem fog okvetlenül erőssé válni:* adott társadalmi közegben az egyének azon másság-kategóriákat hajlamosak erősként kezelni, amelyek hozzájárulnak a saját identitáskategóriáik reflexiójához, definíciójához, megerősítéséhez.

A fentiek alapján, illetve a könyv egészét megelőlegezve:

A romák/cigányok (→ 17) Magyarországon sajátos etnikai csoportot alkotnak, amelynek határait a többségi társadalom által meghatározott erős kategória húzza meg. A kategória definíciójában különböző elemek játszanak szerepet, mint a társadalmi helyzet, név, lakóhely, vélt vagy valódi életmódelemek, a nyelv- vagy a szociolektus különbségei, „rasszjegyek” vagy a „kinézet” más elemei, stb. A cigányság történelmileg erősen differenciált, a jelenben egyes alcsoportok erősebb, mások gyengébb csoport-identitással rendelkeznek. Ugyanakkor a közös tulajdonított csoport-kategóriával, a többség által rájuk ragasztott címkével szinte minden érintett és szinte minden, a környezetükben élő nem-érintett tisztában volt és van, s a modernizációval kezdődő társadalmi homogenizálódás folyamatai mellett ez vált/válik az egységesülő roma/cigány identitás kulcselemévé is.

A cigányság a nem-roma többség jelentős része számára *erős kategória*, s ez „lehetővé teszi”, hogy vetélytársakként, méghozzá „illegitim” vetélytársakként tekintszen a cigányokra a társadalmi erőforrásokért folytatott küzdelemben. E küzdelemben a romák nagy többsége eleve jelentős versenyhátránnyal indul örökölt hátrányos helyzete miatt. A társadalmi helyzet és a kategorizáció ezen képlete még a *diszkrimináció nélkül is* állandóan újratermelné a romák hátrányos helyzetét, az ebből fakadó feszültségek pedig fokozzák a konfliktusok, a szegregáció és a leszakadás esélyét. Igazi önmegerősítő ördögi kör jött létre.

KAPCSOLATMENEDZSMENT A HÉTFEJŰ SÁRKÁNNYAL – MORÁLIS-EPISZTEMOLOGIAI PROBLÉMÁK

„Amikor mi '71-ben csináltuk a Kemény-féle kutatást, akkor tudtuk, hogy valami politikailag illetlen aknamunkát folytatunk. Átéltük azt, hogy a rendszerrel szemben lépünk fel. Hogy leleplezzük a rendszernek valami kiáltó disznóságát. És ez a muníciónk volt, ez is hatóerőt adott. (...) [N]em szabad rossz néven venni, hogy politikai szándékaink is voltak, akár a cigánykutatással, akár például, gondold el, hogy a Solt Ottília-féle Szetának mennyire megvoltak a politikai szándékai. Persze, hogy az elsődleges cél az volt, hogy elesetteken, éhezőkön, nyomorgókon segíteni. De hát nagyon fontos dolog volt az, hogy a rendszer orra alá borsot lehet törni. A rendszer vette is a lapot. (...) Az egyik rugóm mindig a politika volt. És ezt rendjén valónak tartom” (Csalog 1997: 41–42).

Csalog Zsolt (1935–1997) író, szociológus, szociográfus, mint egyik volt résztvevő értékelte így az 1971-es Kemény-féle kutatást (amelyről lesz még szó 156–159), egy 1997-es interjúban. A kései szocializmus korának ellenzéki értelmiségije tehát tulajdonképpen elismerte, amivel a korabeli vezetés és a rendszerrel azonosulók vádolták: tudományos kutatásuknak politikai céljai voltak. Pontosabban: voltak politikai céljaik is. Jellegzetes módon azonban „elsődleges célnak” sem a tudományos megismerést, hanem az elesettek megsegítésének (szociál)politikai szándékát nevezte meg.

A rendszerváltás idején fiatal felnőtt generáció tagjaként érteni vélem: a szocializmus korabeli ellenzéki értelmiségiek számára, miután évtizedekig abban a hitben éltek, hogy az általuk morálisan elfogadhatatlan rendszer létét kénytelenek lesznek életük végéig elfogadni, 1997-ben még tartott a rendszerváltás okozta felszabadultság-érzet. Ráadásul ekkor még konszenzus volt a politikai skála szinte egészén a kommunista periódus elítélésében, s abban a véleményben, hogy bár a demokratikus rendszer sem tökéletes, mégis egyértelműen jobb, mint ami korábban létezett. A fent említett szocializmus korabeli demokratikus ellenzék zöme ahhoz a baloldali liberális politikai párthoz kötődött, amely 1997-ben éppen a kormánykoalíció része volt, ugyanakkor a közvélemény zömét az 1990-es években is inkább irritálta, mint vonzotta a Csalog által képviselt kritikai megközelítés (→ később), és az ebből fakadó vélt vagy valós politikai célkitűzések a romákkal kapcsolatban. E képlet következtében Csalog Zsolt számára a „politizálás” nyílt felvállalása 1997-ben provokatív gesztusnak számított ugyan, de mégsem radikális provokációnak, tabutörésnek, a tudományos sztenderdek félresöpítésének.

Tisztázzuk: fent nem „leleplezni” akartam Csalog Zsoltot, de még kritizálni sem – csak megérteni, oly módon, hogy egyúttal saját normatív-politikai elkötelezettségemre is reflektálok. „Csabikám, de ugye te nem a cigányokkal vagy?” – emeltem ki egy fejezetcímbe is egy idősebb, nem értelmiségi, a politika és a társadalomtudományok iránt nem érdeklődő rokonom kérdését, amikor annak idején meghallotta, hogy egy romákkal kapcsolatos oktatási anyagon dolgozom. Majd így folytattam:¹⁵ a „kérdésfelvetés bizonyos mértékben jól ragadta meg a lényegét: a romákkal kapcsolatos diskurzusokban a legfontosabb választóvonal a mai napig az, hogy valaki a »cigányokkal van-e«, vagy sem, vagyis, hogy alapjában véve negatív vagy pozitív szemlélettel tekint azokra az emberekre, akiket a mai Magyarországon cigányoknak tekintenek” (Dupcsik 2009: 20).

Ebből a gondolatból bontottam ki „a cigányképek ideáltípusait” tartalmazó mátrix (1.1. táblázat, Dupcsik 2009: 23) egyik dimenzióját, az ún. politikai dimenziót. „Másképp közelítve a kérdéshez: a cigányokról szólva

¹⁵ Mivel itt változott az álláspontom, pontosabban, annak módja, ahogyan azt a fogalmi rendszeremre alkalmazom, kivételesen idézet-formában illeszttem be az első kiadás megfogalmazásait.

még a társadalomtudományos szövegek sem lehetnek mentesek bizonyos olyan implikációktól, amelyeket általában politikainak szoktunk nevezni. A témával kapcsolatos kérdések – kik a cigányok, hogyan élnek, milyen helyzetet foglalnak el a magyar társadalmon belül, és így tovább – a gyakorlatban elválaszthatatlannak bizonyulnak annak megállapításától, hogy ez a helyzet jelen pillanatban (is) rossz, illetve elválaszthatatlannak bizonyultak a felmerülő politikai kérdésektől: milyen tényezők alakíthatták ki és tartják fenn ezt a helyzetet, ill. hogyan lehetne ezen a helyzeten változtatni? Hangsúlyoznám: ilyen szélesebb értelemben vett politikai kérdésekre gondolok, nem pedig a szűkebb értelemben vett politikára, tehát annak kérdésére, hogy inkább a baloldal, vagy inkább a jobboldal egyes pártjaihoz, személyiségeihez, programjaihoz tartozik-e a romák ügyével való foglalkozás...” (Dupcsik 2009: 20–21).

Az első kiadásban az így kialakított dimenzió egyik oldalára helyeztem a „deviancia-orientált”, másik oldalára az „emancipatorikus” megközelítéseket, majd kénytelen voltam közéjük illeszteni a „leíró megközelítések” kategóriáját is – utóbbit aztán összesen 8 alkalommal az emancipatorikus megközelítések egyik típusával, a „kritikai elmélettel” összekapcsolva használtam. Ráadásul a cigányképek-tipológia másik, ún. „módszertani dimenziójáról” könyvem éles szemű kritikusa, Kovács Éva joggal állapította meg, hogy annak elemei „nem módszerek, hanem inkább elméletek” (Kovács 2010: 663). „Még szerencse, mondhatná egy kárörvendő olvasó, hogy tipológiáját Dupcsik sem veszi komolyan...” folytatja az elemző (uott) – éppen, hogy komolyan vette, s próbálta menteni a menthetőt. Ugyanis a szerző már az első kiadás kéziratának lezárásakor megsejtette azt, ami azóta kristályosodott ki benne: akkori cigányképek-tipológiája, keményen fogalmazva kudarc, jóindulatúan fogalmazva az elméleti útkeresés egy azóta meghaladott állomása.

A cigányképek új tipológiája a következő fejezetben olvasható (→ 23). S bár ebben elvetem a gondolatot, hogy a „politikai” lenne a képeket meghatározó egyik dimenzió, ez korántsem jelenti, hogy problémátlanak, vagy akár csak egyszerűbbnek látom a (tudományos) leírás és az elköteleződések, a normatív kijelentések, sugallatok vagy implikációk kapcsolatát. Éppen ellenkezőleg.

A hagyományos tudomány-felfogás szerint a normatív kijelentések (sugallatok, implikációk, stb.), amelyeket sokan azonosítanak a politikai kijelentésekkel, összeegyeztethetetlenek a tudományos kijelentésekkel (lásd Max Weber klasszikus előadását [1917], idézve a 20. oldal kapszulájában). Az 1.3a. táblázatban ezt a klaszszikus felfogást próbáltam ábrázolni.

1.3a. táblázat. Politika és a tudomány hagyományos szembeállítás

A (tágabb értelemben vett) politikai		A szociológiai (társadalomtudományos)
megnyilvánulások		
elkötelezettek valamely értékek/ideológiák mellett	→←	elvileg értékmentesek
a társadalmi valóság megváltoztatására irányulnak	→←	a társadalmi valóság megismerésére irányulnak

A szociológia egyik meghaladhatatlan paradoxonja azonban, hogy a társadalom valamely szegletéről létrehozott tudáseggyüttes egyúttal maga is azonnal a társadalmi valóság részévé válik.¹⁶ Azaz, egy hajszálnyit talán érthetőbben: a társadalom megismerése egyúttal implicálja a társadalom megváltoztatását is. Mivel ez a könyv nem általános társadalomelméleti dilemmák nyomába szegődik, a továbbiakban a szociológia eme paradoxonját a kisebbségekről szóló társadalomtudományos diskurzusok terén veszem szemügyre. Azaz, egy hajszállal talán érthetőbben: a kisebbségszociológia etikai és politikai dilemmáiról lesz szó.

¹⁶ Kivéve, ha a szociológus nézeteinek nulla fő olvasója van, ami talán nem példátlan jelenség...

Ugyanis, ha, nevezzük az egyszerűség kedvéért így, *a megismerő* a szubjektív meggyőződése szerint teljesen őszintén csakis az elfogulatlan megismerésre törekszik, akkor is szembesülnie kell a dilemmák hétfejú sárkányával. Méghozzá nem a népmesék stílusában, tehát azonnali erőszakkal, hanem a stratégiák változatos kombinációját alkalmazva, előnyben részesítve a kooperatív megoldásokat, de azért a kardot sem elhajtva...

Tehát, a megismerőnek szembesülnie kell először is

1.) a *mege erősítés dilemmájával*. Azaz: pusztán azáltal, hogy az X kisebbség megismerésére törekszik, állást foglal abban a kérdésben is, hogy az X-ek tényleg léteznek (ami nem minden esetben egyértelmű).

Példának okáért, az első világháború után a Török Köztársaság alapítói, egy hosszú konfliktussorozat, a korabeli nemzetközi intézményes rend és a török nacionalista ideológia eredőjeként olyan nemzetfelfogást alakítottak ki, amelyben a *nem*-muszlim csoportokat „*kisebbségnek*”, míg a muszlimokat (etnicitásuktól függetlenül) „*töröknek*” tartottak (Baser 2016: 54). Amikor ez a felfogás összeütközésbe került a kurd identitáspolitikával, illetve a kurd politikai mozgalmakkal, a török kormányzat kezdetben (tulajdonképpen egészen 1991-ig) tagadta a kurd kisebbség létezését is. Következésképpen, ebben a periódusban a kurdokkal foglalkozó társadalomtudományos megismerés mint olyan, megfogalmazója szándékaitól függetlenül politikai tettként is értelmezhető lett.

2.) Másodszer, a megismerőnek szembesülnie kell *a megnevezés dilemmájával*.

Példák során lehetne hozni, például, hogy nagyon is nem mindegy, hogyan nevezzük meg a saját nemük tagjaival szexuális életet élő személyeket, a kelet-ázsiai országokban élő vagy onnan származó embereket, az iszlám vallás hívőit, és így tovább.

3.) A megismerőnek szembesülnie kell a csoportok definíciójának és határai meghúzásának dilemmájával. A meghatározás nem mindig pusztán semleges tudományos tevékenység, mint arra egyes extrém esetek elemi erővel rámutatnak.

Példának okáért, a náccal szövetséges horvát usztrasák sajátos „*fajelméletében*” a horvátok a „*felsőrendű fajhoz*” tartoztak, míg a velük – nyelvészeti szempontból szinte azonos nyelvet beszélő, de nem katolikus, hanem görögkeleti vallású – szerbek „*alsórendűek*” voltak. Az usztrasák ugyanakkor igyekeztek szövetségesül megnyerni a muszlim délszlávokat. Az usztasa népiirtás célpontjává válhattak a zsidók, a szerbek, a görögkeleti és a katolikus vallású (tehát a szűkebben vett Horvátországban élő) romák. Ugyanakkor, mivel a muszlim vezetők közösséget vállaltak a muszlim cigányokkal, utóbbi népcsoportot az usztrasák és németek bántatlanul hagyták (Bartulin 2006).

4.) A megismerőnek szembesülnie kell *a differenciálás dilemmájával*.

Azaz: ha egy adott kisebbséggel foglalkozunk, a közös néven emlegetjük őket, általános összefüggéseket vagy „átlagos” adatokat idézünk, akkor akaratlanul is másodlagossá minősíthetjük a csoporton belüli különbségeket (noha azok egészen markánsak lehetnek). Ugyanakkor persze e csoporton belüli különbségek hangsúlyozása nem lehet olyan markáns, ami már a csoport „dekonstrukciójához” vezet.

Romák vagy cigányok?

A magyar szókincsben a *cigány* gyakran még akkor is negatív jelentésárnyalatokat hordoz, ha semmi köze az etnikumhoz – nem csoda, hogy a múltban és manapság is sokan kerülni kívánják ezen elnevezés használatát, s inkább a *roma* elnevezést preferálják. Az ilyen fogalomváltás indoklásában gyakran emlegetett analógia a magyarországi nemzetiségek 19. században még használt, de ma már sértőnek érzett elnevezéseinek („*oláh*” a mai román, „*tót*” a mai szlovák nép megnevezésére), vagy afro-amerikaiak megnevezésére használt *N-betűs szó* (*N-word*)¹⁷ kikopása a használatból.

Lehetséges azonban, hogy inkább a magyar *paraszt* kategória a megfelelő analógia: ez ugyanis történelmileg és a jelenben is, sokaknak kifejezetten pejoratív szónak számít,¹⁸ nem véletlenül próbálkoztak, próbálkoznak gyakran alternatív kifejezésekkel (*kisgazda*, *gazdálkodó*, *földműves*, stb.) A *paraszt* mégsem tűnt el, mégsem vált teljesen pejoratív kifejezéssé, hisz azóta is sokan használják, semleges, leíró értelemben, vagy akár pozitív önidentitás-kategóriaként; sőt, bizonyos politikai kultúrákban kifejezetten felstilizált, szinte már mitikus értelemben is.¹⁹

Az elnevezés problémájára és az erről vallott nézetek sokféleségére visszatérek még (→ 230–231). De már itt érdemes kijelenteni: bár tiszteletreméltó a *szándék*, amely a *roma* elnevezés használatához vezetett, a döntő szempontnak mégis azt tartom, hogy a kifejezés elterjedt ugyan, mégsem vált kizárólagossá, még az *érintettek* körében sem. E sorok szerzője is találkozott olyanokkal (tipikusan budapesti fiatalokkal),²⁰ akik büszkén állították magukról: „*én nem roma vagyok, hanem cigány!*” Úgy vélem, hogy ha a többség által differenciálatlanul „*lecigányozott*” népességben léteznek ilyen identitások is (természetesen számuktól vagy arányuktól függetlenül), akkor nem lenne korrekt semmibe venni őket, pusztán azért, hogy a magam „*korrektségét*” demonstráljam a *roma* kifejezés *kizárólagos* használatával. Ugyanakkor a *cigány* kifejezés *kizárólagos* használata legalább ennyire problematikus lenne.

Éppen ezért a két kifejezés váltogatását, együttes használatát, szinonimaként kezelését, s mindenképp, az elnevezés *nem magától értetődő* voltára való reflexiót tartom a legmegfelelőbb stratégiának.

17 Legalábbis az a változat, amely az 1960-as évekig még nem hordozott pejoratív jelentést, lásd pl. Myrdal 1944.

18 Beleértve nagyon gyakran magukat a paraszti életmódot folytatókat is. „*Hét-nyolc esztendőskoromban egy reggeli alkalmával azt kérdeztem édesanyámtól, hogy nagymamám paraszt-e. Még ma is előttem van a döbbent csend, és az azt követő feddés: kisleány, nem mondj ilyet, különösen mások előtt*” – emlékszik a kitűnő történész (Papp 2012: 11). A gyermek számára a paraszt csupán foglalkozásnév volt, bár természetesen néhány éven belül megismerte az egyéb konnotációkat is.

19 „*Amint egész gazdasági életünk, egész politikai fennmaradásunk: úgy egész kultúránk alapja a magyar paraszt. A magyar parasztban, a magyar népben van az ősi psziché minden értéke, minden alkotóereje. Mert egy percre sem szabad felednünk: mi abban tudunk nagyok lenni, az elpusztíthatatlan erőnk, amit keletről, Ázsiából hoztunk. Európa csak trágya lehet, az őstalaj Ázsia*” (Szabó 1990 [1927]: 129).

20 Másrészt több, a kötetben idézett szerző is önazonosításként használja konzekvensen a cigány kifejezést.

5.) A megismerőnek szembesülnie kell a *hangsúlyok, az arányok és az összehasonlítások* dilemmájával.

Példának okáért, Messing Vera (1998) szerint a német, a román, a szerb, a szlovák stb. nemzeti kisebbséget említő cikkek 30%-a, míg a romákról szóló cikkeknek 62%-a számolt be konfliktusokról. Tétélezzük fel, hogy valamennyi elemzett cikk szerzője előítéletektől mentes volt, és kizárólag valóban megtörtént konfliktusokról számolt be – az arányok még akaratlanul is „a cigányság” és a „konfliktus” kapcsolatát sugallják.

Kisebbség és „többség” különösebb értelmezés nélküli összehasonlítása éppúgy problematikus lehet, mint az összehasonlítás elhagyása. Utóbbira egy fiktív példa: tegyük fel, hogy valaki csak annyit idéz Ladányi János és Szelényi Iván kitűnő tanulmányából, hogy 1857 és 1900 között Csenyétén roma gyerekek csecsemőhalandósága 10,3% volt (Ladányi–Szelényi 2004: 54). Mivel ez a mai országos érték mindegy hússzorosa, igencsak alkalmas lenne a sztereotípiák megerősítésére, legalábbis, amíg el nem olvassuk a szerzőpáros írásában, hogy ugyanebben az időben a falu nem cigány lakosainak csecsemőhalandósága 13,3% volt, tehát *magasabb* (uo.).²¹

Az előbbire, tehát az óvatlanul használt összehasonlításokra jó példa, ha különösebb elemzés nélkül (vagy túlegyszerűsített elemzésekkel kísérve) közöljük a cigány, illetve nem cigány népeesség bűnelkövetői mutatóit. De ez a példa már átvezet a következő ponthoz:

6.) A megismerőnek szembesülnie kell az *adekvát kontextus* megtalálásának problémájával.

Feltételezhető, hogy a mai Magyarországon a romák az össznépeességhez viszonyítva felülreprezentáltak a bűnelkövetők között – pusztán ennek a (feltételezhető) ténynek megállapítása azonban szinte automatikusan az esszencialista megközelítés felé sodor bennünket, amely szerint ezt a jelenséget konkrétan (és a cigányok társadalmi helyzetét, „*tipikus viselkedését*”, „*világképét*”, „*mentalitását*”, stb. általában) kizárólag vagy elsősorban cigány mivoltukkal lehet magyarázni. Ha azonban sorra vesszük, hogy milyen társadalmi tényezők valószínűsítik az átlagnál nagyobb eséllyel a bűnelkövetést, s hogy ezek a tényezők milyen mértékben jelentkeznek a romák körében, akkor az összefüggés minimum árnyalódik (részletesebben → 186–187 és 256). A klasszikus szociológiai példázat szerint: ha adott társadalomban azt tapasztaljuk, hogy az órák halálozás mutatója rosszabb, mint a tűzoltóké, nem biztos, hogy ennek az az oka, hogy előbbi szakma veszélyesebb az utóbbinál – lehet, hogy csak idősebb kör műveli.

A kontextualizálás nem csak társadalmi és földrajzi térben,²² de *időben is* kiterjedhet – e sorok szerzőjének például meggyőződése, hogy adott társadalmi csoport átlagos iskolai végzettségének magyarázatakor a legfontosabb tényezők egyike a csoport tagjainak két-három generációval korábbi hasonló mutatója. Természetesen egyetlen dimenzió mentén sem szabad túlságosan kibővíteni a kontextus határait, de hogy hol kezdődik a „*túlságosan*”, arra nézve nincs általános recept.

21 Az idézett értékek későbbi változásáról → 92. Érdekes, és további vizsgálatot igényelne, hogy mindkét csenyétéi érték jóval kedvezőbb, mint a 19. század végén, 20. század elején rögzített országos adatok (azaz, a csecsemők 20–27%-a nem érte meg az első születésnapját, Múlt és jelen 1996: 64).

22 Kovács Éva idézett recenziójában „*hiányérzetét*” fejezi amiatt, hogy az első kiadás „*nem támaszkodik az európai, kelet-európai kontextusra sem, pedig közhely, hogy ahogy a magyarországi cigányság története és helyzete, úgy a magyarországi »cigánykérdés« sem egyedülálló régiókban, mi több, ezer szállal kötődik a szomszédos országok történetéhez, és máig számos regionális sajátosságot mutat*” (2010: 664). A kritika *általánosságban* jogos, bár változatlanul úgy érzem, hogy egy ilyen nemzetközi kontextus részletes kibontása olyan mértékben megerőltelné a szöveget, ami nem állna arányban az így nyert intellektuális haszonnal.

Ezek a keletiek

Gyakran hivatkoznak David M. Crowe *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia* (1995) c. könyvére, mint a romák makroregionális elemzésének példájára. E könyvben azonban nem található érdemi elemzés a „regionális sajátosságokról”. Egy 5,5 oldalas *introduction* után külön-külön fejezetekben olvashatunk az egyes országokról, így „Csehszlovákiáról” és „Jugoszláviáról” is.²³

A magyar fejezetből (Crowe 1995: 69–106) kiderül, hogy a szerző nem tud magyarul, ami önmagában természetesen nem baj, de az eredmény azt sugallja: teljesen esetleges volt, hogy helyi szakértői milyen anyagokat találtak és fordítottak le a számára.

Csak néhány kiragadott példa: Crowe névértéken elfogadja a mítoszt, mely szerint romák már a 13. században megjelentek Magyarországon (1995: 69). Crowe szerint az első világháború „drámai változást” hozott a magyarországi romák életében, de előrelépés következett be az oktatásukban. Pl. 1935-ben nyílt meg az első cigány iskola (?), viszont ez sem ellensúlyozta az erőszakos magyarosítás törekvését (i.m. 86–87) (mindezt az egyetlen olyan korszak kapcsán, amely nem az asszimilációt, hanem a rasszista kirekesztést kultiválta). Crowe Kemény István nevét kétszer említi, egyszer, mint „Gábor Kemény” (i.m. 87). Nagyobb baj, hogy helyes történelmi ismeretek jó része is teljesen irreleváns a romák története szempontjából.

Az egyik legfontosabb forrás Hoóz István demográfus egy 3 oldalas összefoglalója; időnként a „*Heti Vilaggazdaság*” (i.m. 95) vagy „*Magyar Ifjuság*” (i.m. 101) című lapokban megjelent cikkekre hivatkozik, amelyről amúgy sem tudja majd a nemzetközi olvasó, hogy csak hetilapok. Egyébként mindkét lap nevét rosszul írta, akárcsak a magyar nevek és kifejezések többségét: kedvenceim a „*Dr. Sádor Konek*”, kétszer (Crowe 1995: 83), a „*Kúno Kubelsberg*”, szintén kétszer (i.m. 86–87), vagy a „*Tásulat Könyvnyomdása*” (i.m. 254), stb.

Az igazi gond, hogy a szerző vagy nem tudja eldönteni, hogy milyen információ releváns, s milyen nem, vagy pedig szándékosan tölti a terjedelmet, álcázva, hogy milyen hézagos ismeretei vannak a magyar romákról. Csak a példa kedvéért: a 83–84-dik oldalon található egy 31 soros bekezdés, amelyben 10 évszám, 28 létszámmra vonatkozó, 2 egyéb számadat szerepel, s ezek egyike sem a romákra vonatkoznak. Miért kell például megtudnunk az 1873-ban felszámolt Katonai Határőrvidék etnikai összetételét az 1880. évi (?) népszámlálás adatai alapján? Vagy miért kell megemlíteni (rosszul) két 19. századi demográfus nevét, akik sosem foglalkoztak romákkal?

²³ Ezzel nem az a baj, hogy 1995-ben már nem létező országokról ír, hanem hogy a középkorig vetíti vissza ezen, 1918-ban létrejött ideiglenes államalakulatok „történetét”.

A semlegesség és a kényelmetlen tények

„Az igazi tanár... nagyon óvakodik attól, hogy a katedráról ráérszakoljon valamilyen állásfoglalást a hallgatóra – akár nyíltan, akár szuggesztíóval, mert természetesen az a legillóvalisabb eljárás, amikor »engedik, hogy a tények önmagukért beszéljenek«”. Klasszikusunk, Max Weber első pillantásra kategorikus, és a „politizálás” (pontosabban a normatív kijelentések) semmilyen formáját nem engedi meg a tudósoknak (akiket az előadás folyamán egy lassú csúsztatással azonosít a tanárokkal) (1995: 34).

Nem sokkal ezután azonban Weber azokkal a mondatokkal folytatja, amelyeket azóta, hogy először olvastam, egyfajta szakmai *ars poeticámnak* tekintek: „A jó tanár legelső feladata megtanítani a diákjait arra, hogy elismerjenek kényelmetlen tényeket, úgy értem, olyanokat, amelyek kényelmetlenek az ember pártállása szempontjából; és minden pártállás, így például az enyém számára is vannak ilyen rendkívül kellemetlen tények. Azt hiszem, ha az egyetemi oktató rábírja a hallgatóit, hogy ehhez hozzászokjanak, akkor többet nyújt pusztán intellektuális teljesítménynél. Leszek olyan szerénytelen, és az erkölcsi teljesítmény kifejezést alkalmazom erre, még ha esetleg kissé patetikus hangzik is egy ilyen egyszerű, magától értetődő esetben” (1995: 36–37).

A két idézet között ellentmondás, vagy legalábbis termékeny feszültség érzékelhető. Ugyanis a hallgatók, illetve, tágabb értelemben a tudományos megnyilvánulások fogyasztói, ha a „pártállásuk szempontjából kényelmetlen tényekkel” találkoznak, arra kényszerülhetnek, hogy világgépük egy részét, esetleg lényegi elemét felülvizsgálják. Legalábbis a logika törvényei ezt diktálnák, de nem bizonyított, hogy a *homo Sapiens* a logika alapján működne. Pszichológiai és szociológiai vizsgálatok sora mutatta ki, hogy milyen széles a skálája a stratégiáknak, amelyekkel az egyének képesek az egymásnak ellentmondó tudattartalmak kezelésére.

Megint egy olyan összefüggést vetek fel, amelyet itt és most nem tudok kellőképpen feltárni, csak deklarálni: az ilyen „kellemetlen tények” kezelésének egyik típusa lehet, amikor azokat egyszerűen a tanár mögöttes politikai szándékainak, sugallatának tudják be. S az ilyen értelmezéseknek bizonyos társadalmi közegben, bizonyos korszakokban, bizonyos témák esetében feltehetően hatványozottan nagyobb lesz az esélye.

Ilyen társadalmi közeg és ilyen kor lehetett az is, amelyben Max Weber tartotta idézett előadását (Németország, a Nagy Háború negyedik évében, véletlenül éppen az oroszországi bolsevik hatalomátvétel napján),²⁴ de sajnálatos módon ilyen világ alakult ki (vagy maradt fenn?) a 21. század eleji Magyarországon is. A cigányokkal kapcsolatos diskurzusokban résztvevők többsége nem csak azt bünteti, ha valaki kifejezetten vitatkozik az ő attitűdjével, hanem azt is, ha csak nem osztja azokat. Hiába próbálja valaki a lehető legsemlegesebb hangot megütni, vagy hiába próbál kibújni a polarizáció leegyszerűsítő logikája alól – valamelyik oldalról (vagy akár mindkettőtől) be fogják sorolni valahová. Illúziónak bizonyult az 1989–90-es rendszerváltás utáni várakozás, hogy a demokrácia és a szólásszabadság hozzájárulhat majd a társadalmi problémák terápiás jellegű kibeszéléséhez, illetve a különböző világgépek toleráns, békés egymás mellett éléséhez.

²⁴ 1917. november 7.

Végül: 7.) a megismerőnek szembesülnie kell a vélt vagy valós elkötelezettség, a vélt vagy valós normatív-politikai sugallatok dilemmájával.

Lehet-e kiáltó igazságtalanságokról halk, visszafogott, semleges, elfogulatlan hangon írni? Ez most szónoki kérdésnek tűnhetett, mintha a tagadó választ sugallnám, pedig valójában ezt felelném: „*lehet, ha nem is könnyen*”. Sajnos, hozzá kell azonban tennem: „*ezt azonban szinte senki sem fogja semleges, elfogulatlan társadalomtudomány megismerésnek tekinteni*”.

Fábry Zoltán *Hannibál tanár úr* c. filmjében (1956) Nyúl Béla középiskolai tanár és amatőr történész a két világháború közötti Magyarországon cikket ír arról, hogy Hannibál talán nem is öngyilkos lett, hanem megölték egy „*forradalom*” során. A szerencsétlen kisember, aki szándékai szerint csak egy történelemtudományi szakcikket akart írni, döbbenetesen veszi észre, hogy egy politikai szervezet célpontnak pécézi ki, mert „*forradalomra uszít*”, és nagygyűlések résztvevői skandálják: „*Vesszenek a Nyúl Bélák!*”

Tartok tőle, hogy a fentieket nagyon könnyű lesz félreérteni. Pedig valójában *nem* azt állítom, hogy akkor „*anything goes*”, hogy bármilyen *elkötelezett, vagy*, legyünk őszinték, *elfogult* megközelítés megengedett akár a tudományban is. Ellenkezőleg, úgy vélem, hogy a tudomány megkülönböztető sajátossága, hogy elsősorban a megismerésnek elkötelezett. De háromnegyed évszázaddal a tudás- és tudományelméletek fordulata után (Dupcsik 2001b) éppen a megismerés igénye kötelez minket arra, hogy reflektáljunk a tudományos megismerés implikációira.

Egy olyan példával élve, amely később elő fog még bukkanni a könyvben (→ 237–239):

- I. A mai Magyarországon a romák körében lényegesen alacsonyabb a munkavállalók aránya, mint az össznépeségben belül.
- II. Ezt a széles körben ismert tényt a többség esszencialista módon próbálja magyarázni, tehát a cigányok munkához való viszonyával, attitűdjeivel, mentalitásával, nyomasztóan gyakran rasszista általánosításokkal („*a vérükben van*”), stb.²⁵ A tény pusztá megemlítése egy ilyen társadalmi környezetben cigányellenes nézetek megerősítésére alkalmas (esetleg maga is ilyen cigányellenes attitűdök megnyilvánulása).
- III. A fenti, 6. pont alatt említett kontextualizálási folyamat nyomán azonban kimutatható, hogy
 - a.) a magas munkanélküliségi hányad nagyobbik része magyarázható a „szokásos” munkaerő-piaci megközelítéssel,²⁶ míg
 - b.) kisebbik része pedig a nem roma munkaadók feltételezhető diszkriminációjával. Ráadásul
 - c.) az is a „*vérükben van*”-felfogást cáfolja, hogy ott és akkor, amikor volt számukra megfelelő számú betölthető álláshely, a romák foglalkoztatási mutatója érdemben nem különbözött az össznépeségétől.
- IV. Csak e ponton jött el az ideje a reflexiónak, a normatív megjegyzéseknek, ha úgy tetszik, a „*politizálásnak*”. Az objektivista, „*én csak elmondom, mi a megalapozott véleményem a kérdésről*”-attitűd ugyanis lehet tiszt-

25 „*A cigányok gondoljai megoldódnának, ha végre elkezdenének dolgozni*” – egy 1994-es vizsgálatban a megkérdezettek 89%-a egyetértett ezzel az állítással (Fábián–Sik 1996: 393). Alig néhány évvel korábban a roma férfiak körében közel teljes foglalkoztatottság volt (→ 237).

26 Magyarán, amelyik azt vizsgálja, mekkora kereslet van adott korban és régióban adott végzettségű, stb. munkaerőre.

teletre méltó, de naiv is. A III. pont alatt vázolt összefüggés megállapítása ugyanis, akarva-akaratlanul, de erősebb-gyengébb kritikát implikál, nem csak a diszkriminációt gyakorlókkal, hanem a II. pont alatt említett esszencialista magyarázatot elfogadókkal (azaz a többségi véleménnyel), sőt, bizonyos mértékben a magyar társadalom egészével szemben. Ez pedig azt jelenti, hogy az ilyen típusú magyarázatokat egyrészt az esszencialista megközelítéssel és a mögötte gyanítható attitűdökkel azonosulók, másrészt pedig az éppen fennálló társadalmi-politikai rendszerrel azonosulók (politikai) támadásként értelmezhetik (a tegnapi és a mai Magyarországon sokan így is értelmezik). Kemény István és kutatótársai (→ 156–157) pontosan ilyen típusú vádakot vonták magukra; s mint fent idéztem Csalog Zsoltot, tulajdonképpen „jogosan”.

Mint ahogy *ez a könyv is*, még akkor is *éles kritikája lenne a jelen és a múlt magyarországi viszonyainak, illetve domináns diskurzusainak*, ha lenyesegetném az összes normatív megjegyzést. Méghozzá *nem* a tudományos sztemderdek megsértése miatt, hanem éppen azok aggályos betartása, az implikációk minél szélesebb körére történő reflexiójának törekvése miatt.

V. Esetleges „Hannibál tanár úr-effektus”: elképzelhető, hogy a III. pont alatt említett kritikai magyarázatot sérelmezhetik „a romák”, pontosabban olyan személyek, akik a romák/cigányok nevében lépnek fel.²⁷ Előfordulhat, de valószínűleg kisebb valószínűséggel, s tipikusan kevesebb alappal. Lényegesen gyakoribb, hogy olyan személyek sérelmezik, akik maguknak vindikálják a jogot, hogy „a többség” nevében szólaljanak meg.

A IV. és az V. pontok egy aszimmetrikus szembeállítást állítanak elénk: a hátrányos helyzetben lévő kisebbségek *inkább érdekeltek* a helyes ismeretek feltárásában, mint a többség. Ugyanis pusztán az, ha valaki leírja és elemzi (bármilyen elfogulatlanul, értékelő kiszólások nélkül is), hogy Y társadalomban X csoport tagjai az átlagnál jóval szegényebbek, rosszabb körülmények között élnek, gyakori diszkriminációval vannak kitéve, stb. stb., akkor, akár akarja, akár nem, de kritikát fogalmaz meg Y társadalommal, annak társadalmi rendszerével és politikai vezetésével szemben is. Ezáltal a valós helyzetet feltáró (a mai Magyarországon többségében nem roma) kutatókat könnyen az adott kisebbség „barátainak”, vagy legalábbis a „szövetségeseinek” tekintik. *Többnyire nem is alaptalanul; de* azért tegyük hozzá: e „szövetség” mélyén azért húzódik egy lappangó feszültség, legalábbis akkor, ha a kutató *elsősorban* a megismerésnek elkötelezett (ha pedig *elsősorban* „az Ügy” iránt elkötelezett, akkor kisodródik a tudományból az ideológia irányába).

1.3b. táblázat. Politika és a tudomány hagyományos szembeállítása – kiegészítve

A (tágabb értelemben vett) politikai		A szociológiai (társadalomtudományos)	
megnyilvánulások			
elkötelezettek valamely értékek/ideológiák mellett	→←	elvileg értékmentesek	
a társadalmi valóság megváltoztatására irányulnak	→←	a társadalmi valóság megismerésére irányulnak	
a valóság megváltoztatásának törekvése → meghatározza a valóság megismerését is	→←	a valóság megismerésének törekvése → meghatározza a valóság megváltoztatásának módját is (ti. a megismeréssel nyert helyes ismeretek elterjesztése által)	
reflexió arra, hogy megismert tényeknek és összefüggésnek normatív, (tágabb értelemben vett) politikai implikáció is lehetnek			

²⁷ A munkavállalásnál jobb példáért forduljunk Nagy Pálhoz: „egy oláh cigány férfi azt fejtegette, hogy II. Kürosz perzsa király cigány volt... az sem lehet kérdéses, hogy a cigányok már az i. e. 6. században Európa területén éltek... az illető úr szerint II. Kürosz adta ki a világ legelső emberjogi chartáját.” Amikor a történész kifejezte kételyét, „megkaptam, hogy egy hiteltelen »szofraszista paraszt« vagyon, tanulnom kellene tőle egy kis történelmet” (Nagy 2015: 64).

TIPOLÓGIA ÉS KRONOLÓGIA

Az előszóban idézett „magyarázó modellek elegyessége” (Aschauer–Málovics 2012: 49) jegyében javaslatot tennék egy kissé idejétmúlt benyomást keltő megkülönböztetésre *reáltényezők* és *diskurzusok* között.

*Reáltényezők*nek tekintem az olyan „klasszikus” szociológiai jellegzetességeket, mint például a munkamegosztásban elfoglalt pozíció, az iskolázottság mértéke, az anyagi javakkal való ellátottság, stb. stb. *Diskurzus*nak pedig a társadalom különböző szintjein ezekről folytatott kommunikációt és gondolkodást nevezem. Hangsúlyosan a diskurzus részének tekintem az olyan tudáselemeket is, amelyekről ritkán, esetleg „*sosem*” beszélnek, éppen azért, mert a diskurzus szereplőinek magától értetődő előfeltevéseit alkotják. Jelen könyv szempontjából a diskurzus legfontosabb elemei a *képek*, amelyek egy-egy társadalmi kérdésre, jelenségre, csoportra, stb. vonatkozó tudáselemek többé-kevésbé koherens együttese.

A *kép* kifejezés használata elvont értelemben, nem (okvetlenül) vizuális reprezentációra a magyarban talán nem olyan szerencsés, mint az angolban az *image*. A *cigányképek* kifejezés, amelyet az első kiadás legfontosabb előzményében (Dupcsik 2005a) a címbe is emeltem, már érthetőbb, ugyanakkor, mint a cigány- kezdetű összetételek zöme, ez is rossz benyomást kelthet. Mivel a képekben elválaszthatatlanok a leíró és normatív elemek, korábban az *ideológia* kifejezésével kísérleteztem, de ez utóbbi szó még az *Ideológia és utópia* szerzőjének hazájában is túlságosan a politikai eszmerendszerekhez kapcsolódik (Mannheim 1985).

Az alábbiakban (1.4. táblázat) a cigányképek egy némileg heterogén tipológiájával próbálkozom; az elnevezések talán nem minden esetben kiforrottak.

1.4. táblázat. A cigányképek tipológiája

Esszencialista cigányképek létezik „objektív” „cigányság”	Rendészeti megközelítés	„a romák” „természetét” alapvetően negatívnak és megváltoztathatatlanoknak tekinti → fegyelmezés, szegregálás, genocidium
	Civilizatorikus megközelítés	„a romák” „természetét” alapvetően negatívnak és megváltoztathatónak tekinti → „civilizálás”, „nevelés”, asszimiláció
	Romantikus megközelítés	„a romák” „természetét” alapvetően pozitívnak tekinti → esztétizálás, tolerancia
Szociálkonstruktivista (kritikai) cigányképek az ösztársadalmi intézmények működése nyomán alakul ki a „cigányság” →		a romák többségének, bizonyos szempontból (pl. diszkrimináció esélye) egészének társadalmi helyzete kedvezőtlen → kritikát implikál az ösztársadalommal szemben
Posztkritikai esszencializmus		cigányképe inkább negatív, kritikát elsősorban a kritikai megközelítéssel szemben implikál
Multikulturális megközelítés (kizárólag mint normatív megközelítés létezik)		a romák „mássága” értéként felfogva → az integráció (amit határozottan megkülönböztetnek az asszimilációtól) gazdagítja az ösztársadalmat

Reáltényezők és diskurzus, illetve képek viszonya kapcsán határozottan el akarom kerülni mind a determinista, mind a radikális konstruktivista megközelítés végleteit. Determinizmus alatt azt a megközelítést értem, amely szerint a reáltényezők „meghatározzák” vagy „*döntően befolyásolják*” a diskurzusokat, hogy a diskurzus elemei „*leképezik*”, vagy „*tükrözik*” a társadalmi valóságot, egyes csoportjainak helyzetét és/vagy politikai törekvéseit. Ezzel szemben a radikális konstruktivista megközelítés szerint, némi leegyszerűsítéssel, a valóságról kialakított képek, származzanak akár „a kultúrából”, az előítéletekből vagy az orwelli Nagy Testvér indoktrinációjából, meghatározzák az egyének valósághoz való viszonyát, így gyakorlatilag a társadalmi valóságot is.

Stephen Steinberg *The ethnic myth* c. könyvét (1981) általában úgy értelmezik, mint a determinista felfogás egy megnyilvánulását, pedig szerintem ez félreértés vagy leegyszerűsítés. Vegyünk egy példát: a rabszolgaság eltörlése után mintegy fél évszázadig az afro-amerikaiak többsége Délen maradt, mezőgazdaságból élt, gyakran ugyanazon az ültetvényen, ahol ő vagy felmenői rabszolgaként. A korabeli esszencialista „magyarázat” szerint „mert ilyen a természetük, nem tudnák elviselni az ipari munka kívánta rendszerességét”, stb. Az első világháborúval azonban megszűnt az európai milliók bevándorlása az USA-ba, s egyszerre csak „kiderült”, hogy az afro-amerikaiak „mégis alkalmasak” az ipari munkára... s az 1910-es években megindult egy tömeges migráció Északra (Steinberg 1981). Olvasatomban a példázat arról szól, hogy *nem önmagában* társadalmi tényezők (például az északi ipar és a déli mezőgazdaság munkaerő-szükséglete), és *nem is önmagában* a csoport „természetéről” kialakított előítéletes többségi kép formálta az afro-amerikaiak sorsát, mint inkább a kettő folyamatos, dinamikusan változó kimenetelű „interakciója”.

Reáltényezők és diskurzus, vagy inkább a romák társadalmi helyzete és a cigányképek „küzdelmének” állása határozza meg korszakolásomat is:

1.) Az első korszak (a középkor végétől az 19. század végéig)

- társadalmi helyzet: a társadalom legalsó, de tipikusan integrált pozícióiban;
- domináns cigányképek: tipikusan rosszabb kép, mint a történészek által rekonstruált társadalmi hely; miközben a cigányság „hajlamos” az erős kategóriává válásra, de az osztársadalom, az elittől a dolgozó osztályokig nem tartja túlságosan fontosnak a romákkal való foglalkozást → a „cigánykérdés” a gyakorlatban gyakran belemosódik a magyarországi etnikai kisebbségek „kérdései” közé.

2.) A második korszak (19. század végétől 1945-ig)

- társadalmi helyzet: a reáltényezők drasztikus romlása (tömegessé váló munkanélküliség, mélyszegénység, a szegregáció erősödése, az oktatási lemaradás növekedése, a hatósági diszkrimináció folyamatos erősödése);
- domináns cigányképek: a korábbinál is negatívabbá, tendenciaszerűen kirekesztővé, rasszistává vált, a civilizatorikus helyett a rendészeti megközelítés válik dominánssá; a korszak végén a náci típusú rasszizmus is megjelenik, majd dominánssá válik a holokauszt.

3.) A harmadik korszak (1945–1990)

társadalmi helyzet: két, élesen elkülöníthető alkorszak:

- az 1960-as évek elejéig, különösen ahhoz képest, milyen intenzív módon változott az osztársadalom, a romák társadalmi helyzete meglepően keveset változott;
- az 1960-as évek elejétől gyors és átható, nagyobb részt pozitív irányú változás, az utolsó egy és negyed évszázad legnagyobb elmozdulása;
- domináns cigányképek: két, élesen elkülöníthető alkorszak:
- retorikai antirasszizmus, a romákkal kapcsolatban a kommunikációs gátlás, az integrációval kapcsolatos problémák kicsinyítésének stratégiája. A civilizatorikus felfogás sajátos szocialista változatának

újrafogalmazása a nyilvános diskurzusokban, a rendészeti megközelítés (gyakran a rasszista változatok) erős jelenléte a mindennapi diskurzusokban, amelyet az intézményes szereplők érdemben nem próbálnak moderálni;

- fordulat az 1970-es években: megjelenik a kritikai megközelítés, amely a korszak végére dominánssá válik a társadalomtudományokban, illetve az ellenzéki értelmiségi diskurzusokban – de gyakorlatilag csak ott. A hivatalos nyilvánosságban, illetve a mindennapokban a diskurzusok az előző pontban leírtakhoz hasonlóak maradnak.

4.) A negyedik korszak (az 1989–90-es rendszerváltástól napjainkig)

társadalmi helyzet: drasztikus romlás, illetve differenciálódás;

domináns cigányképek:

- az előző korszakok kommunikációs gátlása megszűnt, a romák helyzete a nyilvánosság terében szélesen tárgyalt kérdéssé vált;
- a többség többségének előítéletessége ugyanakkor érdemben nem változott, tehát az esszencialista, előítéletes, cigányellenes nézetek meg-megjelennek a nyilvánosságban és a politikai diskurzusokban is; minőségileg új korszak kezdődött 2008–2009 körül, amikor egy jobboldali radikális párt erőteljes politikai megfogalmazást ad a nyíltan cigányellenes rendészeti megközelítésnek;
- mindezzel párhuzamosan a kritikai megközelítés „*túlnyerte magát*”, a tudományos szférában „*hegemóniára*” tett szert.²⁸

S most, a kötet további részében lássuk ezt egy kicsit részletesebben.

²⁸ A félreértések elkerülése végett, ezt a diagnózist *nem* szánom a kritikai megközelítés kritikájának.

II. A ROMÁK A KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

A HÁTTÉR

Mai fogalmakkal: a Magyar Királyság domináns társadalmi, politikai és kulturális projektje 10. századi létrejöttétől a nyugati világba történő integráció volt, s a középkor utolsó évszázadán úgy tűnt, hogy alapvetően sikerrel járt. Utólag visszapillantva persze láthatjuk a fenyegető jeleket is: a minden szempontból túl gyenge polgárságot, a politikailag túl erős nemességet, a „*tőkefelhalmozódás*” olyan korlátait, amelyeket Nyugat-Európa éppen ekkortájt lépett át. S főleg: a kor egyik „*imperialista szuperhatalma*”, az Oszmán-török Birodalom terjeszkedésének hatósugarába kerültünk.

A 16. és 17. század nagyobbik részében Magyarország központi területein húzódott keresztül az oszmán frontvonal (vagy inkább egy széles sáv, ahol a békeidőben is állandóak voltak a fegyveres harcok, s ahol a parasztok, függetlenül attól, ki volt hivatalosan az uruk, kétfelé vagy háromfelé adóztak). Erdély elszakadt, oszmán vazallusállam lett, a Magyar Királyság az ország nyugati és északi szegélyére szorult vissza. Ezt a részt sem lehetett volna megtartani az oszmánok ellen az új királyi dinasztia, a Bécsben székelő Habsburgok külső erőforrásai nélkül. A segítség persze nem volt önzetlen, a Habsburgok kulcsfontosságú osztrák-cseh tartományait védtek Magyarországon, ráadásul a korszak „szokásos” uralkodói politikája jegyében abszolutizmusra és ellenreformációra törekedtek. Az oszmán megszállás és Erdély státusa azonban nem csak terhet jelentett a magyar rendek, elsősorban a nemesség számára, hanem lehetőséget is. Mint Perry Anderson írja, a kor szinte valamennyi európai országában rendi felkelések szálltak szembe abszolutizmusra törekvő királyaikkal, de „*sehol sem folytattak olyan kegyetlen és kitartó harcot*” mint Magyarországon (Anderson 1974: 228).

Ebbe a világba érkeztek a Balkán felől a középkor végétől a romák első csoportjai.

EGY „TÖRTÉNELEM NÉLKÜLI NÉP” TÖRTÉNETE

„*A cigányok Indiából származnak...*” – számtalan romákról szóló írás kezdődik hasonlóan, időnként még háromoldalas, amúgy nem történelmi cikkek is (pl. Demtsa 1939, Dincsér 1937). Az északnyugat-indiai eredetet nyelvészeti vizsgálatok valószínűsítik: a romák „eredeti” nyelve, tehát a *romani*¹ az óind szanszkrit egyik leszármazottja, (hasonlóképpen, ahogy a mai neolatin, azaz francia, spanyol, olasz, román, stb. nyelvek a latin leszármazottjai). A cigány nyelv tehát ugyanúgy az indoeurópai nyelvcsaládba tartozik, mint mondjuk a germán, a perzsa, a szláv vagy a latin nyelvek. A romani indiai eredetét egy magyar tudós, Vályi (Váli) István fedezte fel a 18. században (Augustini ab Hortis Sámuel 2009/1775–1776: 259).

Az Indiától Közép-Európaig tartó út rekonstruálásának kérdésébe nem szívesen mennék bele – tudtommal magyar kutatók érdemben nem szóltak hozzá az erről szóló vitákhoz. Csak az út utolsó szakasza ismert: egy évszázaddal azelőtt, hogy az európaiak felfedezték Amerikát és Óceániát, *a romák felfedezték Európát*.

„*Az eddigi történelmi ismeret kimagyarázni nem tudja,*” hogyan vándoroltak el idáig a cigányok, írta 1895-ös kis cikkében Rozvány György. De rögtön hozzá is tette: „*Nem is fogja kimagyarázni soha; mert az ilyen,*

¹ Manapság a magyarországi romák nagy többsége nem a romanit beszéli anyanyelveként → 234.

2.1. kép. Szénásszekér. Hieronymus Bosch 1500 körül született festményének részlete.

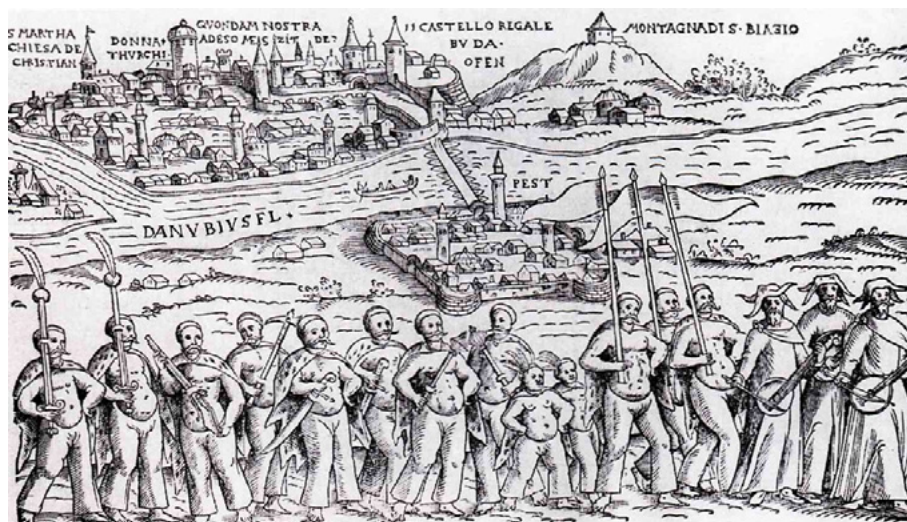
őshazájából kivert, elszórtan, szánalmas vándorlásra kényszerített nép már nem foglalhat helyet a történelem lapjain. A történelem múzsája lefelé fordítá felette az égő fáklyát, eloltásra” (Rozvány 1895: 577).

Ez a hozzáállás nem kizárólag a romáknak szólt: a történettudomány sokáig „történelem nélkülinek” tekintette az olyan népeket, amelyeknek nem volt saját állama, nemessége, értelmisége, írásbelisége (Wolf 1995, 2010). Csak a 20. században kezdték a történelmet többnek tekinteni, mint nagy emberek jelentős tettei sorozatának; ekkortól fedezték fel a társadalom, a mindennapok, a gondolkodás, a mentalitás történetének fontosságát; s ekkortól fedezték fel, hogy a saját írásbeliséggel nem rendelkező csoportoknak (parasztok, nők, „primitív” népcsoportok, leprások, homoszexuálisok, megsemmisített eretnek csoportok, és így tovább) megvan a maga története, amely megismerhető és megismerendő.

Ez a történettudományi felismerés Magyarországra csak a 20. század utolsó negyedében szivárgott be. Addig általában lelkes amatőrök, a jelenben romákat kutató néprajzosok és szociológusok foglalkoztak a romáknak jelenével és történetével egyaránt. A Magyar Történelmi Társulat közlönye, a *Századok* például 1890 és 1918 között mindössze egyetlen – két és fél oldalas – értekezést és egyetlen, ehhez kapcsolódó tárcát közölt kifejezetten a cigányok történelméről (ebből származik a korábbi „fáklyaoltó” idézet). A néprajztudósok reprezentatív folyóirata, az *Ethnographia* ugyanezen idő alatt kifejezetten a cigányok történetével foglalkozó cikkből hatot jelentetett meg. Ez is jelzi tehát: a 19. század végén (majd azt követően is, a 20. század közepéig) a cigányok kutatása tárgyában az első számú „illetékesnek” a néprajztudomány számított. Képzett történészek csak az 1980-as évek közepétől kezdtek roma történelemmel foglalkozni.

Nem kívántam leszólni az „amatőröket” (akik más területeken esetleg képzett szakemberek voltak), hisz számos korszakalkotó felfedezés is fűződik nevükhöz. De legalább olyan gyakran tévedések is, amelyek gyakran tartós mítoszok alapjává váltak. Liszt Ferenc például Tinódi Lantos Sebestyén *Erdélyi históriájára* (1553) hivatkozva minősítette Kármán Demetert „az első ismert cigány hegedűsnek”, amelyet későbbi szerzők is átvettek (például Márki Sándor 1890: 442). Noha Tinódi szövegében semmi sem utal erre, Liszt nem csak belelátta a „cigányságot” a szövegbe, de még általánosított is: „a kitűnő cigány virtuózok azon időben igen gyakoriak valának” (idézi Nagy 1998a: 90). A köztudatba a mai napig nem ment át az a történészi felismerés, miszerint a 18. század előtt csak szórványos említések kapcsolják össze a romákat a zenéléssel.

De lehet, hogy a fenti bekezdésekben túlléptem a kompetenciám határait. Példának okáért egy kortárs szaktörténész, Tóth Péter is úgy véli, hogy 1525-ből már hiteles forrás szól zenélő cigányokról, és az ezen „mesterségre vonatkozó adatok aztán egyre szaporodnak a későbbiek során” (Tóth 2010: 218).

2.2. kép. Lewenklaw von Amelbeurn 1590-ben megjelentetett krónikája ír egy díszfelvonulásról, amelyet Szinán pasa tartott 1584-ben Budán. A menet elején három cigány zenész haladt, akik pontosan meg nem nevezett hangszereik kísérete mellett „kellemetlen nyers ordító hangon énekelve magasztalják a szultánok hadi tetteit”.

„A róluk szóló forrásokat nem ők, hanem egy értetlen, érdektelen vagy előítéletes környezet hozta létre” – ez a gyakori megállapítás egyrészt teljesen igaz, állapította meg Nagy Pál 1998-as monográfiájában (*A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*). Másrészt – tette hozzá –, egyáltalán nem csak a romákra jellemző ez a helyzet. Nagy Pál szerint az sem igaz, hogy „szűkösen állnak rendelkezésre ilyen források” – ő maga például öt év kutatómunkája alatt több mint ezer új forrást tárt fel (Nagy 1998a: 26). (Ennek ellenére éppen a kiváló történész óvatoskodik a leginkább elhamarkodott általánosítások levonásától, s ő hangsúlyozza a leginkább, hogy a rendelkezésünkre álló források még mindig nagyon szórványosak és esetlegesek).

A romákról szóló legelső beszámolók is a vándorlók és letelepedettek örök ellentétének sémájába illesztették a cigányok európai megjelenését. Az ilyen ellentétek sosem teljesen légből kapottak, de általánosításukkal nem árt óvatosnak lenni: változó, hogy egy társadalom hogyan reagál arra, hogy egyes csoportjai nem rendelkeznek állandó lakhellyel.

Nyugat-Európa például éppen a középkor végére, az újkor elejére kezdte rossz szemmel nézni a vándorlókat, s próbálta, mai szemmel nézve kegyetlen módszerekkel megfékezni a veszélyesnek látott csavargókat. Az ilyen csavargók tarka és ekkoriban igen népes seregébe nem csak a cigányok tartoztak, de ők voltak a legszembetűnőbbek. Az első nyugat-európai leírások olyan színes legendákat fogalmaztak meg, amelyek a lehető legalkalmasabbak voltak a kortársak fantáziájának megragadására: hogy a cigányok egyiptomi zarándokok, hitehagyott, majd visszakeresztelkedett bűnbánók, akiket tettükért sokéves vándorlásra kényszerítettek, stb. Állítólag menlevelet mutogattak Luxemburgi Zsigmondtól, aki akkortájt magyar király is volt (Fraser 1996: 65–82). A menlevelek biztosan hamisítványok voltak, ha léteztek egyáltalán (Nagy 2004: 3–4) – nem tudni, hogy a legendákat a cigányok gyártották, vagy a nyugatiak képzelete működött (a korszak ismeretében egyik sem elképzelhetetlen).

A cigányok *egyiptomi* elnevezése Magyarországon is sokáig használatban volt, s amióta Angus Fraser monográfiája, *A cigányok* magyarul is megjelent (1996), a „Nagy Cselt”, tehát a „*zsigmondi menlevelet*” is gyakran emlegetik a hazai irodalomban. A fent említettekhez hasonló menleveles-zarándokos történeteket azonban nálunk sosem jegyezték fel a romákról.

A késő középkorban és kora újkorban az Oszmán Birodalomhoz tartozó Balkánon más volt a helyzet. Itt nem alakult ki rendi társadalom, a parasztság nem egységesült, kisebb volt a városi népesség aránya, az oszmán hatalom szemében pedig egyik „hitetlen” (azaz nem muszlim) nép olyan volt mint a másik, feltéve, ha nem lázongott és engedelmesen fizette az adót. Legalábbis: ez az elfogadott kép. Nagy Pál óvatosan figyelmeztet arra, hogy a 16. századtól az Oszmán Birodalomban is vannak példák nomádok és vándorlók üldözésére, kényszerletelepítésére, vagy kitelepítésére, s még nem kellőképpen tisztázott, mennyiben érintette ez a politika a romákat (Nagy 2004: 15). Itt a cigányok jobban beilleszkedtek a társadalom életébe, még akkor is, ha a helyi, túlnyomórészt paraszti lakossággal nem volt mindig teljesen felhőtlen a kapcsolatuk. A mai napig a Balkánon él – az összesen 7–8 millióra becsült – európai cigányság közel fele, legnagyobb számban Bulgáriában és Romániában; ha pedig a félszigettel határos Magyarországot és Szlovákiát is beleszámítjuk, akkor ebben a tágabb térségben, Délkelet-Európában él az európai romák közel kétharmada (Liégeois 2002: 9).

A 15. SZÁZADTÓL A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉIG

Mikor érkeztek?

Philippus Camerarius 1664-ben kiadott könyvében, egy korábbi forrást idézve véletlenül elírta a dátumot egy évszázaddal – ezt a téves dátumot vette át 1914-ben Szalay Béla, majd az ő nyomán több más szerző is (Nagy 2004: 5). A tévedések egy másik tipikus forrása: a cigány szóra hasonlító település- vagy családnevek bizonyítéknak tekintése. Ezekről Fehértói Katalin mutatta ki, hogy nem hozhatóak kapcsolatba a cigánysággal (Fehértói 1987).²

Az első biztosnak tekinthető adat a romák magyarországi jelenlétéről 1416-ból, Brassóból származik.³ A romákat kezdetben Magyarországon is „egyiptomiként” emlegették; 1455-ből származik a „cigány” szó első olyan használata, amely kétségtelenül a roma etnikumot jelöli.

Elterjedt leegyszerűsítés, hogy ekkor érkeztek a mai magyar nyelvű cigányok, a *romungrók* ősei; majd később, a 19. század második felében, a rabszolgaság romániai megszüntetése után érkeztek a románi nyelvet beszélő *oláh cigányok*, illetve a román nyelvből kialakuló neolatin nyelvet beszélő *beások*. A napjainkra kirajzolódó kép szerint viszont a bevándorlás nem egyszeri esemény volt, hanem a 14. század végétől a 20. század végéig elhúzódó folyamat. Az új jövevények nem csak a Balkán felől érkeztek – a 16. században például nyugatról érkező, ún. német cigányokat is emlegetnek a források. Az oláh-cigányok és beások ősei valóban a román fejedelemségek területéről érkeztek, de már a 18. század első felétől kezdve (Nagy 2008: 37).

² Az ilyen típusú legendák és tévedések összegyűjtését és kritikáját lásd még: Nagy 1998a, 28–42.

³ Nagy 1998a: 55, valamint Tóth 2005a. Nagy Pál később kiegészítette még az adatot azzal a felfedezéssel, hogy az Erdélyhez tartozó, de akkor éppen a havasalföldi fejedelem hűbértartóként kormányzott Fogarason már 1390 és 1406 között kimutatható cigányok jelenléte (Nagy 2004: 4–5).

A romák korai történelmével kapcsolatos legfontosabb új történelmi felismerések, amelyek nem mentek át még a köztudatba, de sokszor a romákkal foglalkozó kutatók tudatába sem:

- a romák betelepülése évszázadokon átnyúló, hosszú folyamat volt;
- a romák már betelepülésükkor heterogén csoportot alkottak, nyelvi és társadalmi szempontból egyaránt;
- magyarországi helyzetük kezdettől fogva igen változatosan alakult, a viszonylag harmonikus beilleszkedéstől a konfliktusos kapcsolatig. Nem igaz az a sztereotípiá, amely a romák történetét a folyamatos, rasszista alapú üldöztetés történetének láttatja – de az a napjainkban tért nyerő, ellentétes irányú mítosz sem, amely szerint a legújabb kor kezdetéig ez a viszony problémamentes volt, s az üldöztetés csak ekkor kezdődött.
- végezetül: általában *nem tudatosítjuk, mennyire keveset tudunk a cigányok korai történetéről*. A 19–20. századról már nagyságrendekkel többet (bár még így sem eleget) tudunk, s erős a hajlandóság arra, hogy az ekkor megállapított életformaelemeket, szokásokat, megélhetési módokat,⁴ stb. visszavetítsük a múltba, mint örök, vagy legalábbis ősi cigány sajátosságokat.

„Őseredeti cigány” vagy „átvett”?

A címben feltett kérdés terén érdekes köröket írt le a romákkal foglalkozó irodalom. A modern társadalomtudományok születése előtt a „kutatók” általában feltételezték, hogy a cigányok „másságát” magukkal hozott ősi örökségük okozza. A 19. század végén a cigányokkal foglalkozó néprajzosok (→ 60), a civilizatorikus szemlélet befolyása alatt felvetették, hogy a „cigányos” szokások, hagyományok, struktúrák egy részét a romák a környező társadalmaktól vették át. Mivel a környező népek ezeket a társadalmi elemeket azóta elveszítették, a cigányok egyfajta sajátos „időkapszula” szerepét játszhatják a néprajz számára: megőrizték más népek azóta már elveszített hagyományait. Mint Wlislöcki Henrik az 1890-es években megfogalmazta:

„Midőn a cigányok legelőször megjelentek Közép-Európában, mindnyájan »vándorcigányok« voltak, kik nem bírtak állandó lakással, és valószínűleg nem ismerték a tűzreolvasásokat, mivel állandó lakhelyek hiányában a tűzvész nem érdekelhette őket. Midőn pedig kényszer és erőszak által részben letelepítettek, akkor őket is érdekelte a tűzkár, és megtanulták azon népek idevágó ráolvasóit, a melyek körébe letelepítettek, ezen ráolvasásokat saját felfogásuk és néphitök szerint változtatva. Tehát két okból fontosak a cigány tűzre-olvasások, mert 1.) alapjukban idegen népektől erednek, melyek a míveltség bizonyos fokát elérve, ez iránti néphitőket manapság részben már elfelejtették; 2.) mert a cigányok oly elemeket vegyítettek ezen idegen származású ráolvasásokba, mely elemek a letelepített cigányok egyéb néphitéből rég kivesztek s még csak a tűzre olvasásokban található fel” (Wlislöcki 1891a, 347–348).

Az idézett szöveg szerzője legalább gondolatmenete 2.) pontjában megengedte, hogy azért *lehettek* a romáknak saját, eredeti hagyományaik is, amelyek egy része még a jelenben is tanulmányozható. A szocialista korszak civilizatorikus felfogásának jellegzetes képviselője, Vekardi József (→ 151 és 153–155) azonban már ezt is megtagadta a cigányoktól: szemlélete szerint a cigányság hagyománytalan, s éppen ezért saját kultúrával nem rendelkező népcsoport.

„Mind anyagi, mind önálló szellemi kultúrájuk kialakulásának alapvető akadálya volt anyagi és szellemi igénytelenségük. Megelégedtek a mindenkori befogadó néptől készen kapott javakkal, rendszeres termelőmunkát és önálló szellemi alkotótevékenységet nem folytattak ezek megszerzése érdekében. Másik

⁴ Vagy még gyakrabban: egy-egy roma közösség (leggyakrabban: oláh cigányok) sajátosságait.

döntő akadálya volt önálló kultúrájuk létrejöttének a hagyománytalanság. Szellemi javaikat nem őrzik sokáig. (...) Amilyen gyors az átvétel, olyan gyors a felejtés is. Ha egy országgal tovább vándorolnak, nyelvükből a friss kölcsönszavak és kultúrájukból a friss kölcsönzések nagy része néhány nemzedék alatt kihullik, s újjal cserélődik fel az új környezet hatására. (...) Így a cigány kultúra állandóan változik, állandóan kihal és újraszületik, nem őriz sokáig hagyományokat, a kultúra fogalma pedig a legszorosabban összefügg a hagyomány fogalmával: tartós hagyományok nélkül nincs jelentős kultúra.

A kutatókat gyakran meglepetti az a jelenség, hogy a cigányok olyan dalokat és szokásokat is őriznek, amelyeket nem-cigány környezetük azóta már majdnem teljesen elfelejtett. Ennek alapján a cigányságot erősen hagyományőrzőnek vélik. A valóságban csupán késésről van szó: az átvett anyagot egy-két nemzedékkel tovább őrzik, mint a magyar parasztság, amely a századforduló óta rohamosan veszíti régebbi népi kultúráját” (Vekerdi 1974: 24–25).

Igaz, Vekerdi tartalom és forma megkülönböztetésével mintegy visszalopja az ősi örökséget: a formai elemek terén az öntudatlanul érvényesülő „indiai örökséget” Vekerdi saját korában is meghatározó erejű tényezőnek látja. Például a „két évezredes indiai vándorlási ösztön utóhatása” mutatkozik meg abban, hogy korának cigányai „sűrűn cserélik lakóhelyüket, sőt munkahelyváltoztatásuk gyakoriságában is erősen közrejátszik a kötetlenség ősi öröksége;” vagy „érzelmi életükben az erős hullámozás... az európai szemléltől fejcsóválásra készíti, míg Indiában nem volna feltűnő” (Vekerdi 1974: 36–38).

A cigányok gondolkodásmódjában, logikájában, a valósághoz való viszonyában, „ízlésében”, és így tovább, ugyancsak masszívan érvényesül az „indiai örökség”. Vekerdi időnként szinte már paródiaszerűen esszencialista: egy 10. századi arab történetíró indiaiakról ejtett megjegyzését („az indek nem tudnak semmit saját történelmükről, de az érdeklődőnek habozás nélkül rögtönöznek kitalált történeteket” Vekerdi 1974: 37–38) bizonyítékként kezeli: hát igen, a mi cigányaink éppen ilyenek, ebből is látszik, honnan származnak. *Tartalmi* elemek – tehát konkrét szokások, hagyományok, hiedelmek, stb. – terén viszont ez a folyamatosság nem érvényesül.

A kritikai irányzat képviselői is csak az 1980-as években kezdték megkérdőjelezni a fenti hagyománytalanság/kultúranélküliség-felfogást. Az 1990-es évekre, a „naiv tudomány” képviselői létrehozták a Vekerdi-féle felfogás abszolút ellenpontját, hasonlóan tudománytalan érveléssel (→ 203–207). Karsai Ervin például egy írása nyolc oldalnyi részletében tucatnyinál is több alkalommal hivatkozott az indiai eredetre, mint amely magyarázó erejű tényező a mai magyarországi cigányok hitvilágával, gyógyításával, házasságkötési szokásaival, hagyománytiszteléssel, gondolkodásmódjával, zene- és táncművelésével, ízlésével, logikájával, társadalomszerkezetével, nyelvével, stb. kapcsolatban (Nyári 1994: 9–17). Egy, ígérete szerint a cigányok történetét összefoglaló füzetekében Rostás-Farkas György és Karsai Ervin így fogalmazott:

„A cigányok őshazája India. India észak-nyugati része, a mai Pandzsáb (Punjab) és környéke. A cigányok története szorosan összefügg India történetével.

India már évezredekkel ezelőtt fejlett kultúrával rendelkezett (...) India kultúrájának, nyelvének, szokásainak, irodalmának, hiedelmvilágának a megismerése nélkül a cigányokét sem lehet tökéletesen megérteni, s viselkedésüket se lehet megérteni. India életének némi ismerete viszont segít abban, hogy a cigányok belső, zárt világa megismerhetővé és érthetővé váljon. (...) Legközelebb a pandzsábi nép áll a cigányokéhoz. Ma Indiában 15 millió él. Ezek a cigányok hasonlóképpen élnek, mint az európai cigányok” (Rostás-Farkas–Karsai 1992: 5).

Csináljunk ősi hagyományt!

„...az 1980-as évek végén Görögországban sugárzott [televíziós] műsor után – melyben szó esett a cigányok indiai eredetéről – a cigány lányok körében elterjedt a szári divatja, és keleties elemeket vittek táncaikba. Könnyen lehet, hogy ötven év múlva ezeket az elemeket a népzene kutatók mint eredeti hazájuk kulturális örökségét fogják azonosítani” – Angus Fraser szórakoztató idézete (1996: 288) is arra figyelmeztet minket, amit a mai történettudomány egy kiterjedt irányzata vizsgál: hogy az „ősi hagyományok” egy jelentős része modern kori találmány. Ha nem lenne túl nagy kitérő, tömegesen lehetne hozni magyar, illetve más európai példákat is (lásd pl. Hobsbawm–Ranger 1983, Dupcsik 2015a).

A mai történelmi felfogás, amelynek Nagy Pál a legjelentősebb képviselője, a magyarországi cigányok korai korszakára (tehát a 14–17. századra) nézve óvatosabb. Ha jól értem, akkor a fenti címben feltett kérdésre adott válaszában lényege, hogy, egyrészt, az ősi és az átvett társadalmi-kulturális elemek szembeállításának jórészt álprobléma – *minden* társadalmi csoport a más társadalmi csoportokkal való érintkezés szüntelen tengerében él, állandó kölcsönhatásban környezetével. Ez a cigányokra is igaz, ők sem éltek – ahogy pedig gyakran megfogalmazzák – a társadalmon kívül vagy a társadalom alatt (más kérdés, hogy minek nevezzük a romák helyzetét a 20. század első felében – de erre majd még visszatérek → pl. 101). Másrészt, mindig, minden létforma (gazdasági, jogi helyzet, életmód, stb.), illetve minden roma csoport esetében külön-külön kell vizsgálni, hogy ősi örökségről beszélhetünk-e (abban az értelemben, hogy Magyarország határain kívülről hozott társadalmi formák, lényegében változatlan továbbéléséről van szó), vagy pedig valami módon a többségi társadalommal való kölcsönhatásban kialakított, átvett elemekről.

Harmadszor pedig: a 18. századot megelőző korszakban a legtöbb ilyen kérdésre a becsületes válasz az lehet, hogy „nem tudjuk”.

„Mivel azért ez a nemzetség életit mestersége által keresi...”

Szemben a sztereotípiákkal, a 14–17. századi cigányokkal foglalkozó források egy tekintélyes csoportja, közvetlenül vagy közvetve, azok *munkájával* kapcsolatos. Bármilyen triviális, nem árt leszögezni: a források szerint a korabeli romák egyértelműen dolgoztak, a forrásokban leggyakrabban a munkájukkal kapcsolatos ügyekben jelennek meg (pl. Nagy 2004: 16; Nagy 2006, 2008).

A „*milyen munka?*” kérdésre először is negatív választ adhatunk: romák ugyanis szinte bizonyosan nem kerültek tömegesen sem az elit,⁵ sem az értelmiség soraiba. A 15. századra már kialakult (európai összehasonlításban az egyik legnépesebb) magyar nemességnek nem állt érdekében soraik további bővítése. Az egyházi vagy a – nagyon szűk – világi értelmiségi réteg utánpótlása is biztosított volt. Ugyanakkor, érdekes módon, a hódoltság, tehát a másfél évszázadig török uralom alatt élő cigányok egy része magasabb pozícióba is jutott, tisztviselők, kereskedők, vagyonos emberek is voltak köztük, s nagy valószínűleg muszlim lettek. Az ő további sorsuk a hódoltság után azonban bizonytalan: egy részükről tudjuk, hogy áttért keresztény hitre és maradt, más részük követhette a visszavonuló oszmánokat – de hogy milyen arányban és milyen társadalmi összetételben választották egyik vagy másik stratégiát, az alig ismert.

⁵ A török háborúk kezdetén nagyúrból rablólovaggá, majd az oszmánok foglyává lett Móré Lászlót „*lecigányozzák*” rabtársai az *Egri csillagokban* (Gárdonyi 1971: 29), de semmilyen adat nem bizonyítja a regény minősítését.

Miért nem váltak földművesekké? A 18. századtól kezdve ez az egyik állandó kérdés, amelyet a „civilizátorok” a romáknak feltettek. Földművelésre áttérni azonban egy olyan társadalomban, ahol tíz emberből legalább kilenc ezzel foglalkozott, nemhogy könnyű lett volna, hanem kifejezetten nehéz. A földművelés nem olyan buta izommunka, ahogy azt manapság sok városi ember képzele – sajátos szaktudás és sajátos mentalitás kell hozzá, amelyet a paraszti népesség nemzedékeinek sora alakított ki. Ezt a szaktudást általában nem szívesen adták át az újoncoknak (mentalitást átadni pedig még akkor is nehéz, ha törekednek rá). A jövevények természetesen földdel és szerszámokkal sem rendelkeztek. Csak az egyik életformát sem ismerő középrétegek tarthatják vonzó perspektívának, civilizációs előrelépésnek, hogy valaki egy kötetlenebb életformából átlép a *föld nélküli béresek, mezőgazdasági cselédek* állásába – ennek ellenére ez egy divatos toposz maradt a következő évszázadok diskurzusaiban. S tegyük hozzá: egészen a 18. század második feléig a társadalom vezetői sem szorgalmazták, hogy a cigányok földművesek legyenek.

Ennek ellenére *akad* olyan forrás, még ha kevés is, amely elparasztosodó romákról szól. Hogy azért rendelkezünk kevés erre vonatkozó forrással, mert nagyon ritka jelenségről van szó, vagy éppenséggel azért, mert ilyen elparasztosodó romákat (egy idő után) környezetük már nem tekintette cigánynak, s így értelemszerűen nem is születhetett forrás „cigányságukról” – eldönthetetlen.

Kizárásos alapon maradtak az egyéb, *iparos mesterségek és szolgáltatások*, amelyeket nem végeztek el hivatásos, céhekbe tömörül iparosok (vagy inkább: ezek a céhek nem voltak képesek valamennyi szükséglet kielégítésére, és/vagy nem voltak képesek a „kontárok” olyan mértékű kiküszöbölésére, mint Nyugat-Európa legnagyobb részén). Vagy lehetett szó olyan, alacsony presztízsű mesterségekről, amelyeket más nem akart elvégezni. A probléma abban áll, hogy az ilyen kézműves munkákat a középkorban gyakran maguk a parasztok végezték, s bizonytalan, hogy egyes tevékenységekkel mikor hagytak fel. Utalva az előző alfejezet fejtegetésére: bizonytalan, hogy azokat a tradicionális cigány mesterségeket (fém- és fémegmunkálás egyes formái, vályogvetés, stb.), amelyeket *a 19. században már biztos, hogy főleg vagy kizárólag romák* űztek, műveltek-e egyáltalán romák a 14–17. században, s ha igen, milyen mértékben.

A *fémegmunkálás* talán az egyetlen kivétel: már a legkorábbi források is (Nagy 1998b: 78) olyan nagy arányban hivatkoznak erre a tevékenységre, mint a cigányok mesterségére, hogy szinte bizonyosra vehető, hogy elterjedt foglalkozásról volt szó. Ráadásul a romák *egyfajta mobil kovácsolást* űztek: nem volt szükségük műhelyre, magukkal hordott szerszámaikkal és a megrendelőtől kapott nyersanyaggal képesek voltak a helyszínen dolgozni, tehát fegyvereket javítani a táborban, szerszámokat élezni a földeken, és így tovább.

Az ilyen típusú munkákra *folyamatos, de ugyanakkor korlátozott igény* létezett, amely adott helyen viszonylag kevés embert tudott eltartani. Ezt a kettősséget mutatja az a Nagy Pál által idézett forrás, amelyben I. Rákóczi György utasítja tisztartóját (1632), hogy a sárospataki uradalom 6 kovácsa helyett elég lesz 2, illetve 9 lakatos helyett elég lesz 3 (Nagy 1998b: 78). Igaz, a forrás nem árulja el cigányokról van-e szó, de joggal kételkedhetünk benne, hogy „*a többiek fogják más szolgálatra*” utasítás mennyire lehetett hatékony, s mennyire készítette inkább odébbállásra („szökésre”) a felesleges kovácsokat.

Korábban említettem már a *zenélést*, amelyet manapság tipikusan ősi cigány mesterségnek tartanak; másrészt, ezt tekintik a legnagyobb presztízzsel rendelkező foglalkozásnak is, amely a legnagyobb integrációs

esélyt nyújtotta művelőinek. Valójában a 14–17. századból nagyon kevés forrás említ zenélő cigányokról, s ezekben sincs nyoma annak, hogy ez foglalkozást akkortájt valamilyen módon speciális roma munkának tekintették volna. Másrészt: a zenélés presztízse sokáig meglehetősen alacsony volt, sőt, a reformáció idején, amikor a 16-17. századi protestáns prédikátorok szent hevülettel ostromozták ezt az erkölcstelennek tartott fényűzést, kifejezetten mélyre sülyedt. Gyulai Mihály például 1681-ben „*a táncot vonó hegedűsöket (...) lábuknál fogva felakasztani*” szerette volna látni (Nagy 2004: 27). Lehet, hogy épp a zenélés alacsony megbecsültsége tette lehetővé, hogy a romák benyomuljanak erre a területre. Viszont a zenészi pálya későbbi megbecsültségét már a romák vívták ki, nem örökölték azt (→ 59). Ez a pálya azonban megélhetés szempontjából ugyancsak szűk volt: az 1782-es összeírás szerint a roma családfők többségének kovács volt a foglalkozása; a cigány kovácsok négyszer annyian voltak, mint a második leggyakoribb foglalkozás űzői, a cigány zenészek (Kemény 2000b: 10).

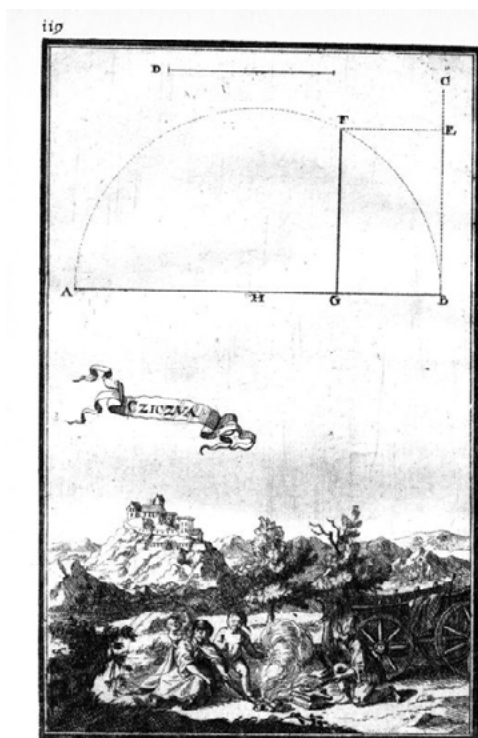
Ritkábban, mint a közvélekedés véli, de azért kimutathatóak a történelemben évszázadokon át folyamatos jelenségek is. Daniel Speer, a „*magyar Simplicissimus*” írta az 1660-as években tett magyarországi utazásai kapcsán: „*rengeteg cigány [él az országban]. Ezek egyetlen mesterséget folytatnak, tudniillik a kovácsságot*”. Néhány mondattal később azonban árnyalja saját „*egyetlen*” kifejezését: „*Természetől fogva hajlamuk van a zenére. Van is majd minden magyar nemes embernek cigánya, aki hegedűs és mellékesen lakatos*” (idézi Tóth, 2010: 220-221). A Helytartótanács egyik 1773-as rendelete is úgy fogalmaz, hogy „*a cigányok muzsikálás és kovácsolás ürügyén szoktak kóborolni*” (Tóth 2005b: 42). Más 18. századi források is azt mutatják, hogy Zala vármegyében a családfők „*túlnyomó többsége kovács*”, ugyanakkor zenéléssel és állatkereskedelemmel is foglalkoznak (Kardos 2010: 231). A nyugati határról átugorva az ország akkori területének délkeleti határvidékére: Kolumbán Samu 1903-as cikke (*A cigány a székely nép felfogásában*) a székelyek körében meglévő népsztereotípiákat vizsgálta. A nyilván az előző nemzedékek tapasztalatait általánosító sztereotípiák szólhattak „*a muszkáról*” (oroszok és ukránok), „*az oláhokról*” (románokról), „*a szászokról*” (a középkor óta Magyarország egyes területein élő német etnikai csoport hagyományos neve). Azonban „*a székely nép hagyományaiban legtöbb vonatkozást a cigányra vonatkozólag találunk, a minnek magyarázata az, hogy, különösen régebben, minden községnek a kovácsa cigány volt s ezeken felül minden harmadik, negyedik községben volt és van 3–4 szál muzsikus cigány is, a kik a szomszédos községek táncaiban muzsikálni szoktak (...)*”

Innen van, hogy régebben a cigány szó legfőbb jelentése: kovács volt a székelyeknél, s ha véletlenül született székely volt is az, a ki a kovács mesterséget űzte, azt is cigánynak nevezték és nevezik még ma is az idősebb emberek. És nem a kovácshoz küldik az ekevasat, hanem a cigányhoz, hogy élelje meg. A kézzel – és nem gyárilag – készített vasszeget, fúrót vagy tüt cigányszög-nek, cigányfúrú-nak, vagy cigánytő-nek hívták és hívják még most is. Az anekdoták, mint alább látni fogjuk, szintén azt bizonyítják, hogy a székely nép képzeletében a cigánynak a kovácsmesterség veleszületett állandó sajátossága, úgy hogy még akkor is első sorban kovácsnak tekinti azt, ha véletlenül más mesterséget űz; még a muzsikus cigányt is úgy képzele, hogy az a kovácsmesterséghez is ért, holott a muzsikást [kiemelések az eredetiben – DCs] megint nem tudja másnak elképzelni, mint cigánynak...” (Kolumbán 1903: 142).

Az utolsó néhány bekezdésben előreszaladtam a fejezet korszakhatárához képest, hogy érzékeltessem, miben mutatkozik a legtartósabb folyamatosság a romák megélhetési stratégiáiban: nem annyira egyik vagy másik konkrét foglalkozásban, mint inkább abban, hogy a családok igyekeztek több lábon állni, az igényeknek

Kovácsolás

Egy kölni zarándok, Arnold von Harff 1497-ben a görögországi Modonban (Methoni) találkozott cigányokkal. „Mindenféle mesterségben jártasak: így a cipőkészítésben és -foltzásban, sőt a kovácsmesterségben is. Roppant különösnek hatott például, ahogy az üllöt a földre tették, az ember pedig (...) mellé telepedett. A közelében ugyancsak a földön, a felesége font, úgyhogy a tűz éppen kettejük közé került. Mellettük két kisebb dudaszzerű bőrszák, felerészt a földbe temetve. Miközben az asszony font, néha fölemelte valamelyik zsákot a földről, majd újra leszorította; ezzel földet fújta a tűzbe, hogy az ember dolgozni tudjon” (Bénde Péter fordítása, idézi Fraser 1996: 58). A technika, mint a lenti képeken látható, alig változott a korábbi magyar cigányok esetében, sőt, Erdős Kamill még a 20. század derekán is tudott néprajzi példákat gyűjteni hasonló gyakorlatra (1989: 111–127).

119

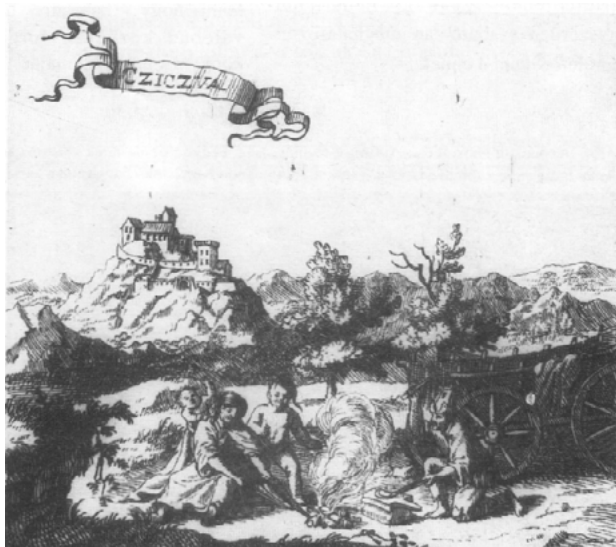
VIII. Aufgabe.

Einer gegebenen mitlern zwischen zwey Proportional-Linien/ vnd der gegebenen Summen der äußersten zwey Linien / eine jede äußerste Lini absonderlich zu finden.

Die gegebene Summen der zwey äußersten Linien seye AB.
Die mitlere Proportional-Lini aber D.

Handgriff.

Zertheile die ganze Lini recht in mitten durch den Punkten.	AB.
An dem Ende auffrichte eine Perpendicular Lini.	H.
Mache das Stück gleich der gegebenen mitleren Lini.	B.
Reiße vnter dessen auß dem Mitl. Punkt mit der Weitte eine blinde Circumferenz.	BC.
Auß dem Punkten ziehe die Lini Parallel der Lini welche die Circumferenz durchschneidet im Punkten.	BE.
Auß dem durchschnitts. Punkten ziehe die gerade Lini Parallel der Lini/ der Punkten	D.
ist derselbe / welcher die Summen der zwey äußersten entscheidet / zwischen welchen die mitlere Proportional-Lini ist	H.
	HB.
	E.
	EF.
	AB.
	F.
	DG.
	CB.
	G.
	GF.

2.3. kép ▲

Anton Birckenstein báró az 1680-as években megtisztelő feladatot kapott: a Habsburg trónörökös, József (később, 1705–1711 között magyar király is) geometriatanárának kérték fel. Tankönyvét 1686-ban jelentette meg, állítólag a főherceg saját kezű rajzaival. A kor divatja szerint a kötetet metszetek díszítették, amelyeknek semmi köze nem volt a geometriai tananyaghoz. A metszeteket a holland Justus van de Nypoort készítette. A magyar történészek nagy örömeire 110 képen a korabeli Magyarország várait vagy városait ábrázolta, az előtérben egy-egy életképpel. Ezek egyike a Csicsva vára előtt ábrázolt cigány kovács és családja.

◀ 2.4. kép

és a lehetőségeknek megfelelően változtatni munkáikat. Nagy Pál óvatosságra int az első – 18. századi – összeírások „*családfő foglalkozása*” kategóriájával kapcsolatban: nagy valószínűséggel csak az *elsőként említett* mesterséget írták be, s hogy ez melyik volt, az nem csak a család megélhetésében játszott szerepétől függött, de például attól is, hogy melyik évszakban vették fel az adatokat.

Végeztek még a romák más, alacsony presztízsű, de szükséges munkákat is. Példának okáért több helyről is ismerünk cigány hóhérokat is, akiket érezhető társadalmi megvetés és borzongó elítélés vett körül (miközben a kor jogi rendszerének nélkülözhetetlen elemei voltak – ugyanis nem csak a kivégzések, de a sokkal gyakoribb vesszőzések, botozások, stb. is a hatáskörükbe tartoztak). Nem tudni azonban, hogy a hóhérok a többi roma között éltek-e, vagy kiközösítettségük foglalkozásukból fakadt, és még a többi cigánytól is elkülönülve laktak (Kiss 2003).

A céhes kézművesség, főleg a 17. században, megpróbálta *eltiltani a munkától* a nem kívánatos cigány konkurenciát. Ez azonban még a népesebb városokban sem sikerült: munkára igény mutatkozott, amelyet a városi elöljáróknak éppúgy figyelembe kellett vennie, mint a céhek érdekeit. Szeged példájára lásd a „*Nem minden érdek nélkül...*” című keretes írást (→ 51–52). Debrecenben 1661-ban még rendeletet hoztak, mely szerint „*az cigányoknak meg nem engedtetik, hogy a szántó vashoz nyuljanak és lakatoshoz, kovácshoz illendő új munkát végbe vigyenek*” (id. Gyergyói 1990: I. 55) de 1668-ban már pontosított az elöljáróság: a kovácsok nem tilthatják el a cigányokat *eddig is végzett* munkáiktól. 1670-ben pedig a rendelet tételesen felsorolta: „*az cigányoknak müve: vas villa, békó, Ó ásó, rostály, kolomp, doromb, furó, fogó, nyárs, iszkába, lécz szeg, ó kap-ásó, sindely-szeg, zabola, ó munkát meg nyujthattya, szántó vasat is céh mester hírével meg csinálhattya*” (id. Gyergyói 1990: I. 55).

Nagy Pál egyik fő tézise szerint a 15–17. századi romák fő megélhetési formáját a *mendikáció (faluzás)* jelentette, tehát a szezonális „kiszállás” a falvakba, ahol ipari szolgáltatásukat vagy egyszerűen a munkaerejüket közvetlenül élelmiszerre cserélték. Ez az életmód feltételezte, hogy adott területen viszonylag kevesen tudnak megélni belőle, tehát a *relatív túlnépesedés* már akkor is bekövetkezett, ha – a fenti példát véve – „*több mint két kovács és három lakatos volt az uradalomban*”. Ilyenkor kellett továbbvándorolni az ország egy másik területére – ameddig volt még szabad terület. Nagy Pál másik fontos tézise szerint azonban a 17. század folyamán ezek a szabad területek elfogytak, a korábban kialakult kényes egyensúly felborult. Ezek az ekkor kialakuló feszültségek vezettek a „cigánykérdés” felvetéséhez (más belpolitikai tényezők hatására azonban csak a 18. század közepétől).

Hely a nap alatt

A társadalomban betöltött hely kifejezése vonatkozik egyrészt arra a *fizikai értelemben vett helyre*, ahol emberek bizonyos csoportjai élnek, településekre, a települések egyes részeire, épületekre, stb. másrészt arra a helyre, amelyet a *társadalmi térben* jelölt ki számukra a többi csoporttal való alkufolyamat vagy küzdelem, s amelyet hagyományok, egyedi megállapodások vagy rendeletek szabályoznak. A két jelentés néha szorosan összefonódik, például az *állandó lakhely* fogalmában: a 18. századtól napjainkig ez fogalom nem csak a négy fal által körülhatárolt lakóhelyet jelentette, hanem a megállapodott, társadalmilag elfogadott hely egyik legfontosabb attribútumát is. A 18. századtól a 20. századig újra meg újra azért vegzálták a cigányokat, hogy miért nem telepednek le, miért nem létesítenek állandó lakást.

Fontos hangsúlyozni, hogy ez a társadalmi követelmény a 15–17. században még nem, pontosabban, nem ilyen formában jelentkezett a romákkal kapcsolatban. Igaz, létezett idegenkedés a vándorlókval szemben, és voltak félreértések is a romák lakhatásával kapcsolatban.

Lakás, illetve társadalmi állás szempontjából nagyon durván három fő kategóriára oszthatjuk a 15–17. századi romákat: 1.) voltak igazi vándorok – de az ő esetükben is előfordulhatott, hogy huzamosabb ideig egy adott helyen maradtak; 2.) voltak olyan romák, akik beilleszkedtek egy adott település társadalmi és gazdasági szerkezetébe, de olyan formában, amelynek szerves részei voltak a szezonális vándorlások is, általában egy bizonyos vidéken, tavasztól őszig. Az ilyen életformába az is belefért, hogy a cigány csoport vagy annak egy része idővel továbbállt, biztosabb megélhetést nyújtó vidékek felé. Az ilyen jellegű vándorlást a romák felett addig felügyeletet gyakorlók könnyen szökésként értelmezhettek (Nagy 1998b: 79), még akkor is, ha a szóban forgó cigányok nem voltak a szó jogi értelmében röghöz kötött jobbágyaik.

3.) Ugyanakkor számos forrás szól letelepedett, állandó lakással rendelkező cigányokról, már ebben a korban is. Az elemi logika azt sugallja, hogy ezen romák egy része asszimilálódhatott és nyomtalanul felszívódhatott környezetében – de hogy mekkora hányadról van szó, az megbecsülhetetlen. Eleve nem várhatjuk, hogy olyasmiről legyen forrás, ami a kortársak szerint már nem is létezett, azaz, hogy olyan személyek „cigányságát” rögzítsék – akiket már nem tartottak cigánynak.

Röghöz kötve

A középkor társadalma nem volt annyira helyi keretek közé zárva, mint ahogy azt az utókor képzelte – időnként meghökkentően nagy hányada kelt útra. Magyarországon a 13. században volt egy olyan korszak, különösen a tatárjárást követő évtizedekben, amikor a földműves népesség jelentős része is igen könnyen elhagyta lakóhelyét, jobb kondíciókat kínáló földesurat keresve. A külföldről – jórészt Nyugat-európából – ekkortájt érkező telepések, a *hospesek* (latinul: vendégek) pedig eleve csak akkor érkeztek, ha kellőképpen vonzó feltételeket kínáltak nekik. Az így kialakuló válság megoldása végül az lett, hogy a jobbágyság egy kötetlenebb, szabadabb állapotban egységesült az egész országban (Szűcs 2002).

Ezt az állapotot a megerősödő nemesség a 15. század végétől egyre inkább nehezményezte. A növekvő feszültségek robbantak ki az 1514-es Dózsa-féle parasztfelkelésben, melynek leverése után a jobbágyokat jogilag is röghöz kötötték. Kérdés persze, hogy a szóban forgó törvényt mennyire lehetett betartani – különösen, ha arra gondolunk, hogy hamarosan megkezdődött a török kor, s az ország három részre szakadt.

Ha sarkítva akarunk fogalmazni: a magyar cigányságnak *de facto* sikerült megőriznie egy olyan szabadságot, amelyet a magyar parasztság 1514 után *de jure* elveszített – a szabad helyváltoztatás jogát. Nem csoda, ha ez neheztelést váltott ki a nem cigányokból.

A romák letelepedett vagy nem letelepedett voltáról még lakóhelyük jellege sem nyújt biztos információt: lakhattak tartósan egy helyen sátorokban, és vándorolhattak házakból kiindulva is. Egy utazó 1585-ből kocsikon lakó cigányokról tudósít (Nagy 2004: 14), de sok ehhez hasonló forrás nem maradt fenn. A földbe vajt kunyhó, putri pedig nagyon elterjedt lakásforma volt – de egyáltalán nem csak a romák körében.

Az egyik legkorábbi forrás, amely huzamosabb időre letelepedett romákról szól, Hunyadi János 1455-ös oklevele, amely engedélyezte a Barcsayak számára négy – magyar keresztnévvel megnevezett – cigány letelepítését. Érezhetően már Hunyadi is egy kialakult gyakorlatot hagyott jóvá, ráadásul nem is az eredeti oklevél maradt ránk, hanem II. Ulászló 1501-es keltezésű, teljes szövegű átirata. Ha tehát a Barcsayak kérték az oklevél megerősítését, az azt jelenti, hogy legalább néhány cigány család legalább fél évszázadon keresztül egy nemesi család birtokain élt (Nagy 2004: 6).

Hasonló okleveleket általában birtokosok vagy városok kértek, akiknek szükségük volt a romákra. Például az erdélyi Nagyszében városa, amelynek számadáskönyvében a 15–16. század fordulója körüli években Nagy Pál több mint 20 bejegyzést talált cigányoknak tett kifizetésekről: fémműves munkák, hóhéri munkák, 14 napi (nem részletezett) munka a vöröstoronyi szorosban, hivatalos ügyekben való részvétel (talán küldönci feladatok), és így tovább (Nagy 2004: 7). Városok és nemesurak időnként a királyhoz fordultak, döntse el vitájukat a cigányok feletti rendelkezésről;⁶ máskor még a pereskedés idő- és költségigényes folyamatát is vállalták (Nagy 2004: 17).

Jellemző, hogy az említett 1455-ös oklevelet Hunyadi mint beszercei gróf jegyezte, de a Barcsayak 1501-ben már az állam fejéhez, a királyhoz fordultak megerősítésért. Ez volt a tipikus út: a város vagy a földesúr befogadta a cigányokat, majd utólag szentesítést kért az így kialakult szokásjoghoz. Ezt általában meg is kapták – mindig az adott roma közösségre nézve. A 17. századi önállósult Erdélyben már felmerült a gondolat, hogy egységesen rendezzék az ország összes cigányának társadalmi helyzetét (végül meg nem valósították meg), de a Magyar Királyságban az országos rendezés még javaslat szinten sem merült fel.

A cigányoknak adott menlevelek egyik leggyakrabban idézett példája Thurzó György nádor oklevele 1616-ból „*Ferenc vajda cigányai számára*” – négy évvel korábban Zala megye ugyanezen Thurzó György javaslatára a romák kitiltásáról hozott rendeletet. Az országgyűlés nem foglalkozott a cigányokkal – tévesen szokták ezzel kapcsolatban idézni az 1622:64 törvénycikk határozatát a „*rablók és más gonosztevők megbüntetéséről és kiirtásáról*”, mert ez meg sem említi a cigányokat, akárcsak további cikkelyek, amelyekre ez a törvény hivatkozik.

A romák helyzetével kapcsolatos szabályozás egészen a 18. századig lokális és alkalmi volt. Magyarán: sosem volt országos hatókörű, hanem egy-egy vármegyei gyűlés, város vagy tisztségviselő hozott rendeleteket, az alá tartozó cigányokra, vagy azok egyes csoportjaira nézve. Bár igaz, hogy – Nyugat-Európával szemben – Magyarországon sosem végeztek ki valakit pusztán cigány volta miatt, az már legenda, hogy nálunk sosem üldözték a romákat a 18. század előtt. Az ilyen határozatok azonban főleg a 17. századra jellemzőek, amikor nagy tömegek váltak marginálissá, az elhúzódó és eldurvuló háborúk következtében, amikor tehát a „*kóborlók*” okozták az egyik legfontosabb belpolitikai és társadalompolitikai kérdéssé. A „*kóborló*” a kor szótárában a fosztogató, rabló kifejezések szinonimájává vált, ebben a korban nem is alaptalanul – tehát nem csak, mai kifejezéssel élve, morális pánikról volt szó.

⁶ S ezzel összefüggésben: döntsön arról, hogy ki szedje be adóikat és ki bíraskodjon felettük, ekkoriban ugyanis mindkét tevékenység jövedelemforrásnak is számított annak, aki intézte.

Egy talányos intézmény – a vajdaság

Többször említettem már, milyen gondokat okoz, amikor 19–20. századi néprajzi-antropológiai sajátosságokat akarnak visszavetíteni a múltba. Ugyanakkor azzal a nagyon elterjedt vélekedéssel, mely szerint a cigányok egészen a legutóbbi időkig maguk választotta elöljáró, a vajda irányítása alatt éltek, a viszonylag új néprajzi vizsgálatok sem általánosan igazolni. „Ősi” vajdai intézmény nem maradt fenn napjainkban – bár egyes roma közösségek napjainkban mintha ennek az intézménynek a létrehozására törekednének.

A középkorban és koraújkorban a vajda elnevezést tisztségek igen széles körére alkalmazhatták, az Erdélyt irányító főtisztségviselőtől (a Mohács után királlyá koronázott Szapolyai János is erdélyi vajda volt), román telepítésvezetőkön át egészen egyes vidékek falusi bíráiig. Ami pedig a cigányokkal kapcsolatban emlegetett vajdákat illeti: ezek egy része nem roma nemesúr volt, aki egy nagyobb terület, országrész, esetleg az egész ország cigányai felett gyakorolt felügyeletet.

A vajdák egy másik részéről bizonyos, hogy romák voltak, s egy kisebb közösség felett gyakoroltak valamiféle hatalmat. Az utóbbi kategóriáról időnként világos, hogy a külső környezet nevezte ki őket, más-kor viszont nem derül ki egyértelműen, elképzelhető, erre a tisztségre maguk a cigányok választották őket vagy esetleg egy-egy családon belül öröklődött a poszt. Annyi bizonyos, hogy a 17. századi menlevelek már minden esetben kijelölik a vajda személyét – vagy csak *megnevezik* azokat a vajdákat, akiket a közösség választott vagy más módon kiválasztott? De akkor miért hangsúlyozzák ezek a 17. századi menlevelek, hogy a cigányok kötelesek elfogadni ezt a személyt?

„A kutatók némelyike határozottan kijelenti, hogy a cigányok elfogadtak ugyan egy kívülről rájuk kényszerített szervezeti formát, de a közösség irányítása ténylegesen az öregek kezében volt” – próbálkozik ismét mítoszdöntéssel Nagy Pál. *„Ezzel a teóriával csak az a baj, hogy megfogalmazóik, akik nem történészek, nem ismerték a forrásokat és a 20. század közepén oláh cigányok között szerzett tapasztalataikat vetítették vissza a 16–17. századra. Véleményem szerint a vajdai intézmény nem volt jelentéktelen, a magyar és török hatóságok, valamint a földesurak nagyobb mértékben beavatkoztak a cigányok társadalmi szervezetébe, mint ahogy azt eddig az etnográfiai és jogtörténeti megközelítésű publikációk szerzői gondolták”* (Nagy 2004: 33; lásd további idézeteket ilyen menlevelekből: Nádasi 2002: 62–64).

Egyes koraújkori közösségekben a vajda jelző „inflálódását” figyelhetjük meg, mintha nem tisztséget jelentene, hanem tekintélyes családfőt, amely egy közösségen belül minden vagy legalábbis számos felnőtt férfit megillet (Nagy 2004: 39).

<p>Egy 1661-es irat: „Mi gróf Drugeth Homonnay György, Ungnak örökös ura, és azon vármegyének örökös főispánja (...)</p>	<p>Egy 1670-es irat: „Mi Gróf Nádasdy Ferencz Fogaras földinek örökös ura, országbírája... Szala [Zala], Somogy és Vas vármegyéknek főispánja...</p>
<p>Adgyuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik... hogy ungvári jószágunkban lévő György vajdának... [elrendeljük, hogy] elsőben az ő vajdasága alatt levő cigányokat törvényben és szokásokban megtartsa, ha valakik ez ideig alóla... elmentek, azokat visszahozza. Másodsor. Lopásra és kártételre őket ne bocsássa [ne engedje], semmi mód nélkül való dolgot, bosszút, háborságot és kártételt közöttük ne indítson, hogy ehez képest meg ne kevesedjenek, hanem szaporodjanak és sokasuljanak...</p> <p>Mivel azért ez a nemzetség életit mestersége által keresi és ez végre...[ezért] fáradozniok szüntelenül kellekik, hogy mint elébb mehessenek dolgokban és mesterségeket gyakorolhassák, kérünk ez okáért barátságosan minden rendbeli embereket, hogy mindakkor, midőn a vajdájokkal együtt, avagy pedig ez kívül mikor valahova... mennek, minden háborgatás, tartóztatás nélkül bocsássák és bocsáttassák őket békével,</p> <p>ha kinek mi [valakinek valamilyen] kárt tennének, vagy vétenének akármi módon, az káros ember [a károsult] keresse meg az vajdát, elsőben szokás szerint igasságát neki megadván, úgymint egy pint* bort, ő is azontúl tartozzék igazát az káros embernek szolgáltatni...</p>	<p>Adjuk tudtára mindeneknek, a kiknek illik, alattunk valóknak pedig, kiváltképpen magunk jószágában minden rendben levő tisztviselőinknek, szolgálóinknak, városi és falusi bírúinknak, szabadosainknak, vitézinknek, jobbágyinknak parancsoljuk, mivel a mi főispánságunk alatt levő nemes Szala, Somogy és Vas vármegyék közönségesen a cigányokat, mint publicus malefactorokat proscibálták [mint közönséges bűnözőket kiutasították], ahoz képest mi is se vármegyéinkben, se jószágainkban, szóval egyáltalában szenvedni nem akarjuk [azaz: nem tűrjük meg őket].</p> <p>E mai naptól fogvást, sehol se falukban, se városokban a cigányokat... által menni [átmenni], annyival inkább befogadni 24 forint [ekkoriban egy szoknya, egy nadrág vagy egy saru ára lehetett 1–2 forint] bírság alatt ne engedjék és ne merészeljék, hanem valahol kit találnak közülök, mindeniktől zsákmányt hányván [elvéve], magát mint nyilván való latrot [gonosztevőt] feleségestől és gyermekestől szabadon megfogják és rabságra vegyék” (Mezey 1986: 96–98).</p>

* Kb. 1,5 liter.

„...Ahol a történetkutató megáll és a fejét vakarja...”

Korábban utaltam már arra, hogy igenis lehetséges ismereteket nyernünk olyan társadalmi csoportok életről is, amelyeknek nem volt saját írásbelisége – de azért az érem másik oldalát sem árt szemügyre venni. Egy ilyen népcsoport esetében különösen az életmódra, a hiedelmekre, a mentalitásra nézve nehéz következtetéseket levonni. „Ez az a pont, ahol a történetkutató megáll és a fejét vakarja” – ahogy Nagy Pál fogalmazott – „mert ahogy a kortársak, úgy ő sem lát be a kunyhókba és a sátrakba. A rendelkezésre álló írott források nem segítenek, mert a forrásokat létrehozó nem-cigányok nem értették vagy fel sem ismerték a cigány közösségeken belüli rituális szabályokat és erkölcsi előírásokat, úgy tűnik, hogy nem is érdekelte őket.”

Fel-felmerült a gondolat, hogy a romáknak volt egy őseredeti vallásuk, amelyet még Európába is elhoztak, s az őket körülvevő mindenkori többség vallásának felvétele csak felszínes önvédelmi gesztus volt a részükről. Erről azonban szintiszta spekulációkon kívül más nem áll rendelkezésünkre. De gyakorlatilag ugyanez áll egész korabeli hiedelemvilágukra is.

Nagyon keveset tudunk az értékrendjükről is. „Történelmi szempontból is igaz például, hogy a cigány közösségek értékrendjének preferált eleme nem a magántulajdon” – fogalmaz óvatosan Nagy Pál – „de az már egyáltalán nem igazolható, hogy mindig, mindenhol és feltétel nélkül a testvéri jóézés, a belső szolidaritás áll a helyén. A cigány szökött katonák vallomásai pl. egyaránt tartalmazzak adatot arra, hogy a cigány ember számára mennyire fontos a családhoz való kötődés: majdnem mindegyik a szerettei féltését hozza fel szökése okaként, s arra is, hogy a közösség kitzasztja a védelemre szorulókat: a hazaszökött katonákat feljelentik, mert nem tudják eltartani, vagy nem akarják vállalni a rejtegetésükkel járó kockázatot” (Nagy 1998a: 20).

Már ők is. Részlet Szepes megye 1624. évi statútumából

„...ezekben a vészterhes s mindenféle veszélyes háborgástól forrongó időkben, mikor minden a vesz-
tébe rohanni s fokról fokra fölfordulni látszik, s bármerre nézel, biztos helyet nem látsz, még a cigányoknak
eme egyiptomi nemzetsége is, mely egyébként száanalomra méltó lenne nyomorúságos kóbor élete miatt,
fölvévén a csavargók szokását [s nevét is], hajdúk módjára fölfegyverkezve a megye birtokát támadja, a
szegény népet fizetésre kényszeríti, s mi megvetésre méltó, a szegény nép lovait ellopja, s a szomszédos
Lengyelországba hajtja...” (id. Nagy 1998s: 138).

A forrás megközelítése figyelemreméltóan árnyalt: nem a cigányok „rossz természetének” tudja be
bűnözésüket, hanem a kornak, tehát a három részre szakadt Magyarország zűrzavaros korszellemének. A
megfogalmazás azt sugallja, hogy ez az effajta banditizmust nemhogy nem ők kezdték, hanem követték
más csoportok mintáját.

Említésre érdemes még a hajdúk nevesítése is: ők voltak a Hódoltság korának magyar „cowboyai”,
akik marhákat hajtottak az Alföldről dél-német és észak-itáliai területekre, de zsoldosként, felderítőként,
rablóként is működtek, ha úgy adódott; az 1590-es évek több országgyűlési határozata rendelkezett ki-
irtásukról, még azokat is halálbüntetéssel fenyegetve, akik menedéket adnak nekik. Még a középiskolai
történelemanyagok is részét képezik, hogy a 17. század legelső éveiben Bocskai István karolta fel ügyüket,
ütőképes sereget szervezett a hajdúkból, majd kiváltságokat adományozva nekik, letelepítette őket. Mai
fogalmakkal: ez egy sikeres komplex társadalmi integrációs program volt – de láthatjuk, mit jelentett még
1624-ben is a „hajdúk módjára” kifejezés.

Egyébként az idézett statútum végül elrendelte a cigányok kiűzését Szepes vármegyéből.

A 19–20. századi kutatók által egyes – főleg oláh-cigány – közösségekben leírt *romani krisz*, ősi szokásjog
létéről és használatáról a romák nagy többségénél, magyarországi életük legnagyobb részében nincs adat. Ettől
persze még érvényesülhetett, de ennek például az lett volna a következménye, hogy a középkori és kora újkori
romák önként nem fordulnak a gádzsók joghatóságaihoz, különösen nem az egymással való nézeteltérések
esetén. Azonban nem ez a helyzet. „1637. augusztus 19-én Csepreg mezőváros bírósága előtt Tamás cigány a
meghalt Horvát Pál feleségét perelte, egy 16 év előtt vagy még régebben kezdődött viszálykodás miatt. Mindkét
fél mezővárosi lakosok módjára érvel, mindkét félnek ügyvédje van. Önmagáért beszélő cáfolata ez a per an-
nak a megalapozatlan véleménynek, hogy a cigányoknak nem lett volna érdemes bírósághoz fordulni, úgysem
álltak volna szóba velük, mert a bíróságot csak a cigányok és nem-cigányok közötti ügyek érdekelték. Cáfolata
ez a per annak a feltevésnek is, hogy a cigányokban olyan erős az összetartozás, hogy nem akarják a másik
felelősségre vonását, még akkor sem ha az megkárosította őket” (Nagy 1998a: 226) – az esetre hivatkozó Nagy
Pál két kötetben adta közre (2001 és 2003) cigányok bírósági ügyeiről gyűjtött anyagát, amelyek további alá-
támasztást nyújtanak fenti kijelentésének. Természetesen ő sem akar átesni a ló másik oldalára, s azt állítani,
hogy cigány szokásjog nem is létezett, s hogy a romák minden vitás jogi ügyükben a bíróságokhoz fordultak – a
valóság megint zavarbaejtően sokszínű lehetett.

Vajdáné

Vajda

Cigányasszony

Üstfoltozó

2.5-8. képek. Ismeretlen művész sorozata a 17. századi Erdélyből

III. A 18–19. SZÁZAD

1686 és 1711 között három nagy jelentőségű fejlemény történt, amely aztán meghatározta a Habsburgok Magyar Királyságának történetét a követő két évszázadban.

1. Visszafoglalták az ország szinte egész területét az oszmánoktól; Erdély névleg különálló fejedelemségként került a Habsburgok koronája alá; a magyar rendek lemondtak addig is névleges királyválasztó jogukról, elismerték dinasztia trón-öröklési jogát (férfi-, majd néhány évtizeddel később női ágon is).
2. Az ekkor magát még a katolicizmus kardjának tekintő Habsburgok kiegyeztek a magyarországi protestánsokkal: igaz, korlátok közé szorítva, diszkriminációtól sem mentesen,¹ de élhetett a népesség mintegy harmadát kitevő vallási kisebbség; a ruszin és román ortodox egyházakat megtúrták, a szerb ortodox egyház pedig a délvidéki sávban kiváltságos helyzetet élvezhetett. Az előző korszak hol nyílt, hol a rendi harcok álcája mögé bújt magyarországi vallásháborúja tehát így kompromisszumos békével ért véget.
3. Hasonlóképpen kompromisszummal zárult az 1604 és 1711 között ismételt kiújuló küzdelem a rendek és az uralkodó között. Olyan berendezkedés jött létre, amely 1848-ig sosem volt olyan módon abszolutista, mint XIV. „Napkirály” Lajos Franciaországa, de a lengyel Nemesi Köztársaságtól is nagyon távol esett. A korszak nagyobbik részére, ha politikai küzdelmekkel, időnként feszültségekkel vagy konfliktusokkal is, de az uralkodó alá rendelt kormánysszervek és a rendi intézmények együttműködése volt jellemző. A rendi intézményeket nem törölték el olyan módon, ahogy az ugyancsak a Habsburgok által uralt Cseh Királyságban a harmincéves háború után.

Megmaradt tehát a Magyar Királyság, amely nem volt ugyan szuverén, de nem volt „gyarmat” sem, s nem törölték el olyan módon az államiságát, mint Lengyelországét annak felosztását követően. Nem volt olyan precízen szabályozva, hogy milyen is az „államközi” kapcsolat Magyarország és a Habsburg birodalom másik fele között, mint az 1867-es kiegyezés után, de azért, az újra meg újra felszikrázó feszültségek ellenére e szerkezet meglepően működőképesnek bizonyult. Legalábbis 1848-ig, amikor azonban a forradalom nyomán kirobbant krízis, átmenetileg úgy tűnt, megsemmisítette.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után, különösen az első évtizedben a Habsburgok a „cseh recept” alkalmazását szorgalmazták, egy centralizált birodalmat akartak létrehozni. Amikor ez a próbálkozás kudarcot vallott, Bécs kiegyezett a birodalmat feszítő erők közül a legerősebbel, a magyarországi elittel: létrejött az Osztrák-Magyar Monarchia (1867–1918). A kiegyezés lényege, hogy ezúttal gondosan szabályozták a birodalom közös ügyeit irányító intézményrendszer működését, s hogy a magyarok e funkciók ellátásán túl *elvileg* függetlenek voltak „Ausztriától” („csak” éppen személyében azonos volt az osztrák császár és a magyar király). Mindez egyáltalán nem volt pusztán illúzió, bár a „függetlenség” mégis korlátozott volt: senkinek sem lehettek kétségei, hogy ha egy magyarországi politikai fordulat érdemben megkérdőjelezi a Monarchia alapstruktúráit, akkor az uralkodó kész lesz akár a „közös” hadsereget is bevetni annak fenntartása érdekében.

A magyar politikai elit és politikázó közvélemény számára a korszak egészében a Habsburgokhoz és a biro-

¹ E diszkriminációt II. József (1780–1790) számolta fel, s rendelete nyújtotta a mintát az ortodox egyházak emancipációjához is (1791).

dalom többi részében való viszony jelentette a legfontosabb kérdést. A 18. század utolsó harmadában azonban két újabb kérdés is megjelent, illetve egyre nagyobb hangsúlyt kapott a magyarországi közéleti diskurzusokban.

Az egyik a modernizáció és a (Nyugat-)Európa-hoz való felzárkózás kérdése volt. A magyar politikai és közéleti diskurzusok egyik vissza-visszatérő témája, túlzás nélkül az első ezredforduló óta, hogy a nyugati irányban létező társadalmi-politikai modell „fejlettebb”, az ország számára követendő és követhető mintát jelent. A mintakövetés politikája ugyanakkor szinte minden korszakban kritikát, időnként elutasítást is kiváltott, a leghevesebben a 20. századi szélsőjobb, illetve kommunista mozgalmak részéről.²

A végletekig leegyszerűsítve: a tudatosan modernizáló, mintakövető reformok egy rövid történelmi epizód, azaz a felvilágosult abszolutizmus korszakában (1765–1792) a Habsburg uralkodók által szorgalmazott politika eszközeivé váltak, akár a rendekkel is szemben. II. József kudarcos politikája és a radikalizálódó francia forradalom hatására azonban az udvar szakított a reformpolitikával, amelyet magyar ellenzéki erők vállaltak fel a reformkorban (1825-1848), az udvarral szemben. Ez utóbbi törekvés paradox sikerrel járt: bár 1849 után a kormányzat üldözte a politikai önrendelkezés minden törekvését, illetve korlátozta a legtöbb emberi jogot, mégis, a társadalmi-gazdasági modernizálódás 1825 és 1848 között kibontakozó, majd 1848-ban társadalmi rendszerváltást eredményező politikáját továbbra is támogatta.

A 19. század közepétől valóban meg tudott indulni, s végül önmozgást is kapott a társadalmi modernizáció, amely jelentős, néha impozáns növekedési ütemet produkált (de alacsony bázisszintről). A növekedés a korszak egészében gyorsabb volt, mint a birodalom osztrák és cseh tartományaiban, de a gazdasági fejlettségben nem sikerült behozni ezt a két régiót. A mezőgazdasági népesség aránya több mint 90%-ról az első világháborúig a összlakosság mintegy kétharmadára csökkent. A 19. század közepétől az első világháborúig mintegy nyolcszorosára nőtt a nemzeti össztermék, tizenkétszeresére az ipari termelés, az infrastrukturális fejlődés egyes dimenzióiban százszoros növekedés is kimutatható – igaz, nagyon alacsony bázisszintről. A Monarchia utolsó korszakára kialakult a mai napig jellemző alapképlet: az ország egésze a különböző gazdasági-társadalmi mutatók alapján fejletlenebb, mint *a tőlünk nyugatra elterülő Európa átlaga*, míg egyes részei, mindenekelett Budapest, elérik vagy meghaladják ezt a szintet.

A második fontos ügy a kisebbségek kérdése. A 18. század utolsó harmadáig Magyarországon a rendi nemzet felfogása élt: eszerint a magyar nemzet tagjai a kiváltságosok, mindenekelett a nemesség, függetlenül attól, hogy egyes tagjai esetleg milyen nyelven beszélnek, s nem volt részese a parasztság, ugyancsak anyanyelvétől függetlenül. A 18. század utolsó harmadában Magyarországon is megjelennek a modern nemzetfelfogások, méghozzá mindkét domináns típus egyszerre. Az államnemzeti felfogás szerint a nemzet részese adott állam minden polgára etnikumától függetlenül (paradigmatikus példája lehet a korabeli francia nemzetfelfogás), míg a kultúrnemzeti koncepció szerint a nemzetet az azonos kultúrát, hagyományokat, nyelvet ápoló csoport alkotja (paradigmatikus példája lehet a korabeli német, olasz vagy lengyel nemzetfelfogás). Magyarország tragédiája, hogy „nem tudott dönteni”: a kétféle nemzetfelfogás kombinációjával próbálkozott, ami kétségkívül sikeres politika volt az etnikai magyar népesség, illetve más etnikumok *egy részének* integrálása terén, de ku-

² Jelenleg úgy tűnik, hogy egyfajta „szoft” Nyugat-ellenesség jellemzi a domináns politikai diskurzust, amely bizonyos várakozással tekint, éppen a Nyugat közelmúltban feltűnt egyes új típusú mozgalmaira és politikusaira. Rögzítsük: mindezt 2017 januárjában írom; kiszámíthatatlan, mi lesz a helyzet e könyv megjelenésekor, vagy akár csak néhány évvel később.

darcot vallott, sőt, kontraproduktív volt másoknál. 1848–49 etnikai polgárháborúja jól mutatta ezt a kettősséget.³ Ezt követően egészen 1918-ig nyílt nemzetiségi konfliktus alig volt – de a nemzetiségek egyre nagyobb hányada ellenazonosult a magyar állammal, vagy legalábbis eltávolodott tőle. Mindez előre vetítette, hogy ha a magyar állami keretek megroppannak, akkor a nemzetiségi lakosság többsége vagy passzívan elfogadja, hogy más államokhoz kerül, vagy akár aktívan tesz is majd ennek érdekében. Az első világháborús vereség nyomán 1918 végén pontosan ez a helyzet alakult ki.

A tágabban vett milleniumi⁴ korszakban azonban, tehát az 1890-es évektől az első világháborúig az etnikai magyar elit és középrétegek még úgy érezték, urai a folyamatoknak. Megfontolt modernizátoroknak tartották magukat, egy regionális vezetésre, politikai, kulturális és gazdasági dominanciára hivatott nép vezetőinek. A korabeli uralkodó diskurzusokban a nemzetiségeket leggyakrabban infantilizálták, tehát olyan, intellektuálisan és anyagi értelemben (illetve gyakran morálisan is) fejletlenebb népekként jelenítették meg, akiket *saját érdekükben is* függésben kell tartani. Mindez sokban hasonlított a gyarmatosító népek korabeli képére a gyarmatosított népekről, de volt egy lényeges különbség is: a nemzetiségek zömét sokkal nehezebb volt a „radikális másság” képviselőinek látni (még akkor is, ha sikerült elfeledni a németek vagy zsidók „anomáliáit”), mint ahogy az afrikai vagy óceániai népeket látták a korabeli francia vagy brit diskurzusokban. Ráadásul egyre inkább potenciális veszélyforrásnak is látták a nemzetiségeket, ahogy gyarapodott azok középosztálya, illetve, ahogy megszilárdult a szomszédos független román és szerb állam, amely mögé a magyar diskurzus „a pánszláv orosz imperializmust”⁵ vizionálta. Ha maximális jóindulattal akarjuk értelmezni a dualizmus korának magyar nacionalizmusát, akkor ez egy hibrid nemzetfelfogás, amely hangsúlyozta ugyan a magyar etnikum államalkotó jelentőségét, mégis, egyfajta „gyenge multikulturalizmus” jegyében befogadta a más etnikumokat a magyar *politikai* nemzetbe. Ha kritikusabb szemmel nézzük, akkor ez egy gyenge birodalmi paradigma, amely paternalista-civilizatorikus attitűddel elnyomja a más etnikumok önrendelkezési törekvéseit. Nem csoda, hogy a domináns diskurzus és politika a korszak vége felé egyre inkább ösztönözte (volna) a nemzetiségek nyelvi asszimilációját, elmagyarosodását. E politika azonban csak a németek, szlovákok egy részénél és a zsidók többségénél járt sikerrel, főleg a városokban.

A fenti képletnek felbecsülhetetlen hatása volt a cigányképekre is. Előrevetítve a később részletesen tárgyalandó folyamatokat: önmagában véve a cigányság nagyon is „alkalmas” volt arra, hogy erős kategória legyen, „a többséggel” szembeállított radikálisan más kisebbség. A tipikus korabeli felfogás szerint ugyanis „archaikus zárványt” alkottak modernizálódó országban, „nomádokat” egy ezer éve letelepedett népekségben, egy rasszjegyekkel egyedül megkülönböztethető kisebbséget Európa közepén, stb. A korszakban azonban *a nem-cigány többség nem volt homogén*: mintegy felét az etnikai kisebbségek tették ki. Ez a helyzet pedig abba

3 A Habsburgokkal folytatott konfliktusban a magyar kormányt támogatták az etnikai magyarok többségén kívül a zsidók és a németek többsége; némileg passzívan és ambivalens módon, de a szűkebben Magyarországon élő románok, a szlovákok és ruszinok többsége is. Felkelés tört azonban ki Horvátországban, a szerbek lakta területen és az erdélyi románok között. Ugyanakkor bőségesen voltak kivételek is, mindkét irányban: etnikai magyarok, akik végig a császári oldalon harcoltak, illetve a szabadságharc „magyar” mártírjai között is voltak német, szerb, horvát, stb. anyanyelvűek is (Deák 1979).

4 1896-ban hosszantartó ünnepségsorozattal emlékeztek meg „Magyarország milleniumáról”, azaz a honfoglalás, a magyarok Kárpát-medencébe érkezésének ezredik évfordulójáról.

5 Egy gyors megjegyzés: a cári Oroszország sokkal kevésbé karolta fel a pánszláv mozgalmat, mint azt a magyar közvélemény hitte volna (Todorova 1997). Az orosz imperializmustól való félelem azonban, mint a 19-20. és talán a 21. századi történelem is mutatja, egyáltalán nem volt alaptalan.

az irányba hatott, hogy a cigányokat ne „a radikális másság” képviselőjének, hanem a másságok skálája egyik tagjának tekintsék.

Szinte már a primitívségig egyszerűsítve: a korabeli magyar diskurzusok szemében minél változatosabbnak tüntették fel a nemzetiségek csoportját, annál „nyilvánvalóbb” lehetett, hogy az egységet, a rendet és a civilizációt csakis az etnikai magyarság képes fenntartani. A romák e felfogásban tehát „a mások csoportjának egy szélső alakját” alkották.

Társadalomtörténeti szempontból pedig, a mai történelmi kutatások szerint a romák helyzete a korban, ha nem is volt idilli, mindenesetre lényegesen jobb és árnyaltabb, mint ahogy a korabeli diskurzusok látták.

KETTŐS BESZÉD

A „cigánykérdés” születése (a 18. század második fele)

„Őszintén ki kell mondanunk (...): fogalmunk sincs, hogy a XVI–XVII. században a történelmi Magyarország területén mennyi lehetett a cigány lakosság száma” (Nagy 1998b: 46). Tóth Péter óvatosan mintegy százezerre teszi a romák számát az Erdélyt is magába foglaló Magyarországon, s negyven-egynéhány ezerre a szűkebben vett Magyarországon a 18. század utolsó harmadában (2015b: 213).

A demográfiai tendenciákra vissza fogok még térni, itt most azt az összefüggést hangsúlyoznám, amelyet Nagy Pál „relatív túlnépesedésnek” nevezett: tehát, hogy a romák száma valószínűleg országszerte elérte azt a korábban emlegetett szintet, amely felett megnehezült a cigányság *mendikációból* („faluzásból”) való megélhetése. Ez nyilvánvalóan feszültségeket keltett. Másrészt, a 18. századra a korábbinál lényegesen egységesebb és hatékonyabb közigazgatás működött. Az állam vezetőit a század derekától egy olyan ideológia kezdte áthatni, amelynek hatására a korábbinál aktívabban léptek fel, a társadalmi kérdések korábbinál szélesebb körét is szabályozni akarták – ezt nevezték utólag felvilágosult abszolutizmusnak. Ezernyi más társadalmi kérdés mellett így fedezték fel a „cigánykérdést” is. Míg korábban állami szinten nem foglalkoztak a romákkal, addig csak Mária Terézia kormányzatának 1758 és 1779 közötti korszakában összesen 18 rendeletet bocsátottak ki, amelyek velük foglalkozott (Tóth 2005b: 39–42).

Racionalizálni az intézményeket és hatalmi viszonyokat – civilizálni a társadalmat – boldogabbá tenni az alattvalókat – a felvilágosult abszolutista uralkodók szentül meg voltak győződve róla, hogy e hármas célkitűzés összhangba hozható. Ha mégsem – akkor ez csak ideiglenes zavar lehet, annak köszönhetően, hogy a tradíciók fogságában sínylődő alattvalók nem fogják fel, mi a jó nekik. Az uralkodó viszont tisztában van ezzel, az Értelmen alapuló intézkedései tehát mindenképpen a Közjót szolgálják, idővel belátják majd ezt az alattvalók is (más választásuk úgy sem lesz). Magyarán, a racionalizálás és civilizálás mindig előnyt élvezett a „boldogítással” szemben – a felvilágosult abszolutista uralkodók (Mária Terézia, 1740–80, különösen uralkodása második felében és II. József, 1780–1790) ebben sosem kételkedtek.

Bécsből nézve a Habsburg-birodalom magyar fele *egészében* kevésbé civilizáltak tűnt, mint a nyugati rész. Mégis, bár ellenzéke gyakran vádolta ezzel, még II. József sem törekedett a magyarok beolvasztására, elnémetesítésére (legalábbis, első lépésben – távlati céljait illetően már megoszlanak a vélemények). Nyelvrendelete csupán, mai megfogalmazással, egy „rosszul kommunikált reformintézkedés” volt – a nagy ötlet szerint

használjon egy nyelvet a birodalom egész közigazgatása. Azt már „csak a praktikum” javasolta, hogy ez a nyelv a birodalmi elit nyelve, a német legyen.

3.1. kép. A nagyszzebeni születésű, bécsi iskolázottságú Johann Martin Stock 1778-ban egy sor képet készített muzsikus cigányokról. A képeken mindig csak egy-egy zenészt ábrázolt, noha a korabeli írásos források szerint ekkor már zenekarok játszottak (Oros-Klementisz 2008, Sárosi 2004).

<p>„Tévedés azt hinni, hogy el akarom nyomni a magyar nyelvet. Rendeletem nem irányul sem a magyar nyelv, sem a Magyarországon beszélt többi nyelv ellen. Csupán az a célom, hogy felszámoljam a latint, ezt a holt nyelvet, melyet csakis a tudósok használnak. Nem azt kívánom, hogy emberek milliói nyelvet váltsanak, csupán azt, hogy akik a közügyeknek szentelik magukat, a németet használják a latin helyett... Semmiképp sem szándékom az anyanyelv kiirtása [kiemelések tőlem – DCs]...” *</p>	<p>„A jóságos királyi akarat az, hogy ezek az emberek [tehát a cigányok – DCs] ne éljenek egymás között és ne merjék anyanyelvüket használni [kiemelés tőlem – DCs], hanem válasszák el őket egymástól. Ha eltiltják őket életmódjuktól és anyanyelvük használatától, jobbágyokká és mesteremberekké formálódnak, és ezen módon fokozatosan eltűnik a neve is ezen népnek” (Mezey 1986: 85–94)</p>
<p>II. József többéves türelmi idő után, csak a hivatalokban akarta bevezetni a német nyelvet; idézett levelében a tiltakozásokhoz csatlakozó magyar kancelláriának, tehát egy kormányhivatalnak mentegőzött.</p>	<p>A romák esetében a rendelet félreérthetetlenül az anyanyelv eltörlésére vonatkozott, a kulturális genocídium bevallott és más rendeletek sorával alátámasztott projektjébe illeszkedett (lásd a következő keretes írást).</p>

* Fejtő 1997: 311–312 és Kosáry 1983: 434 – a két idézet kombinálásával.

Más volt a helyzet a romákkal. A kor civilizációs szemlélete szerint az ő elmaradottságuk nem viszonylagos volt, mint a magyaroké, hanem egy külön kategóriát jelentett, még a többi magyarországi néphez képest is. Ugyanakkor kevesen voltak, említésre méltó gazdasági, politikai, vagy pláne katonai potenciál nélkül – vagyis szabad prédát jelentettek a hatalom számára. A Mária Terézia által hozott, majd II. József által megerősített és kiterjesztett intézkedések egyértelműen azt célozták, hogy a romák azáltal civilizálódjanak, hogy eközben beolvadnak a környező népességbe.

A Mária Terézia és II. József-féle rendeleti politika hagyományosan nagy szerepet kapott a romák történetének tárgyalásakor. Sőt: túl nagy szerepet kapott, mivel 1.) jól dokumentált volt, egészen a 20. század végéig nem volt még egy romákkal kapcsolatos forráscsoport, amely ennyire ismert lett volna, másrészt 2.) mind a civilizatorikus, mind a kritikai megközelítés számára szinte kínálkozott a paradigmatis es szerepére. Csak éppen, amíg egyik megközelítésben arról szólt a történet, hogy a jóakarató állam és/vagy társadalom tényleg mindent megtett a cigányokért, már a 18. században is, addig a másik megközelítésben arról, hogy a rasszista állam és/vagy társadalom már akkor is „totalitáriánus” módszereket bevetve üldözte a cigányokat.

Részletek II. József 1783-as rendeletéből

A nyelvhasználatról és társas kapcsolatokról:

„Az 1772. november 23-i jószágos királyi rendelkezés [tehát: megerősíti a még Mária Terézia által hozott rendeletet] súlyos figyelmeztetés terhe alatt megtiltja az új parasztoknak,⁶ hogy az eddigi nyelvüket használják, hanem csak azt, amit abban a helységben használnak, ahol laknak. (...)

A távol lakóknak, valamint akik a szomszéd utcákban laknak, gyülekezését, lakomázását, mulatozását és a cigány nyelv használatát 24 pálccal [24 pálcaütéssel] szigorúan meg kell akadályozni”

Rendnek kell lennie

„Fordítsanak [az ország hatóságai] arra is figyelmet, hogy megtiltsák nekik egyik megyéből a másikba átjárni, miáltal megszakítják a gonosz érintkezés fonalát a más hasonlókkal. Ennek elősegítésére nem lesz céltalan, ha az uradalmi tisztek és más effélék számára kötelező lesz, hogy ne engedjék őket lovaikkal vásárra menni, ne jelöljék őket bírónak, hogy külön községet alkothassanak.

A jószágos királyi rendelkezés szerint őket egyenként kell szétosztani az uradalmak között, hogy ne lehessen közöttük társulás, és támasszanak minden oldalról akadályokat a köztük való veszedelmes kereskedésnek.

Ő szent királyi felsége annak idején rendeletileg úgy rendelkezett, hogy az ezen népből való katonákat ne szabadságolják ezredeiktől. (...) Arra a javaslatra, hogy a [kóbor] cigányok számára tengerparton vagy másutt létesítsenek új telepeket, bizonyára nem akadna elégséges hely. (...)

Meg lehetne kísérelni (...) [hogy] a katonai szolgálatra alkalmas cigányokat gyalogosnak, síposnak, dobosnak átadják és ezenközben található volnának gyárakban alkalmazható nők is. Ő szent királyi felsége jószágosan azt akarja, hogy jelentsék ezek számát, korát és azt a gyárat, ahol alkalmazhatók volnának.”

Egy kis családpolitika:

„Nem különben el kell venni ezen jószágos királyi rendelkezés értelmében a gyermekeiket, mihelyt négyéves korukat betöltik, és nevelésre a parasztokhoz kell adni. (...)

...a cigánygyermek szétosztásán azt kell érteni, hogy úgy a fiú, mint a leánygyermeket negyedik évüktől fogva tíz éves koruk betöltéséig a parasztok tartják az említett bér ellenében, azután pedig mint osztoros gyerekeket alkalmazzák, annyi évig szolgál, mint ahány évig tartották, minden bér nélkül ugyanazon parasztnál. (...)

Mivel félni lehet, hogy ha a gyermekeket mindig közpénzen tartják el, a szülők megszabadulva gyermekeik gondjától, henyén élnek és vérüktől űzve elfajzott gyermekeiket szaporítanak, avégből, hogy ez a nép minél nagyobb biztatást és ösztönzést kapjon a munkához és a pénzkereséshez, ő szent királyi felsége jószágosan elrendelte, hogy amíg a gyermekek napi tartásdíját a házipénztárból⁷ kell kifizetni, ezen tartásdíjnak felét vagy harmadát fizetessék meg a szülőkkel, amennyiben azt ezek módja megengedi. (...) A jövőre nézve szigorúan tilos lesz, hogy a cigánylegény cigánytörzsbeli leányt vegyen el, vagyis a cigányok összeházasodni nem merészeljenek (...)

⁶ A „cigány” elnevezés használatát is eltiltották, helyette az „új magyarok” vagy az „új parasztok” kifejezését kellett használni.

⁷ Political correctness Habsburg módra.

⁷ A vármegye pénztára.

Mérlegelve azon javaslatot, hogy azoknak a nem cigány leányoknak, akik cigányhoz mennek férjhez, vagy cigány férfiaknak, akik nem cigányleányt vesznek feleségül, fizessenek mátkapénzül 24 forintot a házipénztárból, ámbár remélni lehetne, hogy e révén polgáriasulna e népnél a vegyes házasság, mivel a házipénztár igen meg van terhelve egyéb szükséges kifizetések teljesítésével, vissza kell utasítani a javaslatot...” (Mezey 1986: 85–94).

Nagy Pál megértést kér a felvilágosult abszolutista uralkodók számára, akik úgymond *valóban jót akartak* alattvalóiknak –, vagy legalábbis azt javasolja, hogy az intézkedések értelmezését helyezzük a kor kontextusába. Kivételesen azonban vitatnám a kötet eddigi részében megkerülhetetlennek bizonyult, s méltán sokat hivatkozott történész nézeteit. Egyrészt, *morális szempontból* vitatható, mennyire jó ez a mentőérv: túl sok példát ismerünk arra, hogy milyen katasztrófákhoz vezethet a hatalom „jó szándéka”. Másrészt, a józsefi (társadalom) politika éppen a kor viszonyai között és a kor mércéihez képest bizonyult kudarcnak, úgyszólván valamennyi területen. A nemesi ellenállás és a külpolitikai nehézségek következtében József a halálos ágyán szinte valamennyi rendelete visszavonására kényszerült.⁸

Ha az általában vett józsefi politika meg is bukott, a romapolitikája mögötti ideológia, amelyet korábban civilizatorikus cigányképek neveztem, továbbra is a domináns szemlélet maradt a következő majd’ kétszáz évben. Csak éppen a hiperaktív uralkodó utódai kisebb ügybuzgalommal űzték az ebből következő politikát.

Jómagam egyébként sokáig azt hittem, hogy a józsefi cigánypolitika jelentős része papíron maradt, s éppen Nagy Pál írásai (pl. Nagy 1999) döbbsentettek rá, milyen széles kört érintettek például a gyerekelvételek. S ugyancsak Nagy Pál tanulmányai igazolják, hogy a szüleiktől elszakított generáció tagjainak egy jelentős része nem civilizálódott, nem asszimilálódott, hanem marginalizálódott, deviánssá vált (s nem kell gyerekvédelmi szakembernek lenni ahhoz, hogy ezen ne csodálkozzunk). Hogy mekkora hányada – ismét csak nem tudható, de mindenképpen törést jelenthetett a roma közösségek szocializációs folyamatosságában (lásd Nagy 2001 és 2003).

Nagy Pálnak ugyanakkor mélységesen igaza van abban, hogy nem szabad a hagyományos értelmezések rabságába esni – a romák történelme még a 18. század második felében sem volt azonos a „cigánykérdéssel”, tehát a rendeletek és a politikai rendezés (kísérletének) történetével. A 18. század – a korábbi korszakoknál jobban dokumentált – társadalmi folyamatai növekvő integrációt mutatnak, a roma és nem roma népesség közötti szorosabb kapcsolatokat, és mind nagyobb mértékű letelepedést. *Ennek ellenére*, éppen ettől a korszaktól, nem csak az állam, hanem a társadalmi véleményformálók többsége is egyre inkább a problémaforrást látott a cigányokban, egyre inkább a különbségeket hangsúlyozta, nem pedig ezek halványulását.

Jó példa a letelepedés–vándorlás kérdése, amelynek jelentőségéről volt már szó. A 19. században *a magyarországi romák többsége letelepedve élt* – nem árt ilyen kategorikusan leszögezni, annyi legenda élt (él) a „kóborló cigányokról” egészen a 20. századig. A letelepedés folyamata nem a nulláról kezdődhetett a felvilágosult abszolutista uralkodó politikája nyomán, bár az világos, hogy ez a politika meggyorsította a folya-

⁸ Az ún. türelmi rendelete markáns kivételével: a protestánsokat sújtó korlátozások eltörlésével sikerült egy vallási kisebbség diszkriminációját szinte maradéktalanul felszámolnia. Azért vannak példák sikeres integrációs politikára Magyarországon is.

matot. Ami ezen sorok szerzője számára nem egészen egyértelmű, hogy *mennyire gyorsította fel*, tehát, hogy mennyire voltak letelepedettek a romák már az 1760-1780-as évek előtt.

II. József említett rendeleteire, információkérő lapjaira, ezek végrehajtása felől érdeklődő leveleire például a szegedi Magistratus válaszul újra meg újra *„kijelentette, hogy az itteni cigányok böcsületes családi életet élnek, nagy része házzal bír, itt lakó és civilisált”*. A városi iratokat az 1890-es években tanulmányozó Kovács János szerint: *„Szegeden nem kellett a cigány csimotákat elszedni szüleiktől, mert itt azok már régtől-óta rendes családi életet éltek és egyébként is erős vigyázás alatt állottak. Itt nem kellett mesterségre szorítani őket; inkább a czéhek ellen kellett megvédeni az ő munkálkodásukat és készítményeiknek a vásárokon való árulhatást biztosítani.*

Itt nem kellett a sátorokat és földbe vájt gunyhóikat lerombolni, mert hiszen bent a város részekben régi időktől kezdve házzal bírtak, olyanokkal, mint a város szegényebb viszonyú lakosai. Itt nem kellett utálatos és piszkos cigány szokásaiktól eltiltani és munkára kényszeríteni, mivel az itt lakók mindannyian élelmet és keresetet biztosító foglalkozásokkal bírtak és bár egy egészen külön álló kasztot képeztek is, szokásaikban, ruházódásaikban és életmódjukban nagyon alkalmazkodtak a szegedi nép életmódjához, szokásaihoz és ruházódásaihoz” (Kovács 1895: 281).

Márki Sándor 1890-es cikkében Arad megyei forrásokat citált arról, hogy a vármegye 1769-ben azt felelte egy helytartótanácsi levélre, hogy ők a cigánynépet már korábban szigorúan eltiltották a sátrak használatától, s hogy, *„a mint tőle telt, körülbelül olyan házacskákat emelt e nép, a milyenekben az oláhság lakik.”* Három évvel később pedig ismét leszögezték: *„Mivel a cigányok jobbadán kovácsok, nyaranta a szegény nép nem csekély hasznára, munkát keresve járnak föl s alá, faluról falura; van azonban állandó lakásuk is, és mindeniknek megvan a maga külön földesura [kiemelések az eredetiben – DCs]”* (Márki 1890: 445).

„Mikor pedig 1779. okt. 14-én a helytartótanács ismét elrendelte a cigányok összeírását, Arad rendei 1780. január 31-én ez alól azon okból kértek fölmentést, hogy királyi rendelet értelmében a cigányok a valódi jobbágyok és földművesek köré tartoznak, s hogy e nép nemcsak szokásait kényszerült megváltoztatni, hanem a cigány nevét is elveszítette” (Márki 1890: 445).

Kovács írása azonban kifejezetten Szegedre vonatkozik – s mint az esettanulmányoknál általában, mindig felmerül a kérdés, hogy mennyire általánosíthatóak az ország egészére az itt tett megállapítások. (A bécsi intézkedések opponálásával kapcsolatban pedig általában felmerülhet, hogy ezek mennyire a valós állapotból indulnak ki, illetve mennyire motiválta azokat a rendi ellenállás logikája. Kovács mindenesetre más források sorát is idézte a szegedi cigányok integrációjáról, lásd a *„Nem minden érdek nélkül...”* című keretes írást).

„Nem minden érdek nélkül...”

Kovács János néprajzkutató 1895-ben publikált egy cikket, „A cigányok Szegeden” címmel. A szegedi helyhatósági iratok tanulmányozásán alapuló terjedelmes cikk szerzője újra meg újra arról ír, mennyi galibát okozott a cigányok „féktelen természete” – miközben az éppen általa bőségesen idézett források nem ezt a képet támasztották alá.

Példának okáért: „A magistratus baja (...) különösen a kovácmesterek és a kovácsolással foglalkozó cigányok közötti villongásokkal szaporodott folytonosan, mint a kenyéririgység mellett fárao-népének rakoncátlan és gonosz természete meg szokása csak gyarapítottak. A kovács mesterek folyton panaszkodtak a cigányok ellen, a magistratus pedig mivel a kovácsok kellő számban nem voltak és a szükséghez képest megfelelő munkaerővel nem bírtak; a kovácsoló cigányokat túrni rendelte” (Kovács 1895: 189).

Érdekes, legalábbis a mai cigányellenes mitológiák szemszögéből: majd’ másfélszáz éven keresztül a szegedi nem cigány kovácsok újra meg újra panaszkodtak a konkurencia ellen, kérték a helyhatóságot, hogy tiltsák el a munkától a cigány versenytársakat. Olyan eset is előfordult, hogy harmadik fél nyújtott be panaszt – a cigányokat munkájukban gátló nem cigány kovácsok ellen: „Becsei József, Kopasz Pál és több gazdák panaszoják: Dinok József cigány kovács munkálkodását, melyre nekik nagy szükségük vagyona, a helybeli kovácsok tilalmazzák. Melyre tekintvén a köz szükségét és elő adott okokat – szól a magistratusi határozat – említett Czigánynak ebbéli munkák tovább is megengedtetnek” (Kovács 1895: 284). Majd miután – a 18. század második felében – a szegedi cigányok elkezdtek muzsikálni, „természetesen” a nem cigány zenészek is követelni kezdték tevékenységük korlátozását vagy betiltását.

A „kenyéririgység” önmagában is megfelelő indok lehet a konfliktusokra – de azért jó lett volna tudni, hogy miben is állt az a bizonyos, Kovács által emlegetett „fárao-népének rakoncátlan és gonosz természete meg szokása”. Egy helyütt a szerző erre is kitér, amikor azt írja, hogy „mindegyre bünteti sorra a nemes magistratus a cigányokat, miből élénken kitetszik az ő rakoncátlan viselkedésük és gonosz természetük.” Az általa is idézett ügyek nagy többsége azonban káromkodás és rágalmozási ügy, amelyek kapcsán nem egyszer – maga a szerző is elismeri – szokatlanul súlyos büntetéseket szabtak ki: „Czigány István az egész kovács mesterembereket böstelen szóval illetvén mondotta, hogy az egész Kovács mester embereket pinzen megveheti, – ezt tagadta – végül azt mondotta: tréfából mondotta volna. Ezen rossz mondásáért 12 Pf. büntetetik és kövesse meg a mestereket...” (Kovács 1895: 190).

Talán e kötet szerzője túl cinikus, de nem rázta meg túlságosan ez a „bűncselekmény”. Annál érdekesebbnek találta viszont mind az itt leírt, mind több más, hasonlóan súlyos pénzbüntetés mértékét.⁹ Ezek, valamint az adózási jegyzékek ugyanis a szegedi romák vagyonosodására utaltak. A 18. század derekán már több cigánynak volt háza a városban. A tehermentes magántulajdon egyik sajátossága, hogy időnként el szokták adni, amely tény Kovács János így kommentál: „de nyughatatlan és állhatatlan természetükre vall aztán, hogy e házat mihamarabb iparkodtak ismét eladni...” (Kovács 1895: 195). Hallatlan.

Roppant érdekes egy 1727-es forrás is: „Gunczij cigányka a Palánkbéli háza gyermekek és leányok oskolájának applicaltatik, úgy mindazon által, hogy az ára illendőképpen akar hogyan telljék ki. « Nem minden érdek nélküli adat, hogy Szegeden a mult század második évtizedében megtelepedett cigánynak háza lesz az elemi oktatásnak első csarnokává...” (Kovács 1895: 196).

⁹ Kovács sem tagadja: „Ez nagy büntetés volt, nagyon súlyos vétségekért szabott ki ezen időben ily nagy összegű büntetés, több volt mint 100 botütés, a cigányoknál pedig elképzelhetőleg még érzékenyebb volt az összeg nagysága” (Kovács 1895: 190).

A cikk szerzője tulajdonképpen már 18. században erősen asszimilálódott, beilleszkedett cigány népességet állított elénk. „...Azt látjuk az 1775-ben Szegeden összeállított kimutatásból, hogy az itt lakó, mintegy 50 cigány családnak tagjai kovácsolással, mezei munkával, iszkába csinálással, hegedüléssel, – szóval élelmet és kerestet biztosító foglalkozással bírnak s csak egyről van megjegyezve, hogy »naplopó«, amint a félszázaddal később egybeállított kimutatásban is, csak egy 76 éves cigány szerepel, mint »koldus«” (Kovács 1895: 196).

Kovács idézte egy helyi költő – Vedress István – 1799-es rigmusát is arról, hogy Szegeden „...A cigány/ Kevés, annak is már bőre lesz halovány!” Az idézethez azt a kommentárt fűzte, hogy ezt komolyan is lehet venni, a 19. századi személyleírásokban ugyanis egyre több szőke cigány jelent meg. A szerzőnek érezhetően nem volt ellenére a látni vélt fejlődési tendencia: a szegedi cigányság integrációja olyan mértékű, és olyan tartós, hogy már megindult az asszimilációja is. „Éppen a most vázolt körülményeknek tulajdonítható tehát azon jelenség, hogy az utóbbi évtizedekben eszközölt népszámlálások alkalmával a statisztika már oly kevés »cigányt« tüntet föl. Így az 1850-ik évi csak 53, az 1873-ik évi pedig 9 férfit és 7 cigány nőt, holott Szegeden még most is egész »cigány-furbicz« van még sok-sok cigánnyal. Ezek már nem tartják magukat cigányoknak, hanem egyszerűen szegedieknek, s azon hiszemben vannak, hogy tulajdonkép csak az a »cigány«, a ki koborlólag, ilyen életet él, ilyenek pedig Szegeden állandólag soha sem voltak, soha sem laktak. Ugy néha-néha a Szeged és Tápé között terülő földeken, vagy a Tisza partján végig nyuló füves erdőszélben és az árvíz előtt meglevő makkos erdő körül meg-megtelepedtek a sátoros cigányok, de ezeket csak hamar a város határán kívül helyezte a mi rendőrségünk.

A cigányság Szegeden egyenlő életet él a lakossággal, teljesen tisztán beszéli a magyar nyelvet, csak kissé gyorsabban beszél és rendesen néhány, a mi népünktől is ismert cigány-szót kever beszédjébe. Külön dalai, meséi vagy mondái nincsenek, legfeljebb néhány mondása (...).

A kissé hosszabbra nyult vázolásból végeredményként levonhatjuk – a mi tény is – hogy Szegeden kétszáz év óta a cigányság állandó letelepedése mellett majdnem teljesen beolvadt az itteni lakosságba és mintaszerű munkássága mellett a társadalmi foglalkozások minden terén, mint Szeged hasznos polgárait találjuk őket” (Kovács 1895: 391–393).

Mégis: általános megjegyzéseiben, vagy inkább csak utalásaiban Kovács a „cigány” kifejezést abban a negatívan általánosító értelemben használja, amelynek egész cikke tulajdonképpen a cáfolataként is felfogható.

Mint említettem, már a 18. században, még hozzá valószínűleg annak első felében megjelentek Magyarországon a mai oláh-cigányok elődei. S bár ők sem a történelmen kívül éltek korábbi lakóhelyükön, a román fejedelemségekben (Moldva és Havasalföld), nyilvánvaló, hogy archaikusabb társadalmi viszonyok közt éltek, mint a Magyarországon korábban megtelepült roma népesség körében. Az is világos, hogy ez a csoport mindenkor, de a 18-19. században különösen egy kisebbséget alkotott a cigány címkével illetett népességen belül. Mégis, ettől a korszaktól ered az a sajátos retorikai csúsztatás, hogy a cigányok kifejezést használók a vándorcigányok vélt vagy valós tulajdonságaira utaltak, de úgy, mintha az valamennyi romára, vagy azok nagy többségére jellemzőek lennének.

A másik tipikus nyelvhasználati trükk a cigány megkettőzésében állt: megkülönböztették a „rendes”, letelepült, igen gyakran muzsikus cigányt a vándorcigánytól. A jelző nélküli cigány szó használatát azonban szinte mindig ez utóbbi – vélt vagy valós – tulajdonságai határozták meg.

Szélcsendben – a 18. század végétől a dualizmus koráig

Amennyire tipikus az irodalomban, hogy a romák történetét kényszeresen az indiai eredettől indítják, annyira jellemző, hogy a megérkezésüktől szinte azonnal a 18. század végi rendeleti politikára ugornak, majd innen rögtön a 19. század végi összeírásra. Való igaz, hogy a 19. század legnagyobb részében nehéz megragadni, mi is történt a cigányokkal. Ami bizonyos: maradt a differenciáltság, de ezen belül a többség letelepült életmódja; a romákról való nyilvános beszédben pedig maradt a fent említett kettősség, a cigánykép megkettőzése.

Egyrészt, a 19. századi romák (többségének) életmódja nem különbözött annyira a nem cigány népesség többségének életmódjától, mint amennyire a 20. század legnagyobb részében különbözött. Másrészt, mintha a távoldás már ekkor elkezdődött volna, egy hosszú, több generáción átnyúló folyamatban.

Vegyünk egyetlen példát: a közoktatásban való részvételt és az írni-olvasni tudást. Dicséretes, hogy a felvilágosult abszolutista uralkodók szorgalmazták a romák iskoláztatását is, de ezt egy olyan országban tették, ahol a túlnyomó többség analfabéta volt. Tóth István György szerint 1770-ben „legfeljebb minden negyedik” 6–9 éves gyerek járt iskolába, de ezt a meglepően magas arányt helyi kutatások alaposan árnyalják, például annak kimutatásával, hogy még az iskolát kijárt gyerekek többsége is csak olvasni tanult meg (ha egyáltalán), írni már nem. Nem véletlen, hogy a kor középiskoláiban, sőt egyetemeken voltak írás-olvasást alapfokon tanító osztályok is (Tóth 1998: 182–184). A történész a 18. századi Vas megyében 1600 paraszti „alírást” gyűjtött össze – az idézőjelet az indokolja, hogy 1560 esetben csak keresztet tudtak az okiratra vésni. A 40 valódi aláírás a minta 2,4%-át jelenti (ami nagy előrelépés a 17. századi arányokhoz képest) – de szinte bizonyos, hogy a mintában

3.2. kép. A Bécsben iskolázott nagyszabeni Joseph Neuhauser is készített cigány-tárgyú festményeket, de ezekről csak írásos forrásokból tudunk. Testvére, Franz Neuhauser (Neuhauser Ferenc) sorozata, szerencsére, fenn is maradt. Több mint 150 alakot örökített meg, jórészt az 1810–20-as években, amelyek az erdélyi népek korabeli viseletét mutatta be – köztük romákat is (Szöllősi Á. 2002; Oros – Klementisz 2008).

3.3. kép. „Egy cigányasszony”

3.4. kép. „Ein Zigeuner Richter oder Waywode”, azaz „cigány bíró vagy vajda” – ugyanakkor bal kezében kovácszserszámokat tart.

Az erdélyi országgyűlés közigazgatási bizottságának állásfoglalása a cigányok letelepítésének kérdéséről (1841–43)

„Az Erdélyi Czigányoknak állása... igen különböző és szétágazó. –

Vannak Czigányok, kik mint mesteremberek résszerént [részben] falukon résszerént városokban lakva rendes életmodot folytatnak. –

Vannak Czigányok habár kevés számmal, kik mint földmivesek a más nemzetű Jobbágyok sorában Urbéres telken laknak, és rendes földmívelést gyakorolnak. –

Léteznek köztök számos egyének, kik habár állandó lakással nem birnak, de mint Conventionatus [szegődött] cselédek határozott életmodot gyakorolnak.

Léteznek úgynevezett aranyász Czigányok, kik a kincstárnak oltalma és pártfogása alatt a' folyók partyain aranyat mosnak, melynek egy részit Taxa [adó] megváltás fejében, más részit határozott áron kötelesek a kincstárnak beadni. –

Léteznek Taxát fizető Fiscális Czigányok. –

Léteznek ideiglenesen megtelepedett Czigányok, kik sem Urbéres telket, sem más természetű földet nem birnak, hanem Birtokosok által épített kunyhokban lakva illető Földes uraikat szabálytalanul szolgálják és töllök éltök fenntartására több kevesebb javadalmakat kapnak. Léteznek, kik néhány silány napszámossal vagy csekély taxával valamely Földes urnak oltalmát megvéve lakukat szüntelenül változtatják. – (...)

Léteznek úgynevezett sátoros Czigányok, kik a földműveléstől s általában a munkától iszonyodva nem csak vándor, hanem örökös kóbor éltet folytatnak, kik rosta készíttéssel, üstfoltozással, s más hasonló mesterségekkel néha foglalkoznak ugyan, de nem annyira kenyérszerzés végett, mint többnyire csak ürügyül, mely alatt nyomorult éltöket jövedőmondások, hamis huszasok készítése s más hasonló nemű csalása által szokták fenntartani.”

Érdeemes megszámlálni: a bizottság 8 kategóriát sorol fel (az arányok megbecsülése nélkül), amelyek közül kedvezőtlennek az utolsó három, kifejezetten problematikusnak pedig csak az utolsó csoport – a mitikus sátoros cigányok – helyzetét látta. Azt is érdemes megvizsgálni, milyen következtetéseket vont le a bizottság a fent vázolt állapotból:

„A fellyebbiekből kitetszik, miszerént az Erdélyi Czigányokat a Föld több lakosaitól nemzetileg megkülönböztetni nem szükséges, de sőt a legnagyobb igazságtalanság lenne, mivel léteznek köztök igen sok rendes életmodot folytatók, kikre nézve semmi ok sincs megkülönböztetett Törvényeket hozni, sőt... nem felesleges Törvény által kimondani, miszerént az állandólag megtelepedett és rendes életmodot folytató Czigányok a többi Földnépével minden megkülönböztetés nélkül ugyanazon helyzetben és viszonyban állanak. De ellenben mulhatlan szükséges, hogy közüllük a kóborlók, kik vándor éltüktől önkéntesen megváltni nem képesek, kik a munkától és rendes életmodtól a nyomornál és inségnél inkább irtozva jobb szízzel küszködnek a büntetéstől folytonos rebegezés közt az életnek mindennapi szükségeivel, mintsem a nyomorult de tunya és korlátlan életükről lemondjanak; megtelepíttessenek...” (Mezey 1986: 111–114). Találkoztam már olyan szerzővel, aki a hosszú felsorolásból csak az utolsó, „kriminális” kategóriát idézte fel. Méghozzá könyvem első kiadása alapján...

3.5. kép. Fátyol Károly, 1848–49-es tábori zenész egy 1870 körül készült fényképen.

a parasztság viszonylag módosabb rétege messze felülreprezentált (Tóth 1998: 185). 1768-ban a legfejlettebb Sopron és Moson megyében csak minden második, Veszprém vagy Tolna megyében csak minden tizenkettedik faluban volt *legalább* egy írni tudó ember az elöljáróságon, a falusi bírák és esküdtek között (Tóth 1998: 186).

Az 1777-es Ratio Educationis szorgalmazta (és nem elrendelte, mint ahogy gyakran vélik) minden 6–12 éves gyermek iskolába járását, de csak az 1868-as közoktatási törvény tette ezt kötelezővé – ennek ellenére 1870-ben az iskolaköteles korú gyerekeknek még csak 50%-a járt iskolába, 1893-ban pedig 81%-a. Kissé előrelátható: ez utóbbi évben a roma gyerekek 31%-a járt iskolába, ezen belül a romungro gyerek 40%-a (Havas–Kemény–Liskó 2002: 7).

Összegezve tehát: a 18. század első felében a nem roma lakosság nagy többsége egyáltalán nem járt iskolába, s az iskolázott kisebbség túlnyomó többsége is funkcionális analfabétaként élte le felnőtt éveit. *Ebből a szempontból* tehát a nagy többség képzettsége *nem különbözött lényegesen* a korabeli romák képzettségétől. A 18. század derekától azonban ez a különbség növekedni kezdett – lassan, de másfél évszázadon át folyamatosan. Ismét előreutalva: a romák *jelenlegi* iskolázottsági elmaradását az össznépszerűséghez képest jelentős mértékben ezzel a történelmi örökséggel is magyarázni tudjuk.

Nagy Pál szerint a bíróság elé került cigányok vallomásaiban viszonylag gyakran kerül elő a nevelőszülőkhöz kényszerítés fent említett motívuma. Gyakran? Érdemes e témával foglalkozni, mivel a korunkbeli cigányellenes mitológia egyik kedvenc témája a romák és a bűnözés kapcsolatának tárgyalása. Ebben a korszakban azonban nem eldönthető, hogy a cigányok felülreprezentáltak lettek volna a bűnelkövetők között. Sőt. Nagy Pál Somogy megyében, 1820 és 1837 között összesen 144 „cigánypert” talált. Vigyázat: ezen vármegyei törvényszéken tárgyalt ügyek között összefoglalta nem csak a cigányok által elkövetett, de a cigányok sérelmére elkövetett ügyeket is, beleértve azokat is, amelyeken bizonyíték hiányában csak felmentő ítéletek születtek. Ez így is *évente átlagosan 8 bűneset*, az elkövetők száma pedig ennél is kevesebb. Bár Nagy nem közöl összehasonlító

3.6. kép. Országh Antal 1854-es metszete: Oláh cigányok

adatokat, hogy összesen hány bűnügyet tárgyaltak ez idő tájt a vármegye törvényszékén, illetve, hogy mennyi lehetett a roma lakosság aránya, elég nyilvánvaló, hogy nem a romák alkották a korabeli somogyi bűnelkövetők többségét (Nagy 2001: 13–22).

Szomszéd András (1998) az 1830–40-es években született nógrádi roma-összeírásokat dolgozta fel. A négy járásban készült – kettőben néhány év után megismételt – összeírások szerint a roma felnőttek nagy többsége helyben született vagy 20–30 éve ugyanazon a településen élt; a felnőtt férfiak elsősorban többségének volt foglalkozása, legnagyobb számban kovácsok és muzsikások. Jelen témánk szempontjából érdekes, hogy az egyik kérdés így szólt: „*milyen a magatartásuk, voltak-e büntetve?*” A válaszok érdekes szórásokat mutattak: a kékkői járás 173 felnőtt férfijából például 7 volt fenyítve (4%), verekedés, lopás, káromkodás bűne miatt – Szécsény város 111 felnőtt roma lakosából pedig egy sem. A füleki járásban minden tizedik férfi „fenyített” volt, de ebből csak egyetlen eset volt börtönt érdemlő bűncselekmény, a nagy többség káromkodás. Gyakoriak voltak a „*Tsint nem tett, becsületes Czigány*” vagy „*becsületes, jó magaviseletű*” stb. bejegyzések (Szomszéd 1998: 33).

„Útszéli vad virágok” vázában

A bevezetés tipológiájában „romantikusnak” nevezett kép szerint a cigányok a „*természetes emberek, a romlott civilizáció hatásaitól mentes, szabad vándorok*”. Megkockáztató, hogy ez változat ilyen tiszta formában inkább Európa tőlünk nyugatra elterülő tájain volt népszerűbb, ahol nagyban építeni tudott az előzményekre: a „*nemes vadember*” régi mítoszának (Bitterli 1982) egy sajátos európai változata lett.

Ugyanis a nyugati modernitás egyik alapmítosza szerint a „*civilizált emberekkel*” szembeállított „*természetes, szabad ember*” mentes az előbbi vélt vagy valós bűneitől, mint az önzés, a kapzsiság (egoizmus, önérdékkövetés), a képmutatás, az elidegenedés, stb. alól. Mivel a „*természetes ember*” mentes a korlátozásoktól és gátlásoktól is, a negatív változatokban *vadember*, aki szörnyűségekre is képes, míg a pozitív változatokban *boldogabb* és/vagy nagyobb libidóval és intenzívebb szexuális étellel bír. E „*vadember*”-képben meglepő mértékű folytonosság mutatható ki, James Cook tahiti beszámolóitól mondjuk Freud *Rossz közérzet a kultúrában* c. esszéjéig. Ha ez a „*vadember*” feminizálható, akkor maga a fékevesztett testiség, elemi erő megtestesítője, aki bűnbe viszi a (fehér) férfit, miközben valójában inkább áldozat, szexuális préda, személyében és/vagy szublimált módon, mint az irodalmi/művészeti fantázia tárgya (lásd Carmen alakját, vagy Esmeraldát Victor Hugo *A párizsi Notre-Dame*-jából).

3.7. kép. Marastoni József litográfiája, Lotz Károly nyomán, lúdlopáson kapott cigányokról: „Csak előre”, 1863.

3.8. kép. Magyarországon a „tisztán romantikus” cigány-ábrázolás viszonylag ritka, bár nem is példátlan. Barabás Miklós képén (1855) minden romantikus toposz megjelenik, forrásértéke azonban gyakorlatilag nincs.

A 18–19. századi, jórészt kéziratos romákról szóló irodalom jellegzetes cigány alakja furfangos, ravaszkodó, életrevaló, de gyakran mégis pórul járó komikus alak. Küllős Imola értelmezésében itt még nem látható a 19. század során, a magas irodalomban kialakuló „előítéletes cigánykép” (Küllős 1993).

A „cigány” a korabeli szépirodalomban gyakran „a magyar” szimbóluma, az ironikus-önkritikus és komikus hang tudatos keverésével. Mint például a kéziratban terjedő, 1769-es *A Cigányok végső romlásáról* szóló széphistória. Miskolczi Ambrus szerint „ez a vers a Mária Terézia-féle rendeletek parafrázisa és »kritikája«. Elképzelhető, hogy cigány írta, olyan közönség számára, amely maga is állandóan érintkezett a cigánysággal, és tisztában volt [azzal, hogy] milyen kegyetlen terhet jelentenek a kényszercivilizációs intézkedések. Történelemfilozófiai üzenete is van a »históriának«: a dicső múlttól való elszakadás, a süllyedés, a hanyatlás. Mindez a kor gondolkodásának egyik kedvenc motívuma, itt viszont annak paródiája is” (2007: 89–90).

A fenti motívum megjelenik a kor egyik legfontosabb magyar költője, Arany János *A nagyidai cigányok* c. költeményében, amelyről már a kortársak is úgy látták, hogy a levert szabadságharc tragikomédiája, „fájdalmas vádemelés önmagunk ellen, saját hibáink miatt” (Horváth 1956: 456). Az egy nemzedékkel később Arany-monográfiát író Riedl Frigyes azonban szinte már mentegeti a költőt, nehogy véletlenül úgy értelmezzük Arany írói szándékát, mintha „a romákkal lenne”: „a cigányélet költészetét nem találta fel eddig senki nálunk, azok közül, akik a cigányokat valóban ismerik, és nemcsak álmodnak velük, mint a német romantikusok. Arany[–nak]... csakis a bolygó élet trivialisitásai iránt van érzéke, nem kereste az útszéli vad virágokat. Ő e részben hű maradt a népies felfogáshoz, és egészen a magyar nép szemével nézi a cigány jellemet, amelynek fővonása szerinte is, a nép szerint is, az ostoba furfang” (id. Miskolczi 2007: 101).

Ez a többségre reflektált cigánykép nem példátlan a régióban. Ion Budai-Deleanu, a korabeli Magyarországon született román szerző¹⁰ „hősi-komikus-szatirikus” eposza, a *Cigányiász* (*Țiganiada*) hasonló motívumokkal operál. A modern román irodalom egyik első remekművének szerzője szerint „a mi cigányaink voltak, sőt egyedül most is ők a román költők és zenészek, és ők írnak egyedül verseket ezen a nyelven, úgy véltem,

¹⁰ Görögkatolikus lelkész fia, aki bécsi teológiai tanulmányok után Lembergben (ma Lviv, Ukrajna) dolgozott, örmény származású lengyel nőt vett feleségül. Román-német szótárát, történelmi és nyelvtani műveit csak halála után adták ki (Miskolczi 2007).

hogy egy fokkal magasabb szintre emelem őket, más műveltebb nemzetek költészetéhez, hogy ezentúl ne csak kocsmái, utcai és paraszti nótákat csináljanak, hanem ezáltal olyan szintre emelkedjenek, hogy a bojárok is elfogadják, és a román költészet is új ékességet szerezzen, hogy örökké elmondják, ez nem másoktól, mint a cigányoktól származott, és így nevünk örökké dicső legyen a költészet terén (...) ...a többi európai népnél nem ismerik a cigányokat. Ezért náluk egy ilyen munka nem is aratna sikert, de a mi bojáraink, akik a cigányokkal élnek, esznek, alszanak és múlatnak, ismerik a természetünket, egy ilyen művet el kell fogadjanak, annál is inkább, hogy én igyekeztem sok cigány szóval és szólással élni, úgy, ahogy egymás közt beszélnek a cigányok” (idézi Miskolczi 2007: 77–79).

A mű második változatából azonban már kimaradt a román és cigány folklór közötti kapcsolat, illetve a bojárok említése, s egyáltalán, a gondolat és a mű feldolgozása is a román irodalmi gondolkodásban. „Mi ebben az idézett részben a kínos, amiért később nem hivatkoznak rá? A válasz egyszerű: a nacionalista szemléletbe nem illik bele a cigányok folklórferentartó szerepe” – írja Miskolczi (2007: 78). Megelőlegezve e könyv egy későbbi gondolatmenetét: e hatástörténet bizonyos mértékben analóg azzal, ahogy a cigányok magyar zenében betöltött szerepét látták sokan a 19. században – s ahogy ez megváltozott a 20. századra.

De előbb még egy klasszikus szépirodalmi példa: az *Egri csillagok* egyik mellékszereplője, egy cigány lány a találkozás pillanatában beleszeret egy derék magyar legénybe, akiről az olvasók tudják, hogy valójában a nő főszereplő áruhában. A shakespeare-i mintákat követő „áruhás leszbikus motívum” azonban csak egyetlen, kézre nyomott csókban nyilvánul csak meg (Gárdonyi 1971: 217), majd a szereplő egy epizódot követően eltűnik. A regény legfontosabb roma karaktere a történetet végigkísérő Sárközi (jellegzetes módon nem tudjuk meg a keresztnévét, Sárköziként vagy „a cigányként” emlegetik és szólítják). Sárközi komikus alak, alázatoskodó és a szerző gyávanak ábrázolja, talán az egyetlen az egri vár védői között, aki egyszer sem fog fegyvert az ostrom alatt.¹¹ Ugyanakkor ezt a viselkedést a várbeliek is, a szerző is, mintegy természetesnek tekintik, s morálisan nem ítélik el. Sárközi mégis hasznos ember a védelem számára, kézműves, fegyverjavító, a főszereplő Borne-missza fő segédje a hadigépek fabrikálásánál. S bár egyszer látványosan megbánja, hogy a várba jött,¹² nem próbál meg szökni (pedig törökül is tud), sőt, ő buktatja le az egyetlen árulási kísérletet is.

„A »természet fiaik«: ilyenként mutatják be a cigányzenészeket a 19. századi romantikus ábrázolások...” – a korábban említett motívumot Sárosi Bálint a cigányzene múltja kapcsán mutatja ki (2004: 13). Valójában a korabeli cigányzenészek egy része komoly zenei tanulmányokat végzett, a rajtuk, illetve a korai cigányzenekarokban gyakran résztvevő, vagy éppen azokat vezető nem cigány (többnyire német vagy magyar) tagokon keresztül a cigány zenészek szinte egészét komoly hatás érte a *mainstream* európai zenekultúra részéről a 19-20. században.

Az első kiadásban így fogalmaztam: „A 19. század derekán nagy feltűnést keltett Liszt Ferenc tanulmánya (2004), amelyben azt állította, hogy a magyar népi zene – tulajdonképpen cigány zene, magyarra fordított

11 A regény utolsó oldalán, a veszteségek felsorolását (amelyben Gárdonyi, regényírótól szokatlan hűséggel követi a történelmi forrásokat) így fejezi be a szerző: „És seb nélkül nincs a vár népe között se férfi, se asszony. Azahogy mégis van: a cigány” (Gárdonyi 1971: 509).

12 Amikor néhány katona „megtréfálja”: gyáva kiáltása megtorlásoként a bástyafalra viszik, s ott tartják, amíg az ostromlók elsütik az ágyúikat. A szövegből nyilvánvaló, hogy a katonák tudták az előző sortűz becsapódási helyéből, hogy nem volt életveszély, legalábbis a konkrét szituációban.

3.10. kép. Id. Banda Marci bandája, 1896.

3.9. kép. A karikatúrán mulató magyar úr fölényes magabiztossággal a „cigányzenét” választja a „német” zenével, a világosan felismerhető Wagner zenéjével szemben. „Czoki német. Ide hallgass, ha meg akarod tudni, hogy mi a muzsika!”

szöveggel. Az azonnal meginduló tiltakozások és cáfolatok ellenére még az 1930-as években is vita, méghozzá sokszor szenvedélyes vita zajlott a kérdés körül” (Dupcsik 2004: 104). Mindez tulajdonképpen igaz, de nem eléggé árnyalt: Lynn Hooker azóta megjelent kitűnő könyvéből tudható, hogy nem egyszerűen a külföldön élő, a magyar nyelvet nem ismerő Liszt tévedéséről van szó. A magyarok körében közkedvelt, ambivalens, önmagukat pozitív felhangokkal orientalizáló diskurzusban¹³ szinte kódolva volt ennek lehetősége. A cigányzene ugyanis motívumokban gazdag, inspiráló stílusnak számított, jól ismert és a „magyarsággal” összekapcsolt stílusnak számított mind Magyarországon, mind külföldön. S bár a szakértők már a 19. században is tudták, hogy ez végső soron mégiscsak populáris zene, nem „komoly” műfaj, ráadásul egy rasszbélinek tekintett kisebbséggel asszociálódik, óriási volt a csábítás arra, hogy ezt a stílust felhasználják magaskultúrába emelt magyar nemzeti zene létrehozásához, amely felhasználható egyrészt a magyarországi identitáspolitikai küzdelmekben, másrészt „eladható” a nemzetközi kulturális piacon is. Ráadásul ebben a korszakban Liszt volt az egyetlen magyar zenész, aki a nemzetközi színtéren is óriásnak számított. A dilemmát végül, már a 20. században a bartóki újradefiniálás oldja meg – zeneelméletileg színvonalas módon, de úgy, hogy a romák annak vesztesei lesznek (→ 96–99).

¹³ „...Magyarország a Nyugat (vagy Európa) és a Kelet (vagy Ázsia) közé helyezte magát...” (Hooker 2013: 43). Pontosabban, a diskurzus domináns hangja „a Nyugaton integrálódott, de lényege szerint keleti nép” toposzáról szólt, a markánsan Nyugat-ellenes hangok 1918 után erősödtek igazán fel. Jelen könyv kereteit azonban szétfeszítenék a szerző ezzel kapcsolatos nézeteinek ismertetése, a tervezett kifejtés első stációit lásd Dupcsik 1999, 2000, 2001a, 2005b, 2011.

CSALÓKA BIZTATÓ KEZDETEK – A NÉPRAJZTUDOMÁNY ÉS A ROMÁK KUTATÁSA

A romakutató triász – Herrmann Antal, Wlislöck Henrik és József főherceg

A romák kutatásában Magyarországon egészen a 20. század utolsó harmadáig a néprajz számított a legilletékesebb tudománynak. Az a tudomány tehát, amely elsősorban a modern világban is továbbélő népi kultúra és-művészet, hagyományok, hiedelmek, szokások tanulmányozására született. Herrmann Antal például „Noé bárkájának” nevezte az akkor még csak megalapítandó Magyarországi Néprajzi Társaságot: „a népélet hirtelen átalakul (...) [Igaz,] eddig is folyton változott, alakult. De fokozatosan, lassú átmenetekkel (...), most mintha egyszerre megszakadt volna az öröklött tradíciók folytonossága” (id. Kós 1999: 21) – fogalmazta meg „a számbavétel, az összegyűjtés, az összesítés, a leltározás” szükségességének legfontosabb okát már a 20. század elején. A néprajztudomány intézményesülésében kulcsszerepet játszott egy olyan tudós, akinek éppen a cigányok kutatása volt az (egyik) szakterülete: Herrmann Antal.

Herrmann Antal élete, munkássága és legendás hagyatéka egyelőre feldolgozásra vár, így egyelőre csak találgatni tudunk, mi okozhatta pályájának különös ívét: karrierje szépen ívelt felfelé, úgy tűnt, nem csak jó tudós volt, de jó szervező, sőt, jó ön-menedzser is. Nyoma sincs semmilyen életét kettétörő traumának, mégis, Herrmann idővel kikopott a részben általa alapított intézmények vezetéséből, befolyása és szakmai tekintélye élete utolsó évtizedeiben visszaszorult. Ebben talán személyisége (is) szerepet játszhatott: a különc hírében álló Herrmann talán sikeresebb volt az intézmények alapításában, mint azok üzemszerű működtetésében, irányításában.¹⁴ Jó kapcsolata József főherceggel talán visszaütött rá, amikor a magyar Habsburg főúr meghalt, s kiderült, hogy a politikai elit más személyiségeivel nem tudott érdemi kapcsolatokat kiépíteni? Vagy egy lappangó, részben politikai színezetű konfliktus miatt futott ki a lába alól a talaj?

3.11. kép.

Herrmann Antal Végh Gusztáv karikatúráján, 1914. Márki Sándor történész meleg szavakkal méltatta, amikor a kolozsvári egyetemre ajánlotta „a hazában és külföldön elismert tudóst”, de még a hivatalos ajánlásába is beszúrta „a szokásaiban talán különcködő” kitétel.

¹⁴ Kósa László összefoglaló művében így vonta meg a mérleget: „Majdnem mindenbe belebukott, mert az ötletek kivitelezésében nem volt érzéke a lehetőségek felméréséhez. A szervezés reális átgondolásának hiánya igen rövid idő alatt válságba sodorta a Néprajzi Társaságot.” Igaz, a Kósát idéző Paládi-Kovács Attila „túlságosan szigorúnak és némiképp egyoldalúnak” ítéli ezt a sommás minősítést, de igazán átütő ellenérveket ő sem tudott felhozni (1999: 45).

Herrmann Antal (1851–1926)¹⁵

Az erdélyi Brassóban született, német ajkú családban, Bécsben és Kolozsváron járt egyetemre, végül Budapesten doktorált. A magyaron és a németen kívül román, horvát, francia, olasz, spanyol és cigány nyelveken beszélt. Néprajzkutatóként elsősorban az erdélyi nemzetiségek érdekelték, a romákon kívül a németekkel és az örményekkel foglalkozott alaposabban.

1887 júniusában saját költségén útjára bocsátotta az első magyarországi néprajzi folyóiratot, az *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn*-t (1887-1907), majd annak magyar nyelvű változatát, az *Ethnologiai Közleményeket*. Tekintélyére jellemző, hogy bár a címben a Magyarországról megjelölés szerepelt, idővel mégis a Cigánykutatók Nemzetközi Társaságának (*Gypsy Lore Society*) hivatalos folyóirata lett, Herrmann pedig megválasztották a társaság főtítkárává, illetve számos nemzetközi tudományos társaság tagjává.

Herrmann felhívásának és szervezőmunkájának köszönhető, hogy 1889-ben megalakult a Magyarországi Néprajzi Társaság, amelynek ő lett az első titkára. Néhány évig a Társaság lapjának, az *Ethnographiá*-nak társszerkesztője is volt. További kulturális egyesületek, folyóiratok, kiállítások, múzeumok megszervezése fűződik a nevéhez, valamint – a manapság nevével kapcsolatban leggyakrabban emlegetett – 1893-as országos cigánykutatók. 1897-98-ban, a kolozsvári egyetemen a néprajz professzora lett – Magyarországon először, de nemzetközi téren is az elsők egyikéként.

A Romániához került Kolozsvárról Szegedre költözött az egyetem, ahol 1928-ban megalakult az ország első néprajzi tanszéke (Budapesten 1934-ben alakult az első hasonló tanszék) (Paládi-Kovács 1999: 44). Ennek tevékenységében azonban az 1926-ban elhunyt Herrmann már nem vehetett részt.

¹⁵ Bódi 1999, Klukovitsné 2001.

Herrmannnak fontos szerepe volt abban, hogy a Néprajzi Társaság több mint 500 taggal alakult meg. A koncepció ekkor még az volt, hogy a nagylétszámú tagság, jórészt természetesen nem hivatásos néprajzkutatók, támogatása és aktivitása viszi előre az egyesületet. Néhány évvel később azonban reformok változtatták meg a társaság arculatát: központosították az irányítást, az egyesület egyre inkább az állami szubvencióra támaszkodott, a tagság aktivitását igénylő ismeretterjesztő és népművelő munka pedig, amelyet Herrmann oly fontosnak tartott, elsorvadt (Kós 1999: 16–17). Bár ekkor még Herrmann volt a főtítkár, kihagyták a reformok kidolgozásából, életbe léptetésük után pedig megvált az egyesület és a folyóirat vezetésétől. Elképzelhető, hogy a tudománypolitikai koncepciók különbsége mögött más politikai motívumok is meghúzódtak: Herrmann számos alkalommal kifejtette, hogy a nemzetiségek egyenjogúságának talaján áll, ezzel a gondolatával pedig nyilvánvalóan szembekerült a századforduló környékén felerősödő, asszimilációt erőltető politikai irányvonallal. Az említett reformok során, beszédes szimbólumként, a *Magyarországi Néprajzi Társaságot Magyar Néprajzi Társasággá* keresztelték át (Kós 1999: 16–17).

Wlislocki Henrik (1856–1907), „a legismertebb” a korabeli kelet-európai cigánykutatók között (Willems 1997: 182) akárcsak Herrmann, főleg az 1880-as években folytatott adatgyűjtést romák között. S akárcsak Herrmann, Wlislocki is az 1890-es években került pályája csúcsára – de ez még ekkor sem jelentett egyetemi karriert, s a századforduló környékén már mentális betegsége is akadályozta a munkában. Már a kortársak is felvetették egyes gyűjtéseivel kapcsolatban a plágium vádját, s a mai kutatók számára az is gondot jelent, hogy

3.12. kép. Herrmann szülővárosa, Brassó cigánynegyedének egy része, az 1910-es években.

ismereteit legfeljebb közvetett módon lehet igazolni, mivel „mind a mai napig nem volt senki sem, aki ugyanazokat a csoportokat tanulmányozta volna, amelyekkel Wlislocki együtt élt” (Prónai 2006a).¹⁶

A triász harmadik tagja Habsburg-Lotharingiai József Károly főherceg (1833–1905) volt, három és fél évtizeden át a Magyar Királyi Honvédség főparancsnoka, aki nyilvánvalóan csak azért nem lett nádor, mint az apja, mert a kiegyezéssel megszűnt ez az intézmény. Politikai és katonai tevékenysége mellett egy sor társadalmi és tudományos területet támogatott, a hazai tűzoltóság fejlesztésétől botanikai kutatásokon át a romák tanulmányozásáig. Nem csak megtanulta a cigány nyelvet, de ő írta az első cigány nyelvtant (1888) és cigány-magyar szótárt is, illetve folklór-gyűjtést végzett körükben. Sőt, vagyonát és befolyását kihasználva, mai kifejezéssel élve, akció-kutatást is végzett: birtokain vándorcigányokat próbált letelepíteni és integrálni.

A Pallas Nagy Lexikona cigányokról szóló szócikkéhez írt kiegészítésének társszerzőjeként szerepelt, de feltehetően a másik szerző, Wlislocki írt harmadik személyben a főhercegről, „ki úgy tudományosan, mint 40 évi gazdag, személyes tapasztalatból a legalaposabban, legbehatóbban ismeri a cigány népet és nyelvet és e szegény páriáknak nagylelkű, nemesszívű pártfogója, valóságos nemtője. Bálványozza is őt ezért minden cigány, s királyának nevezi, bárhogy tiltakozik is ellene, hozzáfordul minden bajában és meglátogatására jön távol vidékről is.”¹⁷ (...)

A főherceg nagy koncepciójú telepítési kísérletében a tudomány érdeke fenköltlen párosul az emberszeretet érzetével. Néhány év óta egész vagyont költött a kisenői és bánkúti, a hatvani és göböljárasi puszták cigánytelepeire, melynek ügyeit személyesen, nemes buzgósággal, fáradhatatlan kitartással intézi. A teljes sikernek azonban több akadálya van: az, hogy elszigetelt kísérlet, mely egyáltalán csak akkor vezethet biztos eredményhez, ha országossá válik törvényes intézkedések alapján; aztán az, hogy a megyei hatóság nem támogatta a kísérletet; végre a főhercegnek saját, tulságosan jó szíve, mely gyakran tesz engedményeket az ilyen faj nevelésében elengedhetetlen tartós fegyelem következetességének rovására” (József–Wlislocki 1895: 9)

¹⁶ Több mint 80 publikáció fűződik a nevéhez, igaz, időnként ugyanazt a művet több címen is megjelentette. Legtöbb műve németül jelent meg, magyarul csak kisebb írások, pl. Wlislocki 1890, 1891b.

¹⁷ Lásd József főherceg cigány tárgyú levelezését (Soós 2000).

3.13. kép. Sebastian Kneipp német katolikus pap fejlesztette ki a róla „kneippolásnak” is nevezett fürdőkúrát. A karikatúrán József főherceggel sétál, aki kifejtje: „Tisztelendő atyám, gratulálok a kúrájához, Alcsúton eddig is jó egészséggel használták cigányaim; örülök, hogy most már a Margitszigeten is divatba jön.” A Margitsziget ekkoriban a főherceg birtokában volt.

Az *Ethnographia* első négy évfolyamában (1890–1894) összesen 7 cigány tárgyú cikk jelent meg (az összes cikk – leszámítva a társasági híreket, a rövid közleményeket és a könyvismertetések – mintegy 4%-a), s ebből 5-öt Herrmann vagy Wlislöcki jegyzett. Az 1895 és 1918 közötti 23 évfolyamban azonban már csak 6 cigány tárgyú tanulmány jelent meg a folyóiratban, ami az összes cikknek alig több mint 0,8%-a volt (a két világháború között pedig, mint majd látni fogjuk, tovább romlottak ezek az arányok). Azzal párhuzamosan, ahogy a triász tagjai veszítettek befolyásukból, a választott témájuk iránti tudományos érdeklődés is csökkent – vagy talán fordítva, Herrmannék azért (is) vesztek súlyukból, mert ilyen marginális és a többség számára érdektelen témával foglalkoztak?

Szertelen módszerek

„A hazai néprajz jelentős művelője (...) fiatalkorában hosszabb időt töltött a vándorcigányok között. Rabruhában, mint szökött fegyenc jelentkezett és kért befogadást. A vajda megengedte, hogy csatlakozzék hozzájuk, de minden parancsát, így a tyúklopást is, teljesítenie kellett” (Horváth 1979: 3–4)¹⁸ – még egy korabeli kézirat 1979-es kiadásának bevezetése is ezeket a képtelen legendákat ismételte Herrmannról. Wlislöcki esetében pedig még gyakrabban elszabadult a legendagyártó képzelet: 3–12 éves együtt vándorlásról is beszéltek, valamint arról, hogy a be is házasodott a cigányok közé. Valójában mindössze annyi bizonyítható, hogy Wlislöcki 1883 nyarán néhány hónapot, majd 1886 telén néhány hetet töltött romák között (Willems 1997: 182-183). Herrmannról még az sem valószínű, hogy valódi résztvevő megfigyelést, mai értelemben vett terepmunkát folytatott volna (Voigt 1999: 59). Mivel azonban a következő mintegy száz év során egyetlen kutató sem akadt Magyarországon, aki huzamosabb időt töltött volna cigányok között, tevékenységük így is felbecsülhetetlen értékű.

Népköltészet, dalok, mesék, közmondások, hiedelmek, hitvilág, népszokások, anyagi kultúra – a néprajz szokásos témáit kutatták és rögzítették a romák körében is. Nyíltan és tudatosan alkalmazták az összehasonlító

¹⁸ Horváth 1979 [1911] 3–4. o.

3.14. kép. Az 1893-as vizsgálat kimutatta, hogy romáknak alig több mint 3%-a tartozik a mitikus vándorcigányok közé. A korabeli fotókon viszont egyértelműen felülreprezentáltak – a fényképek készítőit jobban izgatta az „egzotikus vadember”. Borsod megye, 1892.

módszert. Herrmann Antal például egy 1895-ös cikkében az időjárással kapcsolatos varázslásokat és babonákat ismertette „a magyar s egyéb hazai népek hitében”. Nem a cigányok voltak tehát a főszereplői az írásnak: a legkülönbözőbb nemzetiségek köréből származó hiedelmeket sorolt fel, s a cigányságot eközben a számos nemzetiségi csoport egyikeként kezelte:

„Az erdélyi szász néphit szerint rossz időjárás következik, ha valaki a vízbe végzi szükségét. Czigány néphit szerint a szükségét nem szabad a nap felé fordulva végezni, mert vihart von maga után; ugyanígy, ha a szájában levő vizet a hold felé pöki. A magyar néphit szerint jég veri el annak a vetését, kinek felesége haját megnedvesítvén, azzal kelet felé hinti a vizet. A kalotaszegi magyar néphit szerint jég veri el a vetést, ha a házi asszony a menstruáció idejében vajat köpül, vagy abban az állapotban vetés alkalmával a szántóföldre lép, vagy a vető ember vele hál...” (Herrmann 1895: 1999)

Olyan nemzetiség, mint a többi? Talán mégsem teljesen ugyanolyan, a többiek ugyanis nem úgy kezelték a cigányokat, ahogy ez a cikk alábbi, kissé morbid részletéből is kitűnhet.

„Erdély sok magyar lakosságú községében, tartós szárazság alkalmával a legutóbb elhunytak sírkeresztjét kiássák és míg eső nem jön, kint tartják.

A kiásáshoz rendszeren cigányokat használnak, mert a magyar néphit azt tartja, hogy az illető kiásót előbb-utóbb megüti a menyő” (Herrmann 1895: 1999).

Pusztán módszertani értelemben, mint már utaltam rá, a cigányok főleg azért számítottak érdekesnek a korabeli néprajzkutatók számára, mivel archaikusabbnak tekintették őket, akik többet őriztek meg saját hagyományaikból, illetve a környező népek hagyományyaiból, mint a paraszti népesség.

3.15. kép. Kassa, 1865 körül.
A meztelenséget szigorú tabu vette körül a korban – két kivétellel.
Az egyik kivételt az antik formákat utánozó klasszicista képzőművészet jelentette, a másikat pedig a „vademberek” megjelenítése.

Ments meg, Uram, a barátaimtól...

Főleg Wlisslockit érik napjainkban kritikák romákkal kapcsolatos attitűdjei miatt (pl. Prónai 2006a). Tegyük hozzá, hogy *gyakorlatilag valamennyi* korabeli kutató fejére lehet olvasni a cigányokkal kapcsolatos negatív, előítéletes kiszólásait. Az igazi, kutatásaikat is meghatározó problémát nem az jelentette, hogy ezen nemzedék tagjai „nem szerették (eléggé) a cigányokat”, hanem hogy idegesítően gyakran tartották szükségesnek kihangsúlyozni: a cigányok életformáját és kultúráját *kizárólag tudományos szempontból* tartották értékesnek.

Az *Ethnographia* első számában Ponori Thewrewk Emil ismertetésében közölték József főherceg egy cikkét („A cigányokról”, 1890). A megfogalmazásból nem egyértelmű, hogy az utolsó bekezdés mennyire tükrözi a szerző, s mennyire a bemutató véleményét, amikor leszögezi: „Bemutató tisztemet annak a reménynek kijelentésével fejezem be, hogy most, mikor egy ilyen fenkölt fejedelmi sarjadék a cigányokra vonatkozó kutatásnak lelkes protectora s Angolországban olyan tudós társaság keletkezett, mely a világ összes zingarologusait egyesíti magában, bizonyosan sikerülni fog a philológiára nézve semmis, de a linguisticára és ethnographiára nézve páratlan érdekességű cigány népnek még meglévő nyelvkincsét és néprajzi sajátosságait, nem ugyan az életnek, mert a mívelődés harcában előbb-utóbb pusztulniuk kell [kiemelés tőlem – D. Cs.], hanem a tudományak megmenteni és termékenyíteni” (József 1890: 18–19).

A szóhasználat nem szerencsétlen nyelvbötlésnek köszönhető: más korabeli megnyilvánulások is, időnként kifejezetten durvának ható metaforákkal érzékeltették, hogy a cigányok kultúrájának és életmódjának *pusztulnia kell. S vele együtt a cigányoknak is*, legalábbis abban az értelemben, hogy asszimilálódniuk kell, nyomtalanul be kell olvadniuk a magyarságba. Tagadhatatlan, hogy ezt a hozzáállást „népirtásra törekvőnek” is nevezhetjük, bár tegyük hozzá – érdemes különbséget tenni a kirekesztő, tényleges tömeggyilkosságot szorgalmazó rasszizmus és az asszimilációt erőltető rasszizmus közé; éppen a tömegsírba lőtt áldozatokkal szemben követünk el kegyeletsértést, ha azonosítjuk a két törekvést.

3.16. kép. Keszthely, 1905.

„A társadalomkutatók a szabadban, a természetes környezetben fényképezik inkább a cigánycsoportokat, míg a műtermi fényképezés sokszor becsalogatják műtermükbe az egzotikus vadembereket, és ott készítik zsánerképeiket. Így válnak kifejezetten anakronisztikussá a festett háttér elé állított mezítlábás, szakadt ruhás teknővájó cigányok” (Szuhay 2002).

A civilizatorikus szemlélet *kiskorúsította* a romákat, hasonlóképpen ahhoz, ahogy a korabeli nyugat-európaiak kiskorúsították a „*fejletlen népeket*”, hogy ezáltal alátámaszthassák, miért „*kellett*” gyarmatosítaniuk ezeket a népeket.¹⁹ „*Mert a cigány faj nagyrészt úgyszólván még kiskoru, önsorsának meghatározására alig képes. Nevelni, oktatni, vezetni kell azt egyes illetékeseknek, a társadalomnak, az államnak*” – fogalmazott például Herrmann az 1893-as kutatásról beszámoló *Jelentésben*. „*Nevelni, oktatni, vezetni*” kell – akár „*kényszereszközökkel (...)* Egy kis kegyetlenséget kell elkövetni a humanitás nevében. Az egyéni szabadság némi korlátozására kell magát rászánni az államhatalomnak, hogy igazi emberi szabadságra neveljen egy jelenleg vadállat módjára szabad fajt. Mint ahogy azt megkísérelte már ezelőtt száz évvel, az államnak kell gyámsága alá venni a nemzet azon kiskoruit, kikről természetes gyámolóik nem gondoskodnak a mai civilisatio értelmében. (...) a faj nevelését ott kell kezdeni, hol az egyénét, a gyermekkoron” (Czigányösszeírás 1895: 29-30).

A korabeli civilizatorikus szemlélet szerint Magyarország, bár fejletlenebb volt az „igazi” Nyugatnál, mégis egyértelműen a Nyugathoz, *tehát* a „civilizált világhoz” tartozott – szemben például a Balkánnal, az akkori Magyarországon élő, részben balkáni eredetű kisebbségekkel (Dupcsik 2005b). „*Az igazi kulturállamok közt Magyarországon foglalkozik a népesség legnagyobb része a földműveléssel*” – már pusztán ez a meghatározás kizárja az „igazi kulturállamok” köréből a Magyarországtól délkeletre és keletre húzódó államokat. Másutt Herrmann kifejezetten a cigányságot használja fel a kulturális-regionális határok meghúzására: „*Különb minél műveltebb valamely állam, rendesen annál inkább eltér a cigányok jellege és életmódja a lakosságétól. Angliában pl. a cigányok nagy része még mindig vándoréletet folytat. Romániában pedig a cigányt gyakran alig lehet megkülönböztetni a többi lakosoktól. Magyarország e tekintetben mintegy középhelyet foglal el*” (Czigányösszeírás 1895: 76; 54).

¹⁹ A korszak egyik legbefolyásosabb, Magyarországon is elismert liberális filozófusa, John Stuart Mill például, miután kifejtette társadalomfilozófiai elveit az emberi önrendelkezésről, szükségesnek érezte hozzátenni: „*Aligha kell megjegyezni, hogy ez a tan csak a képességeik birtokában levő felnőtt emberekre alkalmazható. Nem beszélünk a gyermekekről, sem a törvény által nagykorúsági határként megjelölt kor alatt levő fiatalokról. Azokat, akik még mások gondozására szorulnak, saját tetteiktől éppúgy meg kell óvni, mint a kívülről fenyegető bántalmaktól. Ugyanemmiatt figyelmen kívül hagyjuk azokat a fejletlen társadalmakat, melyekben a nép még kiskorúnak tekinthető. (...) Barbárokkal szemben a zsarnokság jogosult kormányzási forma, ha a cél viszonyaik jobbátétele...*” (Mill 1980: 28; lásd még Kuper 2005).

3.17. kép.
Színezett fotóból készített képeslap, 19–20. század fordulója körül.

AZ 1893-AS KUTATÁS

Manapság a szociológia az elméleti, kvalitatív megközelítéseket próbálja ötvözni az empirikus, kvantitatív megközelítések eredményeivel – nem állíthatjuk, hogy ez tökéletes szintézis, de legalább működőképesnek bizonyult. Legalábbis az 1930-as évek óta, addig ugyanis a kétféle hagyomány külön utakon járt, s csak a legritkább esetekben találkozott. Éppen ezért, potenciális tudománytörténeti kuriózum volt az 1893-as cigányösszeírás, azaz a romák átfogó, országos kutatása: az akkor már komoly apparátussal és szakértőgárdával rendelkező KSH (akkor Királyi, jelenleg Központi Statisztikai Hivatal) vette fel az adatokat, mai szemmel nézve elképesztően nagy csoportról, majd a romák kutatásának akkor legtekintélyesebb, kvalitatív módszereket alkalmazó kutatóját, Herrmann Antalt bízta meg azok értelmezésével. Herrmann azonban nem igazán tudott mit kezdeni az adatokkal, így a tudománytörténeti lehetőség elveszett. A társadalomtörténészek számára azonban igazi aranybánya az így keletkezett adatmennyiség, különösen azért, mert éppen egy társadalomtörténeti korszakváltást megelőzően született.

Kik a cigányok és hányan vannak?

Hieronymi Károly belügyminiszter 1892 decemberében körrendeletet küldött „*valamennyi vármegyei törvényhatóságnak*”. Ebben elrendelte, hogy a következő év egy bizonyos napján, 1893. január 31-én valamennyi településen írják össze a cigányokat, a Központi Statisztikai Hivatal által készített, egységes számlálólapok segítségével. A rendelet kitért arra is, hogy „*néhol szükségesnek látszik a rendőri karhatalom alkalmazása*”, illetve, hogy gondoskodni kell arról is, „*hogy a csendőrség vagy a katonaság a szükséges pillanatban készen legyen.*”

A Statisztikai Hivatal miniszteri tanácsosi rangban álló vezetője, a „*m. kir. miniszter úr ő nagyméltóságának hozzájárulásával dr. Herrmann Antal tanárt és szerkesztőt, a cigány-tanulmányairól ismert etnológust*

bízta meg” az eredmények feldolgozásával és az összefoglaló jelentés elkészítésével. Azóta sem mozdult meg ekkora apparátus egy társadalomtudományi kutatás érdekében, bár kérdés, hogy ezt a mai kutatóknak sajnálattal vagy inkább megkönnyebbüléssel kell tudomásul venniük.

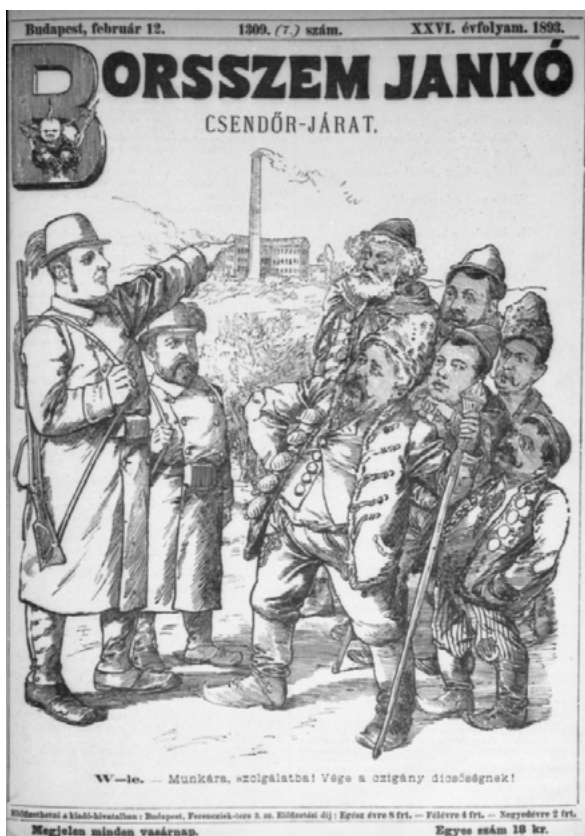
A számlálólap – a jelek szerint nem babonás – szerzői 13 kérdést tettek fel, amelyekben a romák nevét, életkorát, letelepedettségük mértékét, anyanyelvét, családi állapotát, foglalkozását, stb. firtatták. Azzal a kérdéssel, hogy ki tekinthető cigánynak, a körrendelet csak áttételesen foglalkozott, amikor megjegyezte: a statisztikai hivatal kétszerannyi számlálólapot fog küldeni, mint amennyi romát az utolsó, tehát 1890-es népszámlálás rögzített. A hatóságokat kötelezték, hogy még időben jelezzék, ha előrejelzésük szerint még ez a mennyiség sem tűnik elegendőnek. Az 1890-es népszámlálás, amely a cigányságot *a cigány anyanyelv* segítségével próbálta megragadni, 91 ezer romát talált, s általános vélemény szerint a cigányok valójában sokkal többen voltak.

Fontos megjegyezni, hogy *valamennyi* roma személyről külön-külön adatlapot töltöttek ki, de nem maguk az érintettek, hanem *a helyi hatóságok* tisztviselői. Ez etikailag éppúgy problematikus, mint a „*ki a cigány?*” kérdés érintetteket negligáló megválaszolása, szakmailag viszont, bár inkább tükrözte a többség (vagy a hatóságok) véleményét a romákról, mint azok tényleges társadalmi helyzetét, paradox módon ez sokszor javította is a vizsgálat adatainak megbízhatóságát. Társadalomtudományi közhely ugyanis, hogy a kérdőívvel megkeresett személyek, még ha el is hiszik, hogy válaszaikat név nélkül dolgozzák fel és kizárólag tudományos célokra használják, akkor is hajlamosak arra, hogy a róluk kiállított képet megszépítsék (más esetekben pedig éppen hogy lerontsák). Egy *valóban* foglalkozás nélküli, valóban csavargó, valóban odúban lakó roma valószínűleg nagyon is tudhatta, milyen hatást keltenének a válasza, sőt, azt is tudta, hogy már pusztán a „cigány” kategória megjelenése milyen helyre szorítja őt bármilyen „nadrágos emberrel” való beszélgetés során – *jogos önvédelemből* gyakori lett volna a nem hiteles válasz. Ha egy helyi tisztviselő a megkerdezése nélkül azt írta egy roma adatlapjára, hogy foglalkozása és munkája van, házban él, évtizedek óta letelepült, stb. az morálisan visszas ugyan, de bizonyos szempontból megbízhatóbb.

Korábban, a *Romák vagy cigányok?* című keretes írásban (→ 17. o.) már idéztem Herrmann meghatározását: miközben elvileg úgy vélte, hogy a cigányság valami objektív sajátosság, a gyakorlatban elismerte, hogy sem a nyelv, sem az életmód nem elegendő ennek megragadásához. Így maradt a nem cigány környezet minősítése. Ez a minősítés a herrmanni megközelítésben nem konstituáló jellegű, tehát nem ez a minősítés hozza létre a cigányságot – a cigány akkor is cigány marad, ha környezete ezt nem is tudja róla, mert nyelve és életmódja semmiben sem különbözik már környezetétől. „*És ki kellett terjeszteni az összeírást (...) azon elemekre is, melyek már teljesen beleolvadtak a polgári és polgárosult társadalomba, a többi lakosságtól immár nem különböznek sem élet- sem keresetmódra, sem műveltségre, sem szokásokra, legfeljebb némi anthropológiai árnyalatra nézve*” (Cigányösszeírás 1895: 4)²⁰.

Herrmann logikája itt érezhetően megdöccen, hiszen az „antropológiai árnyalat” megállapítása eléggé képlékeny területre visz minket. Ha viszont abból indulnánk ki, hogy valaki attól lesz cigány, hogy a környezete annak tartja, akkor logikus lenne a gondolat megfordítása is – Budapest vezetése éppen erre hivatkozott, amikor kijárta felmentést a vizsgálatban való részvétel alól. Herrmann nem annyira elméleti, mint inkább gyakorlatias, társadalompolitikai ellenérveket hozott fel: „*éppen az az állapot, mely a miniszteri felmentésnél latba*

20 Cigányösszeírás... é. n. [1895] 4. o.

3.18. kép. A korabeli karikatúrák időnként éppen a negatív cigány-sztereotípiát használták fel arra, hogy a romákat ne a másság, hanem a magyarság meg személyesítőjeként jelenítsék meg. Ezen az 1893-as karikatúrán Wekerle Sándor, Magyarország első nem nemesi származású miniszterelnöke, a korabeli reformok egyik fő szorgalmazója csendőrként, „Munkára, szolgálatra! Vége a cigány dicsőségnek!” kiáltással egy ipari üzembe akarja hajtani „a cigányokat”, azaz a korabeli magyar politikai elit tagjait. A kisebbik csendőr valószínűleg Hieronymi Károly belügyminiszter volt.

3.19. kép. „Akit parodizálni akarok = cigány”-ötlet egy másik karikaturista használata: a célpont ezúttal Gerlóczy Károly, aki az egyesített Budapest első alpolgármestere lett, és az is maradt jó negyedszázadra. „Mind a maga rajkója az, öreg?” kérdik tőle a demográfusok, mire azt válaszolta: „Mind én ruházom őket, kezüket csókolom”. A demográfus szerepeltetése újabb poén, mivel Gerlóczy nagy szerepet vállalt két népszámlálás megszervezésében is. Az utókor többek között az Üllői úti klinikák építtetése terén szerzett érdemei miatt is emlegeti – de a kortárs karikaturista az „általa ruházott cigánygyerekek” között szerepelteti a „közegészséget” is.

esett, t. i. hogy »a főváros területén tartózkodó cigányok állandóan meg vannak telepedve, rendes lakással, családi élettel és polgári foglalkozással birnak, szóval összes vonatkozásaikban a többi lakosokkal ugyanazon elbánás és nyilvántartás alá esnek, sőt azoknak egy része annyira polgárosult, hogy cigány számba nem vehetők« [kiemelés az eredetiben – DCs], mondjuk, épen ez az állapot ugyancsak érdemes lett volna beható és részletes vizsgálásra, nemcsak azért hogy megismerjük a polgárosultság különböző fokozatait, melyekre az idézett jellemzés is rámutat, hanem hogy megismerjük azon okokat és tényezőket, melyek a polgárosultságot előidéztek. Mert az összeírás gyakorlati intentiójának végcélja nem annak a megállapítása, hogy vannak nem polgárosult és polgárosult cigányok, hanem azon eszközök és hatások, azon okozati viszonyok megismerése, melyek a nem polgárosult cigányt polgárosulttá tehetik. Erre nézve pedig legtanulságosabb azon helyzetek, okok és folyamatok belátása, melyek ezt a hatást már meg is tették” (Cigányösszeírás 1895: 15–16).

Mindenesetre a székesfőváros kibújása, illetve néhány helytartósági város szabotázsa (egyszerűen azt jelentették, hogy náluk egyetlen cigány sem él) miatt később maga Herrmann is felfelé kerekített, és a későbbiekben gyakran „mintegy 300 ezer” magyarországi romáról írt.

A vizsgálat hivatalos adatai szerint 272.776 cigány élt a korabeli országban, tehát az akkor 15,1 milliós népesség 1,8%-át alkották. Mivel megmaradtak a pontos, településekre lebontott adatok, lehetségessé vált a későbbi, a mai országterületre vonatkozó adatok rekonstruálása is. Eszerint a későbbi (trianoni) országterületen mintegy 60 ezren éltek (az akkor ott élő lakosság 1,1%-a). Ha hitelesnek fogadjuk el az 1782-es összeírás adatait, akkor a magyarországi cigányok létszáma 111 év alatt 6,2-szeresére növekedett; Magyarország és Erdély lakossága pedig, II. József 1784-es népszámlálása és az 1890-es népszámlálás között 1,6-szorosára nőtt.

Egy kis demográfia

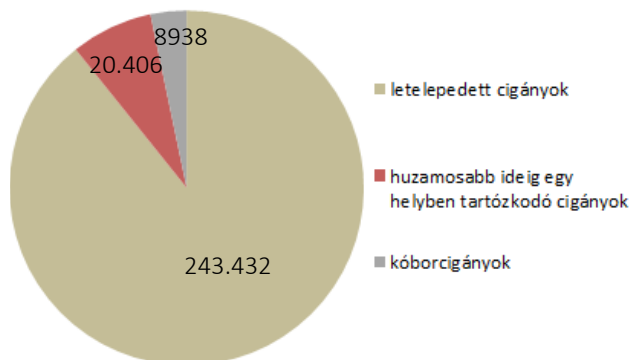
Mivel a mai cigányellenes ideológiák fontos eleme a „túlszorodnak minket”-paranoia, érdemes már most egy kitérőt tenni. A cigány és nem cigány szaporulat különbségének egy részét feltehetően a roma bevándorlás okozta (a tengerentúlra irányuló magyarországi kivándorlás pedig igazán csak 1890 után lódult meg), de fontosabb tényező lehetett a szaporulat mintáinak eltérése. A hagyományos társadalmakat gyakorlatilag minden esetben magas születésszám, ugyanakkor nagyon magas halálozási mutatók jellemezték, minden korosztályban, kezdve a csecsemőkön és a kisgyerekeken. Így a népesség növekedése, a magas születésszám ellenére is viszonylag alacsony volt. Az ipari forradalmat követően először Nyugat-Európa nagy részén, majd a 19. század második felétől Közép- és Kelet-Európában is elkezdtek csökkenni a halálozási mutatók – a születésszám viszont általában csak 1–3 generáció különbséggel kezdett csökkenni. A kettő között húzódik az ún. demográfiai átmenet periódusa, amikor a népességszám növekedése felgyorsul.

1800 és 1900 között például Skandinávia vagy Németország népessége a 2,4-szeresére, Lengyelország népessége a 2,7-szeresére, Anglia és Wales népessége a 3,6-szorosára növekedett (a mai határok közötti területre vetítve). A 20. században, amikor az európai lakosság növekedése lelassult, Afrika és Ázsia számos országa még nagyobb mértékű népességnövekedést produkált, a lakosság 6–8-szorosára növekedését egyetlen évszázad alatt.

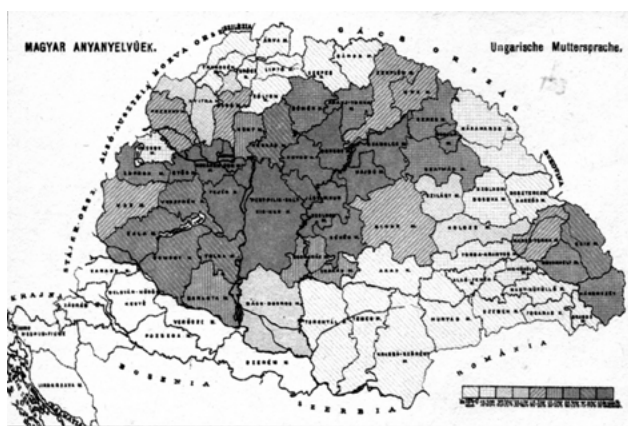
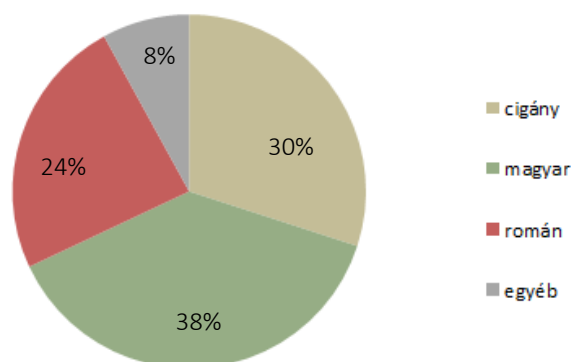
A 19. századi európai népesedési tendencia azonban nem általános: a legismertebb kivétel Franciaország (1,4-szeresen népességnövekedés 1800 és 1900 között), a számunkra legérdekesebb kivétel pedig Magyarország (mármint: a magyarországi össznépesség). Erős leegyszerűsítéssel azt lehet mondani, hogy amíg a magyarországi romák már a 19. században korukat megelőző, a 20. századi harmadik világra jellemző népességnövekedést mutattak, addig a magyarországi többségi népesség szaporulata elmaradt a korabeli európai tendenciától is. A lehetséges okokra, illetve a későbbi demográfiai fejleményekre visszatérek még (→ 104–105 és 207–209).

Az 1893-as vizsgálat hatálya alá eső népesség 89,2%-a élt állandóan, 7,5%-a részben letelepedve, s csak 3,3%-ot minősítettek „kóbor cigánynak” (3.1. ábra). A részben letelepedettek nem „kóborlási ösztön”, hanem munkájuk elvégzése miatt keltek időszakosan útra, akárcsak a sokszázezer korabeli paraszt, aki falusi illetőségét fel nem adva vállalt városi- vagy kubikos munkát, vagy szegődött summásnak egy másik országrészbe. Másrészt, a nyelvi asszimiláció – amelyet itt nem akarok se pozitív, se negatív előjellel normatíve minősíteni – ha az integráltságnak nem is mutatója, mégis, általában tartós, több generációra kiterjedő letelepedettséget valószínűsít.

3.1. ábra. Letelepedett és vándorló cigányok száma az 1893-as vizsgálat alapján

3.2. ábra. A cigányok anyanyelve az 1893-as vizsgálat alapján

3.20. kép. Magyar anyanyelvű romák aránya az 1893-as vizsgálat szerint (minél sötétebb árnyalat, annál nagyobb arányban)

3.21. kép. Román anyanyelvű romák aránya az 1893-as vizsgálat szerint (minél sötétebb árnyalat, annál nagyobb arányban)

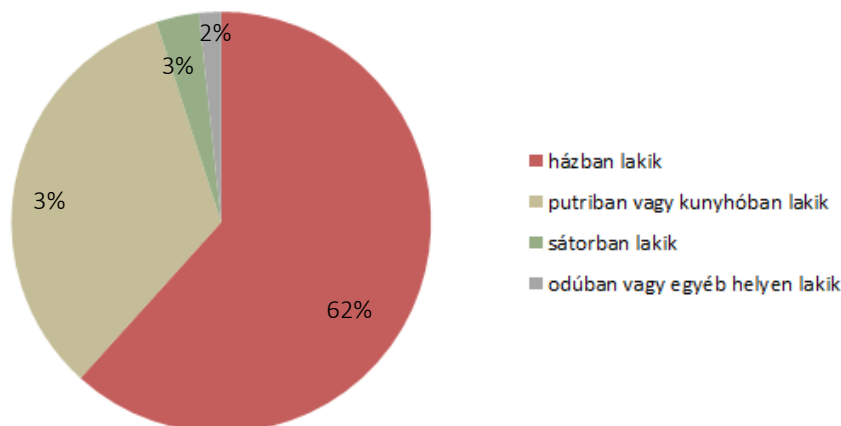
Márpedig a romák többsége ekkortájt környezetük nyelvét beszélte: 38%-nak a magyar,²¹ 24%-nak a román, 30%-nak a romani volt az anyanyelve, míg 8% egyéb nyelven beszélt (3.2. ábra).

A letelepedett romák mintegy kétharmada, a részben letelepedettek mintegy fele, sőt, nem várt módon még a „kóborok” több mint tizede is házban élt; összesítve a cigányok 61,7%-a élt házban, míg 33,3%-a putriban vagy kunyhóban, 3,3%-a sátorban, 1,7%-a „odúban vagy egyéb helyen” (Cigányösszeírás 1895: 36) (3.3. ábra). „Az állandóan letelepedett cigányok legnagyobb része rendes, állandó házakban lakik; a rendes, tisztességes polgári foglalkozásuk hajléka nem igen különbözik a többi polgárétól” (Cigányösszeírás 1895: 38). Módszertani értelemben ez a megjegyzés némileg tautologikus, hiszen a kutatásban használt definíció is így szólt: „házaknak tekintendők azok a lakóépületek, melyek a többi községi lakosok lakházaitól nem nagyon különböznek...” (Cigányösszeírás 1895: 9). Ugyanakkor a „putri” kategóriájának már meghatározásában is benne foglaltatott az etnikus elem: „putriknak [tekintendők] a kis nyomorult cigányviskók, melyeknek azonban fala és ablaka is van...” (Cigányösszeírás, 1895: 9) – ez azt sugallja, mintha ilyen épületekben ekkortájt csak romák laktak volna.

21 Elsősorban az ország magyar többségű területein, így a későbbi trianoni határok között a magyar anyanyelvűek aránya a cigányok között 79,5% volt – ez némileg magasabb, mint amelyet Kemény Istvánék 1971-ben mértek. A román (a korabeli szóhasználatban „oláh”) anyanyelvűként regisztrált romák nagy többsége a ma Romániához tartozó területeken élt. Nem lehet elégszer ismételni: manapság a románhoz hasonló nyelvet beszélő cigányokat *beásoknak* nevezik, míg az *oláh cigányok* romani nyelven beszélnek.

3.3.ábra. A cigányok lakásvizonyai az 1893-as vizsgálat alapján

Adatok forrása: Czigányösszeírás..., é.n. [1895], 38. o.

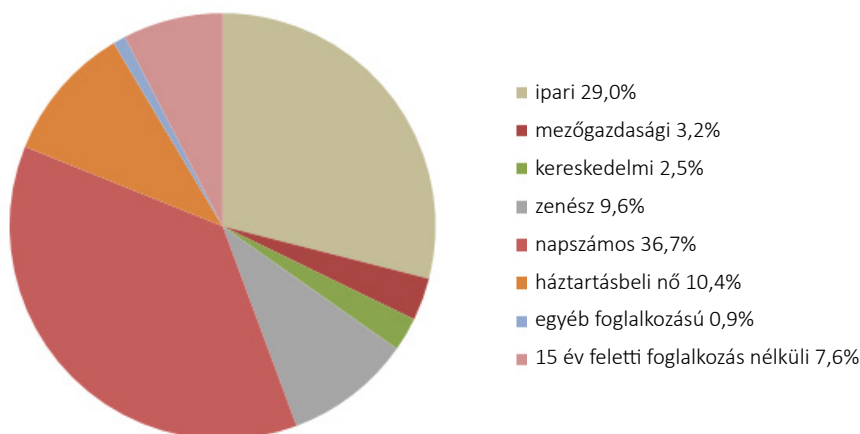
Sajnos nincsenek igazán jól összehasonlítható adatok, a KSH népszámlálásai és más országos felmérései ugyanis rögzítették a lakóházak falának és tetőzetének anyagát, de hogy hány épület volt részben földbe süllyesztett kunyhó, tehát putri, azt már nem. Más forrásokból azonban tudjuk, hogy putriszerű építményekben lakott ebben a korszakban a nem cigány paraszti népesség egy része is. Egy kitűnő példa Kardos László és munkatársai tiszaiigari²² kutatása: „a néprajzi vizsgálat időpontjában [1949–1951] a 80-90 éves öregek még emlékeztek azokra a zsellérputrikra és jobbágyházakra, amelyek egyike-másika még állt gyermekkorukban, és amelyekben népes családok éltek. A [19-20.] század fordulóján bontották le az utolsót. Ezek a jobbágyházak joggal rászolgáltak a putri névre, kis földbe ásott kunyhók voltak, 100–120 centiméterre lemélyítve a földbe, a lakószoba és a konyha nagyságára szélesítve és osztva. A földbe mélyített alap széleit vályoggal rakták ki és azon húzták fel a vályogból, nádból tapasztott, földből vert falat úgy 100–120 centiméter magasra a föld felszíne fölé” (Kardos 1997: 55). Az itt idézett vizsgálat helyszínét, Tiszaiigart főleg agrárproletariátus lakta, de a birtokos parasztok által dominált, a környező Heves megyei falvakhoz képest jómódúnak számító Átányon is 1944-ben bontották le az utolsó putrilakást (Fél és Hofer 1997: 343). De több mint négy évtizeddel az 1893-as vizsgálat után is ezt olvashatjuk a Viharsarokban: „sárból vert házak keletkeznek sártetővel, egyszóval a cigányputri típusa újjászületését üli. Az újabban »épült« proletárházakat már mi sem különbözteti meg cigányputritól. S nemcsak itt, más városok szélén is megfigyeltem, hogy a mezei munkásság újabban »cigányputrit« épít, vagy vásárol” (Féja 1937: 185).

Bár a szegregáció felmérésére csak korlátozottan alkalmas, mégis informatív, hogy az összeírás szerint a romák által is lakott 7962 település csaknem felében a romák *nem* a többségtől elkülönölten éltek.

A 15 évnél idősebb romák mindössze 7,5%-ról jegyezték fel azt, hogy „foglalkozás nélküli” (e kategóriára visszatérek majd), a többieknél tehát valamilyen foglalkozást írtak az adatlapra (3.4. ábra). A témánktól függetlenül is érdekes: miközben napjainkban elterjedt mítosz, hogy „régén” (értsd: 1945 előtt) „a nők” *nem dolgoztak*, valójában ez még a középosztálybeli nőkre sem volt teljesen igaz, a kétkezi dolgozókra, tehát az akkori társadalom döntő többségére pedig különösen nem. Az 1893-as kutatás magától értetődően lekérdezte

²² Azért jó példa, mert – a korban szokatlan módon – a vizsgálatot kiterjesztették a tiszaiigari cigányokra is: így, ha vizsgálatuk során bármilyen észrevételüknek roma vonatkozása volt, azt azonnal meg is jegyezték.

3.4. ábra. A 15 éven felüli cigányok foglalkozása az 1893-as vizsgálat alapján (%)

valamennyi 15 év feletti roma férfi és nő foglalkozását, s ennek fényében elég váratlan, hogy a teljes cigány népesség alig 10,4%-a minősült háztartásbelinek („természetesen” kizárólag nők). A lányok és asszonyok túlnyomó többsége tehát valamilyen foglalkozással szerepel az összeírásban. A foglalkozások gender-megoszlása részben megfelel a sztereotípiáknak (például a csipkekötők valamennyien nők, míg a csengőkészítők valamennyien férfiak), bár kivételek is akadtak (például 378 *női kovácsot* is találtak, a kovácsok között így arányaiban több nő volt, mint például a zenészek között). Herrmann szerint Magyarországon²³ az iparban dolgozók 14,6%-a nő, míg az iparos cigányok között ez az arány 32,75% (Cigányösszeírás 1895: 96).

Korábban írtam arról, hogy a romák elparasztosodásához *mindenekelőtt a föld hiányzott* – tünetértékű, hogy a mindössze 2206 cigány „östermelő” (1,26%) között a birtokosok átlagosan 0,53, a bérlők átlagosan 0,69 kat. holddal rendelkeztek (Cigányösszeírás 1895: 79), márpedig az életképes paraszti birtokhoz legalább 25-30-szor több föld kellett volna.²⁴

Az 1893-as vizsgálat korában Magyarországon mintegy kétmillió parasztnak 5 holdasnál kisebb birtoka volt, mintegy négymilliónak pedig egyáltalán nem volt földje. E csoportnak csak egy része próbált önkiszákmányoló munkástílussal (nagyobb) földbirtokot összekaparni, de még ez a rész is hatalmas konkurenciát jelentett az esetleg földszerzéssel próbálkozó cigányok számára; ugyanakkor a hatmilliós tömeg egésze konkurenciát jelentett azon romák számára, akik esetleg napszámosként vagy cselédként próbáltak mezőgazdasági munkát vállalni.

„Magyarországon az iparral foglalkozók az összes népességnek 5,45%-át teszik... [míg az] iparral foglalkozó cigány férfiak az összes férfi cigányok 24,57%-át...” (Cigányösszeírás 1895: 96) – ez 4,5-szeres különbség a romák javára, ráadásul a nők körében, mint korábban erről már szó volt, még nagyobb volt az iparban foglalkoztatottak aránya, mint az össznépeességben. Az adatok az első pillantásra nagyon ígéretesek, igazán kár, hogy Herrmann, ha nem is hamisít, de csúsztat: először is, ha a romáknál csak a férfiak arányairól van szó, akkor „illene” az össznépeességnél is így tennie. Így kiderülne, hogy 1890-ben a magyarországi férfiak 10,3%-a dolgozott az iparban (KSH 1893: 17, 23 és 129) – ez pedig már „csak” két és félszeres különbséget jelent.

²³ Horvátország és Fiume nélkül; e korszak kapcsán, 1918-ig, ha mást nem írok, akkor a „Magyarország” vagy „a magyarországi adatok” a továbbiakban is mindig erre a területre vonatkoznak.

²⁴ Például a Heves megyei „Átányon a 15-20 holdas gazdaságoknál húzódik a határ, amely fölött a birtok kiegészítő kereset és munkavállalás nélkül eltarthat egy parasztszaládot” (Fél – Hofer 2010: 67).

Másodszor, Herrmann maga is szabadkozva jegyzi meg, hogy a „*a cigány összeírás az ipart nagyon tág értelemben fogta fel*” (Cigányösszeírás 1895: 96), s valóban, a „*döngyűző és gyepmester*”, a „*favágó*”, a „*hor-dár*”, a „*mosás*” [sic], a „*szénégető*”, stb. stb. is ide tartozik. Ezzel a tág meghatározással önmagában még „nincs gond”, hiszen az 1880-as népszámlálás is megkülönbözteti a „*tulajdonképeni ipart*” az ún. „*élvez. és személyes szolg. ipartól*”, a „*házi- és népipartól*”, illetve a „*vándoripartól*”, és e négy kategória együtt adja az „*összes ipart*”. Az viszont már szempont, hogy az országos „*összes iparban*” foglalkoztatottak 78,6%-át teszik ki a „*tulajdonképeni iparban*” dolgozók (KSH 1893: 17) – a romák esetében ez nyilvánvalóan kisebb. A cigányok a koraújkorban éppen azért tudtak sikeresen beépülni a munkamegosztás rendszerébe, mert olyan „*házi-, nép- és vándoripari*” funkciókat láttak el, amelyeket a parasztság már nem tudott vagy nem akart, a céhes ipar pedig nem volt képes ellátni.

Az *ipar* kifejezésével Herrmann a legmodernebb, legfejlődőképesebbnek tartott ágazat képét idézte fel – de az iparos cigányok túlnyomó része nem itt, hanem egy nagyon is archaikus munkaerőpiaci szegmensben dolgozott. Ez utóbbi háziipar részben előzménye, részben kiegészítője volt a modern, főleg gyárakra és üzemekre épülő „*tulajdonképeni iparnak*” – de utóbbi jelentős részben vetélytársa is lett az előbbinek. Például az 1950-es években Erdős Kamill által (→ 90 és 139–140) az egyik „*legjobban kipusztultnak*” tartott „*üstkészítő és üstfoltozó*” foglalkozást 1893-ban még csaknem 1200-an űzték (Cigányösszeírás 1895: 70).

Fúrókészítőket (1893-ban 870 férfi és 10 nő, Cigányösszeírás, 1895: 64) Erdős még talált, illetve magyar mesterekkel interjúzott, például egy 90 éves bognármesterrel, akinek fúrói „*felerészben gyári munka, felerészben cigányok csinálták*” (Erdős 1989b: 116). Nem lenne meglepő, ha fiatalabb mestereknél kevesebb cigányok készítette és több gyári termék lett volna.

A legnépesebb és legnagyobb presztízzsel bíró ipari foglalkoztatott-csoport a romák között a *kovácsoké* volt: 1893-ban 12.371 férfinak és 378 nőnek (az iparos cigányok 36%-ának) ez volt a szakmája (Cigányösszeírás 1895: 65). Az ország összes kovácsának 22,5%-a volt cigány (Cigányösszeírás, 1895: 83) – mutat rá Herrmann, majd miután sorra vette a területi megoszlás különbségeit, tesz egy újabb érdekes megjegyzést: „*Látjuk, hogy minél fejletlenebb gazdaságu, minél szegényebb valamely vidék, annál nagyobb a cigány kovácsok viszony-száma*” (Cigányösszeírás 1895: 83-84). Míg az ország kovácsainak mintegy 77%-a „*rendes iparos*”, és csak a többiek kerültek a „*házi és népipar rovatába*” (Cigányösszeírás 1895: 83), addig az *Összeírás* ez utóbbit tekinti tipikusnak a roma kovácsokra nézve²⁵ – tehát mindezek a megfontolások együtt elég kétségesse teszik a 19. század végi cigány kovácsok későbbi kilátásait.

A *Cigányösszeírás* Általános jelentése 26 oldalon át tárgyalja a romák foglalkozását, hogy aztán egy bevezetésben odavesse: a „*napszámósokból telik ki a legszámosabb tagu osztály*” (Cigányösszeírás 1895: 97). A jelentés még csak hozzávetőleges értéket sem ad meg, csak a részletes táblázatokból derül ki, hogy 64.190 roma férfiról és nőről van szó (Cigányösszeírás 1895: 81). Ha a háztartásbelieket és a „foglalkozás nélkülieket” (lásd következő bevezetés) leszámítjuk, akkor 44,7%-ot tesznek ki a napszámósok, tehát *a mai fogalmaink szerint állandó foglalkoztatásban nem álló segéd munkások* – ami meglepően magas, hisz’ láthattuk, tulajdonképpen semmilyen formális kritériuma nem volt annak, hogy valakinek valamilyen *szakmája* legyen. Másrészt, mivel

²⁵ Bár nem biztos, hogy jól teszi, hisz’ a cigányok kovácsok összlétszáma mintegy 1,8-szerese a házi- és népiparos kovácsok számának – ráadásul egyáltalán nem biztos, hogy utóbbiak valamennyien romák voltak.

a napszámos kategóriának már a neve is mutatja, hogy nem mai értelemben állandó munkaviszonyról, mint inkább alkalmi munkákból élő személyről van szó, ez az adat arra is figyelmeztet, hogy a *Cigányösszeírás* tulajdonképpen semmilyen felvilágosítást sem ad arról, hogy a romák mennyit dolgoztak (ahogy, sajnos, a jövedelmi viszonyok vagy az életszínvonal felmérésére sem tett kísérletet). De legfőképpen: a napszámosok magas értéke meglehetősen rossz előjel volt a romák foglalkoztatására nézve a következő évtizedekben. Herrmann mintha sejtett volna valamit, amikor olyan gyorsan témát váltott.

A „foglalkozás nélküliek” elég zavarba ejtő kategória. Az általános táblákban összeszámolták ugyanis egyrészt a 15 év alatti foglalkozás nélkülieket is, a csecsemőig bezárólag, így áll ez a kategória több mint 100 ezer főből; másrészt külön számlálták a 15 év feletti foglalkozás nélkülieket is (így csak a kor megoszlás adataival összevetve derül ki, hogy a foglalkozással bírók közé legalább 7000 15 év alatti személy is került). Akkurátus gonddal összeírták azt is, hogy a foglalkozással nem bíró romák mivel foglalkozhattak – így tudjuk, hogy a helyi hatóságok szerint koldulásból élt 6925, jövedőmondásból 1011, kuruzslásból 94 fő, más családtagja tartott el 1731 főt, és így tovább. A már sokszor említett sztereotip cigánykép szempontjából különösen figyelemre méltó, hogy 233 főről (a 15 feletti 0,1%-a) vélték úgy, hogy „lopásból”, 113 főről pedig, hogy „csavargásból” él; továbbá 44 fő (ha feltételezzük, hogy mind 15 év feletti, akkor 0,02%) a község által kiutalt segélyekből élt (*Cigányösszeírás* 1895: 81). A kor viszonyaira jellemző módon viszont az 55 „kéjő” a foglalkozással rendelkezők között volt felsorolva (*Cigányösszeírás* 1895: 78).

Összegezve: a romák/cigányok feltehetően már a koraújkorban integrálódtak a munkamegosztás rendszerébe, megtalálták és „belakták” a maguk – a társadalomtudományokban is terjedő kifejezéssel élve – ökológiai fülkáját (*niche*). E fülke az agrártársadalmak olyan iparos és más szolgáltatásait rejtette, amelyet a nem cigány csoportok nem tudtak vagy nem akartak ellátni. A 19. század utolsó évtizedére azonban a cigányság – mivel létszámuk gyorsabban nőtt, mint az össznépességé – elkezdte „kinőni” ezeket a kereteket, ráadásul pont ebben a korszakban a felgyorsuló iparosodás és modernizáció elkezdte „összenyomni” ezen fülké falait. Az egyetlen lehetséges kiútnak *elvb*en a modern nagyipari foglalkozások mutatkozhattak – a *gyakorlatban* azonban csak több korszakkal később, tehát az 1960-as évektől nyílt meg érdemben ez az út. Volt egy hat-hét évtizedes periódus, ami nagyjából a 20. század első és második harmadára esett, amikor a romák megélhetését a régi keretek már nem, az új keretek még nem biztosították.

Jóval kedvezőtlenebb volt az *oktatási* helyzet: a romák 93,7%-a nem tudott írni-olvasni (*Cigányösszeírás*, 1895: 59); a mai szemmel rendkívül magas értéket némileg árnyalja, hogy a szűkebben vett Magyarországon az össznépesség²⁶ 52%-a, Horvátországot is beleértve 54,5%-a volt analfabéta (KSH, 1893: 286).

Magyarországon 1869-ben a 6 éven felüli népesség alig harmada tudott írni-olvasni²⁷; az előző évben hozott népiskolai törvény tankötelessé nyilvánította a mindkét nembeli 6-12 éves korosztályt, ennek következtében az analfabéták aránya évről évre csökkent, de a *Cigányösszeírást* megelőző utolsó népszámlálás (1890) idején még mindig csak a 6 éven felüliek 53,2%-a tudott írni-olvasni.²⁸ A folyamat, mint látható, nagyon lassú

26 Általában – érthető okokból – a 6 éven felüli népességet szokás figyelembe venni, de mivel a *Cigányösszeírás* a teljes roma népesség analfabetizmusát vizsgálta, az összehasonlíthatóság kedvéért ezt az adatot ismertetem az össznépességnél is.

27 Pontosabban: a szűkebben vett Magyarországon 32,8%; Horvátországot beleszámítva ez az arány 21,7%-ra csökkent (KSH 1893: 286).

28 Pontosabban: a szűkebben vett Magyarországon 53,2%; Horvátországot beleszámítva ez az arány 33,3%-ra csökkent (KSH 1893: 286).

volt,²⁹ s nem csak azért, mert az idősebb generációkat lassan váltották a teljes mértékben iskolázott nemzedékek: 1870-ben az iskolaköteles korúak alig fele járt iskolába (Romsics, 1999: 39), és ez az arány 1892-ig csak 81,2%-ra nőtt (KSH, 1893: 312).³⁰ E növekedés lassúsága két tényező találkozásával magyarázható: egyrészt a legszegényebb – főleg paraszti – népességben lassan, több generáció leforgása alatt érett meg a felismerés, hogy szükség lehet valamilyen szintű iskolázottságra.³¹ Másrészt, a törvény betartására szorító állami és társadalmi kényszer különböző társadalmi csoportok esetében különböző mértékben érvényesült. Magyarán: falvakban, különösen nemzetiségi vidékeken gyakran kevésbé vették komolyan az iskolába járás kikényszerítését, a jegyző szemet hunyhatott afelett, hogy sok 10–12 évest inkább dolgoztattak, de a legszegényebbeknek sokszor egyszerűen pénze sem volt erre (a népiskola csak 1907-ben vált teljesen ingyenessé, sok családban pedig a cipő megszerzése is gondot okozott, amelyben a gyerekek télen iskolába járhattak). E két tényező találkozása magyarázhatja, hogy a *Cigányösszeírást* megelőző utolsó évben (1892) például a magyarajkúak iskolalátogatási mutatója 85,8% volt, a nemzetiségek közül egyedül a németeké volt magasabb (94,7%), míg a szerbeké, horvátoké és ruszinoké 70-77% között ingadozott, a románoké pedig 57,4% volt³² (KSH, 1893: 312). *Az iskolát nem látogató tanköteles korú gyerekek túlnyomó többsége mindenütt nem cigány volt; Nagy-Küküllő vármegyében például, ahol az egész országban a legmagasabb volt a romák aránya, mintegy 70%, a nem erdélyi magyarországi régiókban 88,5–97% (Cigányösszeírás, 1895: 32).*

A fent említett tényezők (tehát az érdekeltség hiánya, a hatósági kényszer szelektív szigorúsága, valamint a lehetőségek korlátai) kombinációja a korabeli Magyarországon minden bizonnyal a roma gyerekeket vonzotta a legkevésbé az iskolához. Sőt, a gyenge *pull*hoz sokszor gyengébb vagy erősebb *push* is társult. Azaz: ebből a korszakból *is* maradtak fenn olyan történetek, amelyek azt mutatják, hogy számos helyen el is várták a romáktól, hogy *ne* küldjék gyermekeiket a helyi népiskolába. Nem csoda, hogy a tanköteles korú cigány gyerekek közel 70%-a nem járt iskolába (Cigányösszeírás, 1895: 32). Jellemző módon a Cigányösszeírás tervezésekor még ez a kutatási kérdés is felmerült: „[h]a a cigányok gyermekei nem járnak iskolába, megemlítendő, hogy a cigányszülőkön múlik-e, vagy a községi lakosok nem engedik, hogy gyermekeikkel cigánygyermek egy iskolába járjanak?” (Cigányösszeírás, 1895: 9). A jelentésben vagy részletes táblázatokban azonban nincs nyoma annak, hogy válaszoltak-e egyáltalán erre a kérdésre, ha nem, akkor miért nem, illetve, ha igen, akkor miért nem dolgozták fel a kérdésre érkezett válaszokat. A „miért nem járnak (elég számban) iskolába a cigány gyerekek?” kérdésre Herrmann válaszkísérletei már az esszencialista logika alapján forognak (lásd később), tehát a romák mentalitásában, „*lelkében*”, „*faji sajátosságaiban*” kereste az okokat.

Az esszencialista „magyarázat” azonban nem tud elszámolni például a regionális különbségekkel: az iskolába nem járó tanköteles korú roma gyerekek aránya a különböző magyarországi régiókban 82 és 53% között ingadozott. De ne feledjük: az is ingadozott, hogy a nem roma gyerekek mekkora hányada volt „iskolakerülő”. Ha megrajzoljuk a két mutatót, és sorrendbe állítjuk az összes, iskolát nem látogató tanköteles aránya alapján,

29 Az analfabéták aránya az 1930-as években csökkent 10% alá (Romsics, 1999: 175).

30 Ez a mutató is csak az 1930-as években nőtt 90% fölé (Romsics, 1999: 175).

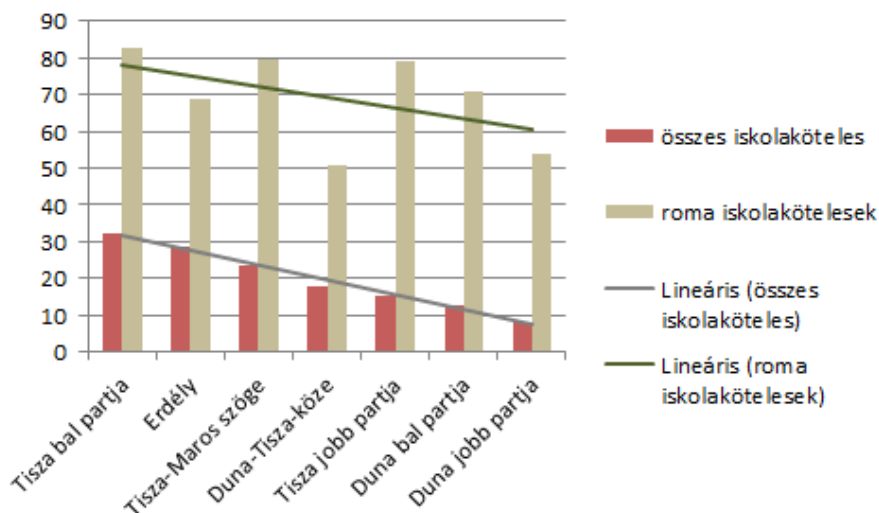
31 Szabó Zoltán *A tardi helyzet* c. szociográfiájában írta le megfigyelését: „Az öreg parasztok Tardon is, mint másutt, nem nézik egészen jó szemmel az iskola működését, noha ellenszenvüket nem tudják pontosan megmagyarázni... Valami csöndes, sarokba szorított ellenzés működik bennük...” – mindezt csaknem hetven évvel a tankötelezettség bevezetése után (Szabó, 1937: 177).

32 Ráadásul, míg a magyaroknál és németeknél folyamatos növekedés mutatkozott, a többi nemzetiség esetében az 1880-as évek közepének mutatójához képest néhány százalékos csökkenés mutatkozott 1892-re (KSH, 1893: 312).

3.5. ábra.

Az összes, illetve roma tanköteles korú gyerekek mekkora hányada nem járt iskolába 1893-ban? (%)

Adatok forrása: Cigányösszeírás 1895: 32.

majd megrajzoljuk mindkét oszlopsor trendvonalát, ahogy ezt a 3.5 ábrán látható, a két vonal gyakorlatilag párhuzamos. Magyarán ez azt jelenti, hogy *ahol az iskolára kötelezett nem cigány gyerekek közül viszonylag sok járt iskolába, ott a cigányok közül is viszonylag sok járt* – és viszont, ahol viszonylag sok nem roma gyerek volt „iskolakerülő”, ott a romák is ritkábban jártak iskolába. (Itt érdemes még egyszer emlékeztetni arra, hogy 1893-ban Magyarországon, Erdélyt is beszámítva az iskolába nem járó tanköteles korú gyerekek 92,3%-a nem roma volt.)

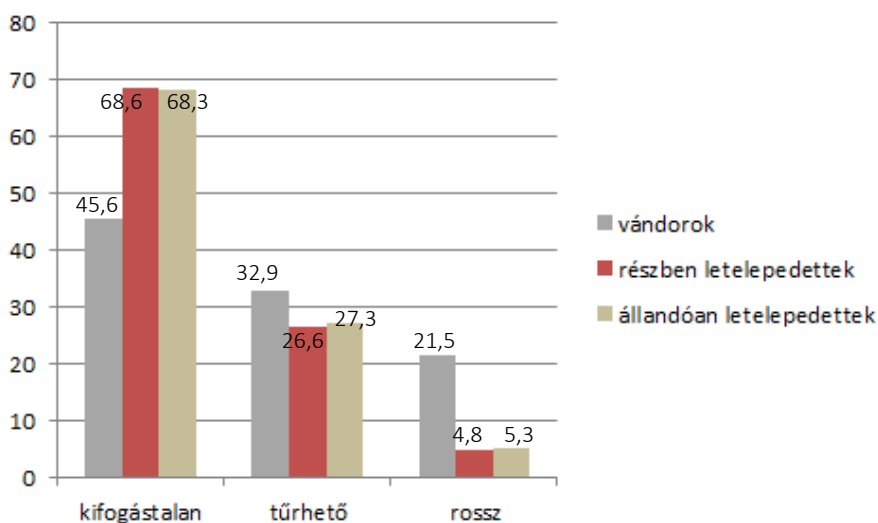
Tanulságos a fentieket összevetni a Cigányösszeírás egy másik adatsorával: arra a kérdésre, hogy *ahol jártak a romák iskolába, ott milyen volt az eredmény*, az érintett települések 69,2%-ban azt felelték, hogy „jó”, 24,1%-ában, hogy „csekély”, és mindössze 6,7%-ában azt, hogy „rossz” (Cigányösszeírás, 1895: 33).

Bármely csoport oktatási hátrányának „behozása” esetén két tényező nehezíti a helyzetet: először is, mint láthattuk, nagy csoportok oktatási szintjének emelése hosszútávú, több generációt igénylő folyamat, még akkor is, ha „a társadalomban” megszületett a szándék a „projekt” megindítására. Másodsor: azok számára, akik túlságos mértékben lemaradtak az oktatási versenyben, a leggyakrabban nem racionális stratégia már az sem, hogy egyáltalán rajtvonalhoz álljanak. A 19. század végén a magyarországi parasztok jelentős része, illetve a romák többsége számára az iskola elvégzése túl nagy erőfeszítést igényelt volna ahhoz képest, amekkora nyereséggel kecsegtetett. Az egy generációban kialakult oktatási lemaradás pedig, ha az egyéb tényezők nem változtak, igen nagy eséllyel újratermelődött az ő gyerekeik nemzedékében is.

A vizsgálat szerint azonban az összeírt romák 89,2%-a állandóan letelepedett, 7,5%-a részben letelepedett volt, s mindössze 3,3%-uk számított kóbornak. Az adatokból ráadásul kiderült, hogy a helyhatóságok még a kóbor kisebbségnek is csak mintegy ötödét minősítették „rossz magaviseletűnek” (lásd a 3.3. ábrát) – utóbbi kategóriába, tehát a „problémás kóborok” közé tartozott tehát az összeírt cigányok 0,7%-a (a korabeli Magyarország és Erdély lakosságának 0,012%-a). Összesítve pedig a cigányok 5,8%-ára mondták azt a helyi hatóságok, hogy „rossz a magaviseletük”. (A városi munkásság körében ekkor már javában szervezkedett a Szociáldemok-

3.6. ábra. A cigányok „magaviselete” az 1893-as vizsgálat szerint (%)

Adatok forrása: Cigányösszeírás 1895: 36.

rata Párt, vidéken ebben az évtizedben értek zenitjükre az agrárszocialista mozgalmak, a nemzetiségi mozgalmakról nem is beszélve – kíváncsi lennék, hogy *a nem cigány lakosság* hány százalékát minősítették volna „rossz magaviseletűnek” a korabeli hatóságok.)

Herrmann diskurzusa

„Minden művelt országban vannak még mozgó elemek, melyek nem alakultak ki a szerves fejlődésű társadalmi élet szilárd formáiba, hanem bizonytalanul szétfolynak, keresván a közrend réseit és hézagait, hogy belevegyék magokat; melyek a civilizáció fogyatkozásaiból tengődnek, méltatlan állapotban, mely megnehezíti a törvény érvényesülését és megkönnyíti áthágását. Ez elemek így akadályozzák az egyenletes és egyetemleges szellemi és anyagi haladást, megnehezítik a közigazgatást, veszélyeztetik a közbiztonságot és rontják a közérkölcsoket. (...)

Nálunk a földrajzi helyzetnek és a lakosság ethnikus természetének némely vonása mellett, közállapotaink némely fogyatkozása, némi tekintetben kezdetleges közigazgatási viszonyaink és nem kifogástalan közigazgatási szervezetünk itt-ott kedvezni látszanak a társadalom élősdierei, a csavargók tenyészetének. Ehhez járul még a csavargók főosztályának sajátos faji jellege. (...) Nálunk a csavargók legnagyobb része [ugyanis] kóbor cigányokból áll. Ezek... határozott és speciális faji jelleget mutatnak. Csavargásuk sajátos kóborlás. (...) Nomádok ők, némely megengedett és meg nem engedett primitív iparágak nomádjai, a kiknek bolygásaiban van bizonyos ösztönszerűség, időszakosság és természetes szabályosság, mint a vándor állatok vonulásában vagy az üstökösök görbe pályáiban” (Cigányösszeírás, 1895: 3).

Azért idéztem ilyen hosszan az 1893-as Jelentés bevezető bekezdéseit, mert mint cseppben a tenger, megjeleníti a kor domináns cigányképének minden sztereotípiáját, *fixa ideáját*, inkorrekt metaforáját, csúsztatását. Mindezt éppen a korszak első számú cigányszakértője írta, méghozzá – a helyzet iróniája szinte fokozhatatlan – egy elvileg a sztereotípiák, inkorrekt hasonlatok, csúsztatások cáfolására vagy árnyalására legalkalmasabb általános roma-kutatás bevezetőjében.

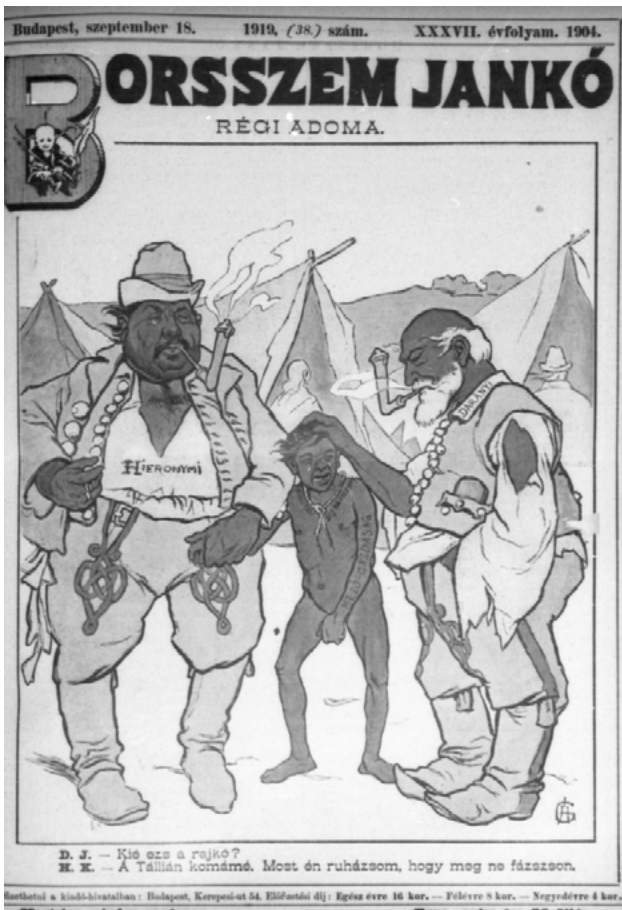
Elég paradox a fenti hangsúly egy olyan kutatás bevezetőjében, amelyből kiderül, hogy a romák 96,7%-a *nem* kóbor (Cigányösszeírás, 1895: 36). Félreértés ne essék: ettől még lehetett a „csavargók” kérdése komoly közigazgatási és rendészeti probléma, de éppen a *Cigányösszeírás* szerzőjének kellett volna, adataira hivatkozva, a lehangosabban tiltakoznia az ellen, hogy ezt a problémát összemossák az ún. „cigánykérdéssel”. Ezzel szemben azt olvashatjuk: „Magyarország az egyedüli kultur-állam, a melyben egy egész nép még a törvény keretein kívül [kiemelés tőlem – DCs] él” (Cigányösszeírás, 1895: 30).

Herrmann újra meg újra az állatvilágból és a természeti világból vett hasonlatokkal írja le a romák világát, amelyet szembeállít a társadalommal. A cigányok világa folyékony, képlékeny, a „résekbe veszi be magát”, nem mutat szilárd struktúrát, rendet és rendszerességet, csak olyan szabályszerűségeket, amelyek az ösztönösség által meghatározott állati viselkedéshez hasonlíthatóak, vagy az égitestek pályájához. Kontraproduktív hasonlatok: a kor intézményesülő társadalomtudományai éppen annak bizonyítására törekedtek, hogy az emberi társadalmaknak létezik olyan rejtett rendje, léteznek olyan sajátos törvényszerűségei, amelyek tanulmányozására az ő speciális tudományaik hivatottak. Herrmann a néprajz, tehát egy lényegénél fogva kvalitatív társadalomtudomány intézményesítésének egyik legfontosabb hazai előmozdítója volt, mégis, retorikai erőfeszítései elsősorban arra irányulnak, hogy a vizsgált csoportot, amelyet ő egy életen át kutatott, „kirekessze” a társadalomból.

Az esszencialista megközelítés dominanciája. Jó példa a „miért van olyan kevés cigány földműves?” gondolatmenet. Herrmann először is leszögezi: „a cigány nem földművelőnek való”. Majd formailag úgy tűnik, mintha magyarázná ezt a mondatot, de valójában csak ezt a bizonyítatlan előfeltevést ismétli, a már korábban idézettekhez hasonló metaforák segítségével: a roma „nem földművesnek való... [mivel] [p]hysicuma, temperamentuma, lelkülete, jelleme, úgyszólván ellentétben állnak e foglalkozással. Testi szervezete... inkább passzív irányban, sanyarúságot tűrő, s a tartós erőfeszítő munkára alkalmatlan (...) Nem olyan, mint az igásló, hanem mint a vadmacska [kiemelés tőlem – DCs]. Nyughatatlan természete nem tudja magát állandóan röghöz kötni...³³ Egyedül és kizárólag csak a jelenben és a jelennek él, mint a gyermek, mint a forró égöv legprimitívebb népei. Az ő, pillanatnyi hatások uralma alatt álló, teljesen impressionista szelleme... communistikus hajlamánál fogva...” (Cigányösszeírás, 1895: 76–77), stb. stb. Herrmann végül *mint okozathoz* jut el azon tényezőkhöz, amelyeket az *okokról* számot adó magyarázatban kellett volna kiemelt szerephez juttatnia: a földműves romák által művelt elenyésző – és érdemben nem bővíthető – földmennyiséghez és a földműveléshez szükséges tudásuk és gyakorlatuk hiányához.

„Szerény véleményünk szerint nem czélszerű, a cigányokat földműves munkára erőszakolni” – nyilván a szerénység okozta, hogy az olvasónak eddig nem úgy tűnt, hogy ez Herrmann saját véleménye. – „Nincs is szüksége rájuk az őstermelésnek; van elég alkalmasabb munkása” – ha az „alkalmasabb” szót nem szúrta volna be, akkor e mondat, ha jól érveltem korábban, máris fontos *szociológiai* érvelés lehetne a romák mezőgazdasági alulreprezentáltságának a magyarázatára. „A cigányokat olyan foglalkozásokra kell fogni, melyekhez több a hajlandóságuk, rátermettségök és képességök” (Cigányösszeírás 1895: 78). Ezután következett a cigányok ipari munkákba való beágyazottságának hosszas dicsérete (Cigányösszeírás, 1895: 81–95) – némi ellentmondásban az első oldal már idézett „néhány megengedett és meg nem engedett primitív iparágak” kitételével.

33 Egy történész ettől a szóképtől is összerándulhat: a magyar paraszt sem „magát kötötte röghöz”, hanem az 1514-es törvények tették ezt vele, a Dózsa-féle felkelés megtorlásaként, elvéve a 13–14. században szerzett szabad költözés jogát).

3.22. kép. A recirkulált „régí adoma”, 1904. Hieronymi Károly ezúttal mint kereskedelemügyi miniszter szerepel, ő „ruhazza” a szegény fiút, a mezőgazdaságot.

„A cultura vadoncz alanyait nemcsak irtani és nyesni, hanem oltani és nemesíteni kell. Átültetéssel, hajlítással itt nem érünk célzt” (Cigányösszeírás 1895: 78). A történelem későbbi eseményeinek ismeretében még akkor is hátborzongató az „irtás” emlegetése, ha a szerző nem relativizálná e technika fontosságát („nemcsak”). Tudatosan hasonló hatást kiváltására törekedve: Herrmann Antal még nem tartozik a tömeggyilkosságra uszító rasszista értelmiségiek közé, de számos szövegrészletében megnyilvánul az a korszellem, amely a következő évtizedekben Európában, különösen annak középső régiójában, egyre erősebbé vált, és végül a 20. század derekán a holokauszthoz vezetett (Bernáth – Brassói – Orsós 2015; Dupcsik 2015).

Még egyszer leszögezném: Herrmann nem protonáci. Gondolatai azonban számos ponton megelőlegezik a 20. század első felének rasszista diskurzusát, mindenekelőtt a cigányság „faji jellege” által meghatározott „aszociális viselkedése”, eredendő „primitívsege”, az általa jelentett „közbiztonsági probléma” toposzain keresztül. A morális választóvonalat az jelentette, hogy az igazi rasszisták a teljes elszigetelésben vagy a fizikai megsemmisítésben látták a „végső megoldást” (németül *Endlösung*), s Herrmann ezt a Rubicont nem lépte át.

IV. SZŰKÜLŐ HORIZONT – A 20. SZÁZAD ELSŐ FELE

TRAUMÁK NÉPE – HÁTTÉR

A nyugati mintákat követő modernizáció projektjét már a 19–20. század fordulójától mind több kétely, mind több kritika illette Magyarországon. E kételyeknek és kritikáknak rendkívüli megerősítést adott az első világháború kataklizmája, amelynek végén nem csak az Osztrák-Magyar Monarchia szűnt meg, de elcsatolták a történelmi országterület kétharmadát, ahol az etnikai magyarok mintegy harmada élt. A traumát szélsőséges ideológiák próbálták feldolgozni, elsőként a szélsőbal, a kommunisták, akiknek alig több mint négy hónapig tartó hatalmát (1919-ben) a társadalom döntő többsége teljes kudarcként élte meg. Ennek hatására megerősödtek a szélsőjobb mozgalmak, amelyek a későbbi olasz fasisztákhoz vagy német nácikhoz hasonló rendet képzeltek el, az általuk is hatalomra segített (1920) Horthy Miklós és Bethlen István azonban a világháború előtti rendszer egy illiberális változatát építették ki, nem akartak fasiszta diktatúrát. Az 1930-as években azonban, különösen Hitler hatalomra jutása után a konszolidáció alatt kiszorított szélsőjobb visszatér a kormánypártba, s az évtized végére gyakorlatilag át is veszi annak irányítását.

1938–39 után a Horthy-rendszernek már csak maradványai léteztek, amit elfedett a biológiai véletlen, hogy az idős Horthy volt mindvégig az államfő, illetve elfedett az ideológiai folytonosság. A Horthy-rendszer politikai retorikája ugyanis még a konszolidált korszakában is rokonságban állt, sőt, részben közös volt a szélsőjobb nyelvezetével. Ezen ideológia kulcselemei a mindent átható antiszemitizmus, irredentizmus, antiliberalizmus, illetve, a könyv témája szempontjából különösen fontos módon, az asszimiláció korábbi pozitív megítélésének elvetése, a magyarság kirekesztő etnicista felfogásának felerősödése. A dualizmus korszakában még üdvözölt asszimilációt a két világháború közötti szellemi életben sokan már a magyarságot „felhígító”, azt meggyengítő, káros folyamatként látták. Ez annál is meglepőbb, mert keresztezte az irredenta propaganda egyik fontos elemét, az állítást, mely szerint a nemzetiségek is „*jobban érezték magukat*” a történelmi Magyarországon, mint az utódállamokban.

Az antiasszimilációs ideológia számára a zsidóság jelentette a fő magyarságot „veszélyeztető” kisebbséget, bár – mára már némileg elfeledett módon – hatalmas irodalma volt a németiség „megmételvező” hatásának is. Ez utóbbi diskurzus azonban a hitleri szövetség korában már ellenzékinek minősült és háttérbe szorították. A nyelvezet mind erőteljesebben rasszista, biologista, erőszakos lett, a korszak végén mind többen, mind gyakrabban célozhattak egy „végső megoldás” (németül *Endlösung*) lehetőségére.

A két világháború közötti (Horthy-kor) magyarországi politikai diskurzusok nagy többsége nem hogy problémát, de „veszély” forrását látták a „kisebbségek” helyzetében, vélt vagy valós „törekvéseiben”, sőt, egyre inkább létében is. Sajnos, nem „csak” szélsőjobboldali diskurzusokban (Ungváry 2004).

A „cigányság” ebben a korszakban paradox módon egy „látens erős kategóriává” vált. Ez az alatt azt értem, hogy a romák döbbenetes mértékben eltűntek a kor nyilvános diskurzusaiból, ha viszont mégis szóba kerültek, akkor szinte automatikusan a fent vázolt rasszista diskurzus „hatálya alá” estek.

A reáltényezők területén a 20. század első és második harmada katasztrofális következményekkel járt a romák számára. Leegyszerűsítve: a hagyományos szolgáltatások és (házi)ipar már felmorzsolódott, de még nem alakult ki az a kiterjedt szocialista nagyipar, amely ismét felszívja a cigány munkaerőt. A következmény: tartós és kiterjedt munkanélküliség mintegy három generáció felnőtt éveinek időtartamára.

„Nagy a család, de már a kicsiknek is van hamis nevük”

1907-ben a Pest megyei Dános mellett meggyilkolták egy útszéli csárda tulajdonosát, családját, valamint egy véletlenül arra járó fuvarost. A gyilkosságokért egy cigányokból álló csoport tagjait ítélték el, s korabeli sajtó zengett a példás büntetést, és további intézkedéseket követelő hangoktól:

„Föl kell említenünk (...), hogy a közönség a maga érzése szerint enyhének tartja¹ a megtorlásnak azt a mértékét, a mely az igazságszolgáltatásban a dánosi haramiákat sújtja (...) Mert ma nekem, holnap neked. (...) Itt semmiféle beteges szentimentalizmus meg nem állhat (...)

A dánosi pör adatai és tanulságai alapján azt kell mondanunk, hogy a garázdaságnak véget kell vetni és a cigánykérdést gyökeresen meg kell oldani. (...) nem igaz az, amit az érzelgők mondanak, hogy itt emberekről és embertársainkról van szó. Ezek a dánosi cigányok – meg a fajtájuk – a fejlődés során valamiképp visszamaradtak s ma egy középfajt alkotnak az ember és az állat között, de nem olyat, mint a majom, a mely hozzájuk képest szelíd és jámbor, hanem emberformában olyat, mint a farkas és a sakál, a mely vérengző és kegyetlen, zabolálhatatlan rabló és gyilkos” (Budapesti Hírlap, 1908. május 20. idézi Pomogyi 1995: 36-37).

Viszonylag ritkán szólalt meg az ügy kapcsán a kritikai hang. Ignotus cikke a Nyugatban ilyenek tekinthető – bár a cigányokkal kapcsolatban ő sem volt mentes az előítéletektől, írásában az osztálytársadalmi felelősséget hangsúlyozta: ebben az országban, „ahol (...) a törvény főtisztje azt mondhatja, hogy nincs cigány, akit ártatlanul ítélnének el, mert nincs, aki látatlanban rá ne szolgált volna az akasztófára: ott egy kicsit valamennyien rászolgáltunk. (...) És kivált azt ne mondják, hogy a túlhajtott emberség oka minden bajnak, mellyel a cigányság nyakunkra nőtt. A renyheség s az élnemesség még nem emberség” (Ignotus 1908: 476).

4.1. kép. A húszas években született magyar karikatúrán Bethlen István² és miniszterei alkotják a „cigányzenekart”. A Franciaországot képviselő nő csodálkozik, hogy Mussolini fizet „a magyar cigánynak”, de ő megnyugtítja: hamis lírával fizetett.

1 Három vádlottat életfogytiglani, hármat 15 évi fegyházra ítélték, a többiek 5, 6 és 8 évi fegyházat kaptak – DCs.

2 Miniszterelnök (1921–1931), a Horthy-rendszer születésének kulcsfigurája, a rendszer első évtizedének erős embere, majd sokáig az államfő befolyásos tanácsadója.

1909-ben Herrmann Antal irányításával újabb cigányfelmérés készült, s bár az országos adatokat nem, a Temes megyei adatokat feldolgozták. Ifjabb Herrmann Antal erről beszámoló 1913-as előadásának általános részében megjegyzéseket tett a „*rablóvilág népségéről*”, s újra meg újra felemlgette Dánost. Érdekes módon azonban, maga az előadás korrektebb, a cigánysággal kapcsolatos társadalmi problémákat sokkal árnyaltabban láttatta, mint ahogy a bombasztikus első mondatok után várhatnánk. „*A temesvári letelepedett cigányokkal nincs nagyobb baj.*” A muzsikus cigányok egyenesen „*rendes polgári életet élnek.*” „*A számbavétel még külön megjegyzi, hogy a régebben letelepedett cigánycsaládok ivadéka városi polgároknak vallják magukat és tiltakoznak az ellen, hogy őket cigányoknak tekintsék*” (ifj. Herrmann 1913: 13, 14, 18) – ne feledjük, hogy ez a kitétel egészen a legutóbbi időig sajátos „bóknak” számított a romákról írók szemében, „*jószándékuk*” (azaz: az asszimilációra törekvés) egyfajta bizonyítékaként. Temesvár után a szerző sorra vette a vármegye többi településének cigányságát is, és a fő motívum, újra meg újra az volt, hogy a helyi cigányok „*rendes életet*” élnek, elindultak a beilleszkedés útján, a helyi többségi lakossággal jó a viszonyuk.

„*Kusicsón van a legtöbb cigány. Ebben az egy községben 97 család él 480 taggal. Szinte hihetetlen [kiemelés tőlem – D. Cs.], hogy ez a félezer cigány kifogástalan életmódot folytat (...). Palánkon pedig a legbizalmibb állást cigány tölti be, ugyanis a postaküldönc cigány. Ne feledjük azonban, hogy a m. kir. postaintézmény*

„*Hangzatos címszavak alatt...*”

Az egyik legolvasottabb korabeli napilap, *Az Est* 1917. március 31-i cikkében szenzációs hírként tárlta, hogy Baranyában „*a legutóbbi hónapokban nagyon elszaporodtak a kóbor cigányok, akik bandákat alakítva vakmerően végigrabolták a vármegye békés falvait*”. A belügyminiszter jelentésre szólította fel Baranya alispánját, aki így válaszolt:

„*A czik nem egyéb, mint a phantázia szüleménye, mely az egyes – legnagyobb részt élelmiszer – lopásokat kiszíneztet, nagyítva és általánosítva tárja elő. (...)*

Hogy az újsághírek hangzatos címszavak alatt tárják a nyilvánosság elé a békében is rendszerint előforduló eseményeket, annak illusztrálására mellékelem a Mohácsi Hírlapnak 1917. évi 15. számát, melyben a diósvizslói szőlőhegyben történt pincze-betörést »Rablóvilág Baranyában« cím alatt közli. Ezen újsághír alapját az képezi mint az a nyomozás során is megállapított, hogy 1917. évi március 25-én a diósvizslói hegyben Szukodi Árpád présházának ajtaját ismeretlen tettesek benyomva bementek, onnan eltávoztak anélkül, hogy valamit elvittek volna; ugyanígy jártak el Matocsik Lajos pinczénél is, azután magukkal hozott burgonyát megfőzték és megették, s az ott lévő boros hordókból étkezésük közben pontosan meg nem állapítható – de csekélyebb – mennyiségű bort elfogyasztottak; oly csekély volt a károsodás, hogy a károsok ez okból nem is emeltek panaszt a csendőrségen, az őrs csak egy hét múlva kerülő úton értesült a bűnesetről.

*Gyanú a közelben állomásozó bosnyák katonákra irányult, tehát nem is cigányok működtek. – Ezen minden nagyobb szabást mellőző bűneset, melynél még a csekély károsodás sem állapítható meg – »Rablóvilág Baranyában« cím alatt látott napvilágot s alkalmas volt arra, hogy a közönségben aggodalmat keltsen, de másrészt az illetékes fórumok figyelmét is felhívta, aminek következménye nem egyéb, mint az egész vonalon többszörös iratváltások által előidézett munka szaporítás. Ily magunkban egyszerű bűnesetek juthattak *Az Est* tudomására s azt szépen kiszínezve hozta nyilvánosságra” (Pomogyi 1995: 44–45).*

4.2. kép. A nagyváradai rendőrkapitány és munkatársai elfogott bűnözőkkel fényképezetik magukat, 1905.

felállítás előtt is a cigány volt a legjobb postás” (ifj. Herrmann 1913: 31) – szólt egy tipikus részlet. Ugyanakkor állandó volt az ellenpontozás is: a megtelepedett cigányokkal szemben nincs panasz, vagy csak kisebb kifogások vannak, viszont a kóbor cigányokkal rengeteg a probléma, nagyon tart tőlük a lakosság.

A kriminalisztikai „kutatások” egyik gyöngyszemét alkotta meg Finta Imre m. kir. csendőrszázados (*A cigányok életéről, szokásairól, bűnözésükről és a közbiztonsági szervek ellenük folytatott harcáról*, 1944). A vékony kötetecske egyrészt a *„hálát nem ismerő, jótévőjét is meglopó, ravasz, lusta, furfangos, gyáva és tisztátalan cigány...”* (Finta 1944: 6) történelméről szóló „szokásos” közhelygyűjteményből, másrészt elszörnyesztő *„cigány bűnesetek”* ismertetéseiből állt. Feltehetően a háborús helyzet okozta forráshiány³ idézte elő a mű egyik szurreális sajátosságát: bár betördelték a képek helyét, mégis, ezek helyei üresen maradtak, alattuk az immár funkciótlanná vált képaláírásokkal. Illetve, dehogyis funkciótlanak, a képaláírások így is sokatmondóak: *„Az arcok nem bizalomgerjesztőek;”* *„A 87 baltacsapás megtette a hatását;”* *„Állati kegyetlenséggel összeroncsolt női fej”* (Finta 1944: 8-10).

„Nagy a család, de már a kicsiknek is van hamisnevük” (Finta 1944: 8-10) – ez a kép nyilván cigánygyereket ábrázolt volna. Krajcár, Huszonegyujjú, Mocskos, Csurka, Vendel, és ehhez hasonló *„hamisnevekről”* van szó, ugyanis: *„Minden cigánynak van egy titkos megkülönböztető neve, amit egyébként gúnynévnek is mondhatunk. (...) Ezeket a megkülönböztető neveket a cigányok igyekeznek titokban tartani, mert tudatában vannak annak, hogy e nevükön könnyen meg lehet találni őket”* (Finta 1944: 12) – nyilván „megguglizták” őket 1944-ben...

Noha Finta százados feltehetően úgy vélte, hogy komoly tanulmánnyal gyarapította a tudományt, fejtegetései a leginkább a tudományos érvelés paródiáinak tűnnek. Illusztrációképpen álljon itt egyetlen példa:

„Miért kóborolnak a cigányok?”

Ha e kérdést vizsgálat tárgyává tesszük, arra a megállapításra jutunk, hogy a cigányok kóborlásának oka:

a.) alkalom keresése a különféle bűncselekmények elkövetésére,

b.) menekülés a bűnvádi eljárás elől,

³ A könyv 1944-ben jelent meg Debrecenben – a város az év utolsó hónapjaiban már szovjet kézen volt.

c.) a kellő ellenőrzés hiánya, esetleg még:

d.) az általuk igen ügyesen és sokféle módszerrel gyakorolt megtévesztés is lehet” (Finta 1944: 17).

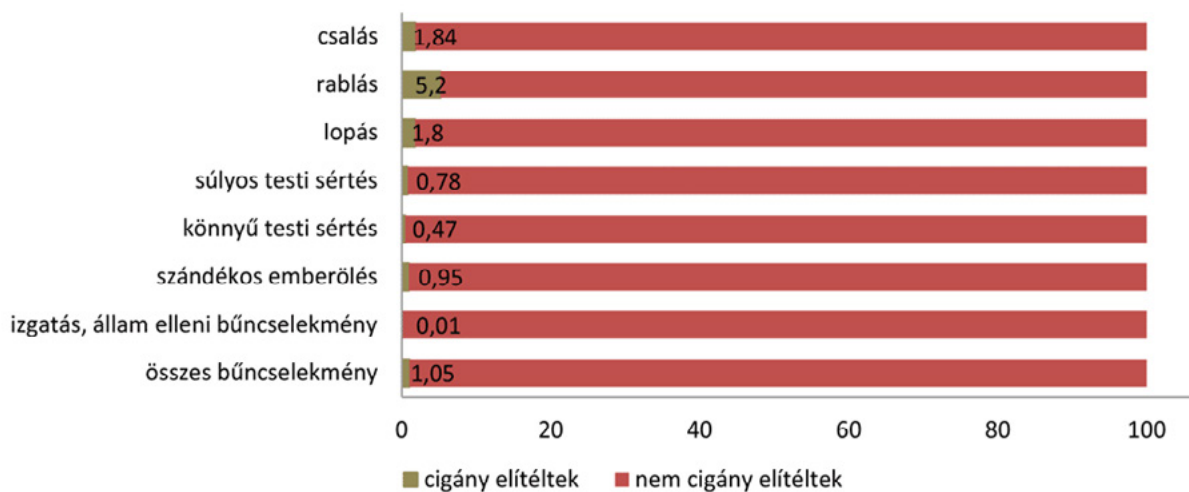
Tegyük hozzá, hogy tulajdonképpen *nem is lett volna meglepő, ha a cigányok felülreprezentáltak a bűnelkövetők között*. Kriminológiai közhely ugyanis, hogy a népesség ebből a szempontból nem homogén, a legszegényebbek nagyobb eséllyel követnek el bűncselekményt, mint a jobbmódú rétegek. Hacker Ervin kriminológus szerint 1934-ben a legszegényebb magyar csoportból, a napszámosok köréből az átlagnál sokkal magasabb, négyszer nagyobb arányban kerültek ki elítéltek, mint az átlagból. Ebben a korszakban 100 elítéltekből 84 teljesen vagyontalan volt, s 10-nek csak némi vagyona volt – tehát a bűnözés sokkal inkább a szegénységgel függött össze, mint bármi mással (Pomogyi 1995: 28-34).

A Dánost megelőző évben, 1906-ban a gyilkosság és emberölés miatt elítélteknek 0,52%-a, a testi sértés miatt elítéltek 0,56%-a volt cigány (Pomogyi 1995: 32). Igaz, egy-egy év statisztikailag nem szignifikáns (pl. 1906-ban mindössze 2 cigányt ítétek el gyilkosságért – 1909-ben már 14-et). Pomogyi László kitűnő könyvében (1995) azonban összesítette az 1906-1914 és 1923-1940 között jogerősen elítéltek adatait, 47 bűncselekmény-kategóriában, s egyenként sorra vette az egyes kategóriákban a cigány elítéltek számát, illetve arányát.

A cigány elítéltek több mint fele (56%) lopásért ült – ez a több mint nyolc és félezer ember (8652) azonban a lopásért elítéltek csaknem félmillió tömegének (473.384) „csak” 1,8%-át jelenti. Az 1893-as adatokból megbecsülve a romák számát, ez valószínűleg bizonyos felülreprezentáltságot jelent a teljes nem roma népességhez képest – de nem a legszegényebb nem roma népességhez képest.

Az abszolút számok máskor is meglepetést okozhatnak: rablásért a megnevezett években 183 romát ítétek el; gyilkosságért, szándékos emberölésért, felindulásból elkövetett emberölésért, gondatlanságtól elkövetett emberölésért és gyerekölésért összesen 134-et (ebből 1 főt az utóbbi bűncselekményért). S elképesztő belegondolni abba is, hogy az összes bűncselekményért összesen 1.463.347 embert ítétek el – közülük 15.452 cigányt. Azaz: az összes jogerősen elítélte 1,05%-át.

4.1. ábra. Cigány elítéltek aránya néhány bűncselekmény-kategóriában, 1906–1914 és 1923–1940

Adatok forrása: Pomogyi 1995: 28–34.

Egy kis mateklecke

Pomogyi idézett könyvében található statisztika arra nézve is, hogy hány elítélt jutott 100 ezer „vétőképes lakosra” (amibe nem számították bele a gyermekeket, a legidősebbeket, a súlyos betegeket és a beszámíthatatlanokat).

Eszerint 1906-ban a magyar anyanyelvűek körében 100 ezer „vétőképes” lakosra 603 elítélt jutott, ami – átmeneti csökkenés után – az 1930-as években 700, majd 800 fölé kúszott. Ugyanakkor „100 ezer vétőképes cigány anyanyelvűre” 1906-ban 730 elítélt jutott – ez a szám az 1920-as évekbe meghaladta a 6000-et, a harmincas évek végére a 10.000-et.

Jobban szemügyre véve az adatokat, a számok máris problematikusává válnak. Kiket is tekintettek a bűnügyi statisztikák cigánynak? Gyakorlatilag bizonyosra vehetjük, hogy a bűnügyi hatóságok ebbe a kategóriába azon elítélteket sorolták, akiket ők cigánynak ítélték, általában a kinézetük után, s fűtültek arra, mi volt az illető tényleges anyanyelve, vagy hogy ő kinek-minek tartotta az illető saját magát (a „cigány anyanyelvű” kitétel tehát egyszerűen a bürokratikusán túlbonyolított fogalmazás okozta félreértés). Ilyen, a környezetük által cigánynak minősített emberből a két világháború közötti Magyarországon becslések szerint 80-100 ezren élhettek.

Azonban az egyetlen hivatalos adatot ekkor – évtizedekkel az 1893-as összeírás után – a romák számáról a népszámlálások szolgáltatták, a „mi az anyanyelve?” kérdésre adott válaszok révén. A két világháború közötti Magyarországon azonban a cigányok – ha azokat az embereket értjük alattuk, akiket környezetük cigánynak tartott – igen kis hányada vallotta magát cigány anyanyelvűnek: 1930-ban például csak 7.841-en.

A cigány elítéltek tehát egy 80–100 ezres csoportból kerültek ki – a statisztikusok viszont úgy számoltak, mintha csak egy 7–8 ezres csoportnak lett volna ennyi bűnöző tagja, így alakult ki a magas bűnözési mutató.

E sorok írásakor, tehát a 21. század legelején a magyarországi cigányok feltehetően felülreprezentáltak a magyarországi börtönnépességben. Erre a jelenségre és magyarázataira még visszatérek (à xxx), de addig is, nem lehet eléggé hangsúlyozni: *a dualizmus és a Horthy-korszak Magyarországon a cigányok számarányuknál kisebb mértékben voltak jelen a börtönnépességben, ugyanakkor a „bűnözés a vérükben van”-előítélet már akkor is elevenen élt.*

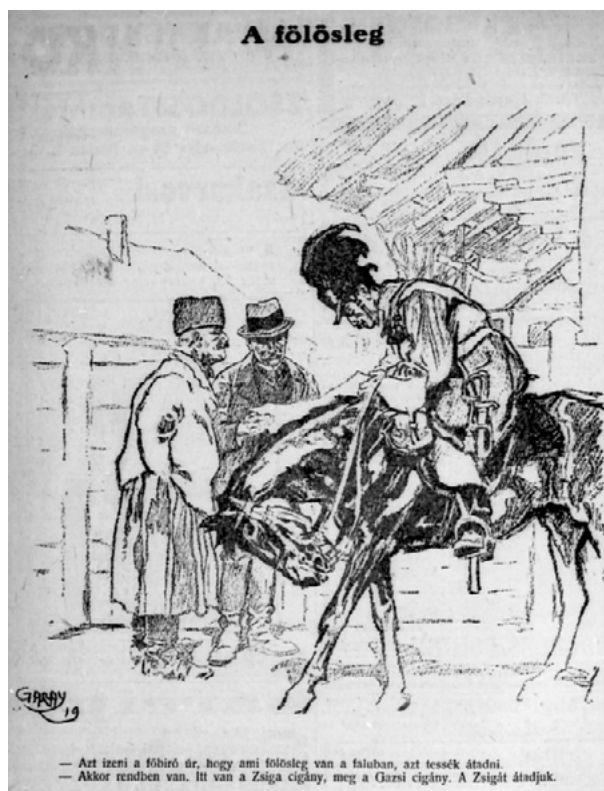
Új ideológiai áramlatok

Győr vármegye 1921-ben javasolta a belügyminiszternek, hogy internálják a „közveszélyt okozó” cigányokat. Érvelésük szerint: „A társadalomra nézve veszélyes elemek internálásának megvan a lehetősége, és mi a kóbor cigányt a legveszedelmesebb elemnek tartjuk, a munkát nem ismeri, dologtalanságával rossz példát mutat a kommunista tanoktól megmértelyezett falusi szegény néposztálynak” (Purcsi é.n.: 33). Nehéz nem szatírárt írni – később, a kommunista korban már a „kapitalista múlt” nyakába akarták varrni a felelősséget cigányok „dologtalanságáért”.

A náci fajelmélet (→ 112) hatása az 1930-as évektől nem (csak) direkt módon volt jelentős, mint inkább azáltal, hogy megerősítette a fatális tévhitet: korunk európai koreszméje az antiliberalis, antidemokratikus, erő-

4.3. kép. Garay Ákos karikatúráján kivételesen együttérzően ábrázolja a romákat: „Eddig azt mondták, a cigánynak nincs hazája. Hát az erdélyi magyarnak van?”

4.4. kép. Ugyanaz a rajzoló azonban más képein már kevésbé szentimentális a cigányokkal szemben. „A fölösleg” átadását követelő csendőrnek a falusi előljárók azt felelik: „Akkor rendben van. Itt van a Zsiga cigány, meg a Garsi cigány. A Zsigát átadjuk.”

szakos megoldások felé halad. Ez az érzés különösen erős lett – gyakran még azok körében is, akik negatív érzelmekkel figyelték a változásokat – a német sikerek tetőpontján, 1938 és 1942 között.

A cigányellenes rasszista „szakértők” tipikus stratégiája ebben a korszakban az volt, hogy a „cigánykérdést” megpróbálták összekapcsolni a sokkal szélesebb nyilvánosság előtt tárgyalt „zsidókérdéssel”. 1941-ben, amikor az ún. harmadik zsidótörvényben megtiltották a zsidónak minősített magyar állampolgárok és nem zsidók házasságát is, Orsós Ferenc professzor, felsőházi tag – német kutatási eredményekre hivatkozva – javasolta a vegyesházasság tilalmának kiterjesztését a cigányokra is: „Tudjuk, hogy nálunk a felsőosztályokra a zsidókeveredés jelent veszélyt, de kevesen tudják, hogy a legalacsonyabb osztályokra a cigánykeveredés is nagy veszélyt jelent. Én nagyon kívánnám, hogy a házassági törvényt kiterjesztessék a cigányokra is.”⁴ Több mint ironikus, hogy manapság van olyan roma értelmiségi, aki a meggyőződéses rasszista Orsóst cigánynak tartja.⁵

„Mindez könnyek nélkül nem fog sikerülni... Végszükség esetében a törvényalkotót nem irányíthatják a kivételek könnyei” – mondta fent idézett beszédében Orsós professzor. Jellegzetes gondolat: a náci hatás ugyanis e korban nem csak az ideológiai tételek direkt átvételében jelentkezett, hanem bizonyos attitűdök megerősítésében is. Nevezetesen: a náciak gyakran szabályszerűen *tetszelegtek* saját könyörtelenségük pózában, amelyet

4 Orsós Ferenc: A házassági jogról szóló 1894 : XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról II. In: Felsőházi napló, 1939. II. kötet. 296. Idézi: Szita 2000: 40-43 vagy Mester 2015: 172.

5 http://www.kethanodrom.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3412:dr-orsos-ferenc-egy-cigany-orvos-a-toertelem-sodraban&catid=69:hires-ciganyok&Itemid=85 Az ötlet meggyőző kritikáját nyújtja Nagy Pál (2015: 67-68), csak abban tévedhet: nem valószínű, hogy Orsóst „a parlamentben kinevették”. Orsós pályájáról és megítéléséről lásd Mester 2015.

a természeti szükségszerűségnek tekintett létért folytatott harc követelményének tüntettek fel. Gesztelyi Nagy László 1940-es tervezete ebből a szempontból is példaszerű:

„Az eddigi intézkedések főhibája az volt, hogy a kérdés megoldásánál az emberies gondoskodás, a kesztyűs kézzel való bánás, a humanitás vezette az intézkedésre hivatott tényezőket akkor, amikor a legkíméletlenebb intézkedésekre lett volna szükség... A kóbor cigányokat koncentrációs munkatáborokba kell összegyűjteni, munkára kényszeríteni, további szaporodásukat feltétlenül megakadályozni. Ha munkát végezni nem akarnak, ennek kikényszerítésére a legszigorúbb eszközöket kell alkalmazni, vagy hasznos és munkás egyede lesz a társadalomnak, vagy elpusztul. Hihetőleg ez utóbbi fog bekövetkezni, mert a szabad levegőhöz, szabad élethez szokott cigányság a tapasztalat szerint, amikor addigi korlátlanul mozgó és a szabad levegőhöz szokott életétől elvonják, rendszerint tüdővészbe esik és elpusztul” (idézi Mezey 1986: 226–227).

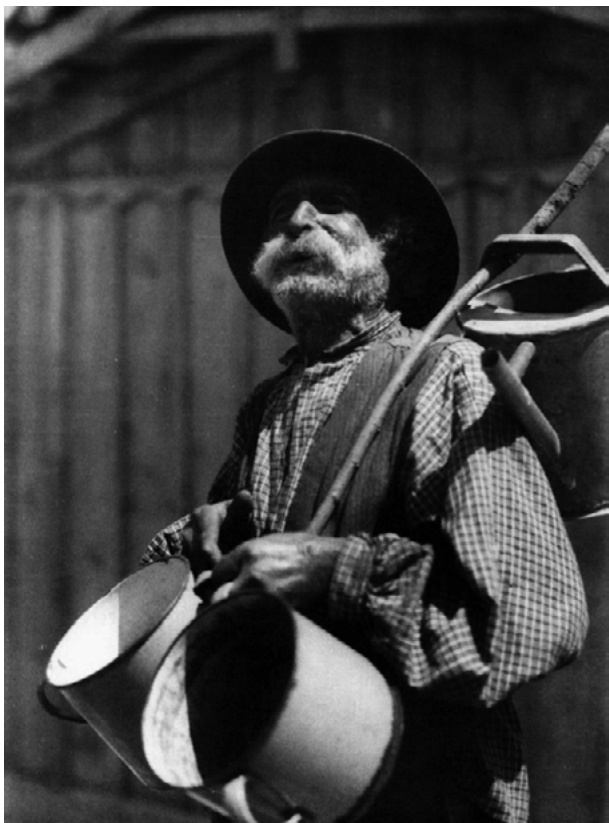
A fentiekhez hasonló rasszista írásoknak volt ugyan a szerepük a roma holokauszt (→ 111–119) megalapozásában, hatásukat, elterjedtségüket azonban így sem szabad eltúlozni. A „cigánykérdéssel”, s egyáltalán, a cigánysággal kapcsolatban a magyarországi közgondolkodást ugyanis a két világháború közötti korszakban is elsősorban a közöny, az érdektelenség jellemezte. *„A cigánykérdés a falu szempontjából éppen olyan nagy kérdés, mint a zsidókérdés a nemzet szempontjából”* – jelentette ki 1941 elején interpellációjában a kormánypárti Forster György, s a kóborcigányok munkatáborba zárását javasolta. A válaszoló államtitkár megígérte: javasolni fogja a belügyminiszternek, *„hogy a cigánykérdés megoldásával komolyan foglalkozni szíveskedjék.”* Mire az interpelláló képviselő egyik párttársa közbeszólt: *„Ennél fontosabb kérdés nincs?!”* (id. Karsai 1992: 39-40).

Ami az ellenzékét illeti: az 1930-as évek nevezetes népi-urbánus-vitájában gyakran szóba kerültek a magyar társadalom sorskérdései, bal- és jobboldaliság, földkérdés, politikai reformok, fasizmus, liberalizmus, marxizmus és a „zsidókérdés” – a cigányok azonban úgyszólván soha. A ritka kivételek egyike, amikor Veres Péter – Fejtő Ferencsel vitatkozva – 1937-ben feltette a kérdést: *„Zsidókérdés van, ezt Fejtő is elismeri. De hozzáteszi: nem volna, ha nem csinálnák mesterségesen. (...) Fejtőnek ajánlom... keresse meg az okát, miért van zsidógyűlölet, s ugyanakkor nincs cigánygyűlölet, pedig a cigány is hazátlan és »élősködő« nép. Miért éppen csak a zsidó hordoz egy ilyen gyűlöletterhet?”* (idézi Nagy Sz. 1990: 355).

Fejtő válasza: *„Miért van zsidógyűlölet – kérdezi –, holott cigánygyűlölet nincs? – A cigányokat, igaz, nem gyűlölik, csak lenézik, megvetik, kinevetik. A gyűlölethez, úgy látszik, kell egy kis respektus is... És kérdem: miért gyűlöli az amerikaiak alja a négereket? Miért gyűlölték évszázadokon át a katolikus magyarok elvakultabbjai az evangélikusokat és viszont? Miért gyűlöli a román sovíniszta a kisebbségi magyart? Ha jobban körülnéznék, látni fogjuk, hogy a zsidók nem is állnak olyan egyedül gyűlöletterhükkel”* (idézi Nagy Sz. 1990: 369-370).

A két szerző megközelítésében tehát, a vita ellenére volt egy közös pont: annak megállapítása, hogy a cigányokat Magyarországon lenézték. Veres Péter az fentebb idézett cikke előtt egy évvel, 1936-ban publikálta egyik legfontosabb könyvét, *Az Alföld parasztságát*. Ennek egyik passzusában meghökkentő megvilágításba helyezte a paraszti antiszemitizmust, amelyet ismét a cigányokkal kapcsolatos érzelmekhez hasonlított:

„[Az alföldi paraszt] antiszemitizmusa (...) nem az a konkurens üzleti ízű gyűlölet, mint a németeké, hanem olyasfajta lenézés. (...) Ez nem úri-nemzeti gőg, mint némelyek hiszik, hanem munkásgőg, amely sajátosan a nehéz munkából élő és csak ezt becsülő emberek sajátosága. Nem a zsidót nézi le, hanem

4.5. kép. Öreg üstfoltozó, 1930 körül.

inkább a nemdolgozót, a kereskedőt s mert a zsidót legtöbbször ilyennek ismeri, hát rá, mint fajra is vonatkoztatja ezt. El sem tudják hinni, hogy zsidó másforma is van, mint boltos, kupec és intellektuel.

De ez nem politikai antiszemitizmus, aminek bizonyítéka, hogy az alföldön igazi antiszemita politikai mozgalom sohasem tudott gyökeret verni. Hogyha majd a zsidók is általánosságban komoly, produktív munkások lesznek, akkor még ez az antiszemitizmus is megszűnik. Egyébként a viszony ma is nagyon jó a parasztok és a szegényebb zsidók között, mert a zsidók nagy alkalmazkodási képességgel, akceptálják ezt a sajátos paraszti gögőt. Épúgy, mint ahogy a cigány és a magyar közt nincs háborúság, mert a magyar lenézi a cigányt és a cigány ebbe belenyugszik [kiemelés tőlem – DCs]. A zsidó ugyan nem nyugszik bele, de úgy tesz, mintha belenyugodna, s közben gazdaságilag szépen fölébe kerekedik” (Veres 1936: 86).

Már nem és még nem – a gazdasági dezintegráció

A paraszti népesség részarányának csökkenése Magyarországon a 20. század elején lelassult, s még a 20. század közepén is az össznépesség több mint felét tette ki. E tendencia egyrészt jelzi, hogy a városi ipar és szolgáltatások a 20. század első felében már nem és még nem tudtak jelentősebb csoportokat felszívni a faluból (mivel, a politikai és gazdasági válságok okozta visszaesések ellenére, a korszak egészét tekintve nőtt az ipari termelés, tehát az ipar hatékonysága, ígény nem is szorult rá új munkástömegek bevonására).

Másrészt a faluban rekedt népesség nagy többségének nem volt akkora földje, amely biztos megélhetést biztosított volna a családjának. A két világháború között ráadásul „kinyílt az agrárolló”, azaz romlottak a mezőgazdasági és az ipari termékek egymáshoz viszonyított ára.

A romák nagy többsége falun élt, s paraszti népességnek próbálta eladni termékeit, szolgáltatásait vagy munkaerejét. Mindezt tehát többszörös szorításban: túl sokan voltak ehhez a sajátos piachoz képest; a paraszti népesség nagy része nagyon alacsony vásárlóerővel rendelkezett, ugyanakkor minden, nem kifejezetten cigánymunkának számító téren hatalmas munkaerő-felesleget képeztek; a városi ipar pedig mind több területen szorította ki a hagyományos kézműves-termékeket – akár cigányok csinálták azt, akár nem.

„Mi, kérem, szegkovácsok vagyunk. De a mai időkben nincs szükség a munkánkra” – panaszkodnak interjúalanyai Móricz Zsigmondnak 1932-ben. „Egész napi munkával nem tudunk többet keresni egy pengőnél. Nincs építkezés, nem veszik már a jó kovácsolt vasszögeket. Mi csináltuk a bányaszögeket, a slipperszögeket a vasúthoz, meg tudjuk mi azt ma is csinálni, de ha nem veszik. Munkanélküliek vagyunk” (Móricz 1932: 380).

Üstfoltozók

Erdős Kamill cigánykutató (→ 135–140) 1961-es írásában így rekonstruálta a kiskunhalasi üstfoltozók tradicionális munkáját a két világháború között:

„Kiskunhalason a Cserepes (jelenleg Harangos tér) elnevezésű területen élnek [edényfoltozó cigányok], kb. 250 fő – 1910-ben még mindannyian sátorban laktak, télen-nyáron. 1919-ben is csupán négy házacská állt. Jelentős karavánzó életmódot folytattak, de csak kb. 150 km-es körzetben, az északi irányt leszámítva. Még a két világháború között is néha száz kocsival indultak egymás után az országúton, mikor is az egész család, az asszony és a gyerekek is mentek. A községek széléhez érve megálltak és két férfi bement az előjáróságra engedélyt kérni, hogy a faluban edényeket javíthassanak (...) Az engedélyt a legtöbb esetben megkapták, s ilyenkor a falu szélén felverték a sátrakat. Vagy a házaknál dolgoztak benn a faluban, vagy pedig kihozták magukkal a javítandó edényeket a sátrátáborba. Ezt jobban szerették, mert ilyenkor az asszonyokat és a gyerekeket is befoghatták dolgozni: ők kaparták az edényekről, lábasokról, bográcsokról, üstökről a rozsdát.

A foltozó cigányok magukat fődozovo cigánynak nevezik, de a gurvār elnevezést is használják magukra. (gurvároknak hívták őket a régebbi időkben a velük találkozó vándor oláh cigányok.) Leggyakoribb családnevük Kolompár és Rostás.

Eredetileg mind foltozómunkával foglalkoztak, de az első világháború utáni időktől kezdve egyre több lókupec is akadt közöttük. Jelenleg csupán az öregek gyakorolják ősi mesterségüket, a fiatalok már nem is tudják, hanem túlnyomó többségük vályogvetéssel foglalkozik” (Erdős 1989: 111–112).

A riport alapján úgy tűnik, Déry Gyula alaptalanul volt 1908-ban olyan optimista: *„Felmerül itt a kérdés, hogy a gyári termelés mai olcsósága mellett lehet-e a cigányáru tartós versenyképességére számítani? A vaske-reskedők azt felelik erre, hogy a gyári árak 35-40%-kal drágábbak s az irányuk emelkedő, a cigánycsaládok ellenben takarékosak és igénytelenek és így nincs mit tartani versenyképességük hanyatlásától” (Déry 1908: 48).*

Ha lassan is, de az újonnan épített lakások között csökkent a vályogból építettek aránya; csökkent a lovak száma, s velük a patkó(szeg)-igény is; a közlés változása, a dzsessz megjelenése pedig a cigányzene iránti igényt is csökkentette, és így tovább, és így tovább. A tömeges és tartós munkanélküliségtől csak azt menthette volna meg a romákat, ha tömegesen át tudnak állni más foglalkozásokra – de a 20. század első felében a gazdaság egyetlen ágazata sem nyújtott erre lehetőséget.

Még ha környezetük teljesen előítélet-mentes lett volna, a romák gazdasági helyzete akkor is folyamatosan romlott volna ebben a fél évszázadban.

4. 6. kép. Beás cigányok a Mecsekben, 1918.

Kiszorítva

Kemény István és munkatársai az 1971-es vizsgálat során (156–159 és 169–171) megkülönböztettek *hagyományos*, illetve mesterségesen létrehozott új cigánytelepeket. Rögtön hozzátették azonban, hogy kutatásaik szerint a hagyományos telepek is igen gyakran viszonylag újkeletűek (Kemény 1976: 23). S a megjegyzésben rejlő bizonytalanság a mai napig érezhető: nem igazán tudjuk, hogy a 20. századot megelőzően mennyire éltek szegregáltan, a nem romáktól elkülönülve a cigányok.⁶

Alapvető és tartós tendencia, hogy emberek csoportjai etnikai, kulturális, vallási vagy társadalmi alapú elkülönült csoportokba települjenek le (és/vagy erre kényszerítsék azon *másokat*, akik esetleg nem lennének hajlandóak ilyen „spontán” szegregációra). De az is tartós tendencia, főleg olyan csoportok esetében, amelyek körében magas az asszimilációra törekvés, hogy megpróbálnak kitörni ezekből a keretekből.

Ladányi János és Szelényi Iván csenyétei kutatása (2000, 2004) során azt hallotta helyiektől, illetve a 19. századi hivatalos dokumentumok egybehangzóan azt állították, hogy ekkor még nem éltek cigányok a faluban. A faluvégi cigánytelep is egyértelműen a 19-20. század fordulóján jött létre. Levéltári kutatásaik során azonban Ladányi és Szelényi találkozott olyan, a falu közepén élő családokkal is, akik neveit a 20. század végén Csenyétén már csak cigányok viselték, illetve, akiket az (1833-tól rendelkezésre álló) egyházi anyakönyvek cigányként regisztráltak. Tanulságos: mivel az anyakönyvben nem volt az etnikai hovatartozást rögzítő rovat, a *társadalmi állás* rögzítésére szolgáló rovatban (Ladányi – Szelényi 2004: 44-45).

A kutatók szerint a csenyétei cigánytelep kialakulásához nem spontán folyamat vezetett, hanem a falu vezetésének tudatos helyi „*etnikai tisztogatása*”:⁷ a falu túlnépesedése ebben az időszakban, illetve az, hogy egy új út építésével az addigi faluvég (ami a falvakban sosem pusztán földrajzi, hanem egyúttal társadalmi kategória is volt) a falu eleje lett (i.m. 53).

6 Romano Rácz Sándor emlékirataiban (*Cigány sor*) határozottan állítja: palócföldi falujában csak az 1950-es évek elején jött létre a cigánytelep, korábban ilyen nem létezett a településen (2008: 43. és 127).

7 Ladányi és Szelényi reflektált arra, hogy első kéziratuk egyes olvasói túl erősnek találták ezt a kifejezést. Ennek ellenére továbbra is használták, mivel szerintük a fogalom nem okvetlenül foglal magában népiertást, de még nyílt erőszakot sem, „csak” etnikailag homogén területek létrehozását (Ladányi – Szelényi 2004: 53). Egy korábbi publikációjukban még durvábban úgy fogalmaztak, hogy a csenyétei parasztságnak „*Lebensraum*”-ra volt szüksége, ezért szorították ki előbb a cigányokat, majd a harmincas években a zsidókat a faluból (Ladányi – Szelényi 2000: 522).

4. 7. kép. Cigánytelep, Jászákóhalma, 1934.

Mint az első fejezetben példálóztam vele (→ 18), Csenyétén 1857 és 1900 között a nem cigányok között a gyerekek 13,3%-a, míg a cigány gyerekek 10,3%-a halt meg első éve betöltése előtt. A nem cigányok mutatói gyakorlatilag a korábbi értéken maradtak 1900 és 1930 között, majd valamennyit csökkentek (11,1%-ra) 1931 és 1950 között. A cigányok körében azonban a gyermekhalandóság aránya a korábbi érték mintegy duplájára, majd több, mint duplájára nőtt a 20. század első felében (Ladányi–Szelényi 2004: 53).

Ladányi és Szelényi *integrációs és szegregációs ciklusok váltakozásáról* ír: a csenyétei cigányság a 19. század végéig alsó társadalmi osztály helyzetében volt, majd a 19–20. század fordulójától a 20. század közepéig még rosszabb, elszigetelt, alsó kaszt helyzetbe süllyedt. Mindez akkor is roppant érdekes, ha nem tudjuk mennyire általánosíthatóak az egyetlen faluról nyert ismeretek.

„Összességében nem a letelepülés segítése volt... a jellemző. Éppen ellenkezőleg: az otthonváltás ellen ható erők domináltak a kurzus ideje alatt. Meglepő állításnak tetszik ez, ha figyelembe vesszük a központi igazgatás erőszaktól sem mentes letelepítési kísérleteit vagy a rendészeti igazgatás makacs próbálkozásait a vándorlás visszaszorítására. A történések mindenestre a meghökkentőnek tűnő tételt bizonyítják” – fogalmazta meg, a 19. század második és a 20. század első felére való érvénnyel Pomogyi László (1995: 232). A mi körünkbeli olvasónak egy-egy száz évvel korábbi ügy olvastán erős *déja vu*-érzése is támadhat.

Hasonló kitelepítési ügy zajlott Szombathelyen is.⁸ A *Vasvármegye* 1942-es cikke szerint az a „gond”, hogy a cigánycsaládok *hagyományos* lakóhelye a „város fejlődésével... megszűnt városvég lenni. Különösen akkor, amikor letelepültek a szalézi atyák, megépült a rendházuk és szép templomuk is. Ezzel a településsel ez az egész városrész a fejlődés központjába került. Rendezték a Szalézi teret, úgy hogy a cigánytelep csak csúfsága ennek a vidéknek. Nem is beszélve arról az erkölcsi rombolásról, amit ezeknek a cigánytanyáknak a jelenléte okoz a környék gyermekeire nézve” (id. Pomogyi 1995: 247).

⁸ Ismerteti: Pomogyi 1995: 247-248, főleg a *Vasvármegye* c. lap korabeli cikkei alapján.

Le szeretnénk telepedni

A Lakatos Mihály vezette karavánról az 1870-es évek óta születtek iratok.⁹ Hovatartozásuk zavaros volt, többször kitoloncolták őket az ország több részéről, a szokásos eljárás szerint, illetőségi helyükre, ami hol Győrt jelentette, hol pedig valamelyik megyebeli falut. 1902-ben a családfő, ifjabb Lakatos Mihály letelepedési engedélyt kért a győri előjáróságtól, telket, s egy ház felépítését, amelyet részletekben törlesztene. Szándéka komolyságát alátámasztandó, rögtön befizette az első 200 koronás részletet. Hogy miből volt ennyi pénzük?¹⁰ Az egyik irat képzavaros utalása szerint a család „*virslis lovakból lónagykereskedővé nővi ki magát.*” A város, 9 hónappal a kérelem beadása után kijelölte, hogy hova építkezhetnek Lakatosék *saját erőből*; majd mégis inkább áttelepítették volna őket a másik helyre, Újvárosba. Itt azonban a leendő új szomszédság újabb és újabb tiltakozása hátráltatta az ügyet.

1907-ben 12 cigánygyereket lelencházba utaltak, mondván nem rendes házakban laknak. Az érintett szülők azt hitték, hogy ez a „vadházasságok” miatt történt, ezért tömegesen jelentek meg az anyakönyvi hivatalban, hogy házasságot kössenek. Sikeresebbnek bizonyult az a lépésük, hogy egy helyi ügyvéd segítségével beadványt fogalmaztak meg, s visszaszerezték a gyerekeket (Bana 1998: 128).

A városi tanács végül csak 1909 augusztusában jelölte ki a pontos telket – újabb tiltakozásokat kiváltva. A tanács erre egy bizottság felállítását rendelte el. „A bizottság tett is indítványt, méghozzá arra, hogy a kumpániát telepítsék ki a Győrújfalú községhez közel álló, de a város tulajdonában lévő csőszházba. Az ötlet nagy vihart kavart, különösen az érdekelt faluban, melynek képviselő-testületi ülésén, a jegyzőkönyv szerint van, elhangzik: „*Győr város hatósága olyan intézkedésre készül, mely községünket úgyszólván végpusztulással fenyegeti. Olyat tervez, aminek megvalósulása nagyobb csapás lenne ránk nézve a tűznél és árvíznél... Nem kevesebbről van szó, mint hogy az Újvárosban tanyázó Lakatos-féle cigánykaravánt ide úgyszólván a községünk belterületére a csőszház telkére telepítsék le*” (id. Pomogyi 1995: 246).

Az előjáróság a tiltakozások hatására visszavonult. Lakatosék közben nem bírták tovább, s engedély nélkül felhúztak egy házat; a bizottság 1909 decemberében ideiglenes építési engedély megadását javasolta, azzal a megszorítással, hogy a telket be kell keríteni, s a család mindenét – beleértve az állatokat is – azon belül kell tartani. Több menet után végül a tanács 1914 karácsonyán ismerte el jogerősen a letelepedést. Ettől függetlenül egészen 1945-ig több javaslat is született a kitelepítésükre.

9 Bana József, a győri levéltár munkatársának „A Lakatos kóborcigány karaván győri letelepedésének krónikája” c. kéziratának nyomán ismerteti: Pomogyi 1995, 243–247. Lásd még Bana 1998 és Bana 2005.

10 Összehasonlításképpen: 1900-ban a gyári munkások 29%-a heti 10 koronánál kevesebbet, 23%-a 10–14 koronát keresett – miközben egy ipari munkás átlagosan 2,5-szer annyi bért kapott, mint egy mezőgazdasági (Romsics 1999: 61–62).

Szinte már groteszk irónia: a szóban forgó cigányok esetében ezúttal nem az okozott gondot, hogy nem voltak letelepedve, hanem hogy éppen ellenkezőleg, *már régóta letelepedve éltek az adott helyen*, amelynek jelentősége felértékelődött a város terjeszkedése nyomán. A már ismert forgatókönyv szerint kitelepítési tervek születtek, amelyeket az új lakóhelynek kiszemelt környék lakóinak tiltakozása hiúsított meg. A bornírtság feledhetetlen példáját nyújtva némelyek „*felvetették annak tervét is, hogy egyelőre a régi házakat körülültetik fenyőfákkal és ezzel elrejtik a telepet a járókelők szemei elől*” (id. Pomogyi 1995: 248). Végül 1942-ben egyszerűen távozásra szólították fel a cigányokat, s ekkor már semmi utalás nem esett arról, hogy hova menjenek.

Hova tegyük őket?

Egy feljelentés nyomán a győri főjegyző, a városgazdálkodási ügyosztály vezetője helyszíni szemlélt tartott a helyi cigánytelepen egy rendőrfelügyelő kíséretében. A szemléről 1943. október 1-jei keltezéssel jelentést tett a „Méltóságos Polgármester Úrnak”:

„A telepről a régi »putrik« jórészt eltűntek és helyükre rendes egy-két helyiséggel bíró téglá, vagy beton házak épültek. A telep dísztelen külseje is eltűnt, és már nem látszik cigánytelepnek, hanem olyannak, mintha a Szent Erzsébet telep folytatása lenne. (...) A telep valamikor csupa cigány népességből állt, ma azonban 9–10 nem cigány család is lakik a telepen, és így az ott lakóknak legfeljebb 2/3-a cigány. Ezek is elég jó módban élnek. Életmódjukban is ilyen előnyös változás észlelhető. Gyakran vesznek taxit igénybe, mert hisz pénzük bőven van, amelyre zugkereskedelem révén tesznek szert. Lótartásukat a rendőrség eltiltotta. Két cigánynak van még 1–1 lova, amellyel fuvaroznak. Ezáltal az ide-oda vándorlásuk lehetősége és a gazdák terményeinek dézsmálása is észrevehetően csökkent” (Bana 1998: 131).

Ha ilyen megnyugtató helyzet, akkor *miért* kezdte a jelentés minden átmenet nélkül a telep esetleges áthelyezését tárgyalni? S miért csupa „gyakorlatias” érvet hozott fel az áttelepítés ötletével szemben a jegyző? S ha például erről a telepről már jórészt eltűntek a putrik, miért gondolta, hogy az áttelepített cigányok új lakóhelyükön ilyen putrikat fognak felhúzni?

„Ha itt megszüntetnők, másutt kellene részükre ilyen telep céljára alkalmas helyet kijelölni. Ámde hol legyen ez a hely? Minden városrész irtózik a cigányoktól és minden módon tiltakoznék odatelepítésük ellen. De tegyük fel, hogy találnak ilyen alkalmas új helyet. Az eredmény az lenne, hogy itt megint csak »putrik« keletkeznének és az egész környék csúfjára volnának. Az áttelepüléssel a régi telephely viszony nem szűnnék meg, mert ott a cigányok házait nem cigányok foglalják el. Tehát az lenne az eredmény, hogy a mostani egy szegénytelep helyett, kettő keletkeznék. Számolni kellene természetesen avval is, hogy az áttelepülés és az új helyen felülépítmények létesítése terén a város szükséges költségek nagy részének viselésétől nem zárkozhatnék el. Az áttelepítés ma nem időszerű és az építési anyagok hiányában egyáltalában nem is fogantatosítható.

A telepről két-három »putrit« kell még eltüntetni, s tulajdonosaikat szorítani arra, hogy helyükre téglaházakat építsenek.

Gondoskodni kellene arról is, hogy megfelelő közös closettjuk legyen és valami módon eltiltani őket a környék bepiszkításától.

Ami a gazdáknak azt a panaszát illeti, hogy a cigánytelep az előttük elvonuló kocsik rakományát dézsmálja, jelentem, hogy ez megfelel a valóságnak. Ámde a tolvajok nemcsak a cigánytelep lakói közül kerülnek ki, hanem a hatósági közegek jelentése szerint a Szent Erzsébet telep gyerekei közül is. Nemcsak a cigánytelep előtt fenyegeti veszély a kocsikat, hanem végig az egész mákosdülői úton, tehát nem fogható minden rendellenesség a cigányokra” (Bana 1998: 132).

4.8. kép. Cigánytelep,
Hernádsaadány, 1939.

A belügyminiszter 257000/1928-as körrendelete elrendelte, hogy a helyi csendőrhatóságok legalább évente tartsanak razziákat, amelyek során előállítják a területükön található kóbor cigányokat. Ezt a rendelkezést az idők folyamán mind több helyi hatóság igyekezett elszabotálni, de nem mindenki: Endre László például, aki 1939 és 1944 között Pest vármegye alispánja volt, szigorúan kötelezte a járási csendőrőrsöket, hogy évente kétszer átfogó razziát tartsanak a „kóborcigányok okozta veszedelem” megfékezésére.

Purcsi Barna Gyula a cigányrazziákról született csendőri jelentéseket így foglalja össze: „[Endre] öt éves alispáni működése alatt mindössze két alkalommal tud kimutatni olyan cigány csoportot, amellyel kocsi és ló is volt. (...) minden más esetben kisebb gyalogos csoportokból (akár magányosan közlekedőkből) álló »kóborcigányokról«, »férfiakról és nőkről« (amelyekbe beszámolták a csecsemőket is), kamaszokról, vándoriparosokról, rokonlátogatókról, csavargókról, stb. készülnek a razziák »kóborcigány-jelentései«.

A szokványos büntetések az elfogott cigányokkal szemben: a megalázó helyszíni kényszerfertőtlenítés, kihágás címén az illetőségi helyükre való visszatoloncolás, vagy visszaesők esetében a közigazgatási eljárás ellenük való megindítása, amely kényszerdologházba való utalással is végződhetett. A legsúlyosabb »vétségként« a ló- és járműtartást kezelik, s a rendszeres kóborlást megakadályozandó, ezeket alkalmi árverés keretében értékesítik (...) Olyan, a vándorlással összefüggő migrációs területet, útvonalat, lakókocsikat, sátrakat és ideiglenes táborhelyet sehonnan sem tudnak jelenteni a járások, amelyek a cigányok vándorló életmódjára utalának. A csendőrök, jegyzők és főszolgabírák (...) 1941 és 1944 között[i] 125 jelentés[é]ből 104 a nemleges [azaz: arról szól, hogy »kóborcigányokat« egyáltalán nem találtak a járásban]” (Purcsi 2004b: 56–57). Endre még 1944 márciusában is elrendelte az évi razziák megtartását...

Pomogyi László a cigányrazziák országos jelentéseinek tanulmányozása alapján megállapította: „az ismert iratok mindössze egyetlen olyan esetet említenek, hogy egy razzián előállított személy ellen büntetőeljárás indult. (Horváth Dezső 16 éves tolnamözsei kóbor cigány jutott erre a sorsra 1940-ben, akit Bodor Jenő akasztói lakos sérelmére elkövetett lopással gyanúsítottak)” (Pomogyi 1995: 141)

4.9. kép. A magyar zene = cigány zene azonosítás egy másik változata – ezúttal antiszemita célzattal. A karikaturista szerint csakis zsidók lehetnek, akik elutasítják a cigányzenét, ami pedig a magyar népdal bojkottálásával egyenlő.

A CIGÁNYOK NEM-KUTATÁSA

„Kiűzetés” a zenei örökségből

A zeneirodalom olyan óriása, mint Bartók Béla, még 1931-ben, a Magyar Néprajzi Társaság közgyűlésén tartott előadásában is szükségesnek tartotta leszögezni: „*amit önök cigányzenének neveznek, az nem cigányzene. Nem cigányzene, hanem magyar zene: újabb magyar népies műzene, amit pénzért csakis cigányok játszanak (mert – a hagyomány szerint – pénzért muzsikálni nem úri dolog); azért magyar ez a zene, mert szinte kivétel nélkül magyar úriembereknek a szerzeménye*” (Bartók 1931: 49).

A cigányzenét tehát a zenetudósok elhatárolták egyrészt az igazi magyar népzeneitől, másrészt, az eredeti cigány népzeneitől – pontosabban, ez utóbbinak általában még a létezését is tagadták. Ebben a felfogásban a magyar népzene az őseredeti magyar parasztság életmódjának szerves részeseként született, életmódjából szinte természeti jelenségként kisarjadt, s szerencsés módon megélte még azt a korszakot, amikor – ezen életmód bomlása után – a kutatók gramfonjaikkal éppen hogy rögzíthették azokat (Bartók 1931: 58-59; Hooker 2013). Ezzel szemben, a cigány zenészek szórakoztatóipari szolgáltatást végeztek: átvették s legfeljebb csak variálták környezetük zenei világának legkapósabb elemeit. A „*cigányzene*”, állította Bartók, ugyanolyan tömegzene, mint külföldön a sramli, a kuplé, az operettslágerek, és így tovább; színvonalasabb ugyan annál, ami örvendetes, de attól még nem több, mint könnyűzene.

Az igazi cigány népzene és-népdal gyűjtése pedig annyira szórványos volt, hogy nem is igazán lehetett megállapítani: létezett-e még ilyen egyáltalán. Bartók Béla 1918 őszéig összesen 8000 magyar, 2800 szlovák, 3500 román és 150 „egyéb” dallamot gyűjtött – az utóbbi kategórián belül, 15–20-at tett ki a cigányoktól gyűjt-

4.10. kép. Cigány család, Sarkad vidéke, 1929.

tött dallamok száma.¹¹

Kodály Zoltán még 1932-ben sem volt bizonyos abban, létezett-e cigány népzene: *„Vitatott kérdés, népzenenek számít-e a cigányok zenélése. A cigányzenész néprajzi értéke annyi, mint amennyit a városi dal- és tánczenén felül tud. Mikor a nép dalait játssza, tárgyunkhoz tartozik. Ezenkívül különösen Erdélyben sok, egyelőre ismeretlen eredetű tánczenét hallani cigányoktól. A nép ugyan táncol rá, de sem dalolni, sem zenélni nem szokta. Ennek tehát a cigány az egyedüli forrása”* (idézi Csenki–Csenki 1943: 362).

Dömötör Sándor (*Mióta muzsikusok Magyarországon a cigányok?* 1934), a meglévő „zavaros nézetek” ellenére már *„mindenki által elfogadott tényként”* emlegette azt az összefüggést, mely szerint: *„a cigány sohasem komponálta a magyar dalt, csak muzsikálta, s hogy a cigányzenélés első kivirágzása olyan divat volt nálunk, mint ma a jazz”* (1934: 157). Dömötör – a zenetörténet mai felfogása szerint is helyesen – rámutatott arra, hogy téves, vagy legalábbis megalapozatlan azt hinnünk, hogy a cigányság már a középkorban is tömegesen foglalkozott zenéléssel, ennek valójában csak a XVII. századtól kezdődött el a kora. Ugyanakkor hasonló magabiztossággal fogalmazott meg tévedéseket is:

„Önálló cigány népzeneről nem beszélhetünk. (...) A cigányság önálló karakterű, környezetéhez szolgáiban alkalmazkodó mimikri nép, amely mind előadó mindenhol és mindig azok dalát játssza, kik őt befogadják és támogatják” (Dömötör 1934: 169-170).

A koraújkorban a zenélést nem tartották tisztességes polgári foglalkozásnak, magyarázta Dömötör, nem igényelt műveltséget, nem tartották művészetnek, a zenészek a mulattatókkal vagy a borbélyokkal álltak egy szinten a társadalmi presztízislistán.

Prahács Margit, bár zenetörténész, 1930-as cikkében nem zeneelméleti, hanem „néplélektani” fejtegetésekhez fordul: *a „cigányzene hű tükre a cigány léleknek... A cigány vad erkölcssei, teljes civilizálatlansága nem volt megváltoztatható. Maga a magyar nép annyira idegenkedik tőlük, hogy beolvasztásról szó sem lehetett.*

¹¹ Csenki–Csenki 1943: 344. Igaz, a szerzőpáros lábjegyzetben azt is megjegyezte, hogy a „román” dallamok egy része is cigányoktól származhatott.

A fegyelmezés legfőbb akadályai (...), hogy lehetetlen őket komoly, rendszeres munkára fogni. (...) Századok multak, térképek ezalatt hányszor átalakultak, a cigány a maga eredeti mivoltában változatlan maradt. Egy nép, mely nem tudja, honnan jött, hova megy, melynek útját a véletlen irányítja, melynek nincs Istene, hazája, törvényei, csak babonái, kuruzslói, bizonytalan, zavaros fogalmai, nyomorúságos pária élete. (...) Teljes kultúrátlanságuk – amely minden tanítást mint barbár erőszakot utasít vissza – nomád vérük, mindennél erősebb szabadságszeretetük magával hozza az érzelmi és ösztönviláguk teljes uralmát az értelem fölött. Ösztöneik megfékezése, fegyelmezése teljesen ismeretlen előttük. Gyűlölik a nyugodt, nehézkes félérzelmek unalmát, a teljes átadás, mindenben a legnagyobb érzelmi szélsőség az igazi elemük” (Prahács 1930: 47-48).

Ez tehát a „vadember”-image negatív változata, amely a hallgatólagos, de világos szembeállítás nyomán azt sugallja, hogy a nem cigány magyarok a fenti jellemzésnek éppen az ellentétei: racionálisak, fegyelmezettek, aktívak, szorgalmasak. A szembeállítás azonban nem ilyen egyszerű. Prahács szerint mindazokban, akik a régi (értsd: 1918 előtti) Magyarországon nőttek fel, volt bizonyos hajlandóság a fentebb vázolt „cigányos” érzelmi struktúrára; vagy még inkább: nem volt bennük kellő ellenállóképesség a cigányzene által hordozott „érzelmi fertőzéssel” szemben.

„Tudjuk, hogy minden zenében vannak bizonyos elemek, amelyek olyan fiziológiai folyamatokat idéznek elő a szervezetben, hogy ezáltal csirájául szolgálhatnak a zene által keltett alaphangulatnak. Az idegapparatús túlságos megfeszítése diszproporcionális és lassan keletkező érzetknél organikus gátlást, tehát az egész lelki életerőredukcióját hozza létre. A cigányzene depresszív természete ilyen beidegződésen alapszik. Valami megmagyarázhatatlan őrít érzünk a lassú cigányzenében, a vigasztalan csüggedt fájdalomnak, a reménytelen sóvárgásnak olyan intenzív erejét és átható ékesszólását, amely minden feloldódást, minden kiegyenlítődést eleve lehetetlenné tesz. Egy cél és eszmények nélkül tévelygő, állhatatlan, tisztán az ösztöneitől vezérelt lelkiség fegyelmezetlensége hangzik belőle. Veszedelmes varázserő rejlik ebben a muzsikában; elpuhító passzív ereje csüggedésbe lankasztó hatásának sok esetben része lehetett abban, hogy a régi »jó« világban a magyar földbirtokok közül annyi idegen kézre jutott” (Prahács 1930: 50).

Prahács szerint az idősebb korosztályból sokan – már csak fiatalkoruknak szóló nosztalgiából is – ragaszkodtak még a cigányzenéhez, a fiatalabbak közül azonban mind többen fedezték fel a friss magyar nóta, a csárdás ősi, egyszerű és aktiváló ritmusait.

Bármennyire is bizarr, hogy Prahács Margit szinte már a cigányzene ernyesztő hatásának akarta Trianont betudni, legalább egy dologban igaza volt. Akkor ugyanis, amikor megjegyezte: „A cigányzene ügye ma inkább népjóléti ügy, semmint művészi – mi több – a nemzeti kultúra problémája” (Prahács 1930: 51). Párhuzamosan azzal, hogy mind nehezebben tudtak a cigány muzikusok zenéjükből megélni, szimbolikusan is kivették kezükből a cigányzenét – anélkül, hogy segítséget nyújtottak volna az igazi cigány népzene felfedezéséhez.

Úttörő jelentőségű volt tehát Csenki Imre és Csenki Sándor 1942 őszén lezárult gyűjtése, melynek során 582 énekelt és 32 hangszeres dallamot jegyeztek fel vagy rögzítettek fonográfra. A Kodály-émlékkönyvben megjelentetett, kottákkal és szövegekkel kísért kutatási beszámolójukban egyrészt kitértek természetesen a cigányok „talányos” történetére, másrészt munkájuk körülményeire. „A gyűjtést általában két komoly tényező akadályozta: a gyűjtő nyelvismeretének hiánya és a cigányok »higiénája«. (...) Gyűjtésünkben azt a módszert követtük, – s eddig ez vált be a legjobban, hogy egyikünk cigánynak vallja magát. Ez vezeti a gyűjtőt, aki jól

megfizet egy-egy szép cigánynótáért. (...) Rátalálva a cigánytelepre, kiválasztottunk néhány megfelelő énekest, férfit, nőt, gyermeket, különböző korúakat vegyesen. Kértük, énekeljenek valamit. Rövid tanácskozás után leültek a földre és rákezdték a közölt siratóra. A felvételhez kiválasztottunk egy 20-30 év körüli asszonyt, aki a siratót csecsemője szoptatása közben énekelte s fonográfba. A többiek ugyanakkor vele dúdolták a dallamot. A szöveg verifikálása igen nehéz, részint azért, mert a rögtönzési hajlamuk igen nagy, részben pedig azért, mert analfabéták és ha még egyszer megkérdezzük az esetleg nem értett vagy a fonográfba hibásan énekelt szöveg egyes részeit, képtelenek megismételni a szöveget vagy magyarul kezdik magyarázni, gondolván, hogy a szöveg magyar jelentését kutatjuk” (Csenki–Csenki 1943: 345 és 347).

A Csenki-fivérek szerint a cigányok a nyelvükkel együtt a dalaikat is elfelejtették, éppen ezért igyekeztek elsősorban „az anyanyelvét beszélő, saját szokásai szerint élő cigányok” körében, s nem pedig „már csak magyarul tudó elpolgárosult muzsikus cigányok” körében gyűjteni. „Az ideális az lenne, ha olyan cigányokra talál-nánk, akik csak cigány nyelven beszélnek. Sajnos, eddig nem akadtunk ilyenekre” (Csenki–Csenki 1943: 345).

Cikkük végén a fivérek szerényen megjegyezték: érdemüknek elsősorban azt tartották, hogy egyáltalán elkezdték a cigányok dalainak gyűjtését. Közvetlenül ezt követően azonban éppen azt a részét kicsinyelték le saját munkájuknak, ami a legeredetibbé tette: „Úgy véljük, nem annyira eddigi gyűjtésünk a jelentős, mint inkább az, hogy a munkát egyáltalán megindítottuk. Adataink valószínűleg nem is annyira a cigány népzene, mint inkább a magyar népdalkincs szempontjából lesznek fontosak [kiemelés tőlem – D. Cs.], különösen, ha felgyűjtjük a cigányokhoz leszülyedt magyar dallamokat” (Csenki–Csenki 1943: 362; lásd még Csenki–Csenki 1967, valamint Hajdu 1955).

Néprajz és szociográfia

Vajkai Aurél 1940-ben, az *Ethnographia – Népelet* hasábjain írt a Veszprém megyei Csátka híres búcsújáról, amely a romák számára „jelentősebb és fontosabb minden más búcsú látogatásuknál. Itt ugyanis önálló, nagy cigánytalálkozót tartanak, ami[re] Dunántúl legtávolabbi részéből is (...) eljönnek” (Vajkai 1940: 63). A cigányok, állította Vajka, i külön telepednek le, külön mulatnak „a búcsú közönségétől”, egyáltalán: az „ötszáz vagy ezer cigány kiabáló, rikítóan színes idegen test [kiemelés tőlem – D. Cs.] a tízezernyi egységes tömegben” (Vajkai 1940: 63). Az „idegen test” kifejezés mintha indokolná, hogy Vajkai a 23 oldalas cikkből mindössze fél oldalt szánt a cigányokra. Jellemző, hogy e szűk terjedelemben is milyen motívumot talált szükségesnek kiemelni: „A csatkai útra a pénzt egyáltalán nem sajnálják, 1937-ben a székesfehérvári vajdának állítólag 800 pengő-be került a csatkai út (beszámítva egyenesen erre az útra készített ruhákat), amit el is hihetünk, mert pl. magam láttam a vajdára várakozó gépkocsit, amely családjával együtt a városból kihozta és másnap visszavitte.

Feltűnő itt is a cigányok kétfajta társadalmi rétegződése; a városi, muzsikus cigányok igen finom ruhákban jönnek, a férfiak a legutolsó úri divat szerint (ha kissé túlszínes selyemingekben is) öltözködnek, nők tarka, de falusias ízlésű selymekben (cigányosan), fejükön virágkoszorúval jelennek meg. Igen hangosak, folyton veszekednek, verekednek, isznak és kéregetnek. (...) A városi muzsikus cigányok nagyon lenéznek (szóba sem állnak velük) a hallgatag, félrevonult, külön csoportokat alkotó, egyszerű, sűrű rongyokba bujtatott környékbeli, falusi, teknővájó, bádogos, oláhul beszélő (cigányul nem is tudó) kolompár cigányokat. A szerény kolompárok nem is kéregetnek, csendben kuporognak külön. A magyarok is szívesebben látják a kolompárokat, mint a han-

gосkodó, díszes ruhákban járó városi cigányokat” (Vajkai 1940: 63).

A szerző számára egyértelmű: a cigányok „megfelelő”, „illendő” helye a periférián, a mélységes szegénységben, a „magyar” parasztokénál is szegényebb világban van; érezhetően botránys anomáliaként kezelte, ha jó módú romákat is látott.

A fenti cikk is mutatja: a két világháború között és alatt még a néprajzosok sem voltak képesek értékelő, méghozzá kihangsúlyozottan negatív értékelő hangok nélkül írni a cigányokról – ha egyáltalán írtak róluk. Bonomi Jenő 1943-ban az *Ethnographia – Népeletben* írt a budai hegyvidék cigányairól: többszáz cigány élt ugyanis itt, a század első felében a legnagyobb közösség Pátyon, valamint Csobánkán és Pomázon is. Mintegy fél évszázaddal később Bódi Zsuzsanna írt egy cikket a csobánkai cigányokról, amelyben kitekintett ugyanerre a korszakra, a két világháború közötti életre is. Érdekes összevetni egymással a két szövegrészletet: tartalmilag ugyanarról szólnak, a szerzők azonban mégis markánsan különböző hozzáállással fordultak tárgyuk felé:

Bonomi Jenő: „A budai hegyvidék cigányai”, 1943

„Régen többen voltak. Általában nem új jövevények, hanem régóta megtelepedettek leszármazottai.

Életmódjuk az idők folyamán vajmi keveset változott. Rendes foglalkozásuk nincs, laza erkölcsűek; sokszor baj van velük. (...)

Életük nyomorúságos tengődés. Foglalkozásuk voltaképpen nincsen; a munka nem igen ízlik nekik. Ideig-óráig dolgoznak ugyan, néhányan napszámba is járnak, de jóval szívesebben henyélnek. Vannak közöttük szegkóvácsok, fúró-, pizkavas- és személtlapátkészítők, üstfoltozók, drótos munkával foglalkozók, vályogvetők és lókupecsek is.

Az asszonyok leginkább kéregetéssel töltik idejüket, vagy kártyát vetnek, néha virágot, gyógynövényt vagy gombát árulnak, rongyot gyűjtenek, de olyat is ismerünk, aki mosni, meszelné és kályhát tisztítani jár (...)

Az apró gyerekeket magukkal viszik, már csak azért is, hogy szájalmat keltsenek. A nagyobbak külön mennek koldulni” (Bonomi 1943: 75-76).

Bódi Zsuzsanna: „A gyermekek munkára nevelése. A szocializációs folyamat változásai egy szegkóvács közösségben”, 2001

„Csobánkán az összeírások tanúsága szerint már a 18. században is éltek fémműves cigányok. (...)

A faluban (...) 8 kőfejtő bánya volt, az itt dolgozók száma állandó karbantartásra szorultak, ezzel munkát adva a faluban élő szegkóvácsoknak.

Ezen kívül hulladékvasból különböző szögeket (...) és egyéb vasárut készítették a pesti vaskereskedőknek (...) A környékbéli kovácsokat ellátták patkószeggel, a bányákba sínszeget szállítottak.

A helyi lakosságnak ajtópántokat, tolózárat, vasháromlbat, személtlapátot, pizkavasat, csipeszt, jászolkarikát és egyéb használati tárgyat csináltak, a különböző szerszámok javítása, élezése mellett.

Az asszonyok a kész termékek leszállításakor segítettek férjüknek. A gyermekek feladata a helyi boltban való kokszásárlás, a koksztörés, a hulladék vas kiegyenesítése, darabolása, valamint a fűjtató kezelése volt. (...)

A gyerekek nyáron naponta kétszer is kimentek az erdőbe csoportosan, felnőtt kíséretével, hogy a télire való tüzelő összegyűljön.

Aratás után böngészéssel tettek szert jövedelemre. (...)

A közeli erdőkben tavasztól őszig... a 16-17 éves fiatalok csoportjai makkot, csipkebogyót, csigát szedtek. Az akácfa- és bodzavirág, valamint a hársfa és az orgona magjának gyűjtését a felnőttekkel közösen végezték. Az idényjellegű munkák közé tartozott a 14-15 éves fiatalok facsemete-ültetése az Erdőgazdaságban.

A mezőgazdasági idénymunkákra a lányok édesanyjukkal mentek 10 éves koruktól kezdve. Pomázon a Piactéren fogadták fel a napszámosokat, hajnalban ott gyülekeztek a munkára jelentkezők. Természetesen a csobánkai gazdáknál is végeztek napszámos munkát” (Bódi 2001: 229–231).

Bonomi számára mintegy természetes volt, hogy a cigányokat a nem cigány falubeliek kirekesztették, hogy például méltatták őket, hogy a nevüket megjegyezzék. Azt pedig, hogy *nem mindenki* viselkedett így, hisz' voltak még vegyesházasságok is, csak egy furcsálkodó megjegyzésből tudhatjuk meg (Bonomi 1943: 76–77).

Az 1930-as évek túlbecsülhetetlen jelentőségű népi szociográfiáinak fő törekvése a korabeli magyar társadalom megismerése, s ezen keresztül megváltoztatása volt. Különös súlyt helyeztek arra, hogy feltárják a társadalom mélyrétegeit, hogy tudatosítsák: a mindennapi tapasztalatban mindenki által ismert hierarchia lefelé, a vidéki Magyarország számos táján hihetetlen mélységekbe, a városi középosztály számára sokszor elképzelhetetlen nyomorúságba vezet. Éppen ezért tanulságos kifejezetten a cigányság szemszögéből újraolvasni a népi szociográfia klasszikusait: kitűnik, hogy a magyarországi cigányokat még a társadalomnak ezen mélyrétegeibe se látták bele a két világháború közötti korszak legérzékenyebb szemlélői sem. A romák tehát valahol a társadalom *alatt* élhettek.

A klasszikus szociográfiák időnként egyáltalán meg sem említették a cigányokat (Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*, 1980b); máskor csak említették, például a cigányzenével kapcsolatban (Erdei 1977: 84 és 256). Megint máskor jelzőként használták a „*cigányos*” kifejezést: Veres Péter szerint például a kevés, egyszerű és határozott színeket használó alföldi parasztság körében „*a tarka ruhát cigányosnak mondják*” (1936: 37). Erdei Ferenc a *Futóhomokban* így jellemezte a bugaci pusztát: „*Őriz valamit e pusztaság földjében, fűvében, tavaiban, embereiben és állataiban századokkal elmúlt idők lehelletéből, cigányosan kóborló kunok sátorhelyeinek képéből, honfoglaló ősök barbár erkölceiből, s még azon is túl, Ázsiából. Itt nincs történet: örökös itt a változás és maradandóság...*” (Erdei 1977: 134).

Stiláris szempont a cigányos jelző feladata a fenti idézetben egyrészt a kóborlás, másrészt az időtlenség, történelem előttiég, ősiség képzetének felidézésében állt. Máskor az alulmúlhatatlan szegénység, „*a szegénynél is szegényebb*” élet megjelenítését szolgálta – nem maguk a cigányok felidézése, mint inkább egyes nyomorgók cigányokhoz való hasonlítása. Féja Géza a *Viharsarok* Makót leíró részletében említette a Honvéd városrészt, ahol: „*Sárból vert házak keletkeznek sártetővel, egyszóval a cigányputri típusa újjászületését üli. Az újabban »épült« proletárházakat már mi sem különbözteti meg cigányputritól. S nemcsak itt, más városok szélén is megfigyeltem, hogy a mezei munkásság újabban »cigányputrit« épít, vagy vásárol*” (Féja 1937: 185). A *Viharsarok* szándékai szerint egy akkora országrész leírását tűzte ki céljául (Féja 1937: 37), ahol egy 1941-es felmérés szerint 6511 cigány élt, nem számolva a szegedieket (Kertesi–Kézdi 1998: 284–295), a fent idézett az egyetlen a cigány kifejezés előfordulása.

Szabó Zoltán *Cifra nyomorúsága* ugyancsak egy jókora országrész vizsgálatára vállalkozott: Nógrád-Hont, Heves, Borsod-Gömör és Abaúj lakossága ekkoriban csaknem egymillió fő volt (1986: 38). Az említett 1941-es vizsgálat alapján úgy becsülhetjük, hogy ekkortájt közülük több mint húszezren lehettek cigányok – akiket Szabó csak könyve 252. oldalán említ először: „*A Szalaparton [Eger falusias külvárosában] pincékben élnek az emberek... A lankás dombháta itt már közvetlenül a szántóföldekbe futnak bele és e dombháta alja háztetőben végződik. A domb lábát a szalapartiak cseréppel, szalmával, zindellyel fedték be, anyagi állapotuk szerint, és ha ezeken a halmokon sétál az ember, itt-ott kéménybe ütközik. (...) »Lakható domb« – gondolom fanyarul, ahogy járok a dombtetőn, mely a napszámosok házának teteje is egyben, meg a szomszéd cigányoké.*

4.11. kép. „Eladható” lenne ez a kép manapság azzal, hogy cigányokat ábrázol? Valójában: uradalmi cselédek Hódmezővásárhely környékén, az 1900-as évek elején.

Mert cigányok és magyarok egymás mellett és egyformán a föld alatt laknak itt. A különbség csak annyi, hogy a magyarok építenek maguknak mellék helyiséget, a cigányok az udvart használják mellék helyiségnek. Annyi, hogy a magyarok befoltozzák deszkadarabbal, konzervdobozhulladékkal a tetőt, ha kilyukad, a cigányok hagyják a lyukat lyuknak. És még annyi, hogy a magyarok napsugárdíszet faragnak a kapukra...” (Szabó 1986: 252) – és a szöveg máris elkanyarodott a romáktól. Akik ezt követően már csak egyszer tértek vissza, Miskolc egyik nyomorúságos külvárosában, ahol a fenti idézetben szereplő motívumok jelentek meg újra, de most már csak egy mondatba sűrítve: „a Dani-telepen, cigányok és magyarok vegyesen laknak pincének már rossz odukban” (Szabó 1986: 274).

A szociográfia, műfaji sajátosságainál fogva sem törekszik szisztematikus, minden részletet lefedő szociológiai elemzésre, időnként azonban még így is meghökkentő, hogyan estek ki a cigányok a lazán szőtt fogalmi háló résein. Erdei Ferenc 1934-es tanulmánya, *A makói parasztság társadalomrajza* időnként precíz, adatszerű szövegnek tűnik. A *Népesség* című fejezetben megállapította, hogy Makón 1930-ban 35.824 ember élt. „[A] nyanyelvét tekintve Makó népessége színmagyar,” folytatta (Erdei 1980a: 18), ami folyamatos asszimiláció eredményeként állt elő, volt ugyanis „orosz, román és tót” telepítés. Majd, hogy a zsidóságot is bevonhassa a kategorizációjába, Erdei „fajtabeli megoszlásról” írt (Erdei 1980a: 18), ezt követően a foglalkozási, illetve a vallási hovatartozás szerinti megoszlásról. Erdei szerint a vallási identitások gyakran „nemzetiségi, illetve faji együvé tartozást is jelentenek. A görög katolikusok nagyrészt az orosz, román lelepítették utódai, vagy cigányok. Jellemző foglalkozásuk juhvásárlás, juhtenyésztés, szűcs- és bocskor-ipar; a cigányok közt pedig lókereskedés, muzsikálás, tapasztás” (Erdei 1980a: 19).

Tehát a különböző kategóriák összefonódására hozott példák között bukkantak fel – ebben a tanulmányban először és utoljára – azok a cigányok, akik az egyes kategóriák kifejtésekor elfelejtődtek. Makón egyébként 1893-ban 318 roma élt (1%), 1941-ben pedig 345 (Kertesi-Kézdi 1998: 262 és 287).

„Belső-Somogyban nem egy (...) házat láttam, amelyen még kémény sem volt, a közös konyhából a füst az ajtón ömlött ki, s a szobákban több család lakott együtt. Amiről helyes képet csak úgy alkothatunk, ha

meggondoljuk, hogy a (...)k elég szaporák, körükben egy család általában hat-hét, sőt nemritkán még ma is tíz-tizenkét lelket jelent” (Illyés 1993: 6).

Ha nem lenne etikailag aggályos, érdekes vizsgálatot végezhetnénk a fentihez hasonló – a népi szociográfiákban tömegével előforduló – idézetekkel: az alanyok kihagyásával mai olvasóknak kezébe lehetne adni, hogy találják ki, kikről lehet szó. A fenti idézet kapcsán például nagy valószínűséggel a cigányok szót vetnék a felszínre a mai előítéletes panelek, noha Illyés Gyula szövegéből a *cseléd* szót hagytam ki.

Lehet a fent leírt nyomorúságot még fokozni? Lehet hát, s vajon milyen kifejezés használatával? *„Mózesének már házuk volt Szokolyban, amikor még mindig úgy éltek, mint a cigányok”*; vagy, egy bandában *„a férfiak rongyosabbak a cigányoknál”*; vagy: a faluban azok az igazi szegények, *„akikhez a cigány is csak az öngyilkosság határán kopogtat be” (Illyés 1993: 74, 179, 191).*

A *Puszták népe*, az egyik 20. századi magyar alapmű szerzője világosan megfogalmazta azt is: célja nem egyszerűen a puszták világának tanulmányozása és leírása. Illyés tudatosan arra törekedett, hogy ezen, nem csak egyszerűen nyomorban élő, hanem mintegy a nemzetből kirekesztett, a történelemből kifelejtett, még csak tiltakozni sem tudó, elhallgattatott, *a társadalom alá szorított embereknek hangot adjon, megszólaltassa őket.* Nem Illyés kritikájának szánom a megjegyzést, csupán rögzíteném: hasonló törekvéseket például a cigánysággal kapcsolatban Illyés Gyula 1937-ben nem tartott legitimnek. Cigányok (vagy izraeliták, vagy néger) sorsával foglalkozni, miközben a mi magyar szegényeink feneketlen nyomorúságban élnek – Illyés megközelítésében szinte már groteszk vakságnak minősült:

„A kitűnő Királyi Pál 1845-ben áradozva festi, mit hozna a boldog jövő, »ha a’ 175 000 izraelitát, ’s kivált a’ 43 000 cigányt földre telepítenénk, ha mutatnánk neki házhelyet, adnánk kezében ekét?» Lelkesen küzd az előítéletek ellen, mert óriás »státusnyereség lenne... ezen embertömegnek két izmos karjaiban rejülő erőt hazai földművelésünknek megnyerni«. Földmagántulajdont követel számunkra. A cselédeknek nem követel. A kor jámbor vaksága egyenesen megdöbbenő. A divatlapok már a néger sorsát könnyezik, de a pusztaiakat és a zselléreket még mindig nem látják” (Illyés 1993: 62–63).

A puszták – ezt Illyés nem győzte eleget hangsúlyozni – elszigetelt, zárt világ, az innen kikerülő még a környékbeli falvak szegénysorain is hihetetlen beilleszkedési nehézségekkel küszködtek, ha egyáltalán eljutottak idáig. A cigányok pedig *még ehhez a világhoz képest is kívülállóknak számítottak.* A pusztai cselédsorral szemben, fogalmazott Illyés *„a magas országút már idegen világ volt, veszélyes és tilos; hetente egyszer-kétszer cigányok, vásárosok vagy lakodalmások vonultak rajta” (Illyés 1993: 18).*

„Koldusok kivétel nélkül mindennap jöttek, néha többen is” – vezette fel Illyés a témát, hogy a vándorlók időnként helybejöttek. Egy bekezdésen át részletezte a koldusokat, majd egy újabb bekezdésen át a vándorlókat általában, ezt követte a „próféták”, köszörűsök, tyúkászok, vándorfoltozó varga, stb., összesen 16 különböző típus felsorolása. Végül: *„... és a cigányok minden fajtája: teknővájók, dögevők, kártyavető, s olyanok, akik minden cím nélkül egyszerűen csak loptak...” (Illyés 1993: 165).* S még ezt követően is folytatódott a felsorolás.

Nagy Lajos művében, a *Kiskunhalomban* szokatlan módon, dolgozó cigányok bukkantak fel, de olyan kontextusban, mintha terhükre lehetett volna írni, hogy nem teremtek varázslatos módon a helyszínen, amikor szükség lenne rájuk: *„bádognádör, hát az is lyukas, mert drótostótok ma már nem járnak, a cigányok pedig (...) ejnye, éppen most táboroz egy karaván a falu alatt a Duna felé, ott a kis nádas mellett, a nyavaja törje ki őket,*

hogy nem hallani kínálkozásukat az utcáról” (Nagy 1999: 44).

A *Kiskunhalom* egy másik részletének szereplője, Fleischerné sétája során cigányokat pillantott meg. A városi középosztálybeli nő (aki kegyetlenül unja, hogy a településen kell nyaralnia) egzotikus és érdekes társaságnak látja őket, de kísérője, a városban tanuló helybéli kamaszfiú viszont Kiskunhalom szemléletét közvetítette: a cigányokban nincs semmi érdekes. Fleischerné érdeklődése addig tart, amíg ki nem derül: a cigányok például a budik tisztogatásával foglalkoznak (Nagy 1999: 106). A cigányok a könyvben már csak egyszer tértek vissza, Fleischerné álmában, amelyben a falu széléről egyszerre csak az Operába kerül, s a vajda átalakul Luna gróffá (Nagy 1999: 146).

Ha fel is bukkan valamilyen kölcsönhatás lehetősége is cigányok és nem cigányok között, sosem túl pozitív felhangokkal. Veres Péter szerint a magyarság puritán, ékszereket nem kedvelő stílusát „idegenek” fertőzték meg, mint például a cigányság is (Veres 1936: 44); Szabó Zoltán a „*cigányos hatásoktól*” féltette a népköltészetet (Szabó 1937: 161). Ugyanakkor Szabó Zoltán *A tardi helyzetének* egyik felejthetetlen epizódja, amelyben a szerző 37 tizenkétéves gyerekkel íratott dolgozatot, mik szeretnének lenni. Az eredmények tanulságosak: csak 4 akart földműves lenni, a többi gyerek ezt kifejezetten elutasította, miniszterelnök, képviselő vagy hentes akart lenni – mert hitük szerint ezen pozíciókban *nem kellett volna sokat dolgozniuk*. Egy érdekes álom-„foglalkozás”:

„*Én cigány szeretnék lenni, mert akkor nem kéne földműveskedni, csak járni és kóborolni és úgy is csak megélnék, mert adnának a földművesek. Mert jó módúakhoz mennék én. »Adjon már egy kis ennivalót« – mondanám és azelőtt mondanám a Miatyánkot és ha adnának, többször elmennék oda. És csak úgy megélnék, volna egy kis házikóm és a feleségemet mindig küldeném, hogy menjen oszt hozzon egy kis ennivalót, ha nem kapnék, egy kicsit szűkölnék, de az nem sok baj volna. Azért nem akarnék földműves lenni, mert sokat kéne dolgozni» (idézi Szabó 1937: 206).*

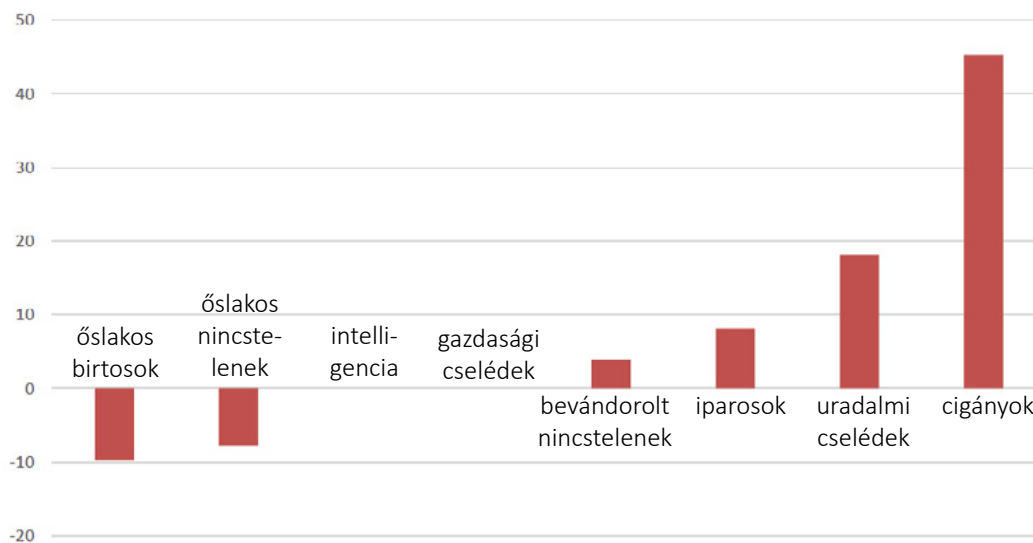
Demográfiai kitekintés I.

A mai cigányellenes előítéletek egyik fontos eleme, hogy a cigányok – sanda szándékokból vagy egyszerűen nemtörődömségből – „*túl sok*” gyereket szülnék, s ezzel „*túlszaporodják*” a nem roma magyarokat. Erre a toposzra a későbbiekben visszatérek még (→ 207–209), most csak annyit jegyezzünk meg: a két világháború közötti közéleti diskurzusok fontos témája volt a „*demográfiai pánik*”, de sosem a cigányok, mint inkább a németek és más nemzetiségiek szaporodásától (és az etnikai magyarok fogyásától) tartottak. Kovács Imre könyvében (*A néma forradalom*) egy negyvenoldalas fejezet foglalkozott az egyke-jelenséggel, főleg két tájegységre, a Baranya megyei Ormánságra és a Tolna megyei Sárközre összpontosítva.

Kovács Imre, jó megfigyelőként, az egykére nem etnikai vagy „faji”, hanem szociológiai-társadalomtörténeti magyarázatot keresett. Az egyke egyik fő fészkének számító Ormánságban, hangsúlyozta, a jobbágyság korában bőséges szaporulat volt, s ez csak akkor változott, amikor szemponttá vált a kicsiny, de minden áron megtartani kívánt föld:

„*Gyerekekben nem is volt hiány a múlt század elején. A legtöbb családnál négy-öt, sokszor tíz-tizenkét gyerek található. (...) Az egykezésre való áttérés a 48-s jobbágyfelszabadítás, illetve birtokmegváltás után következett be. (...) Az ormánsági anyakönyvekben 1860 körül, amikor rendeződött a birtokmegváltással kapcsolatos elkülönözés, gyakran szerepel az a bejegyzés, hogy az újszülött megfulladt a dunyhától, vánkostól” (Kovács 1989: 69–70).*

4.2. ábra. Természetes szaporulat ezer lakosra Sárréten, „társadalmi osztályok” szerint, 1926–1935

Adatok forrása: Kovács 1989 [1937], 89. o.

Majd kialakultak a megfelelő születésszabályozási technikák. „És ezt olyan eredményesen csinálják, hogy egy fél évszázad alatt 50–70%-kal csökkent a születések száma” (Kovács 1989: 71). Ezt követően Kovács Imre áttért a sárközi egyke ismertetésére. Itt már statisztikákat is közölt, mindenekelőtt annak bizonyítására: az egyke a helyi viszonyokból sarjadt ki, amelyet a birtok elaprózódástól való féltése ösztönzött. Ezt bizonyítja, hogy az őshonosok körében alacsonyabb természetes szaporulat, mint a bevándoroltak között, a birtokosok és az intelligencia körében alacsonyabb, mint a nincsteleneknél, s a legmagasabb a gyerekszám azoknál, akiknél még a lehetősége sem merült fel annak soha, hogy földjük legyen (4.2. ábra).

Elméletileg inkonzisztens, de jellegzetes módon Kovács a „társadalmi osztályok” között sorolja fel a cigányságot is (amelyet könyvében ekkor említett először). „A többi társadalmi osztály, az uradalmi cselédek és a cigányok kivételével, jelentéktelenül szaporodik. (...) Feltűnő a cigányok magas születési ezreléke. (...) ...az őslakosság egykézik, legyen az birtokos vagy nincstelen. (...) A bevándorlók más világ törvényeit hozzák magukkal, de lassan kénytelenek alkalmazkodni, és ezért tapasztalható most már náluk is csökkenő szaporodási tendencia.

Az uradalmi cselédek és cigányok ezen vidéken külön világot alkotnak; rájuk nem vonatkoznak a magyar társadalmak törvényei. A cigányt nem lehet kényszeríteni a születésszabályozásra, mert a szaporodás éltető eleme neki” (Kovács 1989: 89–90).

A cigányság „túlzott” szaporulatában tehát Kovács Imre nem látott a magyarságra nézve fenyegető jelenséget. Mások – mint a következő oldalakon erre is rátérek – annál inkább.

A cigányok és a „népegészségügy”

Sajátos forráscsoportot jelentenek a két világháború közötti cigányokkal kapcsolatos irodalomban a *Népegészségügy* című folyóiratban megjelent cikkek. Bár a cikkek zöme pároldalas publicisztának minősül, szerzői érezhetően egy súlyos ösztársadalmi probléma komoly tanulmányozásaként és megoldási kísérleteként kezelték saját és egymás cikkeiket. Ebben a törekvésükben – a retorikai elemeken túl – segítségükre lehetett még két tényező is. Az egyik a megjelentetés helye: a *Népegészségügy* kezdetben a magyar királyi Népjóléti és Munka-

ügyi Minisztérium, majd – 1932 után – a Belügyminisztérium lapja volt. A közegészségügyi igazgatás hivatalos közlönyeként terjedelme jó részét a közegészségügyre vonatkozó rendeletek, törvények, közlemények tették ki. S bár a cikkek, tanulmányok, könyvismertetések az ún. nem hivatalos részben szerepeltek, nyilvánvalóan átsugárzott rájuk is valamennyi az államigazgatás, a hivatalos álláspont aurájából.

A másik fontos tényező a szerzők státusza volt: az itt említett, 1925 és 1944 között megjelent cikkeket jegyző 17 szerző között 5 kör-, községi- vagy városi orvos, 7 m. kir. (magyar királyi) tisztiorvos, 1–1 m. kir. tisztifőorvos, egyetemi magántanár, laboratóriumi asszisztensnő, m. kir. közegészségügyi főfelügyelő és tanársegéd volt.

Az 1920–1930-as évek *Népegészségügyében* csak elvétve jelentek meg cigányokkal foglalkozó cikkek. Az egyik ilyen – egyúttal a kevés kutatási beszámoló egyike – Gärtner István 1932-es tanulmánya. Szerzője tanársegéd, nevéhez lábjegyzetben illesztették a következő megjegyzést: „A Debreczeni M[agyar] kir[ályi] Tisza István Tudományegyetem Közegészségtani Intézetének közleménye.” A szigorúan szaktudományos nyelvet használó kutatási beszámoló – „Serologiai vizsgálatok vándorcigányokon. (Agglutinatio, Wassermann reactio és vércsoport meghatározások)” – első bekezdésében szükségesnek tartotta megismertetni az olvasókat a cigányok rövid történetével: Indiából származnak, az 1300–1400-as években jelentek meg Magyarországon, ahol „az elmúlt 500–600 év alatt is megőrizték nagyjában eredeti faji tulajdonságaikat és szokásaikat...”; elkülönülten élnek a többségi lakosságtól, „belső kasztrendszer” jellemzi őket, valamint primitív és nem higiénikus életmód – ennek következtében gyakoriak körükben a járványok (Gärtner 1932: 269).

A vizsgálat kérdése az volt, hogy kimutathatóak-e „a cigányok” vérében olyan sajátosságok, amelyek korábbi – akár több generációval korábbi – nagy járványok maradványaiként, nyomaiként értelmezhetőek, akár „subjective egészséges cigányok” vérében is. E sorok – orvostudományi szempontból laikus – szerzője számára nem volt egyértelmű: a vizsgálat által keresett sajátosságok csakis és kizárólag a korábbi járványos fertőzések maradványaiként foghatóak-e fel, vagy éppen azért interpretálta ezeket a sajátosságokat a kutató ilyen maradványokként, mert a cigányok körében – akik „köztudottan” járványoknak fokozottan kitett népesség – magas értékeket talált. A mintavétel elvei és a vizsgálat elvégzésének körülményei mindenesetre társadalomtudományi szempontból is tanulságosak:

„Vizsgálataink Bihar vármegyének öt járására terjedtek ki s 1046 cigányra vonatkoznak. Muzsikus és már rendesebb, állandóbb foglalkozású cigányokat, s kik mintegy átmenetet képeznek a vándorcigányok és a falu lakossága között, nem vettünk vizsgálat alá. A vérvételeket a járási tisztiorvos és községi orvos urak voltak szívesek elvégezni, sokszor a csendőri karhatalom igénybevételével, a kiknek e helyen is hálás köszönetünket fejezzük ki” (Gärtner 1932: 270).

A kutatás eredményei Gärtner szerint alátámasztották az előfeltevéseket: igen nagy arányban találtak olyan agglutinációkat, amelyek hajdani fertőzések maradványai lehetnek. S bár a szerző nem fűzött explicit megjegyzéseket a „horribilisen magas” értékekhez, mégis egyértelműnek tűnhetett: a cigányok alacsonyrendű életmódjának egy orvos-biológiai „bizonyítékát” tárták itt a nyilvánosság elé.

1926 és 1931 között, majd 1933 és 1938 között a *Népegészségügy* hat-hat évfolyamában egyetlen egy, kifejezetten a cigányokkal foglalkozó írás sem jelent meg, ugyanakkor az 1939 és 1944 közötti, ugyancsak hat évfolyamban összesen 16 cikk foglalkozott a romákkal. Bár ez a folyóirat összes cikkeinek még mindig csak

csekély hányadát tette ki, mégis, az érdeklődés egyértelmű növekedését jelezte. A szerzők gyakran hivatkoztak egymás, esetleg saját maguk korábbi cikkeire, illetve Endre László vagy mások idevágó írásaira – ez a cikkegyüttes tehát egyfajta vitának is tekinthető.

A *Népegészségügy*-vita cikkeiben gyakran – ráadásul, az évek haladtával mind gyakrabban – bukkantak fel bizonyos hasonló elemek:

- 1.) a cigányság veszélyt jelent a magyarságra (értsd: nem cigányokra) nézve;
- 2.) az asszimilációt erőltető stratégia nem elégséges és/vagy nem hatékony, sőt, igen gyakran nem hogy előnyös, hanem egyenesen veszélyes a magyarságra nézve;
- 3.) a cigányság sokba kerül az országnak, miközben alig hoz valamilyen társadalmi hasznot;
- 4.) a „cigánykérdés” radikális, országos szintű megoldására van szükség.

Kicsit részletesebben:

1.) A cigányság jelentette „veszély” motívuma a *Népegészségügy*-vita úgyszólván valamennyi cikkében megjelent. A szerzők különös hangsúlyt fektettek a közegészségügyi veszélyre, de ezt gyakran cizellálták a közbiztonsági, az erkölcsi, a fajvédelmi veszély emlegetésével. A cigányság – ebben a vitában már gyakran felemlegetett túlzott szaporulata – csak fokozta a veszélyt.

Olay Andor (*Cigányprobléma a salgótarjáni járásban*, 1939) statisztikai adatokkal támasztotta alá a „régóta ismert tény” miszerint a cigányok gyorsabban szaporodnak, mint a magyarok. Adatainak bontása érdekes összefüggéseket mutatott: az egy évnél fiatalabb gyerekek halálozási mutatói – amelyet gyakran kezeltek és kezelnek a civilizáltságot tükröző fontos mutatóként – érdemben alig különböztek a cigány és nem cigány lakosság körében; az 1 és 7 év közöttiek körében a cigányok halálozási mutatói rosszabbak, a 7 éven felüliek körében viszont jobbak voltak, mint a nem cigányoké (Olay 1939: 336). A nem cigány népesség jelentős részére is jellemző nyomor képe villant ki tehát az adatok mögül.

Olay számára azonban nem a társadalmi tényezők jelentették a magyarázatot a magas szaporulatra, hanem az életmód és a „faji tényezők” együtteseként előállt hozzáállás: „a cigányság jórésze (...) tétlenül éli le életét. Ennek a faji jelleggé vált henyélésnek és munkakerülésnek talaján bujaságuk igen nagy mértékben nő ki. Faji karakterük, korai nemi érettségük, összeczártságuk a szűk kis viskóban, – mind olyan tényezők, melyek úgyszólván valamennyi életmegnyilvánulásukat szexuális síkra állítják be. (...) általában egész életükben annyit nyomorognak és nélkülöznek, hogy érthető, ha legkönnyebben elérhető, úgyszólván egyetlen örömük és életcéljük a nemi ösztönélet marad” (Olay 1939: 337).

Hasonló, némileg önellentmondásos népesedési statisztikákat közölt Vida József is (*Adatok a szécsényi járás cigányairól*, 1941). A szécsényi tisztiorvos is embertelen sorsban nyomorgó cigányokat látott, miközben el kellett számolnia azzal is: a nem cigányok körében majdnem kétszer akkora volt a halvaszületések aránya, s több mint háromszor akkora a vetélések aránya, mint a járás romái körében. „E számok mögött szomorú árnyékban húzódik meg a nem-cigányoknak bányavidékünkön végrehajtott titkos abortusa, míg a cigányok közt ilyen nincs” – vetette oda a magyarázatot (Vida 1941: 561). Ennek ellenére, fel sem merült, hogy a körzetében élő nem cigány szegényekkel kapcsolatban bármiféle ahhoz hasonló radikális politikai fellépést, intézkedést javasoljon, mint amilyeneket a cigányokkal kapcsolatban sürgetett.

4.12. kép. Gyermekravatalt körülvevő gyászoló csoport. Sarkad vidéke, 1929.

2.) Heiczinger János 1939-es cikkében még az asszimilációt szorgalmazta, bár elismerte: ez a stratégia egészen másképp alkalmazható a letelepült, magyarul beszélő, gyerekeit iskolába járató muzsikus cigányokkal, mint a másik két típussal, az általa üstfoltozónak, illetve teknővájónak nevezett cigányokkal kapcsolatban. Mégis, egyértelműen leszögezte: *„Bizonyára akadnak olyan vélemények, melyek a cigánykérdésnek az általam feltételezett – hogy úgy mondjam – biológiai elintéződését vérrontó bűnnek minősítik. Mivel azonban a falvainkat megszállt cigányság kérdése okvetlenül megoldásra vár, a cigány Palesztina felállítása nem valószínű, a sterilizációs megoldás sem képzelhető el, csak az általam ajánlott látom járható útnak”* (Heiczinger 1939: 903).

1942-es cikkében (*A cigánykérdés egy falu történetében*) Heiczinger továbbra is azt vallotta, hogy a cigánykérdés nem nemzetiségi, de még csak nem is faji kérdés, mivel a cigányok – szemben például a zsidókkal – árják. A probléma, állította, a cigányok életemódjában áll, de az utolsó időszakban megindult egy-két örvendetes életmód- és foglalkozásváltási kísérlet, Heiczinger látott már cigány földművest, szabót, borbélyt, stb. is. *„Ezt a polgárisodási folyamatot lehetne intézményesen irányítani és gyorsítani. Így sikerülne egy emberöltő alatt a cigányság nagy részének társadalmi beolvadása, mit magától követne a befogadottnak a befogadó társadalmi csoportba való biológiai beolvadása is néhány nemzedék alatt. Ezzel végleg megszűnne a cigánykérdés”* (Heiczinger 1942: 945).

Heiczinger, mintha felismerte volna, hogy a vitában kisebbségbe szorult, s igyekezett „korszerűbb” hangot megütni az általa is beolvadhatatlannak ítélt résszel szemben, amelynek problémája *„a munkatáborból a magtalanításig terjedhető eszközökkel”* (Heiczinger 1942: 945) lenne megoldható (utóbbit 1939-ben elképzelhetetlennek minősítette.)

Heiczinger tehát mintegy személyében példázta, hogyan váltak a vitában elhangzott javaslatok mind radikálisabbakká. A vita 1939-ben megjelent cikkei egyaránt újabb cigányösszeírást, adatok gyűjtését szorgalmazták (Demtsa 1939, Heiczinger 1939, Olay 1939), a további cigánykutatásokat sürgető hangok azonban gyorsan elhalkultak. Az 1942-ben megjelent 5 vitacikk (Borsy 1942, Heiczinger 1942, Okályi 1942, Nagy 1942, Székely 1942) egyik közös motívuma már abban állt: valamennyi szerző elfogadhatónak vagy támogathatónak tartotta a cigányság egészének vagy egy részének kényszersterilizálását.

A vita résztvevői közül – Heiczingeren kívül – Vida József csak nagyon korlátozott terjedelemben tudta elképzelni a beolvadást (1941: 562), rajta kívül pedig – differenciáltan – Péter Pál Ottokár (*A cigánykérdésről*, 1944) – tartotta még az asszimilációt hasznosnak, illetve megengedhetőnek. Utóbbi szerző a vitában szinte egyedülálló mértékben rokonszenvező hangot ütött meg a cigányokkal kapcsolatban – nem tudni, hogy a szentesi orvos személyiségéből fakadt ez a hangnem vagy a környezet radikális változásának előérzetéből (városa már a cikk megjelenésének évében szovjet kézre került).

Péter mindenesetre – az elmaradhatatlan indiai eredet-történet után – négy csoportba osztotta a cigányokat. A „vándor cigányról” csak a legmélyebb megvetés hangján írt ő is: vad, primitív, bűnöző típus. Ezzel szemben a „tapasztó cigány” egyfajta rongyos bohém, akit „kellő szigorral, de egyben jóindulattal kell kezelni.” A „kulturálódó, iparosodó cigányoknak” Péter szerint „az a vágyuk, hogy ne nézzék őket cigánynak és véleményem szerint ez a vágyuk teljesülni fog. Derék, hasznos jó magyar emberek lesznek belőlük.” S végül, a hierarchia csúcán állnának a „kávéházi zenész és kulturált cigányok.” Ők például taníttatták gyermekeiket, akikről Péter – a legnagyobb bókna szánva – azt írta: „Ismerek már kereskedőt, hivatalnokot, ügyvédet, orvost közülük, akik tiszteletreméltó uriemberek, akikről nem tudjuk, fölösleges is tudni, hogy cigány eredetűek” (Péter 1944: 385–386). A négy típus Péter szerint egyfajta fejlődési sor alkotott, amelyen a cigányok végigmehetnek természetes evolúcióval, vagy intézményesen segítve. Mindenesetre, szögezte le a szerző, az első csoportot kivéve érdemes velük foglalkozni!

Ugyanakkor jellemző módon, még az utóbbi szerző is – bár, szokatlan módon, más radikális javaslata nem volt – eltiltotta volna a magyarok cigányok közé települését, mivel ilyen esetekben az előbbiek süllyednek le az utóbbiak szintjére (Péter 1944: 387). S ezzel egy gyakori motívumot ismételt meg: az asszimilációtól ugyanis a Népegészségügy-vita számos résztvevője nem annyira a cigányság felolvadását remélte, mint inkább egyes nem cigány rétegek elcigányosodását vizionálta (például Mészáros 1941: 563, Farkas 1943: 538–539, Szentkirályi–Árvayné 1941)

3.) Gyakran emlegettek a szerzők befektetés–haszon kalkulációkat is. A cigányság ebben a szemléletben egyszerűen sokba került az országnak, miközben alig hozott valamit hasznot, lásd pl. Mészáros Elek doktor *Az alföldi cigányok értéke egészségügyi és nemzeti szempontból* című írásában (1941: 562), vagy Nagy Péter (*Még egyszer a cigányokról*, 1942: 1157)

A Népegészségügy-vitában egyetlen, szigorúan vett kutatási beszámoló jelent meg: Szentkirályi Zsigmond egyetemi tanár és Árvayné Szentkirályi Irma laboratóriumi asszisztensné írása, *A kassai cigányok veneriás fertőzöttsége* címmel, 1941-ben. Kassa cigánytábornak nevezett városrészében 926 főn végeztek szerológiai vizsgálatot, s megállapították, hogy a vizsgált személyek 27,29%-a vérbajban szenvedett.¹² A tudós kutatók teljesen nyíltan tárgyalták a cigányok iránti megvetésüket.¹³

12 Ezek jó része gyerek, ami nem is csoda, a cigányok életvitele mellett – állították a szerzők. Váltakoztak az idők: Dr. Doros Gábor egyetemi tanárságát a Népegészségügy egy másfél évtizeddel korábbi számában egy cikket jelentetett meg *A gyermekkor veneriás betegségeinek megelőzésére és leküzdésére vonatkozó népegészségügyi feladataink* címmel. A megdöbbentő adatokkal alátámasztott szövegben a szerző egyszer sem írta le a cigány szót. Annál többet foglalkozott a rossz „socialis viszonyokkal”, például hogy Budapesten a lakások mintegy fele egyszobás volt, s ezekben átlag hozzávetőleg 4 személy lakott (Doros 1927: 782).

13 Az „emberhez nem méltó életkörülmények” között tengődő cigányok háztartásait „családnak csak bizonyos fenntartásokkal minősíthető közösség[eknek]” látta, a cigány-nem cigány házasságból „korcsok” születtek, stb. (Szentkirályi–Árvayné 1941: 1067)

S bár Szentkirályi tanár úr és munkatársa –, akik pedig a hipokratészi eskü letételekor nyilván nem morogták el azt is, hogy „kivéve a cigányokat” – tanulmányuk elején mintegy mentegetőztek: „A vizsgálatunk nem öncélú, hanem a nem cigányfajú lakosság védelmét akarjuk vele szolgálni [kiemelés az eredetiben – D. Cs.]” (Szentkirályi–Árvaayné 1941, 1066). A tudományos beszámoló záró bekezdéseiben a szerzők hamar eljutottak a lues (szifilisz) kezeléséről a koncentrációs táborok felállításáig, a cigánymentes Kassa lelkesítő perspektívájáig (Szentkirályi–Árvaayné 1941, 1077).

4.) Gyakoriakká váltak a cigányság kiiktatására célzó biológiai metaforák: a cigányság egyfajta parazita vagy rákos daganat, amelyet ki kell metszeni a beteg szervezetből (Székely 1942, Okályi 1942). „A »Népegészségügyben« ajánlott megoldások egyikét sem tartom elég radikálisnak ahhoz, hogy a kérdést tényleg megoldhassák. Mindenekelőtt legyünk tisztában azzal, hogy a cigánykérdést radikálisan, de egyúttal humánus [kiemelések az eredetiben – D. Cs.] módon megoldani nem lehet” – hangzik egy jellegzetes megfogalmazás (Borsy 1942: 1153). Pedig a megoldási javaslatok többsége éppen hogy radikálisnak tartotta magát.

A vitában megjelenő viszonylag mérsékelt megközelítéseket sem a durva megoldások elvi kritikája vagy elvetése jellemezte, hanem a differenciálás: megfogalmazóik szerint a „rendes” (általában: muzsikus) cigányokra nem, csak „javíthatatlan” kóborcigányra alkalmazandók a kegyetlen módszerek. De a radikális és mérsékelt megközelítések közötti halvány határvonalat elhomályosította, hogy a cigányok hasonló differenciálása nem egyszer megjelent az egyébként radikális javaslatokban is.

Kormos Árpád tisztiorvos 1943-as cikkében például egyetlen, problémátlan mondatot szánt a háború utáni kitelepítés szükségességére; addig is valamennyi cigányt munkatáborba kell zárni; valamint, az elkülönítés ellenére is ki kell mondani a nemi érintkezés tilalmát a nem cigányokkal; a cigányságot pedig fajként kell számontartani. Kivételem nélkül, minden cigányt sújtának ezek az intézkedések? „Tulajdonképpen ez volna a helyes” – állapította meg a doktor (Kormos 1943: 95). De maga is elismerte, hogy nem konzekvens: mintegy 18–20 ezresre becsült cigányzenészekkel szemben méltányosabb elbánást javasolt.

Igaz, gyorsan elhárította magától az esetleges „vádát”, hogy ezt humanizmusból tenné: „Ezt a kivételezést nem a cigányság, hanem a magyarság érdekében javaslom. A zenész cigányok évszázadok óta népdalaink majdnem kizárólagos, vetélytárs nélküli művelői, teljes kiiktatásuk – utánpótlás hiányában – népdalaink terjesztésében nagy hézagot okozna, ez pedig nemcsak kulturális, hanem nemzeti szempontból is kárt jelentene” (Kormos 1943: 96).

A náci Németország hatóságai még a nyilvánosság elől elzárt hivatalos iratok is bizonyos kódszavakat használtak a holokauszt megnevezésére: a „zsidókérdés végleges megoldásáról” beszéltek, a megsemmisítő táborba deportálást „keletre telepítésként” emlegetve, stb. Hátborzongató, s valószínűleg több, mint véletlen egybeesés (→ 111–119), hogy az ugyanebben az időben kibontakozó Népegészségügy-vitában is egyesek „a cigánykérdés végleges megoldását” sürgették (dr. Székely már idézett 1942-es cikkének már a címében), vagy, hogy a korábban elképzelhetetlen „keletre telepítés” egyszerre megvalósítható lehetőségként bukkant fel.¹⁴

¹⁴ A mai napig tartja magát az vélekedés, miszerint a magyar közvélemény csak 1945 után tudta meg, mit is jelentett a „végső megoldás”. Ezzel szemben lásd Ungváry 2004, idézve → 113.

Borsy Lajos már idézett 1942-es írásában, amely, háromoldalas terjedelme ellenére kitért az indiai eredetre, Zsigmond király cigányoknak adott állítólagos menlevelére is, vitatkozott Heiczinger asszimilációs felfogásával, kifejezte kételyeit a kényszernevelés hatékonyságáról, majd így folytatta: „Több oldalról felvetették a cigányság kitelepítésének eszméjét, de szinte félve, hogy ilyen drastikus módszer propagálása miatt megrovásban lesz részük, vagy pedig eleve lehetetlennek véelve annak kivételét. (...)”

Bizonyosnak látszik, hogy semmiféle állam sem fogadna szívesen ilyen bevándorlókat, de remélhetőleg rövidesen olyan alkalom nyílik a kivándoroltatásukra, amilyen századok alatt nem ismétlődik meg. A tengelyhatalmak győzelme esetén [a cikk a Népegészségügy 1942. szeptember 15-i számában jelent meg, tehát még a sztálingrádi fordulat előtt íródott – DCs] – a nagy európai újjárendezés kapcsán – valószínűleg alkalom lenne rá, hogy fölös számú cigányainkat Oroszország távolabbi területeire kitelepítsük. Alighanem a németeknek is ilyenféle terveik lehetnek (...) a nemzetközi megoldás pedig aligha lehet más, mint Európából való kitelepítésük” (Borsy 1942: 1155–1156).

Ha a kitelepítés nem járható út, akkor a „végleges megoldást” itthon kell elintézni – zárta fejtegetéseit Borsy, de ebben nem volt eredeti: a vita 16 cikkéből 5-ben jelent meg, hogy a szerző támogatja a cigányság egészének vagy egy részének (kényszer)sterilizálását, 12-ben (75%) pedig a cigányság egészének vagy egy részének koncentrációs táborba zárását javasolták. A többiek legfeljebb nem célozhattak ennyire egyértelműen a kiirtás lehetőségére.

A ROMA HOLOKAUSZT

A népirtás ideológiája és politikája

A holokauszt története korunk egyik legfontosabb szekularizált narratívája gonoszról, szenvedésről, bűnről és elégtételről – vagy sokszor inkább az elégtétel fájdalmas hiányáról. S bár a holokauszt *valóban megtörtént*, alapvető vonásaiban úgy, ahogy az a narratívában áll (ez cseppet sem triviális állítás, hiszen számos megalapozatlan, téves vagy akár hazug holokauszttagadó történet is tenyészik),¹⁵ *feszültségek mégis adódhatnak* a narratíva és a történettudomány nézőpontjai vagy igényei között. Elég a közismert kivételesség-vitára gondolni, amelyben az érvek és indulatok akörül csapnak össze, hogy a történelem egyedülálló eseménye volt-e az a gyilkosságsorozat, amelynek során a náci megpróbálták kiirtani a zsidóságot, vagy a történelem, főleg a közelmúlt számos népirtásának egyike?

Ma már a történészek többsége elfogadja, hogy beszélhetünk a roma holokauszt (Porrajmos,¹⁶ Pharrajimos vagy Roma Samudaripen) fogalmáról – még akkor is, ha ez előkészítésében, lebonyolításában, jellegében sokban különbözött is a zsidó holokauszttól. A két eseményt azonban közös keretbe foglalja az elkövetők szemé-

15 E sorok írója nemrég kénytelen volt elmélyedni a roma holokauszttal foglalkozó internetes fórumokban, topikokban, blogokban.

Tapasztalata szerint, akik leginkább sérelmesnek tartották a holokauszt fogalmának emlegetését, azok sugallták vagy írták le a legnyíltabban, hogy el tudnának képzelni ilyen tömeggyilkosságot. Bár lehetnek a tagadók között szimplán tudatlan emberek is, a holokauszt-tagadás jelensége *alapvetően nem ismeretek hiányáról szól* – hanem mások megbántásának tudatos és rosszindulatú szándékáról.

16 Az elsőként Ian Hancock, majd számos közszereplő által használt fogalmat végül 2000-ben, a Roma Sajtóközpont által kiadott interjúkötete (Bernáth 2000) kapcsán kritizálta több roma értelmiségi. Bár e sorok szerzője teljesen egyetért Bernáth Gáborral abban, hogy kritika nem volt túlságosan meggyőző (Porrajmos-vita 2000), megértését fejezi ki, hogy ezután a kifejezés elhagyása mellett döntött. Egy diskurzus-történeti megközelítésből azonban a ma már mellőzött kifejezések sem maradhatnak ki.

lye és indítéka. Érzelmileg érthető módon sokan, főleg romák úgy vélik: a holokauszt a cigányok sokévszázados üldöztetésének betetőzése, logikus folytatása. Bár nem előzmények nélküli, hogy a nácik pont az áldozatokká vált csoportokat üldözték a leginkább, a holokauszt releváns történelmi kontextusát mégis az 1918 és 1945 közötti Európában találjuk meg. A kiindulópont a náci ideológia, amely hierarchiát állított fel az emberi csoportok között, s ezen hierarchia alján szereplő csoportoknak a kiirtást szánta vagy legalábbis ezt implikálta. A második világháború pedig lehetőséget nyújtott a nácik számára, hogy kivitelezzék a népiirtás politikájának tervét/implikációját, ez pedig láncreakciószerűen további tömeggyilkosságokhoz vezetett Közép- és Kelet-Európában, amelyeket ott *legnagyobb részt* a nácik szövetségesei követték el.

Bár Hitler számtalan megnyilvánulását jegyezték fel, amelyekből kitűnik, milyen sok népet és csoportot tüntetett ki gyűlöletével (többek között a magyarokat is), a cigányokat nem emlegette. Két minisztere, Otto Thierack igazságügy- és Joseph Göbbels propagandaügyi miniszter, egy megbeszélésükről (Berlin, 1942. szeptember 14.) készített bizalmas feljegyzése szerint, míg más csoportoknál valamilyen szempont alapján mindig szűkítették volna a kiirtásra ítélték körét, addig két csoport esetében a feltétel nélküli megsemmisítés politikáját helyeselték. E két csoport a zsidók és a cigányok voltak.¹⁷

A náci „*fajelmélet*” ambivalens volt a cigányokkal kapcsolatban: a romani nyelv ugyanis letagadhatatlanul indoeurópai, tehát „árja”¹⁸ volt. Ha nemzetiszocialista teoretikusok foglalkoztak egyáltalán a cigányokkal, akkor gyakran állították, hogy a mai európai cigányság – eredete ellenére – már egy „elfajzott” keveréknéppé vált (Kenrick–Grattan 2001: 17); a „tisztá vérű” cigányokat meg lehet tűrni, állították, de csak őket. Heinrich Himmler, akit a náci vezérkarból talán leginkább foglalkoztatott az „*elmélet*”, hírhedt 1938. évi körlevelében kihangsúlyozza, hogy a „*cigánykérdést... faji természetű kérdésnek tekinti*” – azonban az ezt követő rendelkezései már olyan egyénekre is vonatkoznak, akik „*megjelenésük, kinézetük, szokásaik vagy természetük alapján cigánynak vagy részben cigánynak tűnnek*” (Milton 1998: 393). Himmler tehát sutba dobja a saját ideológiai rögeszméit, méghozzá konzekvensen, mert a körlevél egy későbbi pontján alkalmazott tipológia alapján egyformán kell kezelni „*a cigányokat, a fél-cigányokat, és a cigány módon élő személyeket*” (uott).

17 A nürnbergi per PS-682 dokumentuma, NA Washington, RG 238, box 89, Lewy 2000: 168.

18 Elég gyakori a két kategória azonosítása, ami például a magyar rasszisták számára kínos dilemmát okozott, mivel a magyar egyértelműen nem indoeurópai nyelv.

Perry Broad, az SS egyik auschwitzi tisztjének vallomása

„Ki kellett volna hagyni [az Auschwitzba deportálásból] azokat a cigányokat és cigánykeverékeket, akiknek állandó lakóhelyük volt, szociálisan beilleszkedtek és állandó munkaviszonyban álltak. Ez a kikötés [azonban] csak papíron létezett, és sehol nem vették figyelembe. Mivel éppen ezeket a cigányokat lehetett a legkönnyebben kézre keríteni, ők adták a táborlakók legnagyobb százalékát. (...) [Mindenki] tudta [kiemelés tőlem – DCs], hogy a (...) [Führernek] az a kívánsága, hogy a cigányok, amennyire csak el lehet őket érni, eltűnjenek a föld színéről.

Mindenki tudta, hogy a kivételeket tartalmazó záradékok csak papírdekorációt jelentenek a kiirtási rendeleten, és enyhe elbírálás révén nagyon könnyen kegyvesztetté válhat az ember” (idézi Fings – Heuss – Sparing 2001: 88 és 97).

1941-ben a megszállt szovjet területeken a német kivégzőosztagok, az *Einsatzgruppen* több mint egymillió embert lőttek tömegsírokba – a precízen megküldött jelentésekben újra meg újra megemlítik a cigányokat is, de sohasem magukban: zsidókkal, partizánokkal, kommunistákkal stb. együtt ölték meg őket. A források szerint a fronton megforduló többszáz ezer magyar katona jelentős része *végignézte* az ilyen kivégzéseket, jelentéseket és leveleket *írtak* róla, a tiltások ellenére *fényképeket készítettek*, és így tovább (arról nem is beszélve, hogy időnként részt is vettek tömeges kivégzésekben) (Ungváry 2004: 106-114). Végtelenül naivnak kell lenni a feltételezéshez, hogy valamennyi katona hallgatott az élményeiről, s egyetlen hátszág-beli rokon, barát, ismerős nem szerzett ezekről tudomást.

4. 13a. kép. „Keleti területek”, 1941 vagy 1942.

„Valószínűleg alkalom lenne rá...”¹⁹

Részlet az Einsatzgruppék 150. számú műveleti és helyzetjelentéséből, 1942. január 2.:

„Az Einsatzgruppe D jelenti (...)

Szimferopol, Jevpatoria, Alusta, Kraszubaszar, Kercs és Feodoszia, valamint a Krím-félsziget más nyugati kerületei zsidómentesekké váltak. 1941 november 16-ától december 15-ig 17.645 zsidót, 2.504 krimcsákot [zsidó vallású, török nyelvű helyi népcsoport], 824 cigányt, 212 kommunistát és partizánt lőttek agyon.

Összesen 75.881 személyt végeztek ki [a legutolsó jelentés óta].²⁰

4. 13a. kép. „Keleti területek”, 1941 vagy 1942.

Bozóky Géza százados visszaemlékezései a szovjet területekről, 1941–42:

„[Egy idősebb tiszt] elmesélte az ukrajnai zsidók kiirtásának történetét (...) Megdöbbenően hallgattam, alig akartam elhinni. A németek (...) összegyűjtötték egy-egy nagyobb helységbe a környék valamennyi zsidó lakosát. Kis gyerekektől öregekig. Aztán a mezitelenre vetkőztetett embereket egyenként tarkón lőtték, hogy egyenesen bebukjanak az árokba. Felsőbb parancs volt, hogy magyar katonáknak nézőként sem szabad jelen lenni ezeken a kivégzéseken. De hát voltak kíváncsiak. Voltak, akik fényképeztek is. (...) A következő hónapok alatt minden nagyobb helység, város határában láttam a hosszú töltéseket [a tömegsírok felett]. Kijev alatt például nem tudom hány sorban 100 méternél hosszabbat is” (idézi Ungváry 2004: 108).

„[Az egyik dokumentum, 1942. augusztus 28-ára keltezve] egy egész cigány család kivégzéséről szólt, akiket »partizánokként« likvidáltak. A kivégzést irányító német csendőrtiszt jelentése szerint három felnőttest és öt gyermeket végeztek ki. A legfiatalabb cigány »partizán« két hónapos volt” (Purcsi 2004a: 182).

19 *„Valószínűleg alkalom lenne rá, hogy fölös számú cigányainkat Oroszország távolabbi területeire kitelepítsük. Alighanem a németeknek is ilyenféle terveik lehetnek...” Borsy 1942: 1155–1156 (Népegészségügy).*

20 <http://www.einsatzgruppenarchives.com/osr150.html>

Az első kiadás egyik legszerencsétlenebb megfogalmazásával *félvállról kezelt tömeggyilkosságról* írtam. Semmiképp sem a tragédia lekicsinylésének szándékával, sőt. A náci mitikus ellenségképet fabrikáltak „a zsidókból”, de Magyarországon is nyomasztóan nagy támogatottsága volt a népirtáshoz vezető „zsidópolitikának” (Ungváry 2012).²¹ A cigányság ugyanakkor, bár majd’ minden közép- és kelet-európai országban szerepelt a szélsőjobb erők virtuális halállistáin, így Magyarországon is, sehol sem az első helyen. Méltatlannak tartom azonban, ha ebből a megállapításból bárki azt a következtetést vonná le, hogy alábecsülöm vagy leminősítem a cigányság szenvedéseit.²²

A magyar holokauszt legfontosabb fejleményei 1944-ben történtek. A zsidóság tömeges deportálását 1944 tavaszán kezdték meg a magyar államapparátus, amely már a háborús idők megkövetelte hatékonysággal működött, de még érintetlenül a pusztításoktól (a szövetséges bombázások is csak ekkor kezdődtek meg). A helyi tisztviselőktől a csendőrökön át a vasutasokig mintegy 200 ezer ember tevékenységének összehangolásával, együttműködve a holokauszt európai szintű fő irányítójával, Eichmannal – nem véletlenül kapott a magyar holokauszt olyan kiemelt hangsúlyt utóbbi jeruzsálemi perében (Hausner 1966).

A roma holokauszt azonban csak 1944 őszén kezdődött el, amikor a szovjet csapatok már Magyarország területén harcoltak, s hétről hétre nagyobb részét vonták ellenőrzésük alá. 1944 októberében a németek megbuktatták Horthy rendszerét is, a helyére ültetett „quisling”-kormány a szovjetellenes élet-halálharcra és a tavasszal nem deportált budapesti zsidóság kifosztására és legyilkolására koncentrált.

A roma holokauszt számos helyi akció sorozatára „esett szét”, miközben 1944 decemberére, az ostrom alá vont fővárost nem számítva már csak a Dunántúl északi és középső harmada maradt német-magyar ellenőrzés alatt – tehát egy, a romák által viszonylag ritkán lakott régió.

1944 közepének, második felének Magyarországon több cikk vagy irat sürgette *„a cigánykérdés radikális és végleges megoldását”* – méghozzá *„a már megoldott zsidókérdés mintájára.”*²³ A befolyásos szervezet, a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) lapjának 1944. szeptember 22-i cikke (*Cigánygettókat állítanak fel a vármegyék és a városok*) így fogalmazott: *„A zsidókérdés mintájára, úgy látszik, a háborús idők meghozzák a cigánykérdés rendezését is. (...) Egyes megyékben már kitelepítették a cigányokat a városok és falvak szélére, ahol állandó felügyelet alatt munkatáborokban dolgoztatják őket. Azonkívül behozták azt a rendet, hogy az ilyen cigánygettókat csak a hét egyetlen napján hagyhatják el lakóik.*

Debrecenben a legnagyobb ellenük a szigor. Ott a cigányok csak ünnepnapokon mehetnek be a városba, s akkor is előbb jelentkezniük kell a rendőrségen. Aki a rendeletet megszegi, örökre kitiltják Debrecen területéről. Más városokból és falvakból is jelentenek olyan rendszert, hogy a cigányoknak csak rendőri engedéllyel lehet kijárniok helyükről a városba.

²¹ E kötetéről részletesebb lásd Dupcsik 2013.

²² Bársony János és Daróczi Ágnes például egy könyve (2015) első félszáz oldalán 13 alkalommal használja a holokauszt megtörténtével kapcsolatban a „tagad” szó valamely alakját (Bársony–Daróczi 2015: 11-58), legalább 5 alkalommal (i. m. 24. és 48) Karsai László nevéhez kapcsolva. Karsai hivatkozott szöveghelye szerint a náci *nem „pontosan ugyanúgy bántak”* a romákkal, mint a zsidókkal (Karsai 2001: 16, id. Bársony–Daróczi 2015: 48), mely kijelentéssel lehet *vitatkozni*, de a neves holokausztkutató állítását *„ebből a szempontból holocaust-tagadó állítás”*-nak minősítését (Bársony–Daróczi 2015: 48) szakmai hibának és morális vétségnek tartom. Ráadásul, mint Landauer Attila szokatlanul alapos elemzése (2016) kimutatta, a kötet egésze szakmailag vállalhatatlan színvonalú.

²³ Féltucatnyi példát idéz: Karsai 1992, 86–98.

Ezekkel az intézkedésekkel máris elérték, hogy a cigányok kezdenek jó útra térni, megfogják a rendszeres munkát, másrészt észrevehetően csökken a gyilkosságok, rablások, lopások száma” (Szita 2000: 52).

„Itt az alkalom a kivégzésükre...”

A háború után indított hivatalos vizsgálat jegyzőkönyve a Tolna megyei Lengyel 1944. november 30-ai eseményeiről:

„[A köztük lévő] jó viszony eredményeként 1944. november 29-én Timár elsőrendű vádlott disznótoros ebédre hívta meg Iványi volt csendőr alhadnagyot [közvetlenül a háború után a csendőrséget felszámolták, ezért valamennyi itt érintett csak „volt” csendőr]. Étkezés közben Iványi volt csendőr alhadnagy felvetette, hogy a teveli csendőrőrs illetékességi területén vannak-e közártalmú cigány személyek, mert amennyiben ilyenek vannak, itt az alkalom a kivégzésükre. A cigányszemélyek kivégzésével Timár elsőrendű vádlott is egyetértett.

1944. november 30-án Tevel község előterébe értek a szovjet csapatok. A teveli csendőrőrs felsőbb szerve e napra elrendelte a csendőrőrs elmenekülését. (...) Timár elsőrendű vádlott (...) közölte beosztottaival, hogy az esti órákban el kell menekülniök. Elmenekülés előtt azonban a lengyeli cigánytelepülés lakóit ki kell végezni, mert lopnak, rabolnak és fosztogatnak. (...)

[A csendőrkülönítmény tagjai] a lengyeli cigánytelepüléshez kb. 15–16 óra tájban érkeztek meg. (...) ahol Fazekas volt csendőr szakaszvezető (...) a cigányok részére sorakozót rendelt el. Parancsra a cigánytelep lakói részben felsorakoztak, míg egy részük bentmaradt lakásaikban. A felsorakozott cigányokra Fazekas, Gergely és Illés csendőr szakaszvezetők lövöldözni kezdtek, melynek eredménye az lett, hogy a cigányok egy része különböző irányokban elmenekült, míg másik részük egyik lakóépületbe szaladt be.

A lakóépületbe menekült cigányokra Fazekas, Gergely és Illés (...) tovább lövöldöztek, sőt, a náluk lévő kézigránátokat a lakásokba bedobálták. Ennek következtében Sárközi Margit 10 éves, Sárközi Julianna 18 éves, Sárközi János 14 éves, Sárközi Ilona 19 éves, Sárközi Ilona 3 éves, Sárközi Mihály 1 hetes, Sárközi Mária 4 éves, Sárközi József 6 éves, Sárközi Mária 21 éves, Petrovics Ágnes 70 éves, Sárközi Antal 7 éves, Sárközi Erzsébet 50 éves, Sárközi Mária 1 éves és Sárközi Aranka 16 éves személyek a helyszínen meghaltak, míg Sárközi Sándorné, Sárközi Anna, Kalányos Katalin és Sárközi János polgári személyek testi sérülést szenvedtek” (Szita 2000: 68).

Érdeemes felfigyelni: a cikk jelen vagy jövő időben írt a „cigánykérdés rendezéséről”, mint éppen csak hogy megkezdődött folyamatról; legszigorúbb intézkedésként – két és fél hónappal a vidéki zsidóság deportálásának befejeződése után – a debreceni cigányság városokból való kitiltását említette. Kevesebb mint egy hónappal később (október 20.) a cikkben emlegetett Debrecen elesett/felszabadult. Ha már ekkor tömegesen deportáltak volna a cigányokat, akkor nem lett volna értelme annak, hogy 1945. február 7-én a Szálasi-kormány hadművelleti kormánybiztosa elrendelje ugyanezt.²⁴

²⁴ Vajna Gábor az 1945 eleji „érsekújvári esetre” hivatkozott, ahol állítólag a helyi csőcselék a szovjet bevonulást kihasználva fosztogatni kezdett. Megjegyzendő: a mintegy 200 szavas szövegben az események leírásakor 3 alkalommal szerepel a „cigányok és csőcselék”, egyszer a „cigányok és megbízhatatlan egyének” kitétel; a „csőcselék” jelző önmagában egyszer, „cigányok” kifejezés önmagában egyszer sem.

A magyarországi roma holokauszt megértése szempontjából paradigmaticusnak tartom a Tolna megyei Lengyelben végrehajtott vérengzést. A közvetlenül a háború után, a tettesekkel készült kihallgatási jegyzőkönyv szerint a helyi csendőrök disznótoros vacsora közben beszéltek meg, hogy mivel közeledik a front, „*itt az alkalom a cigányok kivégzésére*”. A végrehajtás pedig hihetetlenül dilettáns volt. Szervezés és végrehajtás szempontjából a roma holokauszt a másik véglelet képezi azzal a tökéletesen szervezett gépezettel szemben, amely csúcsra járatva képes volt naponta több ezer zsidót Auschwitzba deportálni s ott meggyilkolni.

Nem lehet eleget hangsúlyozni: ez a „félvállról vett-jelleg” *nem* jelentékteleníti a roma holokausztot. Sőt, bizonyos mértékben még dermesztőbbé teszi a dolgot. A meggyőződéses náci számára „a zsidó” szinte már misztikussá fokozott jelentőségű ellenség volt, ezért tettek nagy erőfeszítéseket legyilkolásukra a háború közepén. Az a gondolat viszont, amelyet sarkítva úgy fogalmazhatnánk meg, hogy „*ha már úgyis gyilkolunk, akkor a cigányokat se hagyjuk ki*”, a maga módján még ijesztőbb. Szisztematikus népiirtásra már idő sem igazán volt, csak kisebb deportálásokra és vérengzésekre került sor, egyes helyi szervek buzgalma miatt, mint például a lajoskomáromi, dobozi, várpalotai, lengyeli tömeggyilkosság. Több ezer romát deportáltak a komáromi Csillagerődbe, ahonnan egyeseket végül szabadon engedtek, másokat Dachaubá deportáltak. Sok dunántúli romát más táborokon keresztül vitték el az akkori Német Birodalom valamelyik koncentrációs táborába, vagy erődépítési munkálatokra az akkori német-magyar határvidékre.

Vajda Rozália visszaemlékezései

„Farkasfán éltünk. Summáskodtunk, mert már munka nem volt, mint most sincsen. (...) Ott voltunk nyolc hónapig. Akkor már szedték a romákat mindenfelől, minket is el akartak vinni, csak az intéző nem engedte őket, mert jól dolgoztak. (...)

Tudtuk, hogy a cigányokat is üldözik. A zsidók akkor már fogytán voltak, jöttek a cigányok. De senki sem szólt ellene, hogy ezt nem szabad. Otthon kiabáltak utánunk, hogy bűdös cigány meg rohadt zsidó. Ilyen taknyos gyerekek. (...)

Engem a vonaton kaptak el. Olyan tizenhat éves lehettem. Már ősz tájban volt ez. Már azt hittük, vége a háborúnak. Ugye, se újság, se rádió, se semmi. Ki tárgyalt velünk, cigányokkal. Hát senki.

Nem tudom már, Szombathelyre vagy Körmendre mentem, levettek a vonatról, bevitték Körmendre, aztán meg Komáromba. A családom onnan tudta, hogy aki akkor két napig nem ment haza, arról lehetett tudni, hogy elvitték. (...)

Komáromból vitték tovább az embereket Lengyelországba. Nekem az volt a szerencsém, hogy az utolsó táborba kerültem. Így nem kerültem el a gázba. Akkor már vége volt, az oroszok jöttek innen is, onnan is, le kellett állni, elengedték az embereket” (Bernáth 2000).

Az áldozatok száma

Nem lehet eléggé hangsúlyozni: az áldozatok száma másodlagos ahhoz képest, hogy ez a bűncselekmény egyáltalán megtörténhetett; az is jóvátehető bűn, ha Sárközi Mária 1 éves lengyeli lakos lett volna az egyetlen áldozat. A másodlagos jelző azonban nem jelenti azt, hogy történészként egyáltalán nem kell foglalkozni a kérdéssel, bármennyire veszélyes terepre érkezünk ezzel. 1992-es monográfiájában Karsai László mintegy 5000-re becsülte az üldözéseknek kitett romák számát – tehát nem csak a halálos áldozatokat. Ezt a becslést azóta is sokan nem egyszerűen vitatják, hanem sérelmezik, „a holokauszt kisajátítási kísérletének” tartják.²⁵

A becslések felső határa a gyakran emlegetett 50.000 halálos áldozat, amelynek forrása Erdős Kamill egy megjegyzése.²⁶ Erdős Kamill ötvenezres becslésére más későbbi szerzők is rendszeresen hivatkoztak és hivatkoznak. Erdős kiváló néprajzkutató volt (munkásságát lásd a következő fejezetben), de nem történész; az általam ismert publikációiban – beleértve csak a halála után negyedszázaddal kiadott kéziratait is – mindössze ennyit szánt a témára: „50 ezer cigányt végeztek ki a náci gázkamrákban” (Erdős 1959: 4), s nem fejtette ki, milyen adatokra alapozta becslését, milyen módszerekkel jutott erre a számra.²⁷

Gyakran emlegetnek még egy 28 ezres számot is, amelynek alapja, hogy a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága a hetvenes években nemzetközi szervezeteknek ezt a számot jelentette. Bársony János így fogalmazott a kérdésről: „1958-ban (...) László Mária, [a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége vezetője, à xxx] egy névsort átküldött a Nácizmus Üldözötteinek Bizottságához, ahol az a hetvenes években már nem volt fellelhető. (A lista átküldése után tíz évvel a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága egy nemzetközi megkeresésre a Pharrajimos roma áldozatainak számát 28.000 ezer főre becsülte)” (Bársony 2004: 32). A lista nyilvánvalóan az ekkortájt az NSZK felé benyújtott kártérítési igényekkel kapcsolatban születhetett. Körülbelül 80 ezer, ekkor született kártérítést igénylő dossziét őriztek meg, amelyeket Karsai László kutattatott egy négytagú munkacsoporttal, s úgy találta, ebből csak 298 kérvényt nyújtottak be „bizonyíthatóan cigányok” (Karsai 1992: 138).

Karsai az ellentábornak csak azzal az érveléssel foglalkozott, miszerint az írástudatlan cigányokhoz nem jutott el a kártalanítás lehetőségének a híre, s erre ezt válaszolja: „Bizonyosnak tekinthető, hogy annak a híre, hogy a deportáltak és hozzátartozóik kaphatnak jóvátételt, eljutott a cigányokhoz, az analfabétákhoz és az írni-olvasni-tudókhöz egyaránt” (Karsai 1992: 138). Jómagam nem vagyok biztos benne, hogy cigányokat a többségi társadalmat elválasztó információs szakadék nem volt-e mélyebb. Másrészt, míg a zsidónak minősített magyar áldozatok nagy többségét Auschwitzban ölték meg, addig magának Karsainak a könyvéből is az derült ki, hogy romák üldözésének végrehajtói az esetek nagy többségében magyarok voltak; éppen Karsai emelte ki, hogy semmi nyoma annak, hogy a német hatóságokat, beleértve az Eichmann-kommandót is, foglalkoztatták volna a magyarországi cigányok (Karsai 1992: 99).

25 Lásd például: Horváth Aladár: „Sorsunkat közrefogja a közöny” *Népszabadság*, 1998. aug. 17. 10. o.; Dr. Karsai László történészprofesszor: „Roma holocaust, magyar történelem”, uo; Dr. Bársony János kisebbségkutató – Daróczi Ágnes újságíró: „Roma holocaust – tények és tagadások” *Népszabadság*, 1998. szeptember 14. 12. o.

26 Sziklai Imre Erdős becslésére hivatkozva tette 100 ezerre az 1944. március 19-e után legyilkolt cigányok számát, de ez az „adat” már semmilyen szempontból nem kezelhető komolyan (Sziklai 1970: 51).

27 Bár nem összemérhető jelentőségű kérdésben, de Erdős nyújtott példát jóval megalapozatlanabb „becslésre” is: „Több mint hat-ezer publikáció bizonyítja: a cigányság az a nép, mellyel – világvizonylatban – eddig a legtöbbet foglalkoztak” (Erdős 1989: 107).

A demográfiai adatok sem valószínűsítik a legmagasabb becsléseket. 1941-ben a Tisztiorvosi Szolgálat településenként felbecsültette a helyi orvosokkal a területükön élő romák számát – ez az egyetlen országosnak tekinthető adat a romák számáról 1893 és 1971 között. A három vizsgálat, bármennyire is különbözött egymástól, egy módszertani elvben megegyezett: cigánynak tekintette azokat az embereket, akiket környezetük cigánynak tartott. 1941-ben 208.755 romát számláltak össze, ebből 107.279-et a mai országterületen, ismét kihagyva Budapestet, valamint három kisebb várost. Utóbbiakban 1893-ban összesen 645 cigányt írtak össze (Kertesi–Kézdi 1998: 295) – kiindulva ebből, valamint abból az adatból, hogy az 1971-es vizsgálat szerint az akkor 320 ezer magyarországi cigány mintegy 8%-a Budapesten élt, s ha az egyszerűség kedvéért úgy vesszük, hogy a romáknak korábban is mintegy 8%-a élt a fővárosban, akkor az így korrigált becslések a mai országterületre vonatkoztatva így néznek ki:

1893: 64.780

1941: 116.860 → 48 év alatt 1,8-szoros növekedés

1971: 320.000 → 30 év alatt 2,7-szeres növekedés

Összehasonlítva Kemény István és Janky Béla 2003-as országos kutatásának (Kemény–Janky–Lengyel 2004: 11) adataival:

2003: 540.800 → 32 év alatt 1,69-szeres növekedés

1941 és 1971 között tehát különösen nagy növekedés ment végbe a magyarországi cigány társadalomban. Ha a roma holokauszt áldozatai felső becslésének tekinthető 50 ezres számból indulunk ki, akkor vagy el kell fogadnunk, hogy 1945 és 1971 között, tehát mintegy negyedszázad alatt 4,7-szeresére nőtt a cigányok létszáma Magyarországon, vagy pedig a fenti táblázat egyik vagy másik adatát kell jelentős mértékben megkérdőjeleznünk. Ez utóbbi természetesen elképzelhető: például, feltehetjük, hogy vagy az 1941-es, vagy 1971-es felmérés, vagy mindkettő valamiért nagyon alábecsülte a romák számát; feltehetjük, hogy 1941-ben a cigányok sokkal nagyobb hányada élt Budapesten, akik 1971-re nyomtalanul asszimilálódtak; feltehetjük, hogy 1941 után volt egy jelentősebb roma bevándorlás a mai országterületre. Véleményem szerint azonban ezen feltevések egyike sem túl meggyőző ahhoz, hogy hihetőnek tartsuk a félszáz ezer áldozatról szóló becsléseket.

A történészek többsége nagyon óvatos a számokkal kapcsolatban.²⁸ Purcsi Barna a roma holokausztról írt kiváló könyvében (*A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből*, 2004) inkább nem megy bele az áldozatok számának megbecsülésébe sem. Bársony János törekvése elsősorban annak bizonyítására irányul, hogy több, sokkal több romát üldöztek a második világháború alatt, mint amennyit a hivatalos iratok alapján bizonyítani lehetne. S bár érvelésében megemlíti a már idézett legmagasabb becsléseket is, ő maga „több tízezer” üldözöttről ír, a halálos áldozatok esetében pedig úgy véli: „legvalószínűbb az 5000–10000 közötti szám” (Bársony 2004: 30).

²⁸ A magyarországi roma holokauszttal kapcsolatban lásd Bársony–Daróczi 2004, Karsai 1992, Katz 2005, Purcsi 2004a; recenziójuk: Dupcsik 2006. Oktatási anyagok: Bernáth–Brassói–Orsós 2015, Szita 2000, Dupcsik 2008a.

HÁTTÉR

5.1. kép. Broszúra Rákosi Máttyás kommunista vezető beszédéből, 1950. A címbe kiemelt idézet: „Mindenért, ami ebben az országban politikai, gazdasági, kulturális téren történik, mi vagyunk a felelősek”. Így is volt.

A „*hagyományos*” totalitarizmus-elméletek¹ szerint a szocializmus olyan társadalmi rendszer, amelynek politikai vezetése nem csak a politikum, de a gazdaság, a kultúra, a társadalmi élet, a nyilvánosság, a hétköznapi élet, sőt, lehetőség szerint az egyének gondolkodásának minél teljesebb ellenőrzésére törekedett. Az e törekvések mentén kialakított rendszer, bár a Sztálin utáni korban hol jobban, hol kevésbé, de „fellazult”, számos *de facto* autonómia alakult ki, alapvonásaiban nem változott (még a felületi vonásaiban sztálinizmustól leginkább eltávolodott kádári Magyarországon sem) (Kornai 2012).

A „*kisebbségi kérdések*” és a térségben ezzel szinte mindig összefonódott „*nemzeti kérdések*” terén a szocializmus idején paradox helyzet alakult ki. A kommunista ideológia önképe szerint ők „*meghaladták*” e feszültségforrásokat, ők internacionalisták, akik egyenjogúságot biztosítottak a kisebbségeiknek. Külön könyvet igényelne annak bizonyítása, hogy hogyan élt tovább az új köntösbe öltöztetett állami nacionalizmus és kisebbségellenes politika, néhány egyszerű új szabály alkalmazásával. Az újrakódolt nacionalizmus legfontosabb eleme, hogy a homogenizáló nemzeti diskurzusok alkalmazhatóak voltak a belpolitikában, de vigyázni kellett, hogy a külkapcsolatokban még virtuálisan se irányuljon a szovjet érdekek ellen (beleértve, hogy ne veszélyeztesse a szocialista tábor belső stabilitását). Tehát a németekkel szemben megfogalmazott cseh és lengyel nemzeti toposzokat fel lehetett melegíteni, az oroszokkal szembeállított lengyel nacionalista hagyományokat viszont már nem. A többségi nemzetek ilyen keretek között alkalmazott nacionalizmusa „*szocialista hazafiságnak*” minősült, míg a kisebbségi nacionalizmus, sőt, gyakran a kisebbségi jogvédelem is, szeparatizmusnak.

¹ Az utolsó fél évszázad ún. revizionista megközelítései e modell folyamatos, gyakran nagyon éles kritikáját nyújtották. Ennek ellenére, véleményem szerint e kritikák csak hasznos kiegészítéseket nyújtottak a totalitarizmus-felfogáshoz, és nem voltak képesek működőképes alternatív modellt állítani.

A kisebbségek paternalista felfogása, a „vitrinbe” kiállított népitánc-együttesek mellett az igazi önrendelkezés megtagadása, a burkolt vagy gyakran erőltetett asszimilációja megengedett volt. Ugyanakkor egy másik szocialista országban élő kisebbség érdekében fellépni viszont már tilos volt (az 1980-as évek Romániája viszonylagos kivétel lett ebből a szempontból). Az uralkodó pártok diskurzusaiban a kisebbségek érdekében történő fellépés nagyon könnyen *szeparatizmusnak*, illetve anakronisztikusnak, a prekommunista múlthoz kötődőnek, „következésképpen” „irredentának és fasisztának” minősülhettek. Amikor Illyés Gyula például az 1970-es években szót emelt az erdélyi magyar kisebbség érdekében, román hivatalos körök részéről a „Horthy-fasizmust visszasíró irredentának” titulálták a Herder-díjas magyar író (aki baloldali ellenzékinek számított a Horthy-rendszerben, mely jó néhányszor bíróság elé citálta írásai miatt).

A történelem keserű iróniája, hogy hasonló logika alapján vádolták azokat a magyar értelmiségieket is, akik a cigányság érdekében léptek fel. Mint a bevezető óta többször is utaltam rá: ebben a közegben pusztán a cigányság tudományos kutatása nagyon könnyen ilyen érdekképviselőnek, „politizálásnak” minősülhetett. „Országunkban létezik ellenzék: néhány társadalomtudós, szociológus, az értelmiség képviselői, írók” – 1985-ben beszélt erről bizalmasan Kádár János a frissen hatalomra került Gorbacsovna (Baráth–Rainer 2000: 62). Kemény István és munkatársai, többek között a nevezetes roma-kutatással (→ 156–159) „kiérdemelték”, hogy a politikai vezetés eme sajátos listáján a szociológusok „veszélyességükben” megelőzzék az írókat.

S nekik szólt ez a figyelmeztetés is: „Sok esetben az értelmiség körében fellelhető és a cigánysággal szemben megnyilvánuló áltudományos előítéleteket kell leküzdeni, de folyamatos felvilágosító munkát kell végezni kisebb értelmiségi csoportok cigányromantikára támaszkodó – így a cigányok érdekeit félreismerő – szeparatista törekvésekkel szemben is” – fogalmazott a Pozsgay Imre akkori kulturális miniszter által jegyzett „*Irányelvek és módszertani ajánlások*” 1977-ben (Mezey 1986: 288). Az MSZMP KB PB 1979-es határozata „*a kétfrontos harcra*” teszi a hangsúlyt: több bekezdésen át tárgyalta az előítéletesség megnyilvánulásait, majd következett az akkor még csak formálódó ellenzéknek szánt vágás: „*A cigányok ügyét-sorsát szívén viselő, jelentős számú nem cigány értelmiségi körében létezik egy szűk csoport, amelynek nézeteiben keveredik az újbalsoldali demagógia és a cigány nacionalizmus*” (Mezey 1986: 270).

Vagy, ha a kötet fókuszában álló cigánykutatásokból (vagy magukat „kutatásnak” tekintő képződményekből) akarunk idézni, akkor Vekérdi József később még elemzendő (→ 153–154), Várnagy Elemérrel közösen írt jegyzetében ilyen módon tűzi ki a konkurens nézetekre a politikai céltáblát:

„*A cigány nemzetiségi önállóság nyílt vagy burkolt híveinek (akik részben cigány fél-értelmiségiek, részben nemcigány értelmiségiek körül kerülnek ki) magatartásában jellegzetesen nacionalista vonások figyelhetőek meg: a történelmi múlt és a cigányok hagyományok hamis idealizálása, ingerült támadás a hagyományos cigány élet árnyoldalainak felfedése ellen, égető nevelési és szociális problémák megoldása helyett nyelvi stb. kérdések erőszakolt felvetése, beilleszkedés helyett elkülönülés, s annak az alaptalan állításnak a terjesztése, hogy más országokban nemzetiségnek minősül a cigányság. (...)*

Cigány romantika, cigány nacionalizmus jelenleg főleg a sajtóban kap alkalmilag hangot, elsősorban a cigány lakosság tényleges problémáit nem ismerő egyének részéről. Emellett előfordul, hogy egyes cigány származású egyének a cigány lakosság körében kísérleteznek nacionalista propagandával. A cigány nacionalizmus ugyanolyan veszélyes, mint bármely más nacionalizmus, és ugyanolyan következetes harcot kell folytatni akár nyílt, akár leplezett megnyilvánulásai ellen” (Várnagy–Vekérdi 1979: 156–157).

Képletszerűen:

az alárendelésre és asszimilációra törekvő nacionalizmus = a „*proletár internacionalizmussal és a fejlődés mindent lebíró tendenciával harmonizáló hazafiság*”,

míg

a kisebbségi jogok felvállalása = „*múltfixált, minden megnyilvánulásában káros nacionalizmus*”.

Milos Forman *Tűz van, babám* (1968) című filmjében² egy reménytelenül tisztességes öreg tűzoltó kínban van: szóvá kell tennie, hogy ellopták a tombolának szánt nyereményeket, noha tudja jól, hogy a kollégák, barátok, hozzátartozók a tettesek. Mindez azért jutott eszemben, mert tudom, milyen sokan tarthatják provokatívnak ezt a kijelentést a mai Magyarországon, sajnálom, de ki kell mondanom: a fentihez nagyon hasonló „*képlet*” érvényesült a romániai vagy csehszlovákiai magyar kisebbséggel szemben, mint a magyarországi romákkal szemben.

A kor kommunista diskurzusa szerint a nemzetiségi és „faji” ellentéteket „a kapitalizmus” szítja, hogy elfedje belső ellentmondásait, míg a szocializmus rendszerében ezek a problémák megoldódnak majd szépen. Míg az „*Amerikában ütik a négereket*” toposzt, legalábbis Magyarországon, humoristák koptatták, s jellemző, hogy John Howard Griffin remekműve, a *Black Like Me* (1961) alig néhány évvel később megjelenhetett magyarul is, addig a romákról csak ritkán, hangfogóval lehetett beszélni és írni.³ Legalábbis a nyilvánosságban. Sarkítva: a korábbi civilizációs politika és diskurzus továbbélése figyelhető meg, az „*internacionalizmus és egyenjogúság*” ideológiai ködfüggönye mögött; a reáltényezők terén pedig az asszimiláció felé sodró társadalmi homogenizáció. Igaz, a korszak egészében nem egyforma mértékben.

Paradox jelenség, hogy egy ilyen rendszer, amelynek logikája, ideológiája, vezetőinek habitusa szinte megszállottan a társadalom minden szférájának kontrolljára törekedett, a romákról *kezdetben* szinte tudomást sem vett. „*Sokáig azt hittük, hogy a cigánykérdés automatikusan megoldódik a szocialista társadalom fejlődése során. Úgy véltük, hogy az 1945-tel kezdődött fordulatnak részesei lesznek a cigányok is, s e folyamat végére felszívódnak a társadalomban, átlényegülnek, vagyis megszűnnek cigányok lenni, ezzel megszűnik a cigánykérdés*” – fogalmazott a nagykátai járási pártbizottság jelentése 1961-ben (Majtényi – Majtényi 2003: 243). A tanulságos megjegyzés megfogalmazói szerint persze ez a hozzáállás a múltat jellemezte, hisz’ az MSZMP PB 1961. évi határozatával (lásd később) eljött a céltudatos cigánypolitika kora. Nagykátán valószínűleg még a pártbizottságon sem tudtak róla, hogy a határozat vitáján Kádár azt is megjegyezte: „*Az élet viszi a dolgot a megoldás irányába*” (idézi Sággy 2008a: 301). Kádár nem véletlenül maradt több mint 30 éven át hatalmon.

A romák szempontjából 1945 jelentősége mindenekelőtt abban állt, hogy megszűnt a holokauszt közvetlen veszélye. Társadalmi szempontból ez az év ugyanúgy nem hozott életükbe tömeges változást, mint 1948-49, 1953 vagy 1956 sem. A hatóságok folytatták a korábbi „civilizáló” gyakorlatukat, csak éppen most már a totalitarisztikus állam kibővült eszköztárával. A korabeli *nyilvánosságban* elvértve bukkantak fel a cigányok, ha

² Amelyet ajánlok mindenkinek, aki szeretné megtudni, milyen volt az életézés a posztsztálini európai szocialista társadalmakban.

³ A kor legendás humoristája, Hofi Géza az 1970-es években egy jelenetében csevegő hangon megjegyzi: „*Amerikában van négerkérdés*”. Majd a „*harcos elszántság hangján*” azt üvöltötte: „*Tudjuk! Megoldjuk! Mi!*” Ismét az az első hangon: „*Nálunk meg van cigánykérdés*”. Mire egy harmadik hangot is felvesz, a szinte már affektálva óvatoskodó bürokrata/politikus parodizált stílusát: „*Majd tárgyalunk a kérdésről, elvtársak...*”

mégis, akkor a civilizatorikus megközelítés szocialista változatának égisze alatt, a rendészeti megközelítés erős, de bizonyos korlátok közé szorított pozícióival. A mindennapi életben pedig – a korszak második felében ezt már kutatások is kimutatták – sokkal erősebbek voltak a szélsőséges, indulatokkal terhelt előítéletek, mint amelyek a nyilvánosság szűkre méretezett szférájában megjelenhettek.

A romák helyzete az 1960-as évek elejétől mégis javulni kezdett – ebben a folyamatban azonban nem a többség vagy a politikai elit gondolkodásának megváltozása játszotta a legfontosabb mozgatórugót, mint inkább a korabeli társadalmi-gazdasági struktúra egyes sajátosságai és ezek nem szándékolt következményei (lásd a következő oldalakon). A változások mértéke azonban mégis indokolja, hogy a következő két fejezetet továbbiakban eszerint tagoljam: ebben a fejezetben 1945-től az 1960-as évekig, majd a következő fejezetben az 1960-as évektől az 1990-es rendszerváltásig.

Pontosabban: nem annyira az időrend határozza meg ezt a tagolást, mint inkább a diskurzus belső dinamikája. Az 1960-as évek végétől, 1970-es évek elejétől megjelentek a romákat vizsgáló kritikai megközelítések is, az irányzatok között – és időnként azon belül is – viták alakultak ki. Gyakran torz vitákról van szó, amelyekben csúsztatásokkal és elhallgatásokkal teli szakmai és politikai érvek keveredtek, méghozzá a leggyakrabban más-más fórumokon. Mégis, ez egészen más helyzet volt, mint a korábbi, amikor általában egy-egy magányos szerző monologizált, mivel senki más nem kutatta azt a területet, amelyet ő. A továbbiakban az egyes szerzőket nem annyira a szigorú időrend szerint sorolom ebbe vagy a következő fejezetbe, mint inkább annak alapján, hogy bevonódtak-e valamilyen vitába vagy sem.

„AZ ÉLET VISZI A DOLGOT A MEGOLDÁS IRÁNYÁBA” – A CIGÁNYOK ÉS A HATALOM

(Nem)zetiség

Kálmán András 1946-ban megjelentetett egy cikket a *Társadalmi Szemlé*ben arról, hogy ideje elismerni a cigányság nemzetiségi státusát. Hamar kiderült azonban, hogy ez a felvetés a helyzet teljes félreértésén alapult: Kálmán a két világháború között nyugati emigráns kommunista volt, aki 1945-ben tért haza, s naivan idealizáló elképzelései voltak – a követendő példaként beállított – szovjet nemzetiségi politikáról (Feitl 2008).⁴ Az állami és a helyi politika alakítói *nem* tekintették nemzetiségnek a romákat, bár 1961-ig még ezt az elvet, tehát a nemzetiségi mivolt *megtagadását* sem mondták ki hivatalosan. A *Társadalmi Szemle*⁵ Kálmán írása után jó negyedszázadig egyetlen cikket sem szentelt a romáknak.

Az állampárt csúcsszerve 1955 végén egyszer már tervbe vette, hogy foglalkozzon a romákkal, így előterjesztéseket kértek a megfelelő szervektől. Az előterjesztések 1956 áprilisára készültek el, tehát az SZKP „titkos beszédes” XX. kongresszusa és Rákosi Mátyás, a „kis magyar Sztálin” bukása közötti időszakra (s utólag azt is látjuk, hogy növekvő politikai feszültség ez év őszén forradalomban robbant ki). A háttéranyagok tehát elkészültek után azonnal az irattárakba mentek, anélkül, hogy a politikai döntéshozók foglalkoztak volna vele (Feitl 2008).

A forradalom után a helyzetét konszolidáló MSZMP Politikai Bizottsága 1961-es határozatában foglalkozott először a romákkal. A párt eredetileg 1960-ra tervezett egy határozatot a „cigánykérdésről”; a gondolatot,

⁴ Kálmán akkor szembesült naivságával, amikor évekkel később, egy koncepció per előkészületeként letartóztatták. A börtönben öngyilkos lett.

⁵ A kommunista párt elmélet folyóirata a rendszerváltásig.

hogy előtte csináljanak egy országos statisztikai felmérést a cigányokról, az időhiányra hivatkozva elutasították. Végül a határozathozatal 1961 nyarára csúszott, illetve mégiscsak csináltak előtte egy országos kutatást. Szét is küldték a kérdőíveket a tanácsokhoz – a mellékelt kitöltési útmutató azonban kifejezetten tiltotta, hogy magukat az érintetteket is megkeressék. A tanácsi hivatalnokok töltötték ki a kérdőívet, s ezek alapján állapították meg, hogy 186.536 roma él az országban.

A Cigányszövetség

1957 októberében jött létre a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, az első országos cigány szervezet. Az időpont látszólag sokatmondó – de semmi nem utal arra, hogy, példának okáért a romák 1956-os szereplésére reagált volna így a politika.⁶ Valószínűleg véletlen egybeesésről lehet szó: egyrészt László Mária már korábban sürgette egy ilyen szövetség létrehozását. Másrészt 1957 nyarán hozták létre a Nemzetiségi Osztályt a Művelődésügyi Minisztériumban. Ennek osztályvezetője, Vendég Sándor támogatta a Szövetség létrehozását, amely az ő osztálya alá rendelve az ő apparátusbeli súlyát is növelte.

A zenész cigány családból származó László Mária (1909–1989) életéről keveset tudunk: a harmincas években újságíróként dolgozott, az 1940-es évek második felében a Szociáldemokrata Párt apparátusában, majd a Vöröskeresztnél tevékenykedett. Ő lett tehát a Szövetség első főtitkára, de az államapparátus szemében gyorsan „rossz választásnak” bizonyult, mivel túl komolyan vette feladatát. A cigányok „*úgy gondolják, azért van a Szövetség, hogy cigány mivoltukat képviselje, és kötelessége, hogy mindenféle ügyes-bajos dolgaikban (bíróági, rendőrségi, családi, segély, stb.) eljárjon*” (Sághy 2008a: 293) – fogalmazta meg egy László utóda által aláírt irat a konfliktusok fő okát.

A Szövetség nem érdekvédelmi szervezet volt, de mivel más cigányszervezet nem létezett, a sérelmet szenvedett romák tömegesen ide jöttek panaszaikkal – az elhivatott László Mária pedig nem tudta és valószínűleg nem is akarta elküldeni őket. 1958-ban lejáratták és lemondatták Lászlót, utóda pedig a katonai állományban lévő, volt karhatalmista Ferkovics Sándor lett.

„*A felettes hatóság utasítása alapján azt kaptuk feladatul – fogalmazott egy 1961-es összefoglaló jelentés –, hogy személyi és egyéb apró ügyekben az intézkedéseket csökkentsük és fokozatosan építsük le, mert így eredményesen dolgozni nem tudunk*” (idézi Sághy 2008a: 292). Ferkovics 1995-ös szóbeli közlésében tömörebben, de lényegretörően így fogalmazta meg saját szerepét: „*a mór mehet, a mór megtette kötelességét*” (idézi Sághy 2008a: 295). Miután formálissá tette a Szövetség működését, 1961-ben hosszú rendkívüli szabadságra küldték, hogy új állást találjon magának – még azelőtt, hogy az 1961-es határozat hivatalosan is felszámolta volna a Cigányszövetséget.

⁶ Részt vettek romák is a forradalomban, de semmi jele annak, hogy „túlreprezentáltak” lettek volna más társadalmi csoportokhoz képest, vagy hogy a kortársak ilyennek látták volna szerepüket. Érdekes módon, a megtorlások egy sajátos módja, az internálás *talán* számarányuknál nagyobb mértékben sújtotta őket. László Mária 1958-ban arról írt levelet a Legfőbb Ügyésznek, hogy az országban tisztogató akció folyik, amelynek során ártatlan embereket internálnak. A levél szerint a tököli internáló tábor lakóinak negyede (!) cigány volt. Más forrás egyelőre nem támasztja alá ezt a becslést (Sághy 2008a: 289). Az viszont már nyilván nem véletlen egybeesés, hogy László Máriát még ugyanebben az évben lemondatták.

Miközben a határozat lényegi pontját képezte annak a leszögezése, hogy a cigányság *nem nemzetiség*, az előterjesztést Vendégh Sándor, a *Nemzetiségi Osztály* vezetője készítette (de, mint megjegyezte, „*a Cigányszövetség nevében*” is).

A párt Politikai Bizottsága 1961. június 20-i ülésén terjesztették elő a határozati javaslatot. Ennek megvitatása a gyakorlatban azt jelentette: egyedül Kádár János véleményezte az előterjesztést, s tett módosító javaslatokat, amelyet aztán a Politikai Bizottság tagjai elfogadtak. „*A cigánylakosság felé irányuló politikánkban abból az elvből kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot. Problémáik megoldásánál sajátos társadalmi helyzetüket kell figyelembe venni (...)* A cigánykérdés megoldásával kapcsolatban még számos helytelen nézet érvényesül. Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel, és javasolják a »cigány nyelv« fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány tsz-ek stb. létesítését. Ezek a nézetek nemcsak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását, és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket” – mondta ki a határozat.

A határozat a „helytelen” javaslatokkal szemben a megoldást a „*munka, lakás, iskola*” hármasságában látta – és az asszimilációban, anélkül hogy ezt a kifejezést egyszer is leírták volna (az előterjesztés még használta a szót). A határozat kimondta, hogy „*meg kell akadályozni a sértő, erőszakos, a faji megkülönböztetésből származó törvénytelen intézkedéseket, túlkapásokat*” – de a nyilvánosságra hozott változatból ez a szövegrész már hiányzott.

A határozat megállapította, hogy a munkaképes korú cigány lakosság alig harmadának van állandó állása – míg az 1971-es vizsgálat szerint ez az arány már nem különbözött az összlakosság hasonló arányától (→ 237). Úgy tűnhetett, a politika alig egy évtized alatt megvalósított egy maga elé kitűzött célt – valójában azonban az élet, azaz a szocialista nagyipar alapvető jellegzetességei nyilvánultak meg. Kornai János közgazdász az 1980-as években jellemezte úgy a szocialista gazdasági szervezeteket, hogy azokat „*növekedési törekvés*” és „*puha költségvetési korlát*” jellemzi. *Növekedési igény* – nem csak azért, mert ez volt a hivatalos politikai törekvés, hanem azért is, mert a vállalatvezetők azonosultak az általuk irányított egységekkel, és *puha költségvetési korlát* alakult ki – mert a nyereség hiánya nem veszélyeztette üzeinek túlélését, ahogy egy ideáltipikus kapitalista gazdaságban veszélyeztette volna. Sőt, még a gazdasági egység vezetőinek karrierjét vagy jövedelmét sem befolyásolta, ha egységük tartósan veszteséges volt (Kornai 1980, 2012).

A két tendencia kombinációja *az erőforrások iránti korlátlan igény*hez vezetett, ez pedig az állandósult *hiánygazdasághoz*. A hiánygazdaságot egyszerre jellemezte az állandó pazarlás és a hiány újratermelődése. A vállalatok érzékelték a hiányokat, ugyanakkor érzéketlenek voltak a raktározás magas költségeivel szemben – ezért igyekeztek minden erőforrásból és nyersanyagból minél többet „*bespájzolni*”, hogy megelőzzék annak hiánycikké válását (és amellyel ugyanakkor elő is segítették annak hiánycikké válását).

Ami jelen kötet szempontjából különösen érdekes: *a munkaerő* is ilyen erőforrás volt, amelyet a szocialista nagyvállalatok *igyekeztek beszerezni és „elraktározni”*, mivel érzéketlenek voltak a munkaerő költségeivel szemben. Ez a csillapíthatatlan munkaerőigény szívta fel a parasztság többségét (a korszak elején még a munkavállalók jó felét adták – 1990-ben már csak 12,7%-át) az iparba, majd a mind nagyobb arányban munkába álló nőket. S amikor ezek a források sem bizonyultak elégnek – képbe kerültek a romák.

5.2. kép. Szuhay Péter megfogalmazásában: „A párthatározatot követő évtizedek propagandafotói arról szólnak, hogy (elsősorban a párt jóvoltából és segítségével) megváltozik a cigányság élete, a gyerekek boldogan járnak iskolába, a felnőttek munkáik nyomán új otthonokat emelnek, konszolidált családi életet teremtenek, a tanácsok pedig megszüntetik a régi szegénytelepeket és új házakhoz segítik a cigányokat. Ebben a műfajban az egyik legszebb kép az 1963-ban készült felvétel, amelyen »a kis László Jani II. osztályos tanuló segít Lakatos Péternek a tanulásban«. (...) Mindketten a füzetre merednek, de mégis úgy érezzük, hogy a jövőbe néznek. A kisgyerek leküzdte a múlt átkos örökségét, az analfabetizmust, és utat mutat az értelmes jövő felé” (Szuhay 2002)

A roma munkaerő túlnyomórészt szakképzetlen, segéd- vagy betanított munkások tömegéből állt, s ennek volt egy járulékos előnye is. Mivel a gazdasági rendszer nem piacgazdaság volt, központilag kellett szabályozni nem csak az árakat, de a béreket is. Ennek formája az ún. bértömeg-gazdálkodás volt – adott vállalat a dolgozói száma után meghatározott mennyiségű bért fizethetett ki. Létezett egy kis mozgástér az *egyed-egy kategóriákon belül*, amelyet az egyéb juttatások (prémium, jutalom, kiküldetési pótlék, napidíj, természetbeli juttatások, stb.) tovább tágíthattak. A korabeli munkásszociográfiák szerint volt egy elit szakmunkásréteg, amelyet meg kellett fizetni, hogy érdekelt legyen a munkában, s ne essen vissza a termelés. Az ő fizetésüket (és, nem utolsó sorban, az üzem vezetőségének fizetését) a bértömeg-szabályozás viszonyai között akkor tudták feltornáztatni, ha volt egy rosszul fizetett réteg is az üzemen belül. Ez volt a roma munkavállalók (egyik) szerepe, s a munkaerejükre támasztott igény egyik fő forrása. Figyelmeztető jel volt a jövőre nézve, hogy gazdasági vezetők nem egyszer bevallották a kutatóknak: ha lehetőségük lenne, nem alkalmaznának cigányokat, s a jelenlegi cigány dolgozóiktól is megszabadulnának.⁷

Munkát tehát nem a vezetés tudatos és következetesen végigvitt politikája „adott”, hanem a rendszer néhány nem szándékolt tulajdonsága. Mint majd látni fogjuk (→ 251–252), inkább ez hatott a lakáshelyzet lényeges javulása irányába is a szocialista korszak második felében. Ami pedig az oktatást illeti: a fordulat már 1961 előtt megtörtént, legalábbis annyiban, hogy formálisan (szinte) valamennyi gyerek általános iskolába járt. A megfelelő korú cigánygyerekek között az iskolába járók aránya a két világháború között 50% körül alakult, s már a hatvanas évek elejére elérte a 90% fölötti értéket.⁸ Miközben az összlakosság végzettsége folyamatosan növekedett, közép- és felsőfokon alig jelentek meg romák. Általános iskolai bizonyítványuk csak formálisan jogosította fel őket a továbbtanulásra (→ xxx), a rendszer pedig *senkit sem tett érdekeltté* a cigányok iskolai végzettségének növelése ügyében – beleértve magukat a romákat is. Minden szólam ellenére, a cigányok iskolázottsági lemaradása a többségtől a korszakban nem csökkent észrevehetően.

7 „Ámbár igaz az is, hogy a munkáltatók (...) kivéve a Városgazdálkodást... nem szívesen alkalmazzák őket. S ha jön egy fővárosi kitelepült könnyűipari üzem (...) azért ők elsődlegesen nem a cigány származásúak foglalkoztatását tűznek ki maguk elé célul” (Csalog 1979: 14). „Magánbeszélgetések során a gyár személyzeti vezetője elmondta, hogy kénytelenek cigány munkaerőt is alkalmazni, amit jobb piaci körülmények között nem tennének meg” (Stewart 1994: 94). „– Őt miért veszik fel – kérdelem. – Járnai is alig tud. – Öreg, de fehér. Az a fontos, hogy megbízható legyen” (Kardos 1982a: 23).

8 Havas – Kemény – Liskó 2002: 7-10.

„A szervek” és a cigányok

„A cigánykérdés veszedelmei a felszabadulás után hatványozottan jelentkeznek. (...) Egyes községekben a földigénylő bizottságok cigányoknak is juttattak házhelyeket a többi igénylő között. (...) Hogy (...) a fegyelmezetlen, több családtaggal folyton úton lévő és naponta idegen átvonuló cigányokat vendégül látó cigánycsaládok mit jelentenek a község területén, arról a hatósági orvosok egészségügyi vonatkozásban, a közeli polgári lakosok pedig az egész nap hangszórószerűen hangzó durva kiáltással és szabad tüzek füstjével, bűzével kapcsolatban sokat tudnának beszélni. Fokozza a bajt az a közismert tény is, hogy a tévesen értelmezett szabadság gondolat éppen a műveletlen cigánytömegeknél legfeltűnőbbben észlelhetően, szabadosságban és fegyelmezetlenségben nyilvánul meg (...) Tény az, hogy a cigánykérdés ma súlyosabb, mint volt és megoldása sürgősebb, mint valaha” (Galambos 1947: 1446). A *Népegészségügy* című folyóirat (→ 109–111) a második világháború után is megjelent, s mint Galambos József fent idézett 1947-es cikke is mutatja, hangvétele mutatott némi folytonosságot a cigányokkal kapcsolatban.

A vitaindítónak szánt cikk túlnyomórészt egyetértő reagálásokat sorolt fel. Még egy régi ismerős is felbukkant, Heicinger⁹ János dr. körorvos, aki hivatkozott saját e tárgyban írt korábbi cikkeire is (Heicinger 1939, 1942). A rendezési ötletek között szerepeltek a jó öreg törvények és rendeletek felújítása arról, hogy a (cigány)gyerekek nevelőotthonba kényszeríthetők lennének. Ez, igenis, humánus megoldás lenne: a gyerek „egy-egy ilyen nevelőintézetben eltöltött év után tiszta testtel és tisztultabb lélekkel [kiemelés tőlem – DCs] térne vissza a cigány-anya otthonába és hirdetné övéi között a magasabb színvonalú életmód előnyeit” (Galambos 1947: 1447).

Hogy közben volt egy világháború és (legalább) egy rendszerváltás? A vita résztvevői azért ezt is észrevették: „Koncentrációs- és munkatáborok, hortobágyi összpontosítás, sőt a generális sterilizáció gondolata is felmerült. Katona Imre megrázó személyes tapasztalatokon épült, de a dolgok mélyéig meglátott [sic!] képet rajzolt a munkatáborokról, amelyek munkateljesítményei soha sem érik el a fenntartás költségeit sem, de lélektani hatásuk éppen kényszer voltuknál fogva tökéletes destruálást jelent. (...) Azt hiszem, a kényszermunkatáborok gondolatát végleg el kell ejteni. Újabb kényszereszközök újabb embertömegek lelkét mérgeznék ismét meg a gyűlölet és a bosszú érzésével” (Galambos 1947: 1449) – foglalta össze egy szóbeli vita tanulságait Galambos. Majd olyan javaslatokat fogalmazott meg, illetve tolmácsolt, hogy például a cigány felnőtteket munkával és lakással kell ellátni, fakitermelő telepeken, bányavidéken, stb. „gondozás és felügyelet alatt.” Alig kell rosszhiszeműség ahhoz, hogy így fogalmazzuk át e javaslatok lényegét: legyen koncentrációs tábor, de ne így nevezzük!

„Galambos József dr. A cigánykérdés megoldása c. cikkének hozzászólásait olvasva megdöbbenően dörszöltem a szemem, és ismételten megnéztem a lap megjelenési dátumát, mert valahogy úgy éreztem, hogy az ezerszer átkozott 1944. év és annak előzményei támadnak fel a hasábokon (...) ebből nyílt képet kaptunk arról, hogy 3 év demokratikus átnevelése milyen elképesztően eredménytelen volt eddig” – dr. Fellner Ferenc reagálása volt az első hozzászólás, amely döbbenetének adott hangot a vita hangneme miatt (*Népegészségügy*, 1948/5–6). És az utolsó is – a vita ugyanis ezzel véget ért. A résztvevők nyilván kezdték megtanulni a szocialista prűdéria egyik alapszabályát: diszkrimináld a cigányokat, de gondold meg, hogy mit írsz le erről!

⁹ Nem elírás, ekkor már nem cz-vel, hanem csak c-vel írta a nevét – voltak azért változások is!

Népegészségügy – a gyakorlatban. Hajdúhadháza¹⁰

A hajdúhadházi romák, akikről a legkorábbi adatok a 18. századból származnak, az 1940-es években két, jórészt putrikból álló telepen éltek. 1947-ben tífuszgyanú miatt vesztegzár alá vették a falut. Hamarosan kiszállt egy bizottság, amely megállapította, hogy nem tífuszról, hanem maláriáról van szó, amelyet a környező mocsaras területek szúnyogjai terjesztenek, nem a cigányok. A vesztegzárat feloldották és elrendelték a környék felégetését, hogy megtisztítsák a szúnyoglárváktól.

A község azonban nem hagyta veszni a „tífusz” sugallta ötletet, ezért a szegényebb nyugati telepről „egészségügyi okok miatt” 331 cigányt kitelepítettek. A tiltakozó romák kunyhóit – hatósági felügyelet alatt – szétverték, lakóit kocsira ültették és kivitték őket új lakóhelyükre: tessék, építsenek új házakat (építőanyagról vagy más segítségről nem volt szó). Nagyvonalú ajándékként viszont a kitelepítettek kaptak egy 100 holdas „gabonaföldet” (valójában parlagot), éljenek meg annak terméséből. Mindez 1948 augusztusában történt, tehát rossz vicc volt, hogy a parlag terméséből éljenek meg a következő év aratásáig.

A kitelepítés miatt panaszok futottak be a járáshoz – nem maguktól a romáktól, hanem Bököny községtől, amelyhez túl közel kerültek a kitelepítettek. A jegyző jelentése szerint a járásnak nem kellett volna beavatkoznia, megyei szinten azonban ezt felülbírálták: az alispán a visszatelepítés mellett döntött. Kidolgoztak egy tervet visszatelepítésre, amelynek költségvetése 160 ezer forint lett volna. A Belügyminisztérium hozzá is járult az összeg elköltéséhez, a Pénzügyminisztérium viszont vétót emelt. A dolog ennyiben maradt – a romák visszamehettek a faluba, ha akartak, s házat építhettek, ha tudtak miből.

Utolsó kérdés: csodálkozik valaki, hogy Hajdúhadháza is szerepelt az 1990-es évek legbotrányosabb roma szegregációs ügyeinek listáján?

¹⁰ Sággy Erna szakdolgozata alapján: Bársony 2008: 251–255.

A „nem beszélünk róla, csak csináljuk” elve alapján nem meglepő, hogy az 1960-as évekig *belügyminisztériumi iratok* foglalkoztak messze legtöbbször a romákkal. Általában igen jellegzetes formában. Egy kitűnő példa erre a fényképes személyi igazolványok ügye. A két világháború közötti „oldjuk meg a cigánykérdést” javaslatok – például Endre Lászlóé – rendre felvetették ilyen igazolványok bevezetését, kifejezetten a (kóbor) cigányok részére. A kommunista rendszer végül 1954-ben vezette be a fényképes személyi igazolványt, amelyet magánál kellett hordani *minden felnőtt magyar állampolgárnak*. A mai igazolványokkal szemben, ez a könyvecske tartalmazta tulajdonosának a munkahelyét, lakcímét, családi állapotát, gyermekei számát, stb. is.

Ha tehát mindenkinek személyit kellett csináltatnia, akkor a (kóbor) cigányok diszkriminációját másképp kellett megoldani. Egy 1955-ös jelentés („készítője: a BM Országos Rendőrkapitányság vezetője, tárgy: A személyi igazolványok kiosztásának befejezése, min[ősítése] Szigorúan titkos!”) így fogalmazott: „meg közelítően pontos adatok szerint kb. 40–50 ezer embert kell még igazolvánnyal ellátni. Ezek jelentős része kóbor cigány (kb. 20–25 ezer fő) – a többi beteg vagy igazolványát hanyagságból át nem vett személy. Azok a cigányok, akik megfelelő munkát és lakhelyet igazolni nem tudtak, feltehetően bűncselekmények elkövetéséből tartják fenn magukat – igazolvánnyal eddig nem lettek ellátva. Javaslatunk, hogy ideiglenes személyi igazolványt adjunk ki részükre, egy évi érvényességi idővel” (idézi Purcsi 2001: 27–28).

5.3. kép. A tótkomlói cigánysor, 1955.

Az így kibocsátott igazolványok voltak az ún. fekete személyik. Jellemző módon, a személyi igazolvány bevezetéséről szóló 1953-as PB- és minisztertanácsi határozatokban nem szerepelt ez az intézmény, amelynek bevezetéséről *saját kezdeményezésére a Belügyminisztérium döntött*. Míg a szigorúan titkos belső irat még kóbor cigányokról írt, az ennek nyomán kiadott belügyminiszteri utasítás már csak „*kóbor és munkakerülő életmódot folytató személyek*”-et említett, kóbornak minősítve azokat, akik nem tudtak legalább kétéves állandó lakóhelyet igazolni, munkakerülőnek pedig azokat, akiknek nem volt legalább hat hónapos munkaviszonya. A *cigány* szó nem szerepelt az utasításban.

Persze a belügyi szerveket is meg lehet érteni, ezekkel az állítólagos „*kóborokkal*” sok volt a gond. Egy 1953-as jelentés szerint: „*Nincs egzisztenciájuk és a (...) születési anyakönyvi kivonat, közigazgatási bejegyzések, állandó lakhely, lakónyilvántartásban való szereplés rendszerint hiányzik náluk. 5-6 féle néven élnek, többnejűek [? – D. Cs.], családi kapcsolataik szokatlanul lazák és kiismerhetetlenek, felismerésük személyleírásról is bonyolult és nehéz, mert szerfölött hasonlítanak egymásra. [Éppen ezért] ujjlenyomatlapok kiterjedtebb felvételét alkalmazzuk és szorgalmazzuk*” (idézi Purcsi 2001: 32).

A BM Pest megyei Főosztályának Bűnüldözési és Körözési osztálya jelentése, mely szerint 1952–53 folyamán „*hatósági területünkön 270 esetben jutottunk olyan megállapításra egy-egy helyszínes bűncselekmény esetében, hogy ismeretlen kóbor személyek követték el*” (idézi Purcsi 2001: 33). A többi megyéből is hasonló adatok érkeztek: Tolna megyében például 185 esetben jutottak arra a megállapításra, hogy a helyszínes bűncselekményt „*ismeretlen kóbor személy*” követte el – miközben a megye területén összesen „*9 kóbor egyén van jelenleg letartóztatásban*” (Purcsi 2001: 33). Csak a rend kedvéért jegyezzük meg: igazi kóborok ekkor már valószínűleg nem éltek az országban. De ezt tulajdonképpen beismerte a kor belügyi zsargonja, amikor a „*kóbor telep*” vagy a „*telep jellegű kóbor település*” és hasonló kifejezéseket használt.

Amikor az 1961-es általános személyi igazolvány-csere keretében felszámolták a fekete személyi intézményét, az ORFK Igazgatásrendészeti Osztálya büszkén jelentette: „*ezzel megszüntettük az állampolgárok ilyen vonatkozásban történő faji megkülönböztetését.*” Eddig a pontig szó sem volt arról, hogy az intézkedés a faji megkülönböztetést szolgálta volna (idézi Purcsi 2001: 35). Megjegyzendő: ugyanez az osztály egy másik tervezetében azt javasolta, hogy a különleges bejegyzések rovatába írt megjegyzéssel (miszerint „*népszámláláson részt vett ... tanács vb-nél, 1961. ... hó ... napján*”) azért tegyék azt is nyilvánvalóvá, kiknek *volt* fekete személyi-

jük. Ezt az ötletet azonban a Politikai Bizottság – Kádár egy igazából semmitmondó, de határozott nemtetszését kifejező megjegyzése után, vita nélkül – elvetette.

Egyes ötletek joggal lehetnek ismerősek azok számára, akik a kötet korábbi oldalait olvasták. A BM bűnügyi (!) osztálya 1952-ben javaslatot készített „a kóborcigányok letelepítésére és munkára nevelésére.” Miután diagnózist tett (kóborolnak, nem dolgoznak, bűnöznek) és kötelességszerűen hivatkozott „a Szovjetunió példájára”, az irat a következőt javasolta: először is, a kor bürokratikus axiómája szerint, alapítani kell egy bizottságot. „A Bizottság megállapítaná és kijelölné az ország területén azokat a helyeket, ahová a szétszórtan élő kóborcigányokat a helyi tanácsok és rendőri szervek útbaindítanak illetve kísérik. (...) A Népgazdasági Tanács gondoskodna a telepek fokozatos építéséről és a telepítés ennek megfelelően fokozatosan történne. A BM ezzel párhuzamosan megszervezné a centralizált telepek rendőri ellenőrzését (őrsfelállítás) és tanácsi ellenőrzését, figyelemmel a cigányok kóborlási szenvedélyére.

Kezetben korlátokat emelnénk a szabad mozgásuk előtt. A telephelyeken az üzemi étkeztetést megszerveznék (...) és a költségeket a munkabérekől levonás útján biztosítaná. (...) A letelepedésre kijelölt helyeken a letelepedett cigányok a BM irányításával önálló tanácsot választanának. (...) A fiatalok kóborló személyeket (...) szakmai nevelőintézetekben vonnánk össze és szoktatnánk munkára (...) A kóborló gyermekeket pedig az Állami Gyermeknevelő Intézetbe utalnánk a fennálló rendeletek szellemében. (...) Azt a kóborló személyt, aki annak ellenére, hogy munkaképes és mégsem dolgozik, hanem továbbra is kóborolva veszélyezteti a közbiztonságot, az internálótábor keretében felállított munkatáborokban gyűjtenék össze és szoktatnánk termelő munkára. (...)

Akkor, ha ezeket a saját hibájukon kívül a fejlődésben elmaradt és laza erkölcsi felfogású és életviszonyok között élő [sic!] kóborcigányokat sikerül letelepíteni és a szocialista építő munkába bevonnak, megoldottnak mondhatjuk majd a magyarországi cigánykérdést” (idézi Purcsi 2001: 30). Ismét: koncentrációs tábor-rendszer, csak ne nevezzük a nevén...

Egy másik, szimbólumértékű gyakorlat a cigányok kényszermosdatása volt. A kényszermosdatások névleg közegészségügyi aktusoknak számítottak, ténylegesen azonban a hatalom szimbolikus megnyilvánulásai voltak, amelyekben a rendészeti, ill. a helyi igazgatási szervek is aktív szerepet vállaltak. Ún. egészségügyi járőrök 1950-től kezdve rendszeresen ellenőrizték a telepeket, fürdetéseket és porzásokat végeztek, amelyeket 1955-ben tettek kötelezővé és általánossá. A közegészségügyi dolgozók kiszálltak a helyszínekre, fürdetőkocsikkal vagy telepített fürdetőhelyiségekkel, legtöbbször a rendőrséggel, ritkábban a honvédséggel támogatva, de néhol besegítettek a tanácsi dolgozók is. Fertőtlenítő krezol szappant és/vagy DDT-porzást alkalmaztak (azóta mindkét szert betiltották egészségkárosító hatása miatt), általában teljes szőrtelenítéssel kísérve.

Dr. K. P. emlékei

Bernáth Péter és Polyák Laura készített egy döbbenetes interjút dr. K. P. nyugalmazott megyei tisztifőorvossal. Az érezhetően vidáman adomázó nyugdíjas először a háború alatti élményeiről kezdett mesélni:

„1940-ben felállították azt a zászlóaljot, amelyik később bevonult Erdélybe. Két katona kiütéses tifuszos lett. Rettenetesen megijedt a hadsereg. Engem hívtak ki járványorvosnak. Körbevették fegyveres katonasággal a kiskundorozsmai cigánytelepet. Megmondták, hogy aki éjszaka szökni próbál, és az első kiáltásra nem áll meg, élesen lőjenek! Nincs mese, élesen lőjenek. Megvolt a fegyelem. (...) Mind félig földbe ásott putrik voltak, 120-150 ember lakott ott. Kivezényeltük a társaságot, le lettek fertőtleníve, aztán felgyújtottuk az egész cigánytelepet. Egy rossz szót nem szólt ott senki sem. Dermedten nézte, ahogy minden elég. Nem is lett azután több megbetegedés.

Amikor a tetvetlenítést elrendeltem, kijött Dorozsmáról, a községből két borbély és elkezdte őket nyírni, akkor az öreg cigány jött, hogy az ő feleségének – mert teljes szőrtelenítés ment, hónaljször, szemöldök, haj, fanszőrzet – őneki a fanszőrzetét ne nyírja egy idegen borbély. Ő maga lenyírja. Pléhvágó ollóval állt neki és lenyírta a feleségének a szőrzetét. Aztán a végén bemutatta. Jó, el van intézve” (idézi Bernáth – Polyák 2001: 40).

Az interjú készítésekor már nyugalmazott tisztiorvosból érezhetően akkor is áradt a magabiztos öntudat, amikor a szocializmus korabeli kényszermosdatásokról beszélt: ő volt az egyetlen, aki átlátta, miért volt erre az intézményre szükség, amelyet persze nem értettek sem a cigányok, sem a „primitív” egészségőrök, sem pedig a kényeskedő, álhumanista értelmiségiek:

„Eljött (...) hozzám egy aktivista, egy újságíró hölgy, azt mondta: »kérem szépen, változtatni kellene a műveltető igén, mert az sérti ezeknek az embereknek az önérzetét. Fürdető-fertőtlenítő berendezés. Miért nem fürdő?« Hát – mondom –, mert nem fürdő. (...) Mert ez »fürdető«. És akik bekerülnek, azokat hajtják, hajtja a vajda, hajtja a helyi rendőrség (...) bottal is, meg lábfejjel is behajtották őket, akik renitensek voltak. Ez bizony erőszakszervezet volt. (...)

Olyan helyre kellett a sátrat telepíteni, ahol nem volt bámészkodó nép, és ahol nem volt a közelben konyhakert, hogy a szappanos lé ne folyjon rá. A bámészkodó népet a rendőr kergette el. Jöttek, mert látványos volt, mert azért nem ment szó nélkül. A férfiaknál főleg nem ment szó nélkül. Szitkozódtak, átkozódtak, egyszer egy egészségőrömet – ez volt a legprimitívebb kategória, ehhez nem kellett, csak nyolc általános – megbicskálták. Pufajka volt rajta, a pufajkát végighasította a bicskája neki. A rendőr rögtön közbelépett. Erre az egy esetre emlékszem.

Minden le volt tárgyalva, a vajda tudta, hogy mikor jövünk. Pillanatokon belül szétfutott a hír, hogy jön a Köjál. Már a kocsinak a zúgását is ismerték kitűnő fülükkel, és mint a bombától, úgy fröccsentek szét a férfiak a telepről. Nem lehetett őket összeszedni. A rendőrségnek messze nem volt az a tekintélye, mint a magyar királyi csendőrségnek” (idézi Bernáth–Polyák 2001: 41–42).

Dr. K. P. állítása szerint a megyéjében 1989-ig folytak kényszermosdatások, s az interjú készítésének időpontjában is sajnálkozott, hogy megszűnt ez a gyakorlat.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei tanács 1962-ben rendelte el, hogy „a nők fürdetésénél kizárólag női dolgozók segédkezhetnek” (idézi Bernáth–Polyák 2001: 43). Azt is többször is elrendelték, hogy a résztvevők emberi méltóságát nem szabad sérteni, hogy csak azokat kell kezelni, akiken élősdiiket találtak, és így tovább,

de már az ismétlések is bizonyították, hogy ezeket a rendelkezéseket rendszeresen figyelmen kívül hagyták. De ez valószínűleg törvényszerű volt: képtelenség lett volna a kényszermosdatásban résztvevők emberi méltóságát megőrizni, mikor az egész intézmény éppen ezen résztvevők emberi méltóságának megtöréséről szólt. Csak a rendszer puhulásával, az 1980-as évekre kezdett elhalni ez az intézmény.

RÉGI VÁGÁNYOK, ÚJ ELÁGAZÁSOK

„Helyesen van kitalálva ez a világ, akárki találta ki...”

A klasszikus civilizatorikus felfogás korabeli, marxizált változatában nem a kultúra vagy a civilizáció fejlődése viszi előre az emberi nemet, hanem a termelőerők fejlődése, s az ezt a fejlődést a politikum területére átfordító osztályharc. Ebben a felfogásban már nem a nyugati társadalmak számítottak a legfejlettebbeknek – hisz azok megragadtak a kapitalizmusban –, hanem az államszocializmust építő, szovjet típusú társadalmak (így a magyarországi is). Ezt a fejlettséget (mint a propaganda hangsúlyozta: egyelőre) nem tényleges gazdasági mutatókkal lehetett mérni, hanem a társadalmi viszonyok tudatos, szocialista átalakításával.

E séma szerint a szocializmust megelőző társadalmakban, illetve a kapitalista országokban¹¹ a cigányság helyzetét mindenekelőtt az osztályviszonyok és a gazdasági tényezők határozták meg. Így nyugodtan elismerhették a cigányság üldözésének, diszkriminációjának tényét – *a múltban, illetve „odaát”*. A szocialista civilizációs megközelítés képviselői szerint az 1945 előtti Magyarországon, vagy a kor kapitalista nyugati országaiban üldözték vagy diszkriminálták/diszkriminálják a romákat, szemben a szocialista jelennel, amelyben *valóban* minden ember egyenlő, esetleges kisebbségi hovatartozásától függetlenül.

Legalábbis elvben, hiszen az ettől eltérő valóság a rendszer legelvakultabb hívei számára is letagadhatatlannak bizonyult. Éppen ezért a séma kiegészült egy tétellel: bár az államosított gazdaságot vagy az egypártrendszert viszonylag gyorsan be lehetett vezetni, az így létrejött szocialista osztályviszonyok nem érvényesülhettek azonnal, automatikusan az emberek tudatában, gondolkodásában. A korábbi termelési módok kialakította tudatviszonyok, bizonyos szokások, az életmód elemei, *a rossz beidegződések*, mint például az előítéletek, vagy éppen a cigányok munkához való hozzáállása azonban sokkal nehezebben, sokkal lassabban változtathatók meg.

A szocialista civilizációs megközelítés tehát egy teljesen „vízhatlan” sémát alakított ki: a cigánysággal kapcsolatban *bárminemű negatívum mint a múlt velünk élő öröksége*, eltűnésre ítélt maradványa jelent meg; ezzel szemben *bárminemű pozitívum* nem a személytelen polgárosodási folyamatnak (és nem is a cigányoknak) volt *köszönhető*, hanem *a (szocialista) állam tudatos és értő erőfeszítéseinek*.

11 Szegő László fogalmazott így: „a nyugati országokban sehol sem valósult meg a cigány gyermekek olyan széles körű beiskolázása, mint a szocialista államokban, itt a cigányság körében az írástudatlanság is általánosabb (...) Másfelől (...) Nyugat-Európában és Amerikában, ahol a polgári »demokrácia« a lakosság számára bizonyos látszatjogokat biztosít ugyan, az emberek megélhetése végső soron valójában a piaci viszonyok alakulásától függ, s a viszonylag kisszámú cigány értelmiség sincsen abban a helyzetben, hogy az erejét-energiáit teljes mértékben lekötő napi pénzkereső tevékenység mellett, azon fölül további energiát fordíthasson irodalmi – vagy általában: művészeti – alkotó munkára. (...) A szocialista országokban a cigányság kulturális színvonalának emelését célzó intézkedések keretében, azokkal teljes összhangban az állam olykor tetemes mértékű anyagi eszközöket fordít mindazonáltal arra, hogy a cigány nyelvet anyanyelvükként beszélők az általuk legjobban tudott nyelven, cigányul is olvasnivalókhöz jussanak. (Így jelenhettek meg cigányul írott irodalmi alkotások a Szovjetunióban, Jugoszláviában és másutt.) A tőkésországokban ugyanakkor, ha valamelyik kiadó úgy látja, hogy egy könyve valószínűleg ráfizetéses lesz, inkább eláll a közzététel szándékától” (Szegő 1983b: 189–190).

Gyűlölet és öngyűlölet

A számos kínálkozó civilizatorikus szövegből Orsós Lajos írását emelném ki. Szerzője ugyanis maga is cigány, aki egy ormánsági pusztai telepen született, leérettségizett, főiskolát végzett, de friss üzemmérnöki diplomájával hónapokon át csak segédmunkásként dolgozhatott. Vallomásos írásában (*A putritól a főiskoláig*, egy Várnagy Elemér szerkesztette 1978-as válogatásban jelent meg) a diszkrimináció és előítéletesség torokszorító példáit a saját életéből idézhette fel:

„Megérkezett a busz. A szolgálatot teljesítő kalauz odaállt az ajtóba, és kijelentette, hogy előbb a magyar utasok szálljanak be. Miután beszálltak, »kész«-t jelzett, becsukódtak az ajtók, minket, cigányokat otthagytak. Egy másik eset. Elsős gimnazista voltam, amikor a 45 fős osztályba bejött az igazgató és szinte egyből kiszemelt. A következő párbeszéd zajlott le közöttünk:

»Ni-ni, hát te cigányfiú, mit keresel itt?«

»Tanulni szeretnék, igazgató úr kérem.«

»Áh. Nagy frászt. Te sosem fogsz tudni érettségizni, tehát jól gondold meg magad, még most...«” (Orsós 1978: 25).

Az asszimilációt abszolút, mindenekfelett álló célként, életet meghatározó teljesítményként kezelő szerző azonban nem elutasította, mint inkább belsővé tette, elfogadta a megalázó, előítéletes romaképet:

„Egy-két esettől eltekintve, a cigányságot még ma is és holnap is az emberek tömege lenézi, megalázza, idegenkednek tőlünk. Nos, természetesen nálunk erre a cigánylakosság nagyobb része rá is szolgál. Hiszen (...) nagy általánosságban átlagon aluli primitív emberek, akik isznak, verekednek, lopnak, csalnak, jósolnak, stb. Tekintettel, hogy ezek az elemek vannak túlsúlyban, a rendesebben és becsületesen dolgozó cigányemberek becsületét, bizalmát sértik meg. Igen kellemetlenül érzem én is ezt, mert már élő példa rá, hogy nyíltan fejezték ki az emberek bizalmatlanságukat velem szemben is általánosítva arra [sic!], hogy már a magam fajtájú emberben sokszor csalódtak” (Orsós 1978: 26).

Orsós szemléletében magától értetődő módon újjátermelődött a „jó cigány (= asszimilálódó cigány)” – „rossz cigány” dichotómia,¹² de szolidaritást még az előbbiekkal sem vállalt: legjobban, ha az asszimilálódott cigányok még egymással sem érintkeznek. Az ő telepüket gyakorlatilag már 1963-ra felszámolták, „nagyon szétszóródtunk és azóta is igen-igen ritkán találkozunk egymással (...) [de] valahogy mindannyian többek vagyunk, emberileg külön-külön, mint egy évtizeddel [ezelőtt] együtt” (Orsós 1978: 8–9).

Gyerekkorára emlékezve Orsós egy végtelenül nyomasztó világot ábrázolt, amelyből csak menekülni lehetett:

„A cigányember mint családfő, ha netán napszámba járt és egy kis pénzhez jutott, elment a kocsmába, és amíg a pár forintból tartott, ő csak ivott, ivott. Amikor hazaért, részegségéből fakadóan énekelt is, sírt is. Ha valamit szólt az asszonya, legtöbbször veréssel ért véget a nap. Életmódunkat talán a nemtörődömség, az igénytelenség és a mának való élés jellemezte. Elfelejtettük a tegnapot, nem érdekelt a holnap, csak a ma számított és semmi más. (...)

E családok gyermekeikről, vagyis magunkról talán összefoglalóan csak annyit, hogy éltünk és vegetáltunk. Nekünk, gyermekeknek, sajnos nem volt tudatos életcélunk, bennünket nem tanítottak szüleink, hiszen ők is tudatlanok voltak, tehát ők nem tudtak minket a szépre, jóra, a nemesre nevelni” (Orsós 1978: 15–17).

¹² „Mi, cigányok két nagy táborra vagyunk szakadva. Az egyik tábor szemtelen, határokat nem ismerő, iszákos és verekedős mentalitásban élő cigányemberekből áll, míg a másik tábor tagjai érzékeny lelkű, könnyen sértődő egyének. Mindenesetre én önmagamot egyik helyre sem sorolnám be, bár több tényező az utóbbira utalna. Úgy látom helyesnek a megoldást, hogy ha az államunk nemcsak adna nekünk, hanem követelne is tőlünk” (Orsós 1978: 27).

Már említett 1946-os cikkében Kálmán András vita nélkül lesöpörte azt az „*elterjedt reakciós felfogást*”, amely fajelméleti alapon közelít a kérdéshez, „*mert a tárgyilagos szemlélő előtt kétségtelen, hogy a nem asszimilált cigányság problémája nemzetiségi kérdés.*” Rögtön ezután azonban be kell hoznia az osztályszempontú megközelítést is: „*A cigányság nemzetiségi kérdése azonban lényegesen bonyolultabb az ország többi nemzetiségének helyzeténél. Ennek oka az, hogy a szóban forgó nem asszimilált cigányság nagyobb részét a lumpenproletariátushoz tartozik [kiemelés az eredetiben – DCs]*” (Kálmán 1946: 657). A lumpenproletariátus a 20. századi kommunista diskurzusok kedvelt fogalma volt: leegyszerűsítve a munkások azon rétegét nevezték így, amely alkalmatlannak bizonyult arra, hogy a marxi elméletekben ácsolt virtuális piedesztálra állítsák.

Kálmán jóindulatú tévedésnek minősítette a korábbi kísérleteket, amelyek parasztot akartak csinálni a cigányokból – amúgy is több érzékük van a kézműves-ipari foglalkozáshoz, irányítsuk őket a városba, legyenek igazi munkások, javasolta. Már csak azért is, mert a parasztsághoz a korabeli kommunista politika meglehetősen ambivalens módon viszonyult. Tehát a Herrmann-féle „*ne oláhosodjanak, hanem magyarosodjanak!*”-gondolata köszön vissza, osztályharcos formában: ne „*újparasztok*” legyenek a romák, hanem gyarapítsák a munkásosztályt! Hiába javasolta Kálmán, a korban egyedülálló módon, a nemzetiségi jogok megadását – gondolatmenete a maga módján ugyancsak az asszimilációt tartotta kívánatosnak.

S erre törekedett – immár a nemzetiségi jogok megtagadásával – a szocializmus korabeli civilizatorikus megközelítés egésze. Hivatalos egyenlőség-retorikája ellenére ugyanis, a valóságban a diktatórikus rendszer logikáját zavarta *mindenféle* kisebbség – de nem egy ténylegesen létező többség, hanem egy ideologikusan létező, megteremtendő „*többség*” nevében. Bizonyos szempontból elmondható, hogy a kommunista rendszer politikája – az első évtizedben durvább, később finomabb módszerekkel, de folyamatosan – nem csak a romák, hanem valamennyi állampolgár erőszakos „*civilizálására*”, „*asszimilációjára*”, a szocialista dolgozó modelljéhez való igazítására törekedett. *Szocialista bérmunka, uniformizált életviszonyok, homályos tartalmú, de a gyakorlatban a konformitásra és a paternalista felsőbbtség elfogadására kihelyezett „közösségiség”* – nagyjából így lehet vázolni a fentebb említett dolgozó-modellt. Kivételt pedig nem tűrt – miért tűrte volna el, hogy a cigányok kilógnak a sorból? A cigányok esetében, mint Michael Stewart fogalmazott, az asszimiláció kívánatos modelljét „*a következő egyszerű képlet*” írta le: „*(cigány) + (szocialista bérmunka + lakás) = (magyar dolgozó) + (cigány folklór)*” (Stewart 1994: 71).

Bár logikai értelemben ellentmondanak egymásnak, a gyakorlatban jól megfér egymással a (párt)állami apparátus fent leírt nemtörődömsége, illetve azon meggyőződése, mely szerint – mint *minden* társadalmi folyamat –, ez is azonnal elakadna az állam figyelő-fegyelmező pillantása híján. „*A legutóbbi években sajnos visszaesés mutatkozott a felső koordináló munka hiánya miatt és ez kedvezett a nemtörődömségnek. Emiatt a területen kampányszerűvé vált a munka. A lazulást a cigányréteg azonnal megérezte és ez helyenként a régi életmód növekvő felelevenedésére vezetett*” (Marosánné 1969: 4) – ezek a példaszerű mondatok a TIT Szociológiai és Néprajzi Csoportjának 1969-es cigánykutatással foglalkozó konferenciáján¹³ hangzott el, Marosán Lajosné beszédes című (*Mit tettünk és teszünk a cigányokért*) nyitóelőadásán. A cigányság felemelése hangoztatta az előadó – és számos kortársa – *tudatos és folyamatos erőfeszítést igényel* az állami szervektől, különben a cigányok azonnal visszaüllyednek korábbi állapotukba.

¹³ Amelynek „*jegyzőkönyve hosszú időre a szakemberek kézikönyvének szerepét töltötte be*” (Vágh 1983: 33).

„[Orsós Jánosnak] kialakult életfilozófiája van, amit azonnal össze is foglal. Látszik, sokszor végiggondolta: – Helyesen van kitalálva ez a világ, akárki találta ki. Dolgozik az ember a bányában, gyárban, pénzt kap érte. S még hozzát teszi: – Hála istennek!” (Faludi 1964: 33). Faludi András 1964-es riportkönyvében (Cigányok) derűs paternalizmussal fogadta, hogy a civilizálódni vágyó romák szemlátomást a társadalmi munkamegosztás és a pénz feltalálását is a szocialista rendszer érdemének tudták be. Faludi nem volt kutató, nem volt köztisztviselő, de újságíróként is olyan mértékben azonosult a szocialista civilizatorikus felfogással, hogy az időnként szinte már mulatságos hatást kelt:

„– Itt van az igazolványom – mondja, s valami olyasféle büszkeség cseng a hangjában, mint kollégáméban, aki ötévi takarékoskodás után megvette a Skodát. Lecipelt a szerkesztőség elé, s ugyanígy mondta: itt a kocsim.

S rokon is a két érzés. Ez az öreg, megtört ember ugyanúgy azt érzi az igazolvány birtokában, hogy most már »valaki« lett, mint a barátom, a kocsitulajdonos.

Neve van, fényképe van, számontartják, s erről papírt, fényképes dokumentumot kapott. S ez az igazolvány-tisztelet mélyebben vagy felszínesebben, de minden, most az erdőből kijövő cigányban megvan” (Faludi 1964: 19-20).

A romológia klasszikusa: Erdős Kamill

Erdős Kamill (1924–1962)

A hadapródiskolát, majd a Ludovikát elvégző fiatal katonatiszt a második világháború végén francia fogságba esett, ahonnan tüdőbajjal szabadult. Itthon sorra járta a kórházakat, szanatóriumokat, s végül 1956-ban kénytelen volt rokkantsági nyugdíjba menni. A szanatóriumokban azonban több cigány nyelvjárást is megtanult, autodidakta néprajzusként újra meg újra gyűjtőutakra indult, amikor csak egészségi állapota engedte – illetve, néha azon túl is. 38 éves korában halt meg.

Az 1950-es évek legnagyobb részében szinte egyedüliként foglalkozott a magyarországi cigányok kutatásával, interjúkkal, tárgyi gyűjtéssel, rajzokkal rekonstruálta a hagyományos cigány kovácskodás gyakorlatát, a lókereskedelmükkel kapcsolatos hagyományokat, temetkezési szokásokat, táncaikat, nyelvészeti kutatásokat folytatott, és így tovább. Ebbéli szerepe pótolhatatlan, hisz ő igen gyakran már a történelmileg lehetséges utolsó percben – vagy éppen közvetlenül az után – kezdte kutatni például a hagyományos mesterségek még élő utolsó művelőit.

„Szilárd elhatározásom volt – kezdte Erdős Kamill egy 1961-ben született, de csak halála után publikált kéziratában¹⁴ – hogy csengőöntő cigányt keresek és öntetek vele csengőt, juhászkampót, fokost. Azért is törekedtem erre, mert az üstkészítők után, ez egyike a legjobban kipusztult cigány fémműves mesterségnek Magyarországon. (...) 11 nap alatt 13 községet, ill. várost kerestem fel, és nem vaktában, hanem mindenüvé hírek után mentem, mely híreket: cigányok, cigány kovácsok, magyar kovácsok és parasztok szolgáltatták nekem.

Sajnos a nyomok – egy kivétellel – tévútra vezettek. Egyedül Tarpán élt valamikor csengőöntő cigány, a

14 „Beszámoló Erdős Kamill néprajzi-tárgyvásárlási gyűjtőútjáról. Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megye. 1961. június 20–30-áig” (Erdős 1989: 241-262).

Romák, 1950-es évek. Erdős Kamill felvétele.

»Józsik«, de már ő is régen meghalt. (Fia »Ádu« megkísérelt nekem csengőt önteni – egész nap kínlódott vele – de kudarcot vallott)» (Erdős 1989: 241–242).

Edényfoltozó, szegkovács vagy fúrókészítő cigány mestereket viszont még talált, s értékes gyűjtést végzett körükben (Erdős 1989: 116–117). Aprólékosan leírta, milyen szerszámokat készítettek a cigány fémművesek, milyen technikával, melyek voltak a legfontosabb cigány szakkifejezések, hány percig tartott egy-egy jellegzetes termék elkészítése, s amit csak lehetett, rajzokkal, fényképekkel is illusztrált. Érdekes leírásokat közölt a roma és a nem roma kézművesek kapcsolatáról is:

„Elmentem Gyulán egy 90 éves magyar származású bognármesterhez, és szép fúrósorozatát látva megkérdeztem tőle, hogy honnan szerezte. »Felerészben gyári munka, felerészben cigányok csinálták« – válaszolta. Elmondta, hogy még nem is olyan régen, időnként cigányok látogatták meg műhelyét és megkérdezték, hogy nem kell-e fúró? – A cigányfúró sokkal jobb volt, mint a gyári munka, »mert a cigányfúró tolla felül volt a legszélesebb és a hegy felé fokozatosan keskenyedett, míg a gyári fúró középen öblösödött ki, s ezért fúrás közben imbolygott.« (Meg is mutatta a két kerékagyfúrót, egy gyárit és cigány készítésűt. Megfigyeltem: a cigány nagy kovácsreszelőből készítette a fúrót.)

Jártam Faragó, magyar származású gyulai kovácsmesternél is, és megkérdeztem: jártak-e cigányok néha nála, engedélyt kérve, hogy dolgozhassanak műhelyében? Igennel felelt. Elmondta, hogy időnként eljött hozzá egy dobozi és egy mezőberényi fúrókovács cigány, akik fúrókat csináltak az ő műhelyében, az ő üllőjén. A cigányok semmiféle szerszámot, sőt nyersanyagot sem hoztak magukkal, mindent a kovácstól kaptak, és a »műhelybér«, valamint a nyersanyag fejében csináltak pár darab fúrót a magyar kovácsnak is. (»Bár néha előfordult, hogy a cigány kovács csizmaszárába 2-3 elkopott reszelő volt beleszúrva, s ezekből csinálták a fúrókat.«)» (Erdős 1989: 116–117).

Az utoljára említett adatközlő esete arra is jó példa, milyen megélhetési stratégiát választottak egyes cigány fémművesek az államszocializmus korában:

„Jakab László 65 éves kiskunhalasi oláh cigány kovács (...) Mostani főfoglalkozása órás. Meg tud javítani karórát, zsebórát, ébresztőórát. Maga tanulta. Van egy nagyítás szemüvege, egy csipesze és egy tűje. Ezzel dolgozik. »Most már nem lehet megélni fűrőcsinálásból, a rendőrök elszedik az embertől, ha a piacon kirak valamit, mert nincs iparendélyem« – mondja. Régen fegyverjavítással is foglalkozott, meg tudta javítani a puskák szerkezetét, kakasát, ha elromlott. Az orvvadászok számára a puskacső lefűrészelését is vállalta” (Erdős 1989: 114–115).

Erdős Kamill, minden kutatói érdeme ellenére is korának gyermeke volt. Ebből fakadt a civilizatorikus megközelítéssel való feltétlen azonosulása: a cigányságot nem tekintette nemzetiségnek, az asszimilációt pedig elkerülhetetlennek és kívánatosnak tartotta. A *magyarországi cigánykérdés* című, 1960-ban megjelent írásában gyakorlatilag újrafogalmazta a dualizmus korabeli hivatalos nemzetfelfogást (amely szerint *politikai nemzet* csak egy van – a magyar):

„A cigányok nem képeznek nemzetiséget. (...) Utópisztikus és indokolatlan volna minden arra irányuló törekvés, hogy újraélessék a cigány nyelvet, és ennek érdekében külön iskolákban tanítsák rá a gyermekeiket. Ez meggátolná a cigányság felemelkedését, mert káros elkülönüléshez vezetne, és az idejétmúlt, korszerűtlen életmód konzerválását segítené elő. Milyen haszon volna várható a cigány nyelv felelevenítésétől? (...) Egységes [irodalmi] cigány nyelv létrehozása egyaránt anakronisztikus és kivihetetlen volna, és szöges ellentétben állna a történelem törvényszerűségeivel, amelyek szerint a népcsoportok kialakulnak és eltűnnek, és amelyekkel szembeállni reménytelen kísérlet. A cigányok jelenleg a többi nép közé olvadás fázisában vannak. Etnikai szempontból egyelőre még különböznek tőlük, de társadalmi szempontból visszafordíthatatlan folyamat beilleszkedésük és eltűnésük. Egyébként a magyar cigányok már ma is a magyar nemzet szerves alkotórészét képezik. Jogilag is mindannyian magyar nemzetiségűek” (Erdős 1989: 130).

Ugyanez a gondolat, frappánsabban: „A cigánykérdés lényege az: hogy nincs cigánykérdés. – A cigányok bele akarnak olvadni a magyarságba!” (Erdős 1989: 190).

Erdős nyíltan megfogalmazta, hogy javaslatai megvalósulása nyomán a cigányság mint olyan eltűnne (bár nem túl gyorsan). A nagyobb hitelesség kedvéért még azt is hozzátette, hogy ezzel bizonyos mértékben saját maga, saját hivatásának érdekei ellen beszél. Természetesen a cigányok érdekében.

„Le kell győzni magunkban a néprajzkutatót, akinek számára az volna az ideális helyzet, ha a cigányok megmaradnának olyanoknak, amilyenek most, törzsi egységekben, cigánykaravánokban kóborolva az országutakon. De biztos-e, hogy a néprajztudós veszíteni fog a javasolt fejlődéssel? A néprajzi kutatás kétségkívül kevésbé izgalmas helyzettel fog szembesülni, de abban is éppen elég érdekesség fog akadni. A kutatónak egy új cigány világot kell majd vizsgálnia, amely alakulóban lesz, s amelyben a múlt még élni fog, de a régi tilalomfák ledőlnek” (Erdős 1989: 134).

KémeK, mint mi vagyunk

Erdős már említett kéziratában (*Beszámoló Erdős Kamill néprajzi-tárgyvásárlási gyűjtőútjáról. Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megye, 1961. június 20–30-áig*) tanulságos kis epizódot közölt: Hajdúhadhá- zán egyes cigányok üvöltöztek vele és kísérijével, igazoltatni akarták őket, holott még „ügynevezett ható- ságilag kinevezett cigánybíró” sem volt közöttük.

„Hát ahogy megyünk, egy kis cigány fiú így szól hozzánk: »maguk ugye kémeK, akik levágják a ci- gány gyerekek fejét és zsákban elviszik magukkal?» – no, ezeket is jól elbolondíthatták, megkavarták valamivel, csak tudnám, hogy mi ennek az oka? – morfondíroztam magamban. De nem sok időm telt rá, mert egyszerre csak motorkerékpáron megjelent két rendőr, és szinte ugyanabban az időben egy rendőr biciklivel is, a másik oldalról. És háromnegyed óra hosszat faggattak minket Bogdállal, és részletesen felírták minden adatunkat. Közben az egész cigánytelep ott állt körülöttünk, és figyeltek minket, mint »nagy bűnösöket«...

Én közben mondtam a magamét: mégis lehetetlen állapot; hát hogyan akarják elérni ilyen mód- szerrel, hogy a cigányok közelebb kerüljenek a magyar lakossághoz? Ezeket a cigányokat valaki ösz- szekavarta, mert maguktól egészen biztos nem jutott volna eszükbe, hogy felírják a motorkerékpár rendszámát; ezenkívül a kis cigánygyerekek minden idegenben »kémet« keresnek, akik – horribile dictu – le fogják vágni a cigány gyerekek fejét, stb. stb. Hát, mi van itt, ki kavarta ezeket így össze? – kérdeztem a rendőröktől.

Egyikük azt válaszolta, hogy jöttek ide idegenek, külföldiek és fényképezték a cigányokat, a rossz, csúnya putrikat. – Külföldön is ugyanígy néznek ki a cigányok – válaszoltam nekik, – akár nyugaton is – sőt, ott még vándorolnak és nincsenek letelepedve, úgy mint nálunk. De mindegy volt, a feszült légkör nem engedett” (Erdős 1989: 243).

A fent leírt jelenetet különösen ironikussá teszi, hogy Erdős Kamill, bizonyos értelemben valóban kém volt, amennyiben a vizsgált egyének életét akarta kikémlelni (csak éppen más célzattal, mint egy igazi kém vagy rendőr). Ráadásul, kora gyermekeként Erdöst kevésbé korlátozták olyan etikai aggályok, mint a mai terepmunkát végző társadalomkutatókat. Az *Első találkozásom a Békés megyei „māšāri” cigányokkal* című kéziratában (Erdős 1989: 173–178) például problémátlanul beszámolt arról: a célszemélyeknek azt hazudta, hogy ő is cigány.

Ennek ellenére, ebben az írásban többször is szóba került: akaratlan riportalanyai gyanakodtak rá. *„Karcsikám! Én a múltkor nem hittem el, hogy te cigány vagy, inkább valami nagy detektívnek gondoltalak” (Erdős 1989: 174).* Ne feledkezzünk meg a korról sem: Erdős 1953-ban látogatott el a māšāri cigányokhoz, abban a korban, amikor a – cigány vagy nem cigány – lakosságnak addig és azóta is példátlanul nagy hánya- da került kapcsolatba „detektívekkel”.

Erdős szemléletében a múlt, a tradíciók, a hagyományok egyértelműen negatív hangsúllyal jelentek meg, a hagyományokat a „spekulációval” és az elmaradottsággal azonosította. A félig letelepült cigányok „igen erősen ragaszkodnak a múlthoz és a spekulációkhoz. Ez a csoport okoz a legtöbb gondot a hatóságoknak.” Nevelésük során „sok évszázados, mélyen gyökerező hagyományokkal és babonákkal kell felvenni a küzdelmet.” Felügyelet hiányában „fennáll annak a veszélye, hogy a cigányok újra régi szokásaikat veszik fel.” „...nem-cigányok társaságában kell dolgozniuk. A közösség alakító befolyása nélkül nem képesek arra, hogy hosszabb időn keresztül végezzenek rendszeres munkát. A rendszeresség szokásának kifejlesztéséhez véleményem szerint kerülni kell az olyan munkaköröket, amelyek lehetővé teszik a pontos ellenőrzés nélküli távolmaradást.” A róluk szóló intézkedéseket teljesen tudatosan nélkülük kell meghozni: „...a központi szerv vezetőinek nem kellene cigány származású egyéneknek lenniük. Még a tanult cigányok is – kevés kivétellel – részrehajlók és sovíniszták, ha róluk van szó” (Erdős 1989: 129–133).

Erdős naiv nyíltsággal fejtegette a civilizatorikus felfogás egyik régi alapelvét is: „az erőszak is megengedett – az ő érdekükben”: „A cigánygyerekek iskoláztatásával kapcsolatban – a lehetőségekhez képest, sőt még azon is túl egy kicsivel – kényszert kell alkalmazni.

Proletárdiktatúra van. Ez azt jelenti, hogy diktatúrát kell alkalmaznunk mindazokkal és mindazzal szemben, melyek hátráltatják, illetve gátolják hazánk szocialista fejlődését. A kultúrforradalom maradéktalan véghezvitele, alapvetően fontos, szerves tartozék ezen az úton – és ebbe beletartoznak a cigányok is. (...) Tévedés az, hogy a kényszer: kapitalista módszer (mint ahogy Vendégh elvtárs írja) de ami a kapitalistáknál, a kapitalizmus érdekében: szennyes janicsárizmus, az a proletárdiktatúrában: humánus cselekedet, kötelező cselekedet, a boldogabb jövő érdekében, a kommunista jövő érdekében!” (Erdős 1989: 193–194).

Konkrét – pozitív – példája az a pedagógus, aki „elzárást emlegetett” cigány szülőknek és kiment hozzájuk „rendőr barátjával”. „Megengedhetetlen kényszer ez? Nem hiszem. – De ha az is, akkor is minden gyerek jár iskolába. És ez a fontos” (Erdős 1989: 194–195).

Erdős utalása az előbbi idézetben „Vendégh elvtársra”, tehát a Nemzetiségi Osztály már említett vezetőjére kapcsolatra utal: az 1960 őszi az 1961-es határozat előterjesztését fogalmazó osztályvezető is hivatkozott rá: „Erdős Kamill barátunkat igazán nem lehet cigányellenességgel vádolni, ő maga írja az effajta [a félig letelepedett cigányokról], és azt hiszem, ez elfogadható: »A cigányok nemesnek tartják erkölcsüket, a munkát szégyennek, kóborlásukat pedig emberinek.« E tradíciókra építve nem messze jutunk” (idézi Sággy 2008a: 298–299). S nyilván az sem véletlen, hogy az 1961-es határozat más megfogalmazásai is Erdősre emlékeztetnek.

Nyugdíjas harcosok

Igazság szerint egyetlen írása van Erdős Kamillnak, amelyet nem tudok hova tenni. Ebben volt csendőrökkel készített interjú,¹⁵ akik – saját előadásukban szerint –, annak idején „hősies harcot” vívtak a „veszedelmes bűnöző vándorcigányokkal.”¹⁶ Erdős a legcsekélyebb forráskritikai attitűd nélkül leírt olyan kijelentéseket, miszerint „1926 vagy 1927-ben” jött egy rendelet, hogy le kell a cigányokat telepíteni; „1926 előtt inkább továbbzargatták őket...”; a másik excsendőr viszont úgy tudta, hogy az ő vármegyéjében 1908-ban telepítették le a cigányokat.

Elmesélték a dánosi esetet is, „*hogymelyik évben volt, már pontosan nem emlékszem – úgy 1912 körül.*” „*A letelepedett cigányoknál cigánybíróvá választottunk. Megkérdeztük a cigányoktól – valakire rámutatva – elfogadjátok ezt bírónak? – Ha tiltakoztak valaki ellen, éppen azt hagytuk meg bírónak – és mindenért az felelt*” (Erdős 1989: 168–170).

Zavarbaejtő, hogy ilyen visszaemlékezéseket minden kommentár, vagy akár csak távolságtartó megjegyzés nélkül adta vissza egy kutató, aki állítólag egyrészt a cigányokkal, másrészt a „proletárdiktatúrával” rokonszenvezett. Az sem valószínű, hogy – bár 1989-ig kéziratban maradt – Erdős saját használatra szánt jegyzetéről lenne szó, legalábbis, az „irodalmias” (és a csendőroket heroizáló)¹⁷ megfogalmazás nem erre utal.

15 Csendőrök a cigányokról, Erdős 1989: 167–172.

16 „Ezek a cigányok fel voltak szerelve puskákkal, pisztolyokkal, főleg a nők voltak nagyon veszedelmesek, nagy jajgatással a lába elé vetették megukat térdre (...) aztán egy óvatlan pillanatban kirántották az ember teste alól a lábát és mind rávetve magukat – agyonszúrkálták” (Erdős 1989: 167).

17 „Most már csak pihenünk; két öregember meg én. A visszaemlékezés gyönyörei elmúltak, a fiatalos vadság tüzei nem csillognak már a szemekben. – Ahogy elnézem hajlott hátukat, ráncos arcukat, kopasz fejüket, szinte magam is kételkedem, hogy velük beszélgettem az imént. Pedig ők voltak harminc-negyven év távlatából. Ők voltak fiatalon, tele szilajsággal, délcegen és kérlelhetetlenül” (Erdős 1989: 167).

De a lényeg talán abban a megjegyzésben van, hogy „Erdős Kamill barátunkat igazán nem lehet cigányellenességgel vádolni...” S Erdős naivsága nem csak abban nyilvánult meg, hogy meghökkent, amikor a hajdúhadházi úton szembejött vele – az általa amúgy helyeselt – proletárdiktatúra. Hanem abban is, hogy újra meg újra kifejtette meggyőződését: az emberek romaellenes előítéleteit az ismeretek hiánya okozza, s így az pusztá ismeretterjesztéssel szétoszlatható. „A cigányság eredete, származása, életfelfogása és hitvilága a környező lakosság előtt ismeretlen, tehát az egyszerű magyar szemével nézve – gyanús” (Erdős 1959: 4). Erdős szerint már az az ismeret is előítéletcsökkentő hatású, hogy „a cigányok Indiából származnak.” Szerencsére, ezen a téren pozitív megerősítést is kapott: „A Békés megyei cigányok” (1959) „hatását azóta több fehér emberen volt már szerencsém lemérni. Ők, miután elolvasták a füzetemet, így nyilatkoztak: »ezentúl másképpen fogunk a cigányokra nézni«” (Erdős 1989: 193).

Lehet, hogy csak irigykedek Erdős Kamill „hatására.”

A Belügyi Szemle a cigányokról a hatvanas években

Indulásának évében, 1963-ban a Belügyminisztérium folyóiratában, a *Belügyi Szemlé*ben vita alakult ki a „cigánykérdésről”. Összesen 7 romatárgyú cikk jelent meg, az összes cikk (nem számolva a könyv- és lapszemlét) 3%-a; ez az arány később csökkent: az évtized hátralévő részében évi átlagban 1 cikk foglalkozott csak a folyóirat hasábjain a cigányokkal.

A *Belügyi Szemle* cikkeit, talán meglepő módon, a civilizatorikus és a rendészeti megközelítés témáinak keveréke jellemezte, különböző arányokban, de a legtöbb esetben az előbbi dominanciájával. Az alábbi elemek bizonyos kombinációja valamennyi cikkben megjelent:

1. A romák archaikus, prekapitalista társadalmi rendben éltek 1945 előtt, részben utána is, és ez máig meghatározó jelentőséggel bír életmódjukra és mentalitásukra.
2. Ráadásul 1945 előtt a cigányokat üldözték, ami ugyancsak beépült a mentalitásukba.
3. A szocialista állam az 1950-es években kicsit elhanyagolta őket, de 1961 egyértelmű fordulatot hozott: megkezdődött az aktív és tudatos szocialista cigánypolitika kora.
4. A lakosság egy része még mindig előítéletes a romákkal szemben, amely egyrészt érthető, másrészt mégis, egyfajta kétfrontos harc keretében harcolni kell ellene.
5. A romák beilleszkedését/integrációját/asszimilációját illetően: egyrészt voltak biztató eredmények, másrészt a cigányok egy része/jelentős része/még mindig többsége antiszociális módon viselkedett. Rájuk a rendőrségnek különös figyelmet kellett fordítania. Ugyanakkor
6. a „cigánykérdés” megoldása nem pusztán rendőrségi ügy, hanem osztársadalmi ügy.

Vita a résztvevők között részletkérdésekben alakult ki vagy a hangsúlyokban nyilvánult meg.

Nemes Alajos alezredes, Baranya megyei rendőrfőkapitány vitaindítója (*A cigánylakosság helyzetének javításáról szóló párthatározat végrehajtásának tapasztalatai Baranya megyében*) a fenti séma szinte valamennyi elemét megjelenítette, óvatos optimizmussal, az előrelépés legfontosabb mozzanatát a munkavállalás kiterjesztésében látta: „Az állandó munkát végző cigányok többségénél azt tapasztaltuk, hogy magatartásukban, öltözködésükben, és a társadalomba való beilleszkedésükben a fejlődés feltűnően gyors, amit össze sem lehet hasonlítani az állandó munkát nem végzőkkel” (Nemes 1963: 31).

Nemes szerint a megyében 13.175 roma élt (nagyon gyakori a BSz-cikkekben, hogy nem becsült, hanem egészen pontosnak feltüntetett létszámokat adtak meg, a forrás megjelölése nélkül). A cigányok felülreprezentáltak voltak a bűnelkövetők között (7%, miközben a baranyaiak 3,5%-át adták), ami komoly feladatokat rótt a rendőrségre, de nem csak rájuk. Ugyanis: „a cigánylakosság elmaradottságának felszámolása nem rendőri feladat, hanem elsősorban társadalmi probléma, amit csak a társadalom összefogásával, a különböző szervek egybehangolt intézkedésével lehet megoldani” (Nemes 1963: 29). Az alezredes még némi „liberalizmusról” is tanúbizonyságot tett, amikor megjegyezte:

„Többen foglalkoznak közülük engedély nélkül pl. kosár- és seprűfonással, teknő- és fakanálfaragással stb. Ez más állampolgár esetében szabálysértési eljárást vonna maga után, náluk azonban nem. Bár meg

kell mondanunk, hogy ezt mi sem kifogásolhatjuk, mert így legalább dolgoznak. Helyes lenne azonban háziipari szövetkezetekbe tömöríteni őket, sőt működésükhöz még segítséget is adni” (Nemes 1963: 35).

Nemes cikkét Horváth Ferenc rendőr őrnagy írása (*A telepeken lakó cigányok helyzete*) minősítette vitaindítóvá, s ő vállalta leginkább a vitában a rendészeti megközelítés képviselőjét. Módszertani kifogásaiban vitatta például az alezredes adatait, a kor viszonyai között nehezen hihető mozgékonyt tulajdonítva a „*bűnöző cigányoknak*” (Horváth 1963: 75), illetve azt állította, hogy az „*ismeretlen tettes miatt megszüntetett nyomozások*”¹⁸ „*esetében az ismeretlen tettest zömében a cigányok között kell keresni.*”

Horváth igazi vitáját azonban Nemes alezredes a „*nincs szükség speciális rendőri intézkedésekre*” tézisével folytatta: „*...az adatok arra utalnak, hogy a cigányokra vonatkozó speciális rendőri intézkedések szükségesek.*

Sokan felvetik, hogy a cigányok maguk is okai elmaradottságuknak. Nem élnek a társadalom által nyújtott lehetőségekkel, nem szeretnek dolgozni, nem tisztálkodnak. Több évszázados elnyomásuk, állandó üldöztetésük mély nyomot hagyott bennük. A másokkal szembeni bizalmatlanság »én«-jükké vált. (...) Ma, a szocializmust építő társadalmunkban megteremtődtek a lehetőségei annak, hogy a cigányok felemelkedjenek a társadalom kultúr színvonalára. Önmaguktól azonban nem vagy csak igen nehezen képesek arra, hogy normális életkörülményeket teremtsenek maguknak. A lehetőség biztosítása mellett feltétlenül szükséges intézményesen foglalkozni velük. A lehetőség biztosítása egyedül nem elég e kérdés megoldására” (Horváth 1963: 75). Nemes Turóczy Károly cikkére hivatkozik, amelynek szerzője rendőr őrnagy volt, később maga is hozzászólt a vitához, s egyértelműen Nemes érvei mellett, Horváthtal szemben tette le a maga voksát.¹⁹

Jellegzetes gondolatmenet: Horváth a szokásos „faji”, nyelvi vagy törzsi tagolódás helyett a cigányság *rendőri intézkedés szükségességessége szerinti tagolódását* tartja a legmegfelelőbbnek. Ez a tagolás pedig egyáltalán nem esett egybe a civilizatorikus felosztások szokásos beilleszkedett – félig beilleszkedett – be nem illeszkedett, telepen élő tagolásával, amelyekben a telepről való kiköltözés egyértelműen pozitív, előremutató lépésnek számított:

„A rendőri gyakorlat arra utal, hogy a telepeken veszélyes bűnöző cigányok, nem, vagy csak átmenetileg maradnak meg, akkor is csak a »széleken« laknak. A »hercegestok ducestok« cigányok – akik közismerten a legveszélyesebb bűnözők – rendszerint a telepektől távol rendes házakban laknak. Ha kisebb településeket alkotnak is, csak fajtájukbeliekkel, illetve bűntársaikkal. Ez így érthető is, mert a telepeken a lebukás veszélye sokkal nagyobb. Nehezebb a távollétet eltitkolni, a lopott ingóságokat elrejtteni, gyermekeiket távortartani a többiektől. Számtalan cigány bűnöző bukott már le azon, hogy gyermekei – sokszor dicsekvésből – elmondották más cigánygyermeknek, hogy mit kaptak, vagy láttak, nekik milyen sok holmijuk van, stb. Ezt a veszélyt a cigány bűnözők is ismerik és ezért igyekeznek a telepektől elkülönülni. Nem azért, amire hivatkoznak, hogy »nem bírják a piszkot, a szennyet, zsvajt«, hanem az elkülönüléssel a lebukás veszélyét akarják csökkenteni.

18 Igen nagy hányadról volt szó: 1962 első 11 hónapjában ilyen indokkal megszüntették a személyi tulajdon elleni lopások ügyében indult nyomozások 54%-át, az állatlopások ügyében indult nyomozások 59%-át, a személyi tulajdon elleni betöréses lopások ügyében indult nyomozások 45%-át (Horváth 1963: 75).

19 „Ebben a kérdésben (...) dr. Nemes elvtárs álláspontjával értek egyet. Horváth elvtárs (...) az általános elvek elismerése és hangoztatása mellett – tudatosan vagy tudat alatt – hajlik afelé a nem kis veszélyt magában rejtő és a régi helytelen gyakorlatot tükröző álláspont felé, hogy a cigányproblémát (...) bűnözési kérdésként fogja fel” (Turóczy 1963: 77).

Elkülönülési tendencia észlelhető szinte minden telepen. Ezt fejlődő, haladó jelenségként kell kezelnünk, mert az esetek többségében egészséges törekvés van mögötte. (...) De az is tény, hogy a bűnöző cigány is meg akar szabadulni a teleptől. (...) Azt, hogy mikor van egészséges törekvésről szó és mikor a bűnözés leplezéséről, csak az a rendőr tudja megkülönböztetni, aki jól ismeri a cigányokat, taktikájukat, módszereiket. Előtte mindig gyanús, pl. ha egy »hercegestok« vagy »ducestok«, illetve »collár« cigány megy el a telepről külön lakni. Az ilyen elkülönülést nem szerencsés támogatni, mert csak a közbiztonság látja a kárát” (Horváth 1963: 76).

Az őrnagyot ellentmondásos érvelésbe hajtotta a szemlélete: szükségesnek ítélte, hogy „a cigányok jelenlegi egészségtelen, káros egységét, zárkózottságát, elkülönülését megbontsuk”, a telepi élet zártsága, az elkülönült magánélet teljes lehetetlensége azonban csak addig zavaró, ameddig a rendőrség éber tekintete nem tud behatolni ebbe a világba. Ha viszont ez megvalósult, akkor akár még fel is használható ez a zártság, a totális ellenőrzés érdekében. „Ezt a tömeghatást mint erőt, megfelelő taktikával hasznosan tudjuk felhasználni” – jelentette ki. Majd így fejezte be a mondatot: „a cigányok érdekében” (Horváth 1963: 77). Természetesen.

Horváth őrnagy szerint a feladat abban állt, hogy meg kell találni a megfelelő embereket és a megfelelő intézményeket, amelyek segítségével a rendőri szervek „patronálhatják” a cigánytelepeket (Horváth 1963: 78-79). Az őrnagy szemléletéből azonban az is áradt: bár erről nem ejtett szót, a cigányság kordában tartására tett javaslatait alapjában véve az osztársadalom kezelésére is alkalmas módszereknek tarthatta. Ezért sem meglepő, s feltehetően nem pusztán képmutatás, hogy a mélyseges előítéletekkel tanúsított fejtegetések mellett kemény szavakkal elítélte a diszkriminációt is, amellyel kapcsolatban határozott fellépést sürgetett:

„A magyar törvények minden állampolgárt védenek, így a cigányt is. Ezért célszerű – ha esetenként, amikor a megkülönböztetés súlyos anyagi vagy erkölcsi hátrányt jelent és megalázza a cigányt – alkalmazni a Btk. 138.§-ban körülírt büntetőszankciót [kiemelés az eredetiben – D. Cs.]. Egy-egy jól kiválasztott, megalapozott eljárás visszatartó hatással bír” (Horváth 1963: 78).

A Belügyi Szemle szerkesztői a BM bűnügyi osztályának vezetőjét kérték fel a vitazáró megírására. Györök Ferenc alezredes taktikusan úgy döntött, hogy nem vitatkozik baranyai kollégájával, hanem tudatosan félreérti: így Nemes Alajos cikkéből csak azt emelte ki, hogy valóban „alapvető feladat a cigánybűnözés kiemelt tanulmányozása” (Györök 1963: 85). Horváthot pedig dicsérte, de kritizálta is kategóriái miatt, illetve azért, mert időnként mintha azt sugallta volna, hogy minden cigány bűnöző. Márpedig, szögezte le Györök, ez nem igaz, ez a szemlélet a burzsoá társadalmak felfogásához hasonló.

A többi vitacikk, illetve a hatvanas évek későbbi cikkei ritkán jelenítettek meg új elemeket a fentiekhez képest: általában Nemesnek adtak igazat, kisebb kritikai megjegyzésekkel és kiszólásokkal. Például Söregyh István hadnagy 1970-es cikkében (már a címe is tanulságos: „Fel kell ébreszteni a cigánylakosságban az önmagával szembeni igényességet”), amelynek szerzője leszögezi: „nem vagyok »cigányellenes«, de... hiba lenne csak a társadalmat felelőssé tenni a cigány lakosság helyzetéért” (Söregyh 1970: 62). Majd a szerző gyakorlatilag az oktatási szegregáció megerősítése mellett érvelt. Ez „természetesen (...) nem azt jelenti, hogy elkülönített iskolákba kényszerítjük őket” (Söregyh 1970: 63) Fontos, hogy ez a kényszer rejtett legyen – de ez már e könyv szerzőjének rosszmájú értelmezése, mert a hadnagy maga úgy fogalmaz, hogy kényszer helyett elég lesz a toborzás, a tudatosítás, az „irányítás”: „Bizonyos szakiskolákba, középiskolákba, főként pedig iparitanuló isko-

lákba kifejezetten cigány fiatalok »toborzását« javasolom (...) A felvételeket kifejezetten úgy hirdetik meg, hogy tudatosítják a cigány lakossággal, egy bizonyos iskolába, bizonyos szakmára cigány fiatalokat keresnek, illetve vesznek fel (nyitva hagyva az utat nem cigány fiatalok számára is.) (...) Ha az alsó- és középfokú intézményekben mindez eredményes, ugyanígy bevezethető az a felsőfokú intézményekbe is, és így indulhatna meg a cikkben is említett »sajátos cigány értelmiség« kifejlődése, amely valóban kezébe vehetné a cigány lakosság sorsának megjavítását. (...)

Elképzelem egy része homogén cigány csoportok létrehozását célozza. Ismételten alá szeretném húzni, szándékaimban nem faji elkülönítés vezérel” (Söreg 1970: 63–64).

A maguk módján felejtethetlenné válnak Belügyi Szemle azon publikációi is, amelyekből megtudhatjuk, hogy a „legújabb szovjet kutatások” derítették ki, hogy a cigányok Indiából származnak (Schiffer – Dobos 1963); vagy hogy milyen kihívást jelentett az udvarias beszéd mód bevezetése. „Sok esetben az is előfordul, hogy a cigányok nevetnek a rendőrön, amikor intézkedés közben »magázza« őket és – a régebbi bánásmódtól eltérően – udvarias velük szemben. A cigányoknak ezt a magatartását is meg kell értenünk. A felszabadulás után kb. egy évtizedig változatlan volt a rendőrség magatartása velük szemben, s most a velük szembeni udvarias magatartást gúnynak tekintik. Sokan nem akarják elhinni, hogy a rendőr nem »gúnyból«, hanem belső meggyőződésből fakadóan bánik udvariasan velük” (Mucsi 1963: 75).

A hatvanas évek végétől szaporodtak a cikkek, amelyek aggasztónak ítélték, ahogy a cigányok „visszaélnek” a liberalizálódó rendszer és a növekvő idegenforgalom lehetőségeivel (Pintér 1969: 18). A reflexszerű megoldási javaslatok: lótarasztól való eltiltás, és a mozgékonyaság minden lehetséges korlátozása (Pintér 1969: 20, Kövi 1969: 73-74). Azzal az abszurdumként kezelt ténnyel, hogy egyes romák már autóval is rendelkeztek, a megrökönyödésen kívül érezhetően nem tudtak mit kezdeni (Pintér 1969: 18–19).

Leíró néprajzi kutatások az 1950–60-as években

Csalog Zsolt már idézett interjújában pályája kezdetére emlékezett: régészként dolgozott, de néprajzos végzettsége is volt, s egy ásatáson romákkal került kapcsolatba. „Mondanom sem kell, a paraszttal viszont vége volt a kapcsolatnak. És ez általános tapasztalat, hogy ha egy néprajzos egy faluban paraszttal akar foglalkozni, akkor nem állhat szóba cigányokkal, az ottani cigányokkal. És fordítva. Nem tűrik egymást” (Csalog 1997: 37).

Éppen ezért ment kivételszámba az a vizsgálat, amelyet 1949-51-ben Tiszaigaron vezetett Balassa Iván, majd Kardos László. A kutatócsoport részeként Bakó Ferenc egyszerre vizsgálta a „kézműves ipart és az iparosok társadalmi helyzetét, valamint a cigány rézműveseket” (Kardos 1997: 7). Igaz, a helyi romák nem voltak sokan: a már a 19. század végén 1600–1700 lakosú faluban az 1893-as kutatás 33 cigányt talált, akik „a proletárlét leg-alján [élnek] (...) faluszéli putrikban laknak, alkalmi vályogvetők, cigánykovácsok, falubeli mindenesek” (Kardos 1997: 134).

A két világháború között „két cigány kovács működött Tiszaigaron... ők látták el a környékbeli pásztorokat csengővel, fokossal, buzogánnyal, juhász kampóval, és a parasztokat fúróval”; utóbbi szakszerűségét a kovácsok is elismerték. Mivel pusztán ebből nem éltek volna meg, „magyarmunkát” is vállaltak, főleg vályogve-

5.4. kép. Vályogvetés. Tiszaigar, 1949, Bakó Ferenc felvétele

tést. „Ezenkívül vállaltak tapasztómunkát és kemenceépítést is. Asszonyaik a kolduláson kívül eljártak a faluba meszelni, tapasztani, sarolni, és ők árulták az igari meszelőt, a tippant. A tippan fűszerű rugalmas növény, kifejésülve, egyesre nyesve, összekötve meszelésre is kiválóan alkalmas. Ezidőt a cigányok, nők és férfiak egyaránt előszeretettel kérték ki bérüket élelmiszerben” (Kardos 1997: 7).

A kutatók hangsúlyozták, hogy a romák a proletárlét *legalján* éltek, ők voltak a legszegényebbek között is legszegényebbek. Mégis, a vizsgálat egyik, szinte akaratlan tanulsága szerint a legszegényebb nem romák és a romák életmódja nem állt egymástól olyan mérhetetlenül távol – különösen akkor, ha visszamentek az egy-két nemzedéknyi múltba: „A néprajzi vizsgálat időpontjában a 80–90 éves öregek még emlékeztek azokra a zsellérputrikra és jobbágházakra, amelyek egyike-másika még állt gyermekkorukban, és amelyekben népes családok éltek. A századfordulón bontották le az utolsót. Ezek a jobbágházak joggal rászolgáltak a putri névre, kis földbe ásott kunyhók voltak, 100–120 centiméterre lemélyítve a földbe, a lakószoba és a konyha nagyságára szélesítve és osztva. A földbe mélyített alap széleit vályoggal rakták ki és azon húzták fel a vályogból, nádból tapasztott, földből vert falat úgy 100-120 centiméter magasra a föld felszíne fölé” (Kardos 1997: 55).

Még a vályogtégla is csak az 1850–80-as évektől kezdte felváltani a vert föld falakat (a kő- és téglafalak pedig még a 20. század első felében is csak a házak kisebbik hányadára volt jellemző; még a vizsgálat időpontjában is földpadlós volt a házak többsége. „A háziépítés hatalmas erőfeszítést kívánt a szegény embertől: évekig, évtizedekig kellett kuporgatnia, míg sikerült »egy kis búvóhelyet« ragasztania. A falu kanásza például kilenc esztendő dolgozott nyomorúságos viskója áráért; Széky aratógazdája is negyvenéves koráig nyögte módos háza építésének költségeit” (Kardos 1997: 170). Az építők zöme nem kőműves, hanem „kontár” háziépítő volt. 1949-ben, amikor a kommunista rendszer szigorúan megkövetelte az iparendélyt a kisiparosoktól – egyúttal nyilvánvalóvá is tette, hogy a kisiparosok működését rossz szemmel nézi – a 14 tiszaigari háziépítőből mindössze egy váltott iparendélyt (Kardos 1997: 170).

„A vályogvetés nincstelen parasztok és cigányok mesterségei közé tartozott” – fogalmazott a kutatási beszámoló. A manapság gyakran a tradicionális cigány mesterségek közé sorolt vesszőfonást a falumonográfia

5.5. kép. Csengőöntés, Tiszaigar, 1949. Bakó Ferenc felvétele. Nem egyértelmű, hogy a csödületet pusztán a fényképezés okozta, vagy már a néprajzkutató kérésére felidézett régi technika maga is látványosságzámba ment.

a paraszti munkák között említi (Kardos 1997: 171, 253). Az igari mesteremberekkel – akik „a falu társadalmának középső szféráiban foglaltak helyet, zárt csoportot alkottak, és szinte kasztszerű elkülönültségben éltek”²⁰ – szemben a „kontár mesterek” között romákat és nem romákat egyaránt találtak: „E csoport tagjai kis- és szegényparasztokból, cselédekből, agrárszegényekből és cigányokból kerültek ki” (Kardos 1997: 251).

Szó sem volt persze arról, hogy a romák problémamentesen beépültek volna a falu társadalmába: „A cigányokkal szembeni ellenérzés az országban tipikusan valamelyest gyengébb. Jóllehet a cigányokat általában »nem kedvelik«, mert »kéregetnek és lopnak«, de »szívesen« dolgoztatják őket. A legtöbb kisparaszti háznak van egy-egy cigánya, aki oda bejáratos, s vele végeztetnek minden piszkos munkát: takarítást, óltisztítást, meszelést, vízfordást, rendszerint kevés élelmiszer-juttatás fejében. Olyik asszony elvállalja a cigány gyerekek a keresztanyaságát is, és keresztgyerekének valamelyes pénzt is ad; igaz, azontúl egyebet nem. Néhány házassági kapcsolat is előfordult vagyontalanabb magyarok és cigányok között, de a házassági kapcsolatot fenntartó magyart rokonsága többé nem ismeri. Mindazonáltal a megértésre és a toleranciára is találhatunk példát. Amikor egy idős asszonytól a gyermekei megkérdezték: miért segíti annyira a cigányokat, egy, már a mondák világába tartozó történettel magyarázta tettét: »Mikor IV. Béla király volt, kipusztították a magyarokat, úgy, hogy a cigányoknak maradt csak búzája. Aztán a búzát a magyar gazda elkérte vetni. Azután, amikor vissza akarta adni, azt mondta a cigány: 'ne adjanak, majd csak apródonként a maradékunknak'«” (Kardos 1997: 186).

A résztanulmányok alapján Kardos állt neki a monográfia megírásának. Az 1951 decemberében már kiadásra kész kézirat megjelenése azonban „politikai okok miatt mégis évtizedekre elakadt” (Kardos 1997: 7). Kardos Lászlót később letartóztatták az 1956-os forradalomban játszott szerepe miatt, s végül négy és fél évtizedes késéssel jelentették csak meg a monográfiát.

Békefi Margit 1963-as tanulmánya (*A magyarországi teknővájó cigányok*) is csak 2001-es (újra)megjelentetése után fejthette ki hatását. A manapság beásoknak nevezett teknővájók kifejezetten hangsúlyozták a kutatónak: magukat nem cigánynak tekintik, hanem teknős olájnak nevezik, vagy a bajaš, beáš elnevezést használják. Jellegzetes, „loboncos” hajviseletük és fehér vászonruhájuk is megkülönböztette őket – pontosabban, lehetőséget nyújtott a megkülönböztetésre: „Mink nem jártunk olyan tarkába, mint a cigányok. Nézem őket,

²⁰ Kardos 1997: 251. Más alkalommal azt is megjegyezték: a tiszai iparosmesterek nagy része kismesesi származú volt, ez is gerjesztette öntudatukat és elzárkózásukat – a parasztoktól is. (i. m. 58).

hát, azok az asszonyok, meg a férfiak is, csupa tarkaság, piros, sárga, zöld virágos szoknyák, meg azok a kabátok a férfiaknak. Ilyen kalap, olyan kendő, csupa cifraság, á, nem szép az. Mink, a régiek, jártunk tiszta fehérbe (...) csak úgy világitott a sok fehérség, ha felöltöttünk” (Békefi 2001: 69).

A beások egyik csoportja a Dél-Dunántúlon, a másik Szatmár megye, Nyírábrány környékén élt. Békefi a társadalmuk, jogszokásaik, orvoslásról és halálról vallott elképzeléseik, és így tovább, mellett munkájukról és megélhetési stratégiáikról írt a legtöbbet. Parasztoknak éppúgy dolgoztak, mint tézeseknek és állami gazdaságoknak; időnként, ha fontos volt a dőlési irány pontos betartása, még egy fát kivágni is őket hívták. Fő munkájuknak mégis a teknők, vályúk, tálak, kanalak faragását tekintették. Az árukat hagyományosan a nők értékesítették.

Teknővájók a szocializmusban

„Járok én fa után sokat. Sokfelé jártam már, az egész országot majdnem bejártam, vonattal. Látok a vonatbul egy igen szép nyárfást, egy szép erdőt, leszálllok, megnézem. Látok szép nyárfát, megkérdem, kié. Gazdaságé, csoporté, megkérdem, nem kell vályú, lapát. Van kérem, Pest mellett, Dunakeszibe egy igen szép sor fa. Abbul, ha megkapnánk, igencsak sok szép áru telne. Ha a tanács ideadná. Meg Sajóladon, ott van szép fa. Hát kérem én ott vótam, de van egy nyárfa, nem hazudok, az megvan egy méter 20 centi vastag, az a fa. Az nyárfában igen ritka, már 80 centis nyárfa az szép. Abbul az egyből kitelne 4 disznóforrázó nagy teknő. Az a fa egy paraszt emberé. Kértem már, adja el, megveszem, még drágábbér, mint az erdőgazdaság. Nem akarja eladni. Azt mondja, meggondolja magát. Már írártam neki levelet is, még elmegyek hozzá, hátha ideadja” (Kanalas Mihály, 33 éves, Tiszafüred, idézi Békefi 2001: 15).

A Dél-Dunántúlon ekkor már elsősorban nem is teknős, hanem lovár vagy cerhár cigányok foglalkoztak árusítással (a munkamegosztás terén ugyanis volt együttműködés a különböző roma csoportok között).

„Kérem én világeletemben kereskedő ember vótam. Lovakkal kereskedtem, mikor még lehetett. De hogy most már betiltották, kiváltottam az ipart. Most árulom a kanalakat. Ezek a balajárok csinálják a kanalat, tudják, hol lakom, hozzák el. De most tilos átvenni, csak aki engedéllyel van. De van, aki csak csinálja, ipar nélkül, ha hozzájut egy kis darab fához. Az nagy reckir, mer ha elkapják, lefizet egy ezrest könnyen, ha kiszabják rá a büntetést. De engem is megbüntetnek, ha átveszem. Hát ezér így veszem meg az árut: van engedély? Van: egy kanál 1 forint, a nagy forint ötven. Ha nincs: 80 fillér, a nagy 1,20. Ideadja úgy is, mer ü nem állhat ki vele a piacra, mer elkapják, oszt megbüntetik. Nem valami nagy kereset ez, a kanál. Kimegyek minden nap a piacra, ha nincs jó piac, jó, ha eladok tizet. Ha jobb, eladok 50-et. De még ha én lennék egyedül, de mán mindenki ezt csinálja, mer mindig vagyunk vagy hárman. Akkor aki jobb helyet kap, attul veszik” (Rafael Antal, 55 éves, Pécs, idézi Békefi 2001: 50).

„A falut járó cigányasszony hátára kötött batyuban vitte az árut (...) Minden házba benyitott, megállt az udvaron, csak a »szemtelenebbje ment be, mert az nem való, akkor azt hiszi a paraszt, lopni járunk, mint a csavargó cigányok«. Megállt a kapunál, jó hangosan köszönt, és mondta, hogy »szép fakanalat, teknőt, melencét« (...) Az asszonyok szóbaálltak velünk, még ha más vidékről valók vótunk, akkor is. (...) A parasztasszony megnézte a fakanalakat. Általában egyszerre 5–8 darabot vett, szükség szerint kisebbet, nagyobbat. Megnézte, nem szálkás-e, mély-e. Ha kerek teknőt vett, melencét, meg is kopogtatta, egyenletes-e a vastagsága. Válogatott, a pofásabbat kereste. (...) Megkérdezte, mit kér érte, lisztet, kukoricát, babot? Ha kanálról volt szó: darab szalonnát, tojást? Ha több volt: csirkét?» Az ár vidékenként, illetve idényenként változott: „ha disznóvágás van valahol, akkor adnak húst, kolbászt, akkor többet adnak, mer van a parasztnak elég” (Békefi 2001: 46–47).

„Az orsókészítés már emlékezetükben sehol nem él. »Nem is tudom, már kérdeztem én fiatal koromban a nagyapámtul, hogy mér van soknak az a neve, hogy Orsós, mer hallottam, hogy akit hívnak Kovácsnak, annak az ősei kovács vót, vagy mi. De hogy mink csináltunk vóna aztat az orsót, mit, azt nem hallotta senki«” (Békefi 2001: 100). Egyik megkérdezett végül azt állította, hogy ő látott egy teknővájót orsót készíteni. Mindenesetre a mai néprajzkutatók sem találtak adatokat arra nézve, hogy valóban készítettek volna orsókat a cigányok.²¹

Az orsókészítésnél is fontosabb tévhit szól a vajda kiemelkedő szerepéről a cigányok között. A beásokra nézve Békefi leszögezte: a vujvodnak nevezett elöljáró valójában a csoport hivatalos képviselője, ügyintézője volt, akinek feladata „a közösség munka- és értékesítési lehetőségeinek biztosításában állt”. Bár bizonyos vezetői funkciói is kialakultak, „a többi cigány törzsektől eltérően, hatalmának semmiféle külső jele (bot, kehely, díszgomb, stb.) nem volt. Ugyanúgy dolgozott, mint a többiek, anyagi haszna nem származott tisztségéből, csupán megtiszteltetés volt, a többiek bizalmát és tiszteletét jelentette” (Békefi 2001: 100).

Az alföldi beásoknál fontosabb volt a vujvod munkaszervezői és összekötői szerepe. Roppant érdekes: e sorok írója sokáig azt hitte, hogy a vállalkozó kifejezés csak az 1970–80-as évek reformjai után terjedt el a társadalom széles rétegeiben, Békefi Margit 1963-ban úgy találta, hogy az alföldi beások *vállalkozónak* nevezik vajdájukat. „A másik cigányoknál van a cigányvajda, ugye. Hát az minálunk nem vót, olyan nem vót, csak vállalkozó. Régen mondtuk vujvodnak. Amikor régen ment együtt a sok család, mindig az intézte, hogy legyen munka. Valamelyik férfi vót, aki szemfüles vót, talált fát az egész nemzetnek. Akkor ü leszerződte az ő nevére vagy a többiekére. (...) Amíg tudott munkát szerezni, ü vót, ha nem, aki helyette kötötte a jó szerződést a fára. De köztünk annak nem vót nagyobb szava, mer mink elintéztük egymás között a dógokat” (Nyerluc Illés, Tiszafüred, idézi Békefi 2001: 101–102).

21 Szuha Péter közlése.

VI. A SZOCIALIZMUS KORA II.

A ROMÁK ÉS KUTATÓIK AZ 1970–1980-AS ÉVEKBEN

Az 1960–1970-es évek a *már* konszolidálódott, de szembetűnő válságjeleket *még* nem mutató Kádár-rendszer időszaka volt. Ekkoriban nyílt ellenzéki szervezkedés *már és még* nem létezett; az erőltetett és féloldalas modernizáció egyelőre sikeresnek mutatkozott: folyamatosan növekedett az életszínvonal, csökkent a szegénység, de *még nem* mutatkoztak ezen növekedés – később válságba vezető – árnyoldalai sem. Gyarapodunk, gazdagodunk, humanizálódunk, ami negatívum van, az elsősorban a múlt káros öröksége, másodsorban a kontraszelekció („*nem megfelelő emberek nem megfelelő helyen*”) következményei – ezt a hivatalos felfogást akkoriban sokkal többen osztották, mint ahogy azt a későbbi visszaemlékezésekből gondolhatnánk.

A fennálló viszonyok kritikájára, vagy legalábbis a független gondolkodás kinyilvánítására részben a művészetek, részben pedig a társadalomtudományok keretein belül nyílt lehetőség – ott is csak bizonyos korlátok között. A korlátok pontos helyzetét előre senki sem láthatta, minden egyes „veszélyes” megnyilvánulás, minden egyes könyv, vers, interjú, cikk, film, kutatás, stb. esetében újra meg újra ki kellett tapogatni, hol húzódik a határ. A politikai korlátok szorítását lehetett tágítani, de az alkotó sosem lehetett abban biztos abban, hogy ez mennyire csorbítja ez művének lényegét. Példának okáért, Kemény István munkássága bizonyította, hogy „szegényekről” beszélni tabusértés volt, míg „*halmozottan hátrányos helyzetű rétegekről*” lehetett írni – a két kifejezés között nyilvánvalóan nem csak stíláriis különbség volt.

Ebből a helyzetből emelkedett ki az az irányzat, amelyet tipológiám értelmében a cigánykutatások kritikai megközelítésének nevezek. A kritikai és a civilizatorikus megközelítés legfontosabb módszertani különbsége így vázolható fel:

- miközben a civilizatorikus megközelítés szerint a cigányok túlságosan kívülállóak voltak a többségi társadalomhoz képest, *nem integrálódtak eléggé* a társadalomba, s ebből adódtak a problémák,
- addig a kritikai megközelítés hívei szerint a cigányokkal kapcsolatos *problémák éppen „integráltságukból” adódnak*, pontosabban: a többségi társadalommal fennálló kapcsolatok sajátos jellegéből.

Ebben a kapcsolatrendszerben a szocializmus második szakaszában szinte kódolva voltak a konfliktusok. Szalai Júlia megfogalmazásában: „[A szocializmus előtti korszakban] *romák és nem romák kapcsolatrendszerét évtizedes, ha nem évszázados szabályok (...) irányították. Minden falunak, minden városnak, minden körzetnek megvolt a maga »cigánypolitikája«.* A szabályokban egy elem azonban közös volt: a cigányok társadalmon kívülisége. A társadalmon kívüliséget nemcsak a szokások és a közösségek közlekedési viszonyai, a munkavégzés formái, hanem a fizikai tér tagolása is kifejezte és szabályozta: a cigányok lakhelyei tipikusan a településszéleken vagy a községektől elváló telepeken voltak, külön utakon jártak, külön kutakból ittak, külön kocsmákban mulattak (...)

Mindez azonban [a szocializmusban] egyszer csak megváltozott. Belépve ugyanahhoz az építőipari vállalathoz, bányához, kohóhoz vagy textilgyárhoz, egyszeriben közös lett a tér, közös az étkezde, közös az utca, közös a mosdó és közös az orvosi váró vagy a tanácsi előszoba – de közös a művezető, a párttitkár, a munkafegyelem és a munkaidő is. A »felső akarat«... teremtette ezt a »közös-séget« – mégpedig történelmileg igen rövid idő,

egy-két évtized leforgása alatt. (...) így lett a társadalmon kívüliségből különösebb átmenetek nélkül hátrányos helyzet...” (Szalai 2000: 534–535).

Szabó Miklós kevésbé precízen, de frappánsan fogalmazott: a „cigánykérdés” az 1970-es években „indánkérdésből négerkérdéssé vált” (Szabó M. 1989: 249). Ez így igaz, de tegyük hozzá egy fontos megjegyzés: az afro-amerikaiak helyzete az 1960-as évekre az amerikai politika központi kérdésévé emelkedett, méghozzá jórészt az érintettek polgárjogi mozgalmai nyomán. A magyarországi romákról szóló kritikai diskurzust jórészt nem roma értelmiségiek folytatták, ebben a korban nem sikerült áttörniük a kommunikációs üvegplafont, s ilyen törekvéseiket igen gyakran ellenzéki politikai tevékenységnek minősítették (bizonyos mértékben okkal, lásd a bevezetés erről szóló fejtegetéseit → 14). A hétköznapiakban pedig továbbra is az előítéletes, igen gyakran kifejezetten rasszista rendészeti diskurzus dominált.

A közkeletű kritikákkal (és gyakran önkritikákkal) ellentétben a hetvenes-nyolcvanas évek cigánykutatásai nem vádolhatóak azzal, hogy ne tekintették volna – nyelvi, kulturális és identitás-szemponatok alapján – differenciált csoportnak a cigányságot. A hangsúly azonban ebben a korszakban szinte törvényszerűen az egységesítés, vagy még inkább az egységesítés hatalmas erővel ható mechanizmusain volt. Csalog Zsolt 1973-as cikkében (*Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához*) egyértelműen megfogalmazta: a magyarországi cigányság esetében három egymástól élesen elkülönülő csoportról van szó, amelynek tagjai úgyszólván nem kommunikálnak egymással, amelyek „egészére jellemző, etnikusan meghatározó kulturális specifikumokat kimutatni aligha tudunk” (Csalog 1973: 39).

„Nincs több közük egymáshoz, mint pl. a Baranyában élő horvát és szerb parasztnak, akiknek tudatában legfeljebb a nemzetiségi kisebbség közös sorsa teszi eleven fogalommal »délsláv« mivoltukat – kétsőn, másodlagosan. Extrém példával: a dunántúli erdei telepen élő, román anyanyelvű, de még a romániai eredet tényéről sem tudó teknővájó a falu parasztjaitól és a tanácsi tisztviselőktől tudja meg, hogy ő »cigány«; megtanulja a szót, mint a magyar nyelv legtöbb szavát, hallgatólagosan el is fogadhatja a minősítést – ettől azonban még nem fogja magát minden további nélkül etnikailag azonosnak érezni a szomszéd faluban élő, cigányul beszélő, oláh-cigány lókupecekkal; akkor sem, ha rasszjegyei azokhoz teszik némileg hasonlónak, akkor sem, ha fogalmaink szerint szociális meghatározottsága azokéval rokon. Az öreg Európában vannak példák, melyek szerint jelentkezhethet az etnikus közösség tudata közös kultúra nélkül is (...) sőt, közös, csak sajátuk vallható nyelv nélkül is (írek), tehát támaszkodhat pusztán saját magára a tudatra. Később. A nemzettévalás végigjárt útja végén. A kelet-európai cigányság azonban ezt az utat még nem járja, s nem valószínű, hogy érdemes lenne elindulni rajta” (Csalog 1973: 40).

Csalog normatív megközelítését nem akarom minősíteni, de leíró szinten megjegyzésre érdemes: a magyarországi cigányság, legalábbis egy jelentős része elindult ezen az úton, s ebben a folyamatban, paradox módon nem csak a „falusi parasztjai és a tanácsi tisztviselők segítették” a cigányokat, hanem a Csalog Zsolthoz hasonló kritikai kutatók is. A példa anekdotikus, de jellemzőnek érzem a következő epizódot: Diósi Ágnes interjúút készített egy vezető prímással. A maguk és mások által is gyakran a cigányság elitjének tekintett muzsikusi cigányok egy igazán kiemelkedő tagja érezhetően nem azonosult a nem muzsikusi cigányokkal – amíg a kutatóval való párbeszéde rá nem vezette erre:

„– Mit jelent számodra, hogy cigány vagy? Mire neveled a gyermekeidet?

– Kisfiam hároméves (...) Úgy fogom nevelni, ahogy engem neveltek: normális emberré. Sajnos, úgymint rá

fog jönni, hogy ő cigány, iskolában vagy bárhol, rá fogják vezetni. Én örülök, hogy cigánynak születtem. Azt az ember nem tudja megválasztani, hogy hova szülessen, de ha már egyszer cigánynak születtem, akkor a népemnek, a fajomnak egy kiemelkedő alakja legyen a fiam. És én is.

– Amikor azt mondod, hogy a néped, a fajod: kikre gondolsz? Kikkel vállalasz azonosságot?

– A muzsikus cigányokkal vállalom csak azonosságot. Nem kell ahhoz szociológusnak lenni, hogy az ember ne azonosítsa a muzsikus cigányt mondjuk azokkal, akik a Keleti előtt árulják az órákat.

Ekkor elmondtam egy történetet, amely telepen élő oláh-cigányok teljes jogfosztottságára világított rá. András abban a pillanatban azonosult az oláh-cigányokkal, és ami velük történt, azt az egész cigányság ellen elkövetett erőszakként értékelte” (Diósi 1988: 98–99).

Az 1960–70-es évek romológiaja

Kovalcsik Katalin és Réger Zita 1995-ből visszatekintve így ítélte meg a szocializmus korabeli romológia helyzetét: „a cigánykutatás presztizse az elmúlt időszakban igen alacsony volt. (...) [ezért] a tudományos közeg a cigányokkal foglalkozó kutatókon nem kérte számon a korra jellemző szakkutatói stílust. A cigányokat – és csakis a cigányokat – lehetett enciklopédikusan kutatni (...) szabadon váltogatva a különböző tudományágak szempontjait. Köztük olyanokét is, amelyekben az illető kutatók szakismerettel nem rendelkeztek. [lábjegyzetben: A nyelvész végzettségű Vekerdi és a pedagógus Várnagy például egyformán magabiztosan értekeznek szociológiai, genetikai vagy zenetudományi kérdésekről. (...)] Ezekre a kutatókra tehát nem mint szaktudósokra, hanem mint »ciganológusokra« vagy »romológusokra« tekintettek és ezzel felmentették őket a szakmai ellenőrzés korlátai alól” (Kovalcsik – Réger 1995: 33–34).

A fent említett Vekerdi József munkásságának legelismertebb részét nyelvészeti kutatásai és cigány népmese-gyűjtései teszik ki. A népmesék vagy a szókincs elemzésétől azonban könnyen átlendült a – már idézett – „a cigányok hagyománytalan nép” tézisig (→ 30–31), vagy „a cigányoknak asszimilálódniuk kell”-tézis nyelvészeti alátámasztásáig.

A cigány népmesék egyik legfontosabb jellemzője Vekerdi szerint a „szélsőségesen szabad átvétel” más népek népmeséiből (vagy időnként azok ponyvairódműveiből is). Vekerdi felfogásában európai és cigány különbsége nem annyira két kultúra különbsége, hanem a világos kontúrokkal rendelkező európai kultúrával szemben a cigányok szétesett, egybemosódó kategóriákkal jellemezhető, már csak kultúra-töredékekkel rendelkező világa (Vekerdi 1974: 11 vagy 62) áll szemben. A cigány népmesét Vekerdi *funkciótlannak* minősítette, mivel az nem kapcsolódott más tevékenységekhez, tehát nem volt más célja, mint a „puszta szórakoztatás”. Ezen sajátosságok egyik jellegzetes következménye a gyakori motívumcsonkulás: igen gyakran lehet az az érzésünk, hogy – pusztán a cigány mesélőtől hallott történet alapján – nincsenek kellőképpen megindokolva egyik vagy másik szereplő cselekedetei és indítékai. A cigány mesékben nem választja el a mesevilágot és a való világot olyan éles szakadék, mint a magyar népmesékben; időnként kifejezetten modernizáló mesékkel is találkozhatunk. Egyes cigány mesék erkölcsi vilásképe Vekerdi szerint megdőbentő, de gyorsan hozzátette: csak a cigány mesék mintegy tizedében.

Megörökíteni és felmutatni

1968-ban vetítették először Sára Sándor *Feldobott kő* című játékfilmjét, amelynek utolsó harmada romák között játszódott. Fiatal értelmiségi hőse, Pásztor Balázs éppen cigányok között tartózkodott, amikor megjelent az előző fejezetben (→ 130–131) már emlegetett „egészségügyi járőr” hogy kényszermosdatást végezzen.

A kényszermosdatás része volt a teljes hajvágás is. A *Feldobott kő* döbbenetes erővel érzékeltette, hogy a gyakorlat *emberekre* irányult, méltóságukban megalázott emberi lényekre.

Az egészségőrök Balázst is megragadták, aki – nem-cigány voltára utalva – lerázta őket magáról. Béken is hagyták, Balázs viszont rádöbben, hogy árulást követett el – előkapta a fényképezőgépét, s elkezdte megörökíteni az akciót. A jelenlévő rendőrök megpróbálták megakadályozni, de Balázs elmenekült. A film utolsó jelenetében Balázs a vonaton ült, előtte egy hatalmas uborkásüvegben frissen előhívott fényképek úsztak lassan, a megörökített emberek arcával.

A romák filmes felfedezése, „jócskán megelőzve a szociológiát” (Bori 2005: 4) a hatvanas évek elején kezdődött. Sára Sándor 1962-ben rendezte dokumentumfilmjét, a *Cigányokat*, amely, mint a rendező is megjegyezte egy interjúban, a 21. század elején is „él”, számos helyen napjainkban is megnézik, megvitatják (Sára 2006). Ezt követték később Schiffer Pál, Grunwalsky Pál, Gulyás Gyula és Gulyás János dokumentumfilmjei. Ezt a területet itt és most részletesebben nem tudom elemezni, de szerencsére Pócsik Andrea tanulmányai pótolják ezt a munkát (pl. 2010, 2011).

„A cigány nyelv szókinccse rendkívül szegény. Ha nem számítjuk a mindenkori befogadó nép nyelvéből (pl. Magyarországon a magyarból) kölcsönzött szavakat, egy cigány beszélő teljes cigány szókinccse 1200 körül mozog. (...) Összevetésül megjegyezhető, hogy a legegyszerűbb európai beszélők szótudása is megközelíti a tízezret. (...) A csekély számú szókinccsen belül külön feltűnő, hogy a tőszavak és a származékszavak aránya a cigányban fordítottja az európai nyelvekének. (...) Emellett megfigyelhető, hogy a képzett szavakat ritkábban használják, mint a tőszavakat; inkább kölcsönszavakat vesznek át helyettük” (Vekardi 1974: 14–15).

A fentiekre hivatkozva Vekardi bizonyítottan tekintette, hogy a cigány nyelv alkalmatlan a modern élet kommunikatív feladatainak ellátására (a cigány nyelvújítás gondolatát pedig értelmetlennek ítélte és elvetette). „A nyelvi önállóság mellett a területi és gazdasági egység is kívánatos ahhoz, hogy egy csoportot nemzeti kisebbségnek tekintsünk. A cigányok esetében mindkettő hiányzik” (Várnagy–Vekardi 1979: 156). A lényeg tehát: Vekardi „tudományosan bizonyította”, hogy a cigányoknak asszimilálódniuk kell.

„Dr. Vekardi József ciganológussal beszélgetek”

„»Mikor közöttük vagyok, a putriban, a szennyben, közös pohárból iszunk, elfogadom a letört kenyeret. Gyűjteni csak így lehet. S az ember a telep környezetében mindent természetesnek vesz, szinte kiesik a világból, még a civilizáció zajai is csak távolról jutnak el hozzá. A vonatfütyty, vagy az autóduda (...) Ha a városban látok egy szutykos cigánycsaládot, undorodom tőlük.«

Faggatom, mi segítené ki őket saját maguk kulcsra zárt s a külső világ által is sok tekintetben lelakolt világából?

– *Az intézményes jóakarát, az intézkedésekben pedig a szülői szeretettel párosult szülői szigor”* (Részletek egy interjúból, 1970-es évek, Tamás–Révész 1977: 51). Nevezhetjük a paternalista felfogás szintje már gyermekien őszinte megnyilvánulásának.

Várnagy Elemér hasonlóképp, pedagógiai kérdéssel feltevéseiből kiindulva tudott érdekes gondolatmeneteket bejárni. Példaként érdemes szemügyre venni a Vekardival közösen írt 1979-es tanárképző főiskolai jegyzetének egy alfejezetét (*A cigány gyermekek és a többi ember*, Várnagy – Vekardi 1979: 89-98). Az első mondat „a többi ember” nézőpontjával indult: „A közgondolkodásban többnyire negatív erkölcsi tulajdonságokkal illetik a cigányokat [kiemelés az eredetiben – DCs].” A előítéletek, cigányellenes attitűdök színezte sztereotípiát Várnagy szerint *forrásértékű*, hisz „gyakran egy adat, egy kép: az emberlélek festése” (Várnagy – Vekardi 1979: 89). Ezen állítás „bizonyítékaként” ehhez hasonló, cigány szóhoz kapcsolódó negatív képzetek és adomák sorolásával folytatta, mint például: „Sokszor kapsz verést? [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] – *kérdezik a cigány gyerektől. – Sokszor. – Kitől: apádtól vagy anyádtól? – Attól, aki éppen ráér*” (Várnagy – Vekardi 1979: 90).¹

Várnagy ezt követően tért rá egy vizsgálatra „*néhány cigányok által lakott település nyolcadik osztályos gyermekpopulációjának vetületében,*” amelynek során egy népmesét olvastak fel cigány és nem cigány gyerekeknek, s annak elemzésére kérték őket. Az eredményhez kapcsolódó fejtegetéseit érdemes hosszasan is idézni:

¹ Analógiaként képzeljük el egy nemi (gender) szerepekkel és viselkedéssel foglalkozó tankönyvet, amelyik magától értetődőnek tekinti, hogy a nők „alacsonyabbrendűek”, mint a férfiak, s ennek „bizonyítékaként” idézi a „*pénz számlálva, asszony verve jó*” közmondást.

„Meseszociológusok tanúsága, hogy a cigány mesélők fölényes biztonsága abból a kompenzációs törekvésből fakad, amely a cigány meséket élteti: a mese a bátor hazudozók és dicsekvők műfaja, akik a valóság határait merészen átlépve elfojtott vágyaikat, kívánságaikat fejezik ki.

A cigányok »hazugság-műfajának« jelentős részét teszik ki az ilyen vágyteljesítő hazugságok [kiemelés az eredetiben – DCs], amelyek mintegy feloldozzák őket történetük, személyiségük, adottságaik, környezetük kényszerítő valósága alól. Az ilyen hazugság olyan élménnyel ruhazza fel őket, amelyek valójában nem történtek meg velük, olyan tulajdonságokat reprezentálnak, amelyekkel nem rendelkeznek, olyan lehetőségek nyílnak meg előttük, amelyek egyáltalán nincsenek adva számukra, de amelyek után annyira vágyakoznak, hogy kilépnek értük a realitások világából. A cigány tehát a hazugságot nem normatőrészként, hanem szabadságként éli át. Sajátos logikával nem érez ellentmondást az ő hazugsága és a mi értékrendszerünk között.

Az eddigiekből következik, hogy a cigányok javarészt offenzív hazudozók. Offenzív a hazugság, melyet valaki önként választott eszközzel célja elérésére, tehát ez esetben az illető nem kényszerként, hanem lehetőségként éli át a hazugságot. Ezzel szemben deffenzív minden olyan hazugság, amit kényszerből, félelemből, kényelemből, meghátrálásból, udvariasságból követünk el.

A hazudozó ember személyiségének épségét, pszichikus közérzetét főleg az offenzív hazugságok veszélyeztetik. E tény különösen figyelemreméltó a cigány gyermekek esetében, hisz az offenzív hazugságok (felneveltek példája nyomán) az iskola szocializációs hatására éppen kialakulóban lévő értékrendszerre hatnak rombolóan” (Várnagy–Vekerdi 1979: 97–98).

Már önmagában az is nehezen hihető, hogy egy szakember a mesékben megjelenő fantáziálást hazugságnak nevezze – legalábbis, a laikus gondolkodás azt hinné, hogy ez a mesélés lényege. A fenti idézet szűrrealitását csak fokozza szerzőjének – nem találok rá jobb kifejezést – megszállott igyekezete a cigány és a hazugság szavak összekapcsolására. A fenti idézet 207 szavából 13 a hazug kifejezés vagy annak képzett változata volt (és a következő, terjedelmi okokból már nem idézett két bekezdésében még újabb 6 ilyen szó szerepelt.)

„»Aki hazudik, az lop is« – mondja a közmondás” – folytatódik a gondolatmenet. A frappáns és szakzerű átvezetés után Várnagy „demonstrációs példaként” leírt „egy krimibe illő esetet” (valójában egy triviális garázdasági ügyet, amelynek részletes leírásából nem derült ki a sérült állapotának súlyossága; sem az, hogy az ügyben mi a jellegzetesen cigány, az elkövetők személyén kívül.) Majd az esetet leíró újságcikk idézését követően Várnagy közvetlenül záró megjegyzéseket szűrt, amelyekben kifejtette – egy bekezdésen belül –, hogy a cigányok erőteljesen közösségi lények, illetve, erőteljesen önzők, individualisták (Várnagy–Vekerdi 1979: 97–98).

És ezzel a dialektikus fejtegetéssel véget is ért „A cigány gyermekek és a többi ember” című alfejezet. Egy leendő tanároknak készített tankönyvben.

A 1970–1980-as években a romológia, s egyáltalán, a civilizatorikus megközelítés képviselői időnként már társadalomtudományi kritikák célkeresztjébe kerültek (ezért egyes nézeteikre még visszatérek az adott viták kapcsán). A romológusok általánosságban, érvek nélkül próbálták ellenfeleiket dehonesztálni, a vitát pedig politikai síkra terelni. Itt biztosabb talajt érezhettek a lábuk alatt, hiszen, Vekerdi megfogalmazásában, ők végezték a „tényeket feltáró tudományos kutatásokat – amelyekből kitűnik a hagyományos cigány életet idealizáló,

szeparatista törekvések tarthatatlansága”, s őket „támadták tudományon kívüli eszközökkel” olyan „kutatók”², akik „szembehelyezkednek a tudományos kutatásokkal teljes összhangban álló párthatározatokkal” (Vekkerdi 1982: 28).

A civilizatorikus felfogás képviselői, saját felfogásukban, kétfrontos harcra kényszerültek a szélsőségekkel szemben. Az egyik ilyen módon konstruált szélsőség a cigányellenes előítéleteké – a megközelítés ugyanis magát *előítéletektől mentesnek tartotta*. Az előítéletek tárgyalásánál a civilizatorikus modell legfeljebb annak elismerésére volt hajlandó, hogy ilyen előítéletek még mindig „széles körben léteznek” a közvéleményben, de ezek megemlézésekor szinte mindig, kötelességszerűen hangsúlyozta, hogy

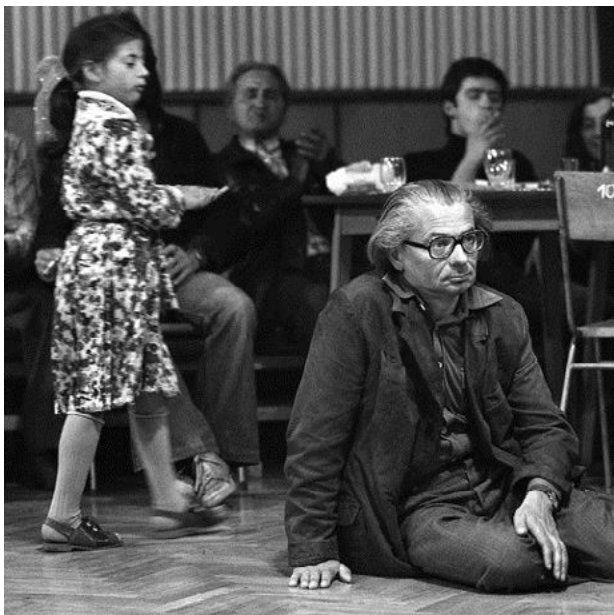
- 1.) ezek az előítéletek elsősorban a múlt káros örökségeként léteznek, s már oszladozóban vannak,
- 2.) a hivatalos politikában nem, s a mindennapi életben is egyre kevésbé érvényesülnek, illetve
- 3.) az előítéletek túlzott emlegetése tulajdonképpen aljas eszköz a „másik szélsőség” kezében, értve alatta a „kozmpolita cigány nacionalizmus”, illetve az ezt felhasználni kívánó „ellenség” (tehát „a Nyugat kiszolgálói” és még csak formálódó ellenzék képviselői) nemtelen eszközöként kezelendő (Várnagy–Vekkerdi 1979: 156–157, illetve →121–122).

A szakmai ellenérvekkel a romológia nem tudott mit kezdeni. Vekkerdi József *A magyarországi cigánykutatások története* című (nagyon vékony) kötetében úgy látta, hogy „a cigány kutatások Nyugaton az utóbbi időben erősen leszűkültek szociológiai vizsgálatokra”, majd zárójelben rögtön közbeszúrta: „(nem mindig tudományos szinten)” (Vekkerdi 1982: 23). Majd teljes fogalomzavarként szinonimaként kezeli a „modern teszt-központú szociológia” és „az újságcikk műfajába sorolható szociográfiai riportok” műfajait (uo). Az idézethez illesztett hivatkozásban Vekkerdi egyetlen említett „újságcikkre” nem hivatkozott, viszont összefoglalja az 1960–70-es évek magyarországi szociológiai kutatásait – négy bekezdésben, egy *A magyarországi cigány kutatások története* című könyvben (gyakorlatilag inkább füzetecskében).

Vekkerdi tájékozatlan a társadalomtudományi alapfogalmakkal kapcsolatban, amelyről a fentiekén túl az 1971-es vizsgálat (lásd a következő bekezdéstől) *Beszámolójáról* írt recenziója is tanúskodik. Ebben Vekkerdi úgy fogalmazott, hogy Keményék „szűrőpróba jellegű (ún. reprezentatív) felmérést” végeztek (Vekkerdi 1978: 184); a Kemény-féle *Beszámoló* végén található táblázatokhoz pedig az alábbi mondatot fűzte: „Abszolút számokat nem adnak, mivel a felmérés szűrőpróba jellegű volt” (Vekkerdi 1978: 187). A nem szociológus olvasók kedvéért: a „reprezentatív” jelző nem szinonimája a „szűrőpróbaszerűnek”, hanem a szöges ellentéte. A recenzált *Beszámoló* első fejezetének első mondata megadja, mennyire becsülik a kutatók a magyarországi cigányok számát (Kemény 1976: 13), tehát a kötet végén található, összesen 301 táblázat százalékos adataiból elvileg egy általános iskolás is ki tudja számolni a hiányolt abszolút számokat.³

2 Jelen idézetben ők „a nemzetközi cigány nacionalizmus” képviselői (pár sorral később jelzi, hogy az abszurd fogalom nem elírás: „kozmpolita cigány nacionalizmusról” ír) „nyíltan leszögezték azt az álláspontjukat, hogy a cigánysággal kapcsolatban tudományos kutatásokra nincs szükség, csupán a cigányok mindenkor és mindenütt üldözött helyzetét kell állandóan hangsúlyozni” (Vekkerdi 1982: 28). A maga módján telitalálat ez a megfogalmazás – ezzel tényleg képtelenség vitatkozni.

3 Megjegyzésre érdemes, hogy Vekkerdi egy, akkor már nyugati emigrációba kényszerített kutató, nagyon kevesek számára hozzáférhető kutatási jelentéséről írta „recenzióját”.

6.1. kép. Kemény István a 60. születésnapja tiszteletére készített kötet címlapképén.

Kemény István és az 1971-es vizsgálat

Az 1971-es nagy országos cigánykutatás az első ilyen jellegű vizsgálat volt 1893 óta – s értékét csak növelte, hogy Kemény István és munkatársai még kétszer, 1993-ban és 2003-ban is szerveztek hasonló kutatást, hasonló felfogásban és módszerekkel. Jellemző a kor nyilvánosságára: az 1971-es kutatás beszámolóját csak 1976-ban, a Szociológiai Kutatóintézet belső kiadványaként adták ki. Az 1990-es évek derekán maga Kemény – ekkor már a Szociológiai Intézet igazgatójaként – sem tudott, csak egy fénymásolt példányt szerezni a ritka kincsnek számító kötetből. Azok, akik nem jutottak hozzá a beszámolóhoz, az eredmények tekintetében csak Kemény egy, a *Valóság* 1974-es évfolyamában megjelent rövid cikkére hivatkozhattak.⁴ A kutatáshoz kapcsolódó résztanulmányok egy részét sosem publikálták, vagy csak jókora késéssel (pl. Havas 1982a).

Kemény István (1925–2008)

A kaposvári születésű Kemény István először a budapesti orvoskaron tanult, majd 1946-ban átiratkozott a bölcsészkarra. Ebben az évben végezte az első kutatását, de 1948-tól betiltották a szociológiát, mint „burzsoá áltudományt” – így közgazdasági és filozófiai diplomát szerzett. Középiskolai tanárként dolgozott, majd 1957-ben, a forradalomban játszott szerepéért letartóztatták. 4 évre ítélték, de két év elteltével amnesztiával szabadult. Fordításokból élt, könyvtárban dolgozott, miközben szociológiai kutatásokban is részt vett.

1969-től az MTA Szociológiai Kutatóintézetében dolgozott. 1970-ben az Akadémia ünnepi ülészán tartott előadásán *szegénységről* beszélt, nem alacsony jövedelmű rétegekről, ezért azonnal elbocsátották. Ettől kezdve, a kor viszonyai között szokatlan formában, havonta meghosszabbított szerződésekkel alkalmazták, 1973-ig, amíg folyamatban lévő kutatásait be nem fejezte.

Ezt követően ellehetetlenítették itthoni helyzetét, emigrációba kényszerült. 1977-től Franciaországban élt, ahol az École des Hautes en Sciences Sociales tudományos munkatársa lett, s részt vett a *Magyar*

⁴ A kutatás legfontosabb adatai azóta ismét megjelentek (Kertesi–Kézdi 1998; Kemény–Jankó–Lengyel 2004).

Füzetek szerkesztésében, 1980-tól a Szabad Európa Rádió munkatársa lett. A rendszerváltást követően hazatért, három évre a Szociológiai Intézet igazgatója lett. 83 éves korában halt meg, s még utolsó éveiben is nagy jelentőségű kutatásokat szervezett – ezekről a kötet hátralévő részében gyakran lesz szó.

Mai gondolkodásmódunkkal időnként nehezen megfejthető, miért váltotta ki egyik-másik értelmi-ségi tevékenysége a hatalom neheztelését. Kemény István esetében azonban szó sincs rejtélyről, mindent megtett, hogy kivívja a hatalmon lévők haragját. Miután a hetvenes évek elején kiszorult a hivatalos nyilvánosságból, nem hivatalos szemináriumokat szervezett, amelyeken publikálhatatlan, de sokszorosított kutatási beszámolókat, kéziratokat, betiltott külföldi publikációkat is megvitattak. Amikor (1972 márciusában) elkészült szegénység-kutatásának zárótanulmánya, azonnal titkosították és páncélszekrénybe zárták – „ami azért is vicces volt, mert közben legalább 100 példány cirkulált a városban” (Kemény 1995: 30).

„A cigánykutatással párhuzamosan folyt a szegényvizsgálat – emlékezett egy későbbi interjúban –, és a két vizsgálat résztvevőiből közös szeminárium lett. Ennek a két kutatásnak a befejeződése után kezdődtek a munkásokkal foglalkozó, és még más kisebb kutatások is. Ezek végül mind összefolytak, ha tehát nevéket mondom, akkor nem különböztetem meg, hogy ki miben vett részt. Végül voltak olyan is, akik egyik vizsgálatomban sem vettek részt, de a szemináriumra eljártak. Csak néhány nevet említek: Havas Gábor, Solt Ottilia, Rupp Kálmán, Csalog Zsolt, Galasi Péter, Kardos László, Törzsök Erika, Göndör György, Román Anna, Lengyel Gabriella, Matolay Magda, Ladányi János, Szalai Júlia, Dávid János, Csanádi Gábor, Csanádi Mária, Zsille Zoltán. Később, emigrációs éveim során igen sokat jelentett nekem, hogy megkeresett és tanítványomnak mondta magát Kertesi Gábor, Krémer Balázs, Köllő János és Fazekas Károly is, akiket pedig Budapesten nem is ismertem. Magától értetődik, és csak a félreértések elkerülése végett hangsúlyozom, hogy a valóságban ők és a többi felsorolt nem tanítványok, hanem barátok” (Kemény 1995: 31).

A riporter kérdésére – „Mi vonzotta őket hozzád?” – a következő feltevésekkel élt: „Azt gondolom, hogy fiatal koruk ellenére [az 19]56[-os forradalom] fontos elem volt az egymásra találásban. Egy másik fontos tényező a szegények és a nincstelenek ügyéhez való vonzódás. A harmadik a társadalmi egyenjogúság követelése, maguknak is, másoknak is. Azt hiszem, valami keveset tanulni is lehetett tőlem, már csak az életkori különbség miatt is. Valóban, akkoriban úgy gondoltam, hogy közvetíték valamit, egy hagyományt, egy gondolkodásmódot: a polgári hagyományt és gondolkodásmódot. (...)

A szemináriumra egy alkalommal meghívatta magát egy ismerősöm, és utána azt mondta nekem, hogy ez tulajdonképpen forradalmárképző. Ez nagy tévedés volt, mert én nem vagyok forradalmár, nem is tudok forradalmárokat képezni, és soha nem is volt ilyen szándékom. Neki mégis ez volt a benyomása, és lehet, hogy a belügy is így gondolkodott. (...) az 1972. március 15-i emlékezetes diáktüntetés[t követően] (...) Göndör [György]t és Törzsök [Eriká]t is kihallgatták. A rendőrök már tudták, hogy ők az én szemináriumom hallgatói, és azt mondták: jól tudunk mi mindent a Keményről, és előbb-utóbb be is csukjuk. Persze blöfföltek, semmit se tudtak, és becsukásról szó sem volt. De kitenni a szűrét, azt lehetett, és csinálták is” (Kemény 1995: 31–32).

A „*ki a cigány?*” kérdésben az 1971-es vizsgálat a külső meghatározottság mellett tette le a voksát: cigánynak azt tekintették, akit nem cigány környezete cigányként kezel. Az önbevallás leszűkítette volna a vizsgálandók körét: az 1970-es népszámlálás során kevesebb mint 35 ezren vallották magukat cigány anyanyelvűnek, a cigány nemzetiséget pedig ezen a népszámláláson – összhangban az 1961-es párthatározattal – nem is kérdezték.⁵ Az 1971-es vizsgálat során tanácsi alkalmazottak, védőnők, iskolai statisztikák, stb. alapján összeállították a cigánynak tekintett háztartások teljes listáját, majd erről a listáról kiválasztották a háztartások 2%-át, ahová a szociológusok kérdőívvel el is látogattak; a választ megtagadók helyett pedig újabb háztartásokat választottak.

A vizsgálat legfontosabb megállapításai szerint Magyarországon 1971-ben mintegy 320 ezer cigánynak tartott ember élt, döntő többségük magyar anyanyelvű (romungro) cigány. Az országos átlagnál nagyobb arányban éltek az ország északi és keleti részén, illetve a falvakban; a férfiak körében gyakorlatilag teljes foglalkoztatottság volt; kétharmaduk cigánytelepeken élt; jövedelmük és szociális helyzetük általában még a legszegényebb nem roma családokétól is elmaradt; a jövőre nézve pedig az iskolázottsági mutatók adtak okot a legnagyobb aggodalomra (a vizsgálat adatait részletesebben a következő tematikus alfejezetekben ismertetem).

Kemény és munkatársai számára a cigányság helyzete nem etnikai, hanem szociális kérdés volt: úgy látták, hogy a cigányoknak nincs saját kultúrája, *a szegénység szubkultúrájának egyik sajátos etnikai vonásokkal rendelkező csoportját alkotják. „Magyarországon nem beszélhetünk cigány kultúráról vagy szubkultúráról, hanem az alsó réteg szubkultúrájáról, amelyen belül a cigányság különböző életforma csoportjai külön szinteket jelentenek. Az alsó réteg szubkultúrájának az eddigiek alapján két vonását rögzíthetjük: az alacsony jövedelmet és a magas gyerekszámot. A magas gyerekszám az alacsony jövedelemnek oka is, következménye is, a két vonás egymásra ható, egymástól mégis független változónak kell tekinteni”* (Kemény 1976: 19).

A „*hiány kultúrája*”-tézist az oktatás kapcsán is legfeljebb árnyalták⁶ – legalábbis az első kutatási beszámolóban. Havas Gábor, Kemény egyik munkatársa az 1971-es (és több más, későbbi) vizsgálatban az ezredforduló környékéről visszatekintve így foglalta össze a kérdésről vallott akkori és későbbi álláspontját:

„Kemény 71-ben hangsúlyozta, hogy szociális problémaként kezeli a cigánykérdést és nem kulturális kérdésként, sőt még az a mondat is szerepelt a zárótanulmányban, hogy sajátos cigány kultúra nincs, hanem a magyar szegénységen belül vannak a cigányoknak speciális színekkel rendelkező szubkultúrái. Nem revidéálhatta nézeteit, mert 77-ben Párizsba emigrált, de a tanítványai erről a pontról elmozdultak. Többek között én is” (idézi Diósi 2002: 114).

Érdemes megjegyezni, hogy a „*nincs kultúrájuk*”-tétel Keményéknél egészen más funkciót töltött be, mint mondjuk Vekerdieknél. A civilizatorikus megközelítés számára a fő tanulság így hangzott: *„nincs saját kultúrájuk, tehát asszimilálódniuk kell a többséghez, amelynek van kultúrája”*. Kemény és iskolája számára (vagy még tágabb értelemben, a következő nemzedékbeli szociológusok számára, akik fontos viszonyítási pontnak tartották Kemény munkásságát) sokkal fontosabb volt annak megállapítása, hogy azért *„nincs a romáknak saját kultúrája, mivel felőrölték azt a (többségi vagy osztályadalmi) mechanizmusok”*.

⁵ 1980-ban már ismét kérdezték, de nyilván nem véletlen, hogy ekkor csak 6.404 fő vallotta magát cigány nemzetiségűnek.

⁶ „*Már bevezetőnkben említettük, hogy a cigányok kultúrája elsősorban a hiány kultúrája. Azt is hozzátettük, hogy a kultúrában nemcsak hiányt, hanem pozitívumot, többletet is tapasztaltunk. Ezt többek között a gyerekek nevelésében is észlelhetjük. Az átlagos cigány szülő és az átlagos cigánygyermek kapcsolatában több az intimitás, a bensőség, és kevesebb az agresszivitás, mint az átlagos magyar szülő és gyerek viszonyában. Ennek az előnynek azonban a cigánygyerek az iskolában semmi hasznát nem veszi; az iskolában a cigány családi nevelés rendszerének csak hátrányos oldalai érvényesülnek”* (Kemény 1976: 45).

S emögött ott húzódott az a sokszor kimondatlan, de az idő haladtával mind többek által ki is mondott tétel, mely szerint „*ezek a társadalmi mechanizmusok tulajdonképpen az osztársadalom kultúrájának, társadalmi kohéziójának, a társadalmat alkotó emberek mentális állapotának sem tettek minden esetben jót. Sőt, időnként kifejezetten rombolták azt is.*”

A biológikum határán

Sosem szerettem túl könnyű kézzel osztogatni a „*rasszizmus*” vádját, bár időnként valóban elgondolkodtató, vajon milyen motívumok vezettek valakit annak vizsgálatára, hogy vannak-e szignifikáns különbségek a cigányok és nem cigányok ujjlenyomat-mintázatai (Tauszik–Tóth 1987) vagy ízelembimbói (Forrai–Kollár–Tauszik 1986) között. „*A perspektivikusan előttünk álló feladat*” – fejeződik be például az ujjlenyomat-különbségek vizsgálatával foglalkozó *Belügyi Szemle*-cikk ezzel a váratlan kitekintéssel – „*a cigányság egymástól jelentős házassági izolációban lévő, különböző ágainak megfelelő reprezentációjú vizsgálata. A kutatásnak ettől az új szakszától azt reméljük, hogy képesek leszünk rekonstruálni a cigányság eredeti génállományát. Ez lehetőséget fog nyújtani számunkra a magyarok és cigányok közötti különbség mélyebb szintű elemzésére*” (Tauszik–Tóth 1987: 114).

Amennyire én tudom, egy-egy csoport vagy etnikum génállományának rekonstrukciója legfeljebb nüansznyi különbségeket tud kimutatni, s a számos erre tett kísérlet ellenére sem sikerült még tudományosan sosem bizonyítani, hogy ezek *kimutatható és azonosítható különbségeket* okoznának egyes csoportok *kultúrájában, viselkedés-mintáiban, mentális képességeikben*, stb. (Gould 1996, Lakatos 2008).

Másrészt, tipikus, hogy a fent hivatkozott kutatások vagy nem is reflektálnak arra, hogyan alakult ki cigánynak minősített mintájuk – vagy ha igen, az sokszor még rosszabb, olyan módszertani gyengeségekről tesznek tanúbizonyságot (Forrai–Kollár–Tauszik 1986: 24).

„*A hazai közvélemény cigánysággal kapcsolatos figyelmét erősen foglalkoztatja (...) a cigány lakosság reprodukciója. Egyes felvetések szerint ez olyan ütemű, hogy belátható idő belül felmerül az ország elcigányosodásának lehetősége*” – fogalmaznak az egyik, fent hivatkozott biológiai cigánykutatás szerzői (Tauszik et al 1986: 18), majd Kemény István már említett *Valóság*-ban megjelent cikkére hivatkoztak. A hivatkozás alapján a tájékozatlan olvasó azt is hihetné, hogy – az ekkor nyugati emigrációban élő – Kemény István figyelmeztetett volna az „*elcigányosodás veszélyére*”.⁷ Nagyobb gond azonban, hogy a szerzők a témát csak megpendítették, de érdemben nem foglalkoztak vele, noha *valóban* a közvélemény egy jelentős részét foglalkoztató témáról van szó.

Ráadásul olyan témáról, amely szinte kínálkozik a biológiai esszencializmusra: a cigányok gyorsabban szaporodnak, a nem cigányok lassabban, *tehát* itt nyilván valamilyen „faji” sajátosságról van szó. Egyes verziókban ezt összekötötték a szexualitással is (Olay 1939 → 107). Ez már csak azért is problematikus, mert a

⁷ Kemény a szóban forgó cikkében mindössze ezt írta témáról: „*E helyen érdemes újra foglalkozni azokkal a romantikus elképzelésekkel, amelyek az ország elcigányosodásának vágyálmát vagy rémképét vetítik elénk. A fenti adatok kétségkívül megmutatják, hogy a cigányok szaporasága több, mint kétszer nagyobb a magyarokénál, és hogy a cigányok aránya az ország lakosságán belül növekvőben van, de távol attól, hogy elcigányosodásról beszélni lehessen. (...) Egyébként az ilyen érvelésnek semmi értelme sincs*” (Kemény 1974: 71).

fogamzástól való lehetőséget nem „a tableta” teremtette meg,⁸ s minden más kontextusban komolytalan dolog direkt kapcsolatot keresni a gyerekszám és a nemi élet gyakorisága között. (Ha ezt tennénk, akkor kénytelenek lennénk például azt feltételezni, hogy manapság a magyar nők átlagosan 28–29. életévük körül kezdik a szexuális életüket, amelyet ötször ritkábban gyakorolnak, mint elődeik az 1870-es években).

A cigányok és nem cigányok termékenységének összehasonlítása azonban elsősorban azért *megettésztő*, mert egy ilyen összehasonlítás eleve azt sugallja, *mintha két teljesen homogén, időben állandó tulajdonságokkal rendelkező csoportról lenne szó*, amelynek különbségeit ily módon csakis az etnikai tényezővel magyarázhatjuk. Valójában

- a magyar társadalom termékenysége *időben folyamatosan változott*: az élveszületési arányszám a 19. század utolsó harmadától napjainkig – kisebb megszakításokkal folyamatos csökkenés után – mintegy az ötödére csökkent (némi bővebben: Dupcsik 2015b);
- ráadásul adott történelmi korszakokban a termékenység *társadalmi csoportok szerint nagyon eltérő* volt, miközben
- a különböző *társadalmi rétegek létszáma, egymáshoz viszonyított arányai* is nagymértékben *változtak* (Andorka–Harcza 1990a: 12–15).

A társadalmi helyzetüket tekintve *hozzájuk mindig legközelebb álló rétegekkel összevetve⁹ a cigányok és nem cigányok termékenységi mutatói alig különböztek egymástól* – emlékezzünk csak Kovács Imre korábbi adataira *cigányok és mezőgazdasági cselédek szaporaságáról*. 1971-ben például Keményék úgy találták, hogy az *átlagos családnagyság a cigányok körében 4,52 fő volt, jócskán nagyobb, mint az egész magyar lakosság átlagos családnagysága (3,18 fő)*. Az összes magyar háztartás 15,4%-a volt öt- vagy többtagú, míg a cigány háztartások 36,8%-a. Ha azonban azokat a nem roma családokat vették figyelembe, ahol a „családfő” aktív kereső¹⁰ volt, s ahol egy főre eső jövedelem kevesebb volt, mint 600 forint, akkor úgy találták, hogy körükben az öt- vagy többtagú háztartások aránya 35,3% volt, tehát szinte ugyanannyi, mint a romák körében (Kemény 1976: 19).

„MUNKA, LAKÁS, ISKOLA”

Bontás és építés

Havas Gábor egy, az 1971-es vizsgálathoz kapcsolódó, de egészében csak egy évtizeddel később publikált írásában Baranya megye román nyelvű (beás)¹¹ cigányait vizsgálta (1982a). Mivel a 19. század végén a fő foglalkozásuk a teknővájásban, illetve más kisebb faárúk faragásában állt, ezért jelentős részük a lakott településektől távolabb, erdei telepeken élt, csak termékeit eladni járt be a faluba.

8 Az 1930-as évek elején Magyarországon, orvosi becslések szerint évi 75–100 ezer magzatelhajtást hajtottak végre az országban – illegálisan, mivel ez bűncselekménynek számított (Gyáni 1998: 179). A módszerek brutalitásáról lásd Kovács Imre idézett könyvét, 1937: 118–119.

9 Legalábbis az eddig vizsgált korszakokban – a jelen viszonyaira később még visszatérek.

10 Ez azért célszerű, mert a cigányok körében jóval kisebb volt a nyugdíjas családfővel rendelkező család – elsősorban a sokkal rosszabb halálózási mutatóik miatt.

11 Havas ebben az írásában – a helyi nyelvhasználatot követve – oláh cigányokról beszélt. Bár etimológiai értelemben ez jogosabb lenne (hisz az oláh a román régies elnevezése), napjainkra mégis az gyökeresedett meg, hogy a romani valamely változatát beszélők az oláh cigányok, míg a román anyanyelvű cigányok a beások – a követhetőség kedvéért végig így használtam én is a kifejezéseket.

6.2. kép. Romák, 1950-es évek. Erdős Kamill felvétele

Pontosabban: bár a teknővájás éppolyan komoly, apáról fiúra szálló szakértelmet követelt, mint annyi más népi kézművesmunka, ezt a munkát mélyen lebecsülte a fogyasztó közönség. Olyannyira lebecsülték, hogy „a teknővel való házalást koldulásnak minősítették, s ez annyira hatott a cigányokra, hogy a teknő csereértékéről megfélekedve, maguk is félig-meddig ajándéknak tekintették a kapott ételmezt. Másrészt ennek megfelelően a cserébe kapott ételmezt nem fedte az érte adott eszköz értékét” (Havas 1982a: 69).

Az idő haladtával, ahogy a megélhetés ilyen lehetőségei folyamatosan szűkültek, a „faluzás” valóban mind inkább egybemosódott a koldulással, illetve más, parasztházak körüli tevékenységekkel (favágás, erdei és falusi napszámosmunka, pásztorkodás, stb.), a teknővájás mestersége elsorvadt. A hagyományos életforma fel-

bomlásában Havas 2–3 *nemzedéknyi eltolódást is talált*, egymástól nem túl messzi településeken, a folyamatban. A kosárkötés vagy a zenészkedés a vizsgált Baranya megyei cigányok számára *nem* ősi mesterségek voltak, hanem ekkoriban, a teknővájás ellehetetlenülése után/közben merültek fel lehetséges kitörési pontként. Havas érdekes egyéni életpályákat is felidézett, amelyekben sajátos kombinációban merült fel mindhárom említett mesterség (Havas 1982a: 84–85).

A tipikus éppen abban állt, hogy a szóban forgó cigány családok nagy többsége kombinálta és váltogatta a lehetséges megélhetési módokat. S bizonyos mértékig ez a sajátosság Havas írásának jelenéig fennmaradt, az ipari munka túlsúlya ellenére.

A helyi vagy személyes viszonyok változatossága együttjárt a megoldások változatosságával. „A háború előtt Sárkeresztúron volt pl. egy cigány ember, aki télen természetbeni fizetségért a környező uradalmi puszták cselédeinek cipőit foltozta, javítgatta. Nógrádmegyeren az egyik szegkovács szombat-vasárnaponként parasztházakhoz járt borotváltni. A felsorolt példák kivételek, de jelzik, hogy a személyre szóló kapcsolatok félig-meddig intézményesült viszonylatokká épültek ki. Az sok helyen kialakult, hogy a napszámosért kiűzenő parasztgazda név szerint hívatta azokat az embereket, akiket általában alkalmazni szokott” (Havas 1982c: 179). Az ilyesfajta rugalmasság másik oldalát azonban a mesterségbeli tudás elmélyítésének korlátai és a stabilitás hiánya jelentette.

Ideológiája alapján a szocialista állam nem fogadta el az autonóm módon űzött gazdasági magán-tevékenységet – pragmatikus szempontok alapján viszont kénytelen volt mégis megtűrni. Az állam tehát *minden* „maszekhoz” ambivalens érzelmekkel viszonyult, de nyilván nem véletlen, hogy a romákkal szemben ez az ambivalencia különösen abszurd hatású viselkedésben nyilvánult meg. Ismét Havas Gábort idézve:

„A hagyományos mesterségek helyét és szerepét a megélhetésben olyan tevékenységek veszik át, amelyek iránt reális kereslet van. A kereslet megmutatkozik abban is, hogy az állam az összegyűjtött tollat, vashulladékot átveszi, azért pénzt ad, a lakosság pedig a cigányok által széthordott és házaló módra terjesztett árucikkeket megvásárolja. Az állami intézmények, hatóságok... egyrészt kénytelenek elismerni e tevékenységek (vagy legalábbis egy részük) gazdasági szükségességét, másrészt a tevékenységek üzésével szükségszerűen együttjáró, kevésbé ellenőrizhető és a többségi társadalom normáiba ütköző »félno-mád« életformát elfogadhatatlan tartják. Ezért kénytelenek e tevékenységek bizonyos formáit legálisnak elfogadni, és jogilag szentesíteni, ugyanakkor megpróbálják azokat maximálisan ellenőrzésük alá vonni, a tevékenységek körét és határát mindenféle értelemben a minimálisra korlátozni. (...)

Szigorúan szabályozzák a hatóságok azt is, hogy ilyenfajta tevékenységet kizárólag az űzhet, akinek ehhez személyre szóló engedélye van, a családtagjai már nem. Rendőrök igazoltatják a lovaskocsival üzleti útra induló vagy onnan hazatérő cigányt, átnézik rakományát, hogy ellenőrizték, nem lépte-e át a megszabott határokat. Általában mindenféle zaklatásokkal igyekeznek életét megkeseríteni, és így közvetett módon e tevékenységformák, vagyis az életforma feladására kényszeríteni” (Havas 1982d: 185).

Az ipari nagyüzemekbe kényszerült cigányok is igyekeztek, amennyire csak lehetett, fenntartani valamilye mozgásteret. Felejthetetlen riportokkal mutatott be néhány ilyen stratégiát Kardos László. *Toborzás* című írásában a nagyközségi cukorgyár munkásfelvételi folyamatát írta le. Mai perspektívánkból visszatekintve nem árt leszögezni: ez legális munka volt, noha kissé meghökkentő alkalmazás feltételekkel: folyamatos munkarend, vasár- és ünnepnap szünet nélkül; a munkaszerződésekből sem derült ki, hogy mettől meddig, napi hány órában, milyen munkakörben és milyen bérért kellett dolgozniuk – „*úgy látszik, ez szóbeli megegyezés, sőt esetenként alku tárgya*” (Kardos 1982a: 20).

A válogatásnál szembetűnő diszkrimináció érvényesült, amelyet nem is titkoltak a nem cigány szociológus előtt. Ennek mértéke – a munkásfelvételen kulcsszerepet játszó – műszakvezetők személyétől függően változott. A szerző szeme láttára vettek fel olyan öregembert, aki járni is alig tudott, azzal a megjegyzéssel, hogy „*öreg, de fehér. Az a fontos, hogy megbízható legyen*” (Kardos 1982a: 23).

Az üzemnek tulajdonképpen alig volt szüksége néhány romára – ezt azonban nyíltan nem akarták megmondani a várakozó cigány tömegnek, arra játszottak, hogy a feleslegesek majd csak megunják a három napos felvételi procedúrát. Utóbb kiderült: sikerrel. A helyi cigányok azonban, ha csak tehették, szívesen dolgoztak a cukorgyárban: ennek már nemzedékekre visszanyúló hagyománya volt körükben, alig volt család, ahonnan egy vagy több személy ne dolgozott már volna itt, beszélgettek, mesélgettek az itteni munkáról, egyáltalán, a Cukorgyár a számukra ismerős világ részének számított.

Kardos a következő napon néhány fiattal bement a városba munkát keresni. A hőerőművet hamar ott hagyták, nem derült ki, miért, egyszerűen nem tetszett nekik a légkör. Együtt mentek „*valami vizesekhez*”, s abban bíztak, hogy „*Lacikám, te majd megdumálsz őket*” (Kardos 1982: 27). A vízvezeték-építésen a fölényérzetét minden lehetséges módon kimutató építésvezető kikérdezte a fiúkat, s úgy tűnt, meg is állapodtak. Az építkezésről távozva azonban Kardos rájött, hogy a cigány fiatalokat más preferenciák irányították, mint őt:

„*Kiderül, hogy legnagyobb gondjuk a felvétel módja. Dunaújvárosba kell menni? Ettől eléggé fájnak. Azért is, mert nincs pénzük útiköltségre, meg azért is, mert az már olyan komplikált. Én ilyesmikre figyelek: mi*

a munka, mennyi a munkaidő, mennyi a pénz? Lassan veszem észre, hogy őket más izgatja, másra figyelnek. Pl. ez a Dunaújváros, meg hogy a tanácsra kell menni [a tanácsi engedély, hivatalosan: kötelező közvetítés azért kell, mert a munkakönyvükben „kilépett” bejegyzés is volt, illetve egy éven belül háromszori munkahelyváltottság], a gyors ezer forint lehetősége [vagyis az előleg], rövidtávúbb és kézzel foghatóbb dolgok” (Kardos 1982a: 31–32). A fiúk azonban mégiscsak próbálkozni akartak a Cukorgyárban is, amit Kardos nem tartott ésszerűnek, de rájött, hogy a családi-községi tradíciók, a megszokott terep vonzóbbak számukra, mint a munkakörülmények, vagy akár a fizetés. „És még valamit látok magatartásukban: akcióban maradni, nyitva hagyni a helyzetet” (Kardos (1982a: 32–33).

Bontás és kötés

„A bontók külön világ a [budapesti építőipari] vállalatnál” – vázolta a helyszínt egy másik Kardos-írás (Bontási terület). – „A munkások többsége szállón lakik, vidékről jönnek, leginkább a keleti országrészből. A néhány tucat bontómunkás hosszú évek óta ugyanonnan toborzódik, a szabolcsi B-ről és környékéről. Pontosabban: toborozzák magukat. Cigányok, bizonytalanul lovárinak vagy oláh cigánynak mondják magukat, mindenesetre beszélnek cigányul is. (...) a régiek kupecsek voltak, leginkább marhával, részben lóval és disznóval foglalkoztak” (Kardos 1982b: 45).

Bontás előtt felmérték az épületet, megbecsülték, mit lehet kihozni belőle, mennyi téglá, gerenda, ablak, parketta, cserép, stb. maradhat épségben a bontás után, mennyi szállítható a telephelyre és értékesíthető kedvezményes áron vagy mennyi árusítható ki helyből. Utóbbi esetben a vevő rendszerint magukat a bontókat fogadta fel, hogy felrakják az árut a kocsira – ebből adódott az elsőszámú, teljesen legális mellékkereseti lehetőség. De nem csak ilyen kereseti lehetőségek maradtak:

„A hivatalos papírral érkező vevő kocsiját megrakni, ebben igazán nincs semmi kockázat, jól megmérni vagy rendesebben válogatni, a »hulladékban«, ebben se sok. Vevőt szerezni, és elsőosztályú anyagot biztosítani neki néhány százasért, mértéktartó és szolid eljárás, ha fizetett a vállalati kasszájának is. Gyakoriak a »fizess és vidd, de azonnal« jellegű üzletek is az utcákról betévedt vásárlókkal. Ilyenkor rendszerint kis tételekről van szó, a rizikó sem nagy, mert az ilyen ember nem tölt órákat a bontási területen. Miért pont most jönne a vállalati ellenőr? (...)

A nagyobb tételek eladása már nem veszélytelen vállalkozás. Először is ki kell hozni az anyagot a bontásból, mégpedig azon a hányadon felül, amelyre a vállalat tart igényt. Lehet ugyan utólag korrigálni az előre megbecsült mentési arányt, de csak kis mértékben. Aztán napokig, esetleg hetekig tárolni kell az anyagot. Ennyi idő alatt már sokaknak szemet szúrhat. A rakodás sem megy olyan ripsz-ropsz, és még a szállítás során is becsúszhat valami malőr.

A bontók többsége szolid »játékos«, csak biztosra megy, vagy legalábbis nem kockáztat sokat. Szívesen benne van minden jó buliban, de arra nem képes, hogy ő maga kezdeményezze és szervezze az üzletet. De vannak vállalkozók. Ők nem elégednek meg a véletlenül adódó lehetőségekkel, arra törekednek, hogy irányítsák és kézben tartásuk a bontóüzletet” (Kardos 1982b).

Az ilyen „vállalkozók” szervezték a brigádot, ők alakították ki kapcsolati hálót a főnökök, szállítók, vevők körében is. Például a riportban főszereplő Rostás Vendel brigádvezető bátyja, Sándor, aki állítólag igazi császár (volt) a bontók között, néhány külvárosi vendéglő nagymenő törzsvendége, főnök-haverokkal és nem roma feleséggel, míg össze nem omlott a „vállalkozás”. Vendel már óvatosabb volt, de azért ő sem

volt teljesen híján a vállalkozókedvnek, ezért alapított új brigádot. A fent felsorolt lehetőségek ellenére ugyanis ebből a tevékenységből nem lehetett meggazdagodni, túl sok volt a bizonytalansági tényező, és túl sok embernek kellett adni valamennyit a fél- vagy illegálisan szerzett pluszjövedelmekből.

Egy alkalommal Kardos a brigáddal egy bontás helyszínén üldögélt, amikor jött egy sofőr, s alkudozni kezdett Vendellel egy esetleges üzletről. A brigádtagok, akik között az önszerveződés ellenére erős hierarchia érvényesült, nem szóltak bele az alkudozásba, de azért füleltek is. Majd egyszer csak megjelent a művezetővel kísért építésvezető, aki számonkérő, durva, üvöltözős stílusban leteremtette a brigádot.

A brigádtagok többsége, akiket – egy kivétellel – az építésvezető egyoldalúan tegezett, általában behúzott nyakkal hallgatták a letolást. Bár, az egyik fiú például kifigurázta az építésvezetőt – akinek látnia kellett, mégis úgy tett, mintha nem venné észre. Amikor az építésvezető kiszúrta Kardost, vele is keménykedni kezdett, de már nem olyan ordenáre hangon, mint a brigádtagokkal. Távozása után a brigádvezető „megmagyarázta”:

„– Most azért jött – magyarázza Vendel – mert már rég kapott pénzt tőlünk. Sokáig szabin volt. Holnap délre le kell adnom két rongyot, egyet neki, egyet a művezetőnek. Végül is ő szerezte nekünk ezt a bontást, és ő másból nem él, csak a fixből, meg amit tőlünk kap. Amikor ezt a bontást megkaptuk, akkor is adtunk neki. Meg azóta is. Mondjuk van 1500 db téglá, az durván 2000 forint, 1,30-cal számolva. Akkor ebből 200-at neki kell adni. Persze, nem tud ő mindenről, azért van sokszor balhé. Most többet kell adnunk, és akkor nyugtunk lesz egy darabig. (...)

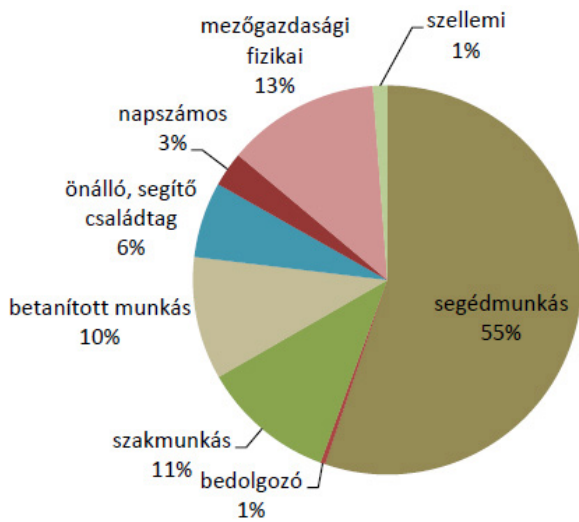
Nem megy a fejembe: ha ilyen szoros üzleti kapcsolat van közöttük, hogy használhatja velük szemben ezt a hajcsár hangot? Vendelnek ez nem olyan furcsa. Egyrészt, ugye mégis csak főnök, másrészt most idegenek is voltak itt, akkor nem állhat le bratyizni a brigáddal. Amúgy is rapszódikus ember, néha egészen a fejébe száll a főnöki hatalom. Nem kellemes, de rá kell hagyni, végülis ő szerzi a bontásokat, kaphatta volna egy másik brigád is.

– Én láttam, hogy miről van szó, mert összenéztünk vele és tudtam, hogy csak csinálja a balhét” (Kardos 1982b: 55). Kardos egyáltalán nem volt meggyőzve.

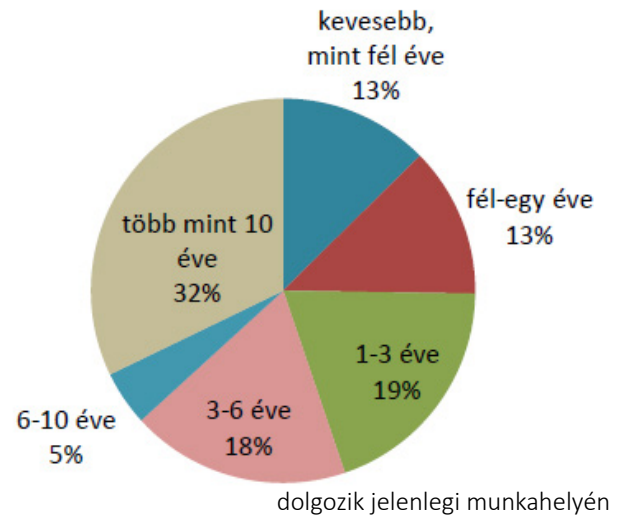
6.3. kép.
Munkahelyükre tartó bányászok,
1978.

6.1. ábra. A roma családfők foglalkozása, 1971 (%)

Adatok forrása: Kemény 1976: 57.

6.2. ábra. Munkaviszonyban állók munkahely-változtatásai, Komárom megye, 1971 (%)

dolgozik jelenlegi munkahelyén
Adatok forrása: Kemény 1976: 57.

Össességében, főleg a többi területhez hasonlóan (lásd a következő fejezeteket) az 1970-es-1980-as években éppen a munkavállalás területe mutatta a legbiztosabb képet a romák helyzetében. Már az 1971-es kutatás szerint a cigány férfiak között megvalósult a teljes foglalkoztatottság (a nők körében már nem, de ezt a magasabb gyerekszám önmagában is magyarázhatta). A 15–59 éves közötti férfiak közötti aktív keresők aránya az össznépességben 87,7%, míg a romák körében 85,2% volt (Kemény 1976: 51, 8.5 ábra, 237).

A cigány férfiak nagy többsége az iparban dolgozott.¹² „Az iparágak közül, amelyekben a cigányok az ötvenes évek kezdete óta elhelyezkedtek, legkedvezőbb a helyzetük a bányászatban és valamivel kisebb mértékben a kohászatban” (Kemény 1976: 56).

Ha a beilleszkedtség mutatójának tekintjük, hogy milyen gyakran változtatják a dolgozók a munkahelyüket, akkor például az 1971-es vizsgálat egyik, Törzsök Erika által írt rész tanulmánya alapján megállapíthatjuk, hogy a Komárom megyei romák jelentős része beilleszkedett (6.2. ábra).

Mindez persze nem tipikus: a Komárom megyei cigányok közel négyötöde (78,6%) bányában dolgozott (míg országosan kb. 2%-uk); ezen kívül 1-1,5% dolgozott még kohászként (Kemény 1976: 56). Az építőiparban például, ahol jóval népesebb roma munkaerőt foglalkoztattak, a helyzetük is nagyon változó volt, a munkahely változtatása pedig annál gyakoribb.

Szegénység és szociálpolitika

Alig fél évtizeddel Kemény „botrányos” szegénység-előadása után Solt Ottília valószínűleg a határok tudatos felmérésének és/vagy tágításának szándékával írt egy tanulmányt *A hetvenes évek budapesti szegényei* címmel (1998). A cikk először szamizdatban jelent meg, majd a *Budapesti Nevelőben* legálisan is, úgy, hogy a szegény szót ki kellett cenzúrázni a címből – de nem szövegből.

12 Erre nézve Keményék nem állítottak össze táblázatot, nyilván azért, mert a romák falun végzett munkájának egy tekintélyes része nehezen besorolható egyértelműen egyik vagy másik gazdasági ágazatba. Egy táblázatból azonban az derül ki, hogy a roma családfők 12,7%-a volt mezőgazdasági fizikai (legalábbis: a cigányság egészén belül; a beások esetében ez az arány 1971-ben 50% körül járt) és 2,9%-a napszámos. Ebből feltehető, hogy a többiek az iparban (és esetleg a szolgáltatásokban) dolgoztak (Kemény 1976: 287).

Megérdemlik

A már nem szegény nem romák jelentős részénél szegénységet, esetleg kifejezetten nyomort találunk korábbi életszakaszában, vagy a családjuk egy-három generációval korábbi korszakában. Ez azonban nem könnyítette meg számukra, hogy empátiával forduljanak a még mindig szegények felé. Sőt.

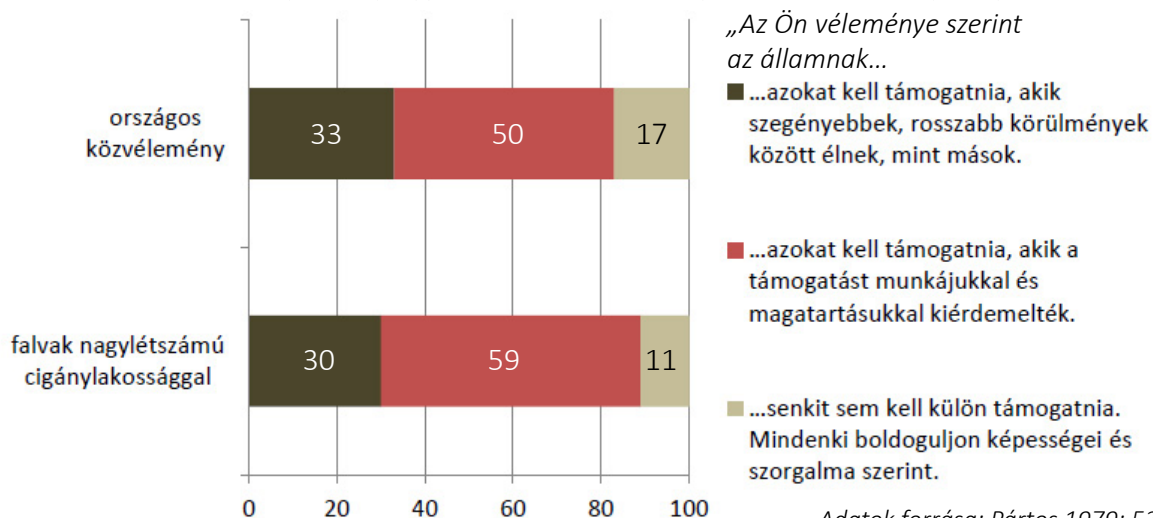
„A mai magyar társadalom döntő többsége agresszíven elutasítja a saját szegényeit. E társadalom nagyra nőtt középrétegeinek jelentős része a »szegénység kultúrájából« jött... Nagy társadalmi-gazdasági változások kapták szárnyukra, és tették egy-két lépcsővel feljebb, mint ahol születtek – nyilván senkit sem személyes erőfeszítések nélkül. Hol van a világon »mobil személy«, aki a hangsúlyt – önmaga előtt is – ne személyes teljesítményére tenné? Senki nem vet számot szívesen a számára kedvező külső erőkkal, mert az talán saját érdemét csökkenti.

A mobilitást kísérő sajátos pszichológiát érvekkel és igazolással látja el a hivatalos ideológia, amely felmagasztosítja a régi nyomort, de makacsul nem vesz tudomást saját, társadalmi és gazdasági struktúránkba ágyazott szegénységünkről. Csak »lumpenek« léteznek, részeges munkakerülők, akik nem élnek korlátlan lehetőségeinkkel. Legfeljebb annyi enyhítő körülményt írnak javukra, amennyit a »múlt tudati örökségből« le lehet vezetni” (Solt 1998a: 252–253).

A fent említett „hivatalos ideológia” szerint a szocialista rendszer a múltból örökölte a szegénységet, tehát morálisan nem felelős érte, illetve, e szegénység felszámolásához nincs szükség speciális szociálpolitikára, mivel „a népi demokrácia gazdasági rendszere (...) egymagában is egy szociálpolitikai eredmény”, és az állam ellenőrzése önmagában „biztosíték arra is, hogy a dolgozók munkájának eredménye visszajut a dolgozókhoz, és ezt használja fel a népi demokrácia az általános életszínvonal emelésére” (idézi Ferge 1986: 157).

Az országos közvélemény mintegy fele – a Tömegkommunikációs Kutatóintézet 1978-as felmérése szerint – úgy gondolta, hogy az államnak csak az erre érdemeseket kell támogatni, harmada szerint az erre rászorulókat. Csaknem minden hatodik magyar állampolgár szerint pedig senki senkit sem kell támogatni (Pártos 1979: 53, 6.3. ábra). A jelentős roma lakossággal rendelkező falvakban némileg megnőtt az „érdemesség”-ideológia tábor a másik kettő rovására, de lényegi eltérés nem mutatkozott.

6.3. ábra. Milyen szegénypolitikát tartanak helyesnek az emberek (1978)?

A cikk először azt a többszázézes, nyomorúságos szállásokon lakó, gyakran éhező vagy alultáplált tömeget jelenítette meg, amely a két világháború közötti Budapesten élt. *„Ez a szegénység már az 1950-es és főleg az 1960-as évek táján szinte teljesen eltűnt a fővárosból. Azért nem egészen. Élt és ma is él Budapesten néhány ezer cigány, pontosan ilyen színvonalon. (...) A cigány telepeken vagy romok között meghúzódó cigányok és a többi budapesti között azonban nincs érintkezés. A hatóságok alig, a lakosság egyáltalán nem vesz tudomást ennek az életformának a létezéséről, amelytől a többi életformát szakadékok választják el. A legszegényebb cigányok jelenleg a főváros közigazgatási területén belül, de társadalmán kívül élnek”*. A korábbi kiterjedt nem cigány szegénység még nem tűnt el a cikk születésekor, de Solt már prognosztizálja: ha így megy tovább, idővel a romák *„átvehetik a budapesti szegénység egész társadalmi szerepkörét”* (Solt 1998a: 242, 250–251).

„Az 1970-es évek második felében – fogalmazott Csalog Zsolt – az ország népességének 10%-a, mintegy félmillió ember él olyan háztartásokban, amelyekben az egy főre jutó jövedelem nem éri el a hivatalosan megállapított létminimum szintjét. (...) A szegénység társadalmunkban a cigánykérdésnél szélesebb problematikája (az ország létminimum-szint alatt élő lakóinak legfőljebb egynegyede cigány), külön minősített probléma azonban az, hogy él társadalmunkban egy antropológiailag és etnikailag többé-kevésbé meghatározott, a köztudatban külön testként számontartott kisebbség, amely többségében társadalmunk legalsó rétegének sorsát osztja” (Csalog 1984: 37).

Csalog ebben a cikkében cáfolta a bőkezű (túl bőkezű) szociális juttatások mítoszát is. Felidézte egyrészt az adatokat: általános volt, hogy a romák azonos foglalkozásokban is kevesebb bért kaptak, mint a nem cigányok (amit csak részben magyarázott az alacsonyabb képzettségük), miközben családjaikban általában több a nem kereső családtag (2,2, míg az összlakosságban átlag 0,8) jutott ugyanarra a bérre. Másrészt: a szocializmus nagy elosztó mechanizmusai is elősegítették az egyenlőtlenség újratermelődését. Példának okáért: az állami (tanácsi) bérlakásokat sokkal nagyobb eséllyel kapták a magasabb társadalmi státusú és jobban kereső rétegek, mint a szegényebbek; a fogyasztási cikkek ártámogatása, a közhittel ellentétben, a magasabb jövedelműek számára volt kedvezőbb, mivel ők többet fogyasztottak ilyen termékekből; hasonló volt a helyzet az „ingyenes” egészségüggyel, a kedvezményes üdültetéssel, a nem kötelező oktatási intézmények igénybe vételével, és így tovább (Manchin–Szelényi 1990: 388–396, Szelényi 1992: 83–89).

A romák tehát egy sor területen az átlagosnál kisebb támogatásban részesültek, noha az átlagosnál nagyobb mértékben rászorultak volna: kisebb arányban éltek állami-tanácsi bérlakásban (1971-ben 11,6%-uk), kisebb arányban részesültek az infrastrukturális beruházásokban,¹³ kisebb arányban vették igénybe az egészségügyi, oktatási, kulturális, művelődési, stb. intézmények szolgáltatásait, s általában sokkal kevesebb szubvenzionált árut és szolgáltatást vettek igénybe.

Ez utóbbi terület alól egy markáns kivétel mutatkozott: a tömegközlekedése. A szocialista városfejlődés üteme ugyanis elmaradt a városi munkahelyek számának gyarapodásától, s kialakult egy többszázézes ingázó réteg, amely falusi lakóhelye és városi munkahelye között ingázott. Ezt az ingázást az adott jövedelmi szinten csak az olcsó vonatjegyek tették lehetővé, amely *az állam szempontjából* még mindig *olcsóbbnak számított*,

13 Egy tanulságos példa Radó Péter és Tarján Gábor Alsószentmártonról szóló tanulmányából: *„A telepen a putrik között WC csoportot építettek a községfejlesztési alapból a hatvanas évek elején. A fejlesztési pénz a jövedelemmel rendelkező sokácnak adóiból gyűlt össze, akik már ekkor is sérelmezték az összeg felhasználását. Mint az akkori tanácselnök mondta: »A községben még sok helyen nincs járda, s a mi pénzünkből a bűdös cigányoknak végét meg tudtak építeni.«”* 1979-ben végül lebontották a központi árnyékszéket (Radó – Tarján 1990: 34-35).

mint városi lakóhelyeket és kiszolgáló intézményeket részesíteni ezen embertömeg számára (Konrád – Szelényi 1971); így „csak” az ingázók idejét és energiáját pazarolta, s azok életformáját rombolta. Az ingázók között a korszak egészében messze felülreprezentáltak voltak a cigányok.

Az általános iskolai sikerek megalapozásában egyes kutatások szerint roppant jelentősége volt (és van →→ xxx) az óvodai képzésnek – ebben az összlakosság megfelelő korú gyerekeinek 84%-a, a cigányok esetében 25%-a részesült. Csalog a sokak által már akkor is mitizált családi pótlék hatását is relativizálta: mivel annak rendszere a háromgyerekes modellt részesítette előnyben, az ennél népesebb cigány családok nagy száma miatt egy roma gyerekre átlagosan kisebb összegű családi pótlék jutott, mint egy nem cigányra (Csalog 1984: 56).

Egyedül a tanácsok által odaítélt és folyósított segélyek esetében felülreprezentáltak a romák a nem cigányokkal szemben – állapította meg cikkében Csalog Zsolt. Horváth Ágota éppen ezt a segélyezési gyakorlatot vette górcső alá egy észak-magyarországi nagyközségben. A községben 1982-ben összesen 6 család részesült rendszeres nevelési segélyben, 77 család kapott rendkívüli gyámügyi segélyt. Egy furcsa tendencia érvényesült: a nagyobb gyerekszám esetében kisebb volt az egy gyerekre jutó összeg. Így nem csoda, hogy „*a gyámügyi készpénzsegélyek 43%-át fizették cigány-családoknak. A cigány családokban egy gyerekre évi 387 Ft készpénz jutott, a nem-cigány családokban 563 Ft*” (Horváth 1990: 81).

A segélyek kiutalása „*kacifántos ügymenet*” eredménye volt, hosszú és bonyolult utánajárást igényelt (Horváth 1990: 84); egy részét ráadásul nem készpénzként osztották ki, hanem elmaradt térítési díjak fedezésére, közvetlenül utalták át a szolgáltatóknak; a kiutalásról döntő ülés pedig gyakran dermesztően megalázó volt.

Lakni valahol

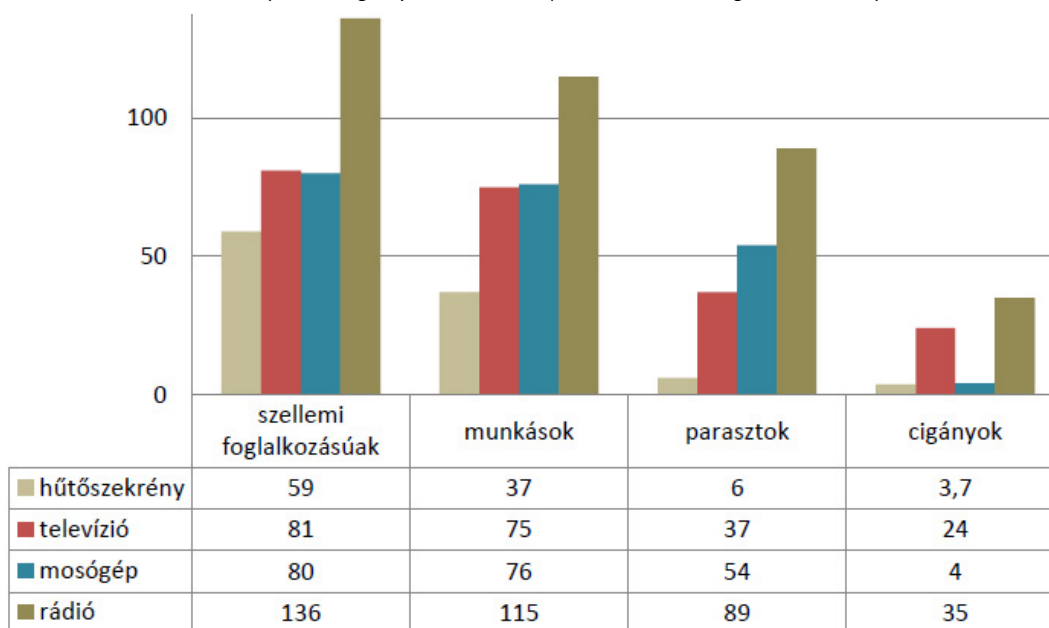
A már idézett cikkében Solt Ottília leszögezte: minden folytonossága ellenére a hetvenes évek szegénysége abban különbözött a harmincas évek szegénységétől, hogy legalább a rendszeres éhezés megszűnt: „*Általában a hónap nagyobbik felében a szegény is többször eszik napjában, sőt jóllakik, ha nem is kedvére való étellel. (...) Majdnem minden szegénynek van legalább egy rend elfogadható ruhája és valamilyen cipője (...) a megélhetési költségeknek legalább egy részét állandó jövedelemből fedezhetik, nem nélkülözik tehát a biztonságuk valamilyen szintjét.*

Olyan társadalomban, ahonnan nagyjából eltűnt az életet fenyegető inség, de ugyanakkor a vagyon, magántulajdon és a magasabb színvonalú anyagi biztonság annyira korlátozott és ingatag, mint nálunk, továbbá ahol az előnyök, privilégiumok olyan nagy része nem anyagi jellegű, hanem nehezen ellenőrizhető juttatás, nehéz világosan elhatárolni egymástól a szegényt és a nem szegényt.

De biztos, hogy ma Budapesten szegény az, akinek nincs legalább egy szobából és konyhából álló, legalább folyóvízzel és saját WC-vel felszerelt önálló lakása. Budapesten a legfontosabb »vagyong« a lakás [kiemelés tőlem – DCs]” (Solt 1998a: 243).

Ezt a „*vagyont*” megszerezni vagy bővíteni még a magasabb jövedelműek számára is hatalmas vállalkozásnak számított. Nem csoda, ha romák lakásviszonyai az 1971-es vizsgálat idején még nem tükrözték a viszonylag frissen elért teljes foglalkoztatottság állapotát. 1971-ben a cigányok által lakott lakások 44%-ában nem volt villany, 92%-ában nem volt vezetékes víz, 61%-ban földes padló volt (Kemény 1976: 23–25). A lakásviszonyok

6.4. ábra. Száz háztartásra jutó tartós fogyasztási eszközök az összlakosság (az 1969-es háztartásstatistika szerint) és a cigányok körében (az 1971-es vizsgálat szerint)

Adatok forrása: Kemény 1976: 36.

terén a romák rosszabb helyzetben voltak, mint a korabeli Magyarország hasonló jövedelmi viszonyokkal rendelkező, de nem cigány népessége.

Hasonló elmaradást talált a kutatás a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság terén is. Ugyanakkor határozott differenciálódás is mutatkozott: a budapesti iparvidéken lakó cigány háztartások 10%-ában volt mosógép, míg az északi és keleti régió háztartásai 1%-ában. A roma családok által birtokolt hűtőszekrények háromnegyede a budapesti iparvidéken volt (Kemény 1976: 37).

1971-ben a romák mintegy kétharmada szegregált cigánytelepen élt. Az itt kialakított körülmények önmagukban romboló hatást gyakoroltak az itt élők életformájára, de Kemény és munkatársai az 1971-es vizsgálat során arra is rámutattak: nem biztos, hogy a telepfelszámolás mindig pozitív hatással jár. A hagyományos telepen a cigányok maguk építették házaikat, vályog- vagy vert föld fallal, földes padlóval, alapozás nélkül, 9–12 m²-es szobákkal. Mivel rendszerint nem is tudtak volna a telep határain kívül terjeszkedni – a települések ezt mindig szigorúan megakadályozták –, zsúfoltság alakult ki, árnyékszékre, szemét összegyűjtésére hely se lett volna, a zsúfoltság neurotizálta az embereket, a kulturált életvitel átvétele egyszerűen lehetetlenné vált. Ebből a helyzetből elvileg két módon lehetett kijutni: hatósági átköltöztetés vagy saját erős elköltözés révén.

A vizsgálat egyik – eleget nem hangsúlyozható – megállapítása az volt, hogy a hatósági átköltöztetés *minden esetben* egy új telepet hozott létre (Kemény 1976: 27).

„A teljes bomlás állapota”

A kutatási beszámoló a hatósági átköltöztetések nyomán létrejövő telepek négy típusát különböztette meg, amelyeket egy-egy esettanulmánnyal illusztrált.

1.) A telepi cigányokat meglévő régi épületbe (majorba, cselédlakásokba, üzemen kívül helyezett szeszfőzdébe, stb.) költöztették, amelyet előbb rendbehoztak és kisebb alrészekre osztottak. Molnár Gyula esettanulmánya (Kemény 1976: 27–28) egy ilyen megoldásról szól: rossz állapotban lévő épület, elviselhetetlen zsúfoltság, elhanyagoltság, 10 méterre a téesz istállója, ahol 3-400 birkát tartanak, a közös árnyékszék 40 méterre, a kút vize ihatatlan, a közeli téeszkútról megtiltották a vízfordást, villany nem volt bevezetve. *„Helyesen állapítja meg a szerző, hogy az átköltöztetésnek ebben a típusában »az emberek a nyomasztó körülmények hatására rákényszerülnek a közösségi és belső normáik feladására, ennek következtében a kedvezőtlen körülményeket tovább rontják, s a tovább romló körülmények további romlást okoznak.« Az átköltöztetés önmagát fenntartó és visszafordíthatatlan folyamatot eredményezett, amelynek irányítása vagy befolyásolása lehetetlen”* (Kemény 1976: 28).

2.) A hatóságok csupán kijelölték a helyet, ahol a cigányok maguk építhették fel a kunyhóikat. Havas Gábor esettanulmánya: a helyszín ipari melléktermékek lerakata, fekete salakkal borítva, ahová addig erdőben lakó beásokat telepítettek; nem volt semmilyen közmű, az egyetlen kút használhatatlan, 1 km-re lévő kútról hoztak vizet, már aki képes volt rá. Fizikailag elég nagy tér állt rendelkezésre, tehát gyorsan gyűjtőhellyé vált, ahová több telepről is telepítettek embereket, s ahol feltartóztatatlanná vált a slumosodás.

„Az őslakosság közössége gyakorlatilag felbomlott. Bármilyen életformából érkezett valaki a telepre, mindenképpen deklasszálódott. A hagyományos román cigány telepen a családi élet ősi normák szerint rendeződik. A felbomlott telepen a család is teljesen felbomlott” (idézi Kemény 1976: 28).

3.) A cigányokat e célra épített vagy régebben meglévő és üresen álló barakktelepre költöztették. Solt Ottilia esettanulmánya egy ilyen telepről a teljes bomlás, deklasszálódás képét mutatta. Molnár Gyula tanulmánya egy másik, furnérlemez és beton kombinációjából épített barakktelepről:

6.4. kép. Volt cselédházba költöztett beás cigányok, Alsópáhok, Gizella-major, 1988.

„Az udvaron a tanács kutat is ásott, de a kútból feljön a talajvíz. A KÖJÁL megállapította, hogy a víz fertőzött és felhasználását megtiltotta. Az udvaron egy vízcsapot is találunk, a tanács azonban ezt is lezárta, mivel a csap vizét szintén fertőzöttnek találták. A telep mellett a Költségvetési Üzem

a városi vízvezetékéből kapja a vizet. Innen azonban a cigányok csak akkor tudnak vizet hozni, ha az üzemben olyan dolgozó tartózkodik, aki ezt megengedi. A cigányok által főraktárosnak nevezett üzemvezető pl. nem engedi meg. Magam láttam, hogy a vízért küldött gyerek üres vödörrel jött vissza. Ilyenkor a kb. másfél kilométer távolságra levő utcai vízcsapból hozzák a vizet (...) A villany a barakkokba be van ugyan vezetve, de az Elektromos Művek az áramot kikapcsolta. Az egész épületben ugyanis csak egyetlen villanyórát szereltek fel, a villanyszámlát tehát közösen kellett volna fizetniük. Az egy családra jutó hányadban nem tudtak megegyezni, ezért senki sem fizetett, és az áramszolgáltatást megszüntették. (...)

Az utca másik oldalán a barakképületekkel szemben lapos, vízenyős rét húzódik, amelyet most töltenek fel törmelékekkel és szeméttel. A szeméttel a legszélső falaktól kb. 10 méter távolságra kezdődik. A szeméttelről átjövő patkányok szinte az egész barakképületet ellepik (...) A patkányok ellen semmit sem tudnak tenni, mivel a szeméttelen szaporodnak. A felfedezett járatokat ugyan betömik üvegcsereppel, ez azonban mit sem ér. Mérget a gyerekek miatt nem mernek lerakni” (Solt Ottiliát idézi Kemény 1976: 29-30).

Általánosítható, közös jellemvonása tehát mindhárom eddig említett típusnak, „*hogy az áttelepítés érvénytelenné tette a közösségi élet régi formáit, normáit, szokásrendjét. Ami ezek után létrejön, az a teljes bomlás állapota*” (Kemény 1976: 30).

4.) A negyedik típusban a cigányokat „Cs” lakásokba költöztették, de a nem cigány településtől gondosan elkülönített utcákba, s így egy új telepet hoztak létre. Ezekbe néha önkéntesen mentek az új lakók, néha nem, de tulajdonképpen nehéz elkülöníteni a két formát. A tulajdonviszonyok nehezen átláthatóak voltak, a házak néha a cigányok, néha az OTP vagy az Ingatlankezelő Vállalat tulajdonába kerültek. Ez a forma alapján véve előrelépés volt, de ismét el lehetett mondani: „*A közösségi élet felbomlásának kedvezőtlen hatása azonban itt is érvényesül*” (Kemény 1976: 31).

Az 1960-as évek elejétől létezett egy állam által támogatott program is a telepek elhagyására. A kedvezményezettek kedvezményes hitelt és ingyenes telket kaptak csökkentett komfortfokozatú (Cs)-lakások építésére.

A telepfelszámolási akció kommunikációja, mint egy állatorvosi ló, megjelenítette az államszocializmus korabeli nyilvánosság minden problémáját. A programot nem előzte meg társadalmi vita. A koncepciót bizonyos adatgyűjtésekre, helyzetfeltáró vizsgálódásokra alapozták, de ezek jó része nem vált publikussá. Nem csak a célokkal kapcsolatban folyt egyfajta „maszatolás”, de még a célcsoportot is csak nagyon ritkán nevezték meg. Berey Katalin megfogalmazásában: „*Nyilvánvaló volt, hogy [ezekben] (...) a házakban túlnyomórészt cigányok laktak, de azt a megjelölést a hivatalos szóhasználat kerülte. »Szociális követelményeknek meg nem felelő telepekről« és ezeknek a lakóiról beszélt*” (Berey 1990: 7).

Ennek ellenére természetesen mindenki tudta, hogy cigányokról van szó. A telepfelszámolási akció kommunikálása ilyen módon *minden irányba teljes kudarcot* vallott: egyrészt a közvéleményben erős túlzások terjedtek arról, hogy „*a cigányok milyen könnyen kaptak lakást*” (amellyel, folytatódott az előítélet szülte legenda, nem tudtak mit kezdeni, „*felszedték és eltűzelték a parkettát*”, stb.). Nem került nyilvánosságra, hogy bár 55 ezer nem megfelelő lakást írtak össze, végül 23 ezer újat építettek – 20 év alatt (Berey 1990: 12).

Az akció kedvezményezettjeiben sem megelégedettség alakult ki, hanem sokkal gyakrabban frusztráltság, keserűség, a becsapottság érzete. A kölcsönfeltételek nem voltak mindig világosak, a helyi szervek meglepően rugalmasan tudták átértelmezni a rendeletet. A kedvezményesen, vagy akár ingyen adott telek rendszerint túl kicsi volt a gazdálkodáshoz, a megépült lakások túl kicsik a rendszerint népes családoknak. Megépítésüket általában kisiparosokra bízta, az OTP a kölcsönt közvetlenül nekik folyósította, s nem a cigány „megrendelőknél”, akik így végleg kiszolgáltatott helyzetbe kerültek. A Cs-lakások építésébe kezdett cigányok az interjúk alapján szinte fortynak a keserűségtől.

„Cs”, azaz „csökkent komfortfokozatú”

„Interjúalanyunk egy (...) 27 éves magyar cigány férfi, aki a telepen lakó egyik magyar cigány család lányát vette feleségül. A férfi villanszerelő szakmunkás, másodállásban fafűrészelő kisipart váltott ki, amit egy használtan vásárolt traktorra szerelt fűrészgéppel gyakorol. (...)

– Hogyan sikerült a kamatmentes kölcsönt elintézni?

– Először a tanácsnál [érdeklődtem], de onnét küldtek össze-vissza. Csináltak nekem egy szerződést például (...) hogy szociális körülményeimre való tekintettel megérdemlem a kölcsönt, de kamatosat (...) a kamatmentes kölcsön lehetőségét én a bátyámtól tudtam meg, aki otthon nagy cigánypolitikus volt. (...) És ő mondta, hogy van ilyen lehetőség, ő megmondta az illetőnek a nevét, akitől én pontosan megtudhatom a városban, az OTP-ben. Na én el is mentem hozzá és mondtam neki, hogy csókolom, van egy ilyen lehetőség, de nem tudom, mire lehet hivatkozni. Ez a hölgy leírta nekem és ideadta. Ezzel én visszajöttem a tanácshoz, de akkor már a negyedik vagy harmadik határozat készült, amiket én ingázva hordtam ide-oda. És akkor én hoztam ezt a papírt a jogszabály számával, hogy ezt írják rá a szerződésre és én akkor megkapom a szociális kölcsönt. Belegépeték és én meg is kaptam. (...) aki ezt intézte [a tanácscon] azt mondta, hogy ő erről nem tud. Nekik ilyennel nem volt dolguk. Pedig nem én voltam az első!

A megvásárolt ház vályogból készült, két helyiségből, egy konyhából és egy szobából áll, valamint egy nyári konyhából. Kis alapterületű, alapincézve nincs, viszont a hasonlókhöz képest kivételesen száraz. (...) a falak girbe-gurbák, itt-ott repedezettek. (...) A padozat döngölt föld, linóleummal leterítve. (...) A két helyiségben jelenleg öten laknak, a házaspár és három gyermekük, 4, 2 és 1 évesek” (Babus–Gáti–Mészáros 1984: 84–85).

„Az építetők és a kivitelező nem kötöttek szerződést. Ezért a mester mondhatott amit akart, senki sem ellenőrizhette állításainak igazát (...) Pontos határidőket sohasem tűztek ki írásban, legfeljebb szóban emlegettek dátumokat. Eltelt két év, és még mindig csak a dátumok emlegetésénél tartottak (...) Végül kitűzték az építkezés befejezésének határidejét 1969. április 30-ára. A házak ezután sem készültek el, de az építetők számlájáról elfogyott a pénz. Ekkor a kisiparos visszaadta az iparendélyét (...)

A szakértő bizottság tagjai legnagyobb építéstudományi intézetünk mérnökei voltak (...) jelentették, hogy ezeknek a »Cs«-házaknak az alapját kézzel is ki lehet bontani, szigetelésük a magas talajvíznek kitűnő felszívódási lehetőséget biztosít, padló helyett csak a földet döngölték simára, a padlásra nem lehet felmenni, mert leszakad, a hőszigetelése olyan minimális, hogy fűteni sem érdemes. Az analfabéta cigányok nem mentek perre, nem ismerik jogaikat. A mérnökök kábán álltak, tízezreket érő műszereik mellett, arcuk égett a felháborodástól, azon csodálkoztak, hogy ilyen szemérmetlen és nyilvánvaló hibák ellenére mindenki ölvetett kézzel ül (...) Nem akarták elhinni, hogy a tanács kiadta a lakhatási engedélyeket” (Berkovits Györgyöt idézi Kemény 1976: 35–36).

A Cs-lakásokat ráadásul rendszerint egy tömbbe építették, így azok tulajdonképpen újratermelték a szegregált cigánytelepeket, csak éppen egy új helyen.

A saját erős elköltözés a telepről – ekkoriban legalábbis – mindig asszimilációs törekvésekhez kapcsolódott. Ennek módja meglévő parasztház vagy városi ház megvásárlása lehetett, vagy saját ház építése. A rendelet szerint a kölcsön folyósítása érdekében a tanácsok el is tekinthettek az előtakarékoság megkövetelésétől – néhol valóban így is történt, a legtöbbször azonban ragaszkodtak hozzá. De ez csak az egyik lehetséges akadály volt, amelyet „a faluba” költözni vágyó romák elé állítottak: gyakran egyszerűen nem adták el a házat cigánynak, még akkor sem, ha 40-50 ház állt üresen, eladásra várva a faluban. A stagnáló vagy hanyatló falvakban azonban ez az „ellenállóképesség” már megtört, s mivel az ilyen falvakban az ingatlanok ára különösen lesüllyedt, könnyebben megvásárolhatóvá vált a romák számára is. Havas Gábor a romák 20%-os aránya körül határozta meg a „kritikus pontot” (Havas 1999b: 174), amikor a folyamat megállíthatatlanná vált: a paraszti népegségből, aki tehette, elköltözött a faluból, eladta a házat, ezzel tovább csökkentve a faluban a házak árát, azáltal még inkább megfizethetővé téve azt a beköltözni vágyó cigányoknak.

Tehát a magánérs kiköltözés a nem cigány környezetbe, paradox módon, rendszeresen újratermelte a többségében vagy teljesen romák által lakott telepet – csak most már egy egész „elcigányosodott” falu formájában.

A fenti tendencia a hetvenes években kezdett igazán kibontakozni, de volt egy korai példa: a Baranya megyei Alsószentmárton, amely az első cigányok lakta faluvá változott. Itt az 1893-as felmérés 149 romát talált (17,4%); a sokáig sokác és német többségű parasztfaluból 1945 után kitelepítették a németeket, s 1977-ben távozott az utolsó sokác család is.

Havas Gábor egy, az 1971-es vizsgálathoz kapcsolódó tanulmányában kedvező képet festett a faluról: kivételes módon, állította, itt a faluba költözés nem követelt önfeladást a cigányoktól, szerves módon kialakult a cigány és a paraszti életforma egyfajta ötvözete. Mindez a tárgyi bizonyítékokon túl megnyilvánult a falu hangulatában is: Havas szerint elég végigsétálni egy nyári este a falun, s megtapasztalhatjuk a különbséget.

„Ami másutt legfőljebb a cigánytelep képzeletbeli szögesdrótjai belül képzelhető el, az itt felszabadult magabiztossággal elárasztja az egész falut. Nyoma sincs a behúzódo elzárkózásnak, a lehúzott redőnyöknek, az újonnan épült családi házak rideg izoláltságának, sem az öregek rutinos-csendes ház előtti üldögélésének. Széles jókedvvel hullámszának ide-oda az embercsoportok, zenélnek, énekelnek, tréfálgoznak, mindenki mindenkivel kommunikál, mintha állandóan ünnepelnének, mintha mindennap búcsú volna, de az is a felszabadultabb, a régi fajtából való” (Havas 1982a: 131).

Ez a fajta felszabadultság az alsószentmártoni cigányoknak szokatlan magabiztosságot kölcsönzött a többséggel, akár annak hatóságaival szemben is – igaz, tette hozzá Havas, *csak a falu határai között*.

Dezséry László 1975-ös riportja (*A felvásárolt falu*) első pillantásra ugyancsak optimista: *„Úgy tűnik, mint ha itt minden előre és felfelé menne. Munka, kereset, tollasodás, kimenekülés a cigánypéró nyomortanyájáról, letelepedés, sőt községalapítás, integrálódás a társadalomba”* (1975: 66). Igaz, a *„beszélgetés közben feltörnek a panaszok is.”* E panaszok egy része az 1945 előtti korszak elnyomásáról szólt, mire a riport készítője határozott gesztussal figyelmezteti a riportalanyt a kommunista kor diskurzusának szabályaira: *„Ez elmúlt. Most is van*

panasza?” Dehogyan volt: „Most mi megértük a mennyországot. Olyanok vagyunk mi, hogyha felöltözünk, úgy öltözünk fel, hogy ne legyen gálásabb ez a magyar ember, mint egy cigány ember” (Dezséry 1975: 66). Akkor jó.

Csalog Zsolt 1979-es riportja (*Cigányfalu Baranyában*) már sokkal több negatívumot tárt fel. Másutt volt a közigazgatás és a termelőszövetkezet központja, a felsőtagozatos iskola, nem volt ipar, ami tehát szükségképpen ingázásra kényszerítette a munkavállalókat. Valamint az iskolába járó gyerekeket (lásd a következő alfejezetet).

Az „alsószentmártonok” kialakulása figyelmeztető jel volt már a szocializmus korában is, noha igazán válságosra csak a rendszerváltás után fordult a helyzet (→ 243–245).

Oktatás és szocializáció

Az igazán aggasztó tendenciának azonban 1971-ben már az számított, hogy nagyon kevés roma fiatal tanult tovább, s ismét növekedett a távolság a nem cigány lakosság iskolai végzettségéhez képest (Kemény 1976: 40). 1971-ben a 15 évesnél idősebb cigányok 0,5%-a érettségizett és 0,1%-a diplomázott – így az esetszámok annyira lecsökkennek, hogy a nemzedéki bontások statisztikailag teljesen megbízhatatlanná váltak. A cigány fiatalok roppant kis hányada tanult tovább, akár csak szakmunkásképzőben is – miközben 1971-ben az összlakosságon belül a megfelelő korú fiatalok 38,6%-a járt szakmunkásképzőbe, mintegy 30%-a pedig gimnáziumba vagy szakközépiskolába (Andorka–Harcsa 1990b: 48). Kemény beszámolója igazából csak egyetlen pozitívumot tudott említeni az oktatás területén: legalább az írás-olvasás tudására *megszületett az igény* a cigányok körében is (Kemény 1976: 41–49).

Már az 1970-es évek folyamán érzékelhető tendenciává vált, hogy az elvileg az enyhe értelmi fogyatékos gyerekek képzésére alakult kiségitőkben egyre magasabb lett a cigány gyerekek aránya. A rasszista előítéleteség számára a magyarázat egyértelmű tűnt és tűnik, noha szociológiai magyarázatot is lehet adni a jelenségre. Jellegzetes módon, még az a kutatás is a szociológiai típusú magyarázat felé mozdult el, amelynél biológiai-orvosi jellegű megközelítést várnánk – az ún. Budapest-vizsgálatról van szó.

A Czeizel Endre és munkatársai által irányított vizsgálat nem direkt módon a romákra irányult, hanem az ún. kiségitő iskolákba és-osztályokba járó „értelmi fogyatékos” gyerekekre. A vizsgálat 1972 és 1975 között a főváros alsó tagozatos értelmi fogyatékosainak 50%-ára terjedt ki. Megállapításai szerint, ha az Egészségügyi Világszervezet által javasolt 70-es IQ-t húzták volna meg határvonalként,¹⁴ akkor a kiségitő iskolákba járók 49,3%-a minősült értelmi fogyatékosnak, 38,7% retardálnak, határesetnek és 12% átlagosnak. A vizsgálat által alkalmazott „komplex megítélés” alapján azonban a fogyatékosok arányát 62%-ra növelték, az átlagosok arányát pedig 7%-ra csökkentették az adott iskolatípusban.

14 Ezeket a követelményeket azonban elvetették, mert „a mai átlagos magyar gyermekpopulációra liberálisnak bizonyulnak” (Czeizel-Lányiné-Rátay 1978a: 106) – a „liberalizmus”, mint látható, nem csak napjainkban számított pejoratív jelzőnek Magyarországon. Valószínű, de nyíltan vállalhatatlan szempont lehetett az is, hogy a nemzetközi standardok alapján a kiségitőben tanuló gyerekek valamivel több, mint felének nem ott lett volna a helye, ennek kimondása viszont botrányt jelentett volna.

Hungarian school busing

„A faluban csak alsó tagozatos iskola működött” – ez azt jelentette, hogy tíz-tizenéves koruktól a gyerekeknek buszozniuk kellett az általános iskolába. A „buszozás” az Egyesült Államokban a faji szegregáció elleni harc szimbólumává vált: a buszok mesterségesen „megkeverték” a gyerekeket, hogy a lakóhelyi szegregáció ne tükröződjön a iskolákban is. A közzétételüket elrendelő magyar állam azonban még csak kísérletet sem tett magyar iskolabuszrendszer kiépítésére, ehelyett a tömegközlekedésre utalta a gyerekeket, szüleik költségén.

De a Szabó Livia 1987–88-as riportja által leírt magyar buszozást is fel lehet fogni valamilyen szimbólumként:

„Amikor a busz Alsószentmártonba érkezik, megkezdődik a vad dulakodás a csapat iskolába igyekvő cigánygyerek és a buszsofőr között. A gyerekek jó részének nincsen négy forintja az iskoláig, bérlete meg elvéve. A buszsofőr veszi a fáradságot, és lerugdossa a középső ajtón feltódult, pénz és bérlet nélküli kölyköket. (...) Akik lemaradnak, hazamennek, vagy gyalog teszik meg az utat. Visszafelé ugyanezt tapasztalom az iskola előtt (...) A dundi, fiatal tanító bácsi [aki ugyanezzel a busszal ingázott Siklósról] (...) sápiózik: »Széchenyi, ha látnád, hova sülyedt Magyarország! Ime, a jövő nemzedéke« – mutat körbe, fásultan szemléli a hátsó, illetve középső ajtóknál a felszállásért folytatott verekedést a buszsofőrrel. Rendszerint a kölykök maradnak alul, illetve az iskola előtt, vagy megpróbálnak az első ajtónál egy áttöréssel, míg a sofőr hátul osztja a többi kölyköt. A hangnem útszéli, a kölykök visszakáromkodnak, a tanító bácsi emelkedett hangnemben folytatja: »Széchenyi, ha látnád! A szar országa lettünk!«

Alsószentmártonban a cigányasszonyok kisebb pucér gyerekekkel, férfiakkal elállják, eltorlaszolják testükkel a busz útját, nem engedik indulni a járatot, veszekednek a sofőrrel: »Olyan nagy teher lett volna elhozni a kicsi lányt magának!« »A rák egye meg a húsát, otthagya a gyereket...« A kölykök, akiknek visszafelé sincsen négy forintjuk, gyalogolhatnak, hiszen a legközelebbi munkásjárat tízkor jön.

A nap múltával már az idegkimerültség jelei mutatkoznak a dundi szőke fiatal tanító bácsin is: »tűnsz a picsába, takarodj a picsába« – így szólítja a buszon tolongó kölyköket és az idősebb cigányasszonyt is, akivel heves szóváltásba keveredett: »Nekem te nem parancsolsz, ott állok a buszon, ahol jólesik, fizettem!« (...) A sofőr hisztérikus rohamokban csépel a kölyköket, jegyeket egyébként a fizető gyerekeknek se ad, csak a pénzt veszi el, a felnőtt cigányoknak sem ad ki jegyet, vagy elhasznált jegyet ad a pénzüként. Ezzel a módszerrel napi három fuvarral kereshet ötszáz forintot is akár” (Szabó L. 1989: 44).

A vizsgálat határozottan megkülönböztette az értelmi fogyatékosok két fő kategóriáját:

– az elsőbe tartoztak azok a gyermekek, akik méhen belüli vagy születés alatti/utáni sérülést szenvedtek el, génátalommal születtek, stb. tehát a szó orvosi-biológiai értelmében fogyatékosak.

– „A másik kategória tagjait *familiáris értelmi fogyatékosoknak*¹⁵ nevezzük. Nincs *organikus idegrendszeri sérülésük, nem található náluk génátalom vagy kromoszóma-rendellenesség, méhen belüli vagy szülés körüli durvább sérülés nem mutatható ki. Egyetlen jellegzetességük, hogy értelmileg – néha nem is nagyon – gyöngék: általános iskolába nem járhatnak. A Budapest-vizsgálatban például 67 volt az átlagos IQ-juk (...). Az intézeti gyermekeknek 90%-a az előző [tehát familiáris], a kiegészítő iskolásoknak több mint a fele viszont ebbe az utóbbi kategóriába tartozott*” (Czeizel 1977: 48–49).

Milyen kritériumok alapján ismerhetők fel az utóbbi kategóriába tartozók? Czeizel válasza: „*Elsősorban a szülők értelmi szintje [szolgálhat támpontul], amely elmarad az átlagostól, sőt mint később látni fogjuk, gyakran maguk a szülők is értelmi fogyatékosok. Ezért sokszor nehéz őket elkülöníteni a hátrányos szociális-kulturális helyzetű, erősen »retardált« gyermekektől. A familiáris értelmi fogyatékosok tehát a potenciálisan gyöngébb – örökletes – adottságok és a családi környezet eredője. A gyermekek és a család értelmi képessége azonos vagy hasonló: innen a familiáris elnevezés*” (Czeizel 1977: 49).

A kutatásról beszámoló kötet részletesen ismertette a vizsgálati anyagokat, a módszereket, a szempontokat, amelyekre a kiegészítő iskolások esetében vizsgáltak: születési súly, idő, terhesség időtartama, stb., majd sokadik tényezőként megjelentek az etnikai hatások. A vizsgálat idejében a kiegészítő iskolások 10,5%-a, az intézeti 12,2%-a volt cigány (miközben 2-6%-ra tették a megfelelő korú általános iskolások között a cigány gyerekek gyakoriságát – s 6,7%-ra a súlyos értelmi fogyatékosok közötti arányukat) (Czeizel–Lányiné–Rátay 1978a: 73). Ezen adatok kapcsán, a kötet 73. oldalán találkozhatunk a cigány szó második előfordulásával, s ez a kifejezés később se túl gyakori. A vizsgálat készítői számára, legalább a publikált szöveg alapján, a cigányság „sokadik” szempontnak számított. Amikor a szerzők faktorelemzést alkalmaztak, összesen használt 47 változó egyike volt a „*cigány változó*” (Czeizel–Lányiné–Rátay 1978a: 192). 10–10 faktort alakítottak ki a teljes, a patológiás és a familiáris mintában; „*cigányok faktor*” pedig csak a familiárisok esetében alakult ki.

Még a Budapest-vizsgálat eredményeit publikáló kötet megjelenése előtt, a *Valóság* 1977-es számában Czeizel Endre interjút adott a kutatásról és annak legfontosabb eredményeiről, illetve néhány – szerinte a legfontosabb – konzekvenciáról. Az eredmények rövid összefoglalása után Czeizel leszögezte, hogy míg a súlyos értelmi fogyatékosok „*elsősorban orvosi-genetikai probléma*”, addig a „*familiáris értelmi fogyatékosok*” *társadalmi probléma*. A „*familiáris fogyatékosokkal*” kapcsolatos egyik legjelentősebb probléma Czeizel szerint a családalapítás terén jelentkezett, ugyanis az említetteknel az átlagosnál jóval magasabb a gyerekszám, s a gyerekek többsége maga is fogyatékos, tehát a számuk idővel csak növekedni fog. Az interjúalany explicit és kategórikus módon elhatárolta magát a kényszersterilizációs eugenetikai ötletektől (Czeizel 1977: 52), de bevallotta: helyesnek tartaná az értelmileg fogyatékosok körében szociálpolitikai kedvezményekkel és felvilágosítással elősegített fogamzásgátlást. Erre a gondolatra az interjúban jelentős terjedelmet és retorikai súlyt szánt.

15 A kötet később gyakran a „*multifaktoriális-familiáris értelmi fogyatékosok*” kifejezést használta.

Témánk szempontjából az interjú ott kezdett igazán érdekessé válni, ahol Czeizel arról beszélt, hogy az „*értelmi fogyatékosok*” számának növekedése részben csak az ellátórendszer növekedésének következménye: „*Hiszen ahol jelentékeny mértékű az írástudatlanság, ahol nincs elég iskola – mint a régi Magyarországon –, ki veszi észre, hogy a gyermek (enyhén) fogyatékos-e vagy sem? Sajnos, negatív eleme is van a gondozás fejlődésének, bővülésének. A Budapest-vizsgálat azt is feltárta, hogy a fővárosban 7% körül mozog azoknak a gyermekeknek az aránya, akik bizonyosan nem értelmi fogyatékosok, hanem csupán retardált, magatartás-deviáns, vagy magyarul rosszul beszélő, kedvezőtlen szociális környezetben élő cigánygyermek [kiemelés tőlem – DCs] – s mégis kisegítő iskolában kerültek. Sokan közülük csak érzékszervi fogyatékosok, akiknek sérültségét nem korrigálták idejében. Emiatt lemaradtak a tanulásban, azután – helytelenül – kisegítő iskolában vagy gyógypedagógiai osztályba helyezték át őket*” (Czeizel 1977: 50).

A fent kiemelt szó a cigány kifejezés egyetlen előfordulása az interjú szövegében. A vizsgálat idején a cigány tanulóknak már 11,7%-a járt kisegítő iskolába/osztályba, illetve az ilyen oktatási intézményekbe járóknak ekkor 24%-a volt cigány (Havas–Kemény–Liskó 2002: 14). Czeizelék adatai ezektől némileg eltérnek, de a felülreprezentáltság náluk is tagadhatatlan: cigányok részesedése a familiárisok körében 17,8%, a patológiások körében 6,9%, miközben a becsült össztársadalmi arány: „*kb. 5–6%*” (Czeizel 1977: 53–54).

Amikor megkérdezték Czeizel doktort, nem válthat-e ki felzúdulást megközelítése, így válaszolt: „*Én mint szakember (...) nemegyszer keserűen tapasztalom, hogy amikor őszintén beszélünk a »kényes« kérdésekről (...), és keressük a megoldás lehetőségeit, olyan társadalmi ellenállással találkozunk, ami egyszerűen érthetetlen számomra. Meg kell mondanom, hogy az ellenszenv egyik forrása ebben a konkrét kérdésben elvi-politikai színezetű. Pedig számokkal bizonyíthatnám, hogy ez a kérdés egyáltalán nincs kapcsolatban a réteg- vagy osztályviszonyokkal: a szakmunkásság körében egyáltalán nem gyakoribb az értelmi fogyatékos gyermekek előfordulása, mint az értelmiségi vagy alkalmazott rétegben. Csupán egy szűk »rétegről« van szó, amely az osztályviszonyok szerint nem is determinálható [kiemelések tőlem – DCs]. A munkásság és a parasztság hátrányos helyzete, amely valamikor gyermekeik értelmi kibontakozását gátolta, rég a múlté*” (Czeizel 1977: 53–54). A „*cigányság*” tehát nem társadalmi kategória (nyilván biológiai).

A nyilvánosságban megjelent kritikák között valószínűleg Csepeli György fogalmazott a legélesebben. Csepeliben a fent idézett Czeizel-interjú „*először érdeklődést, majd viszolygást, végül felháborodást keltett*” (Csepeli et al 1977: 101), s egy olyan amerikai kutatót juttatott eszébe, aki az afro-amerikaiak alacsonyabb értelmi színvonaláról írt dolgozatával kavart botrányt. Sokkal találóbbnak tartom azonban Csepeli kritikájának azon részét, amikor arra mutatott rá: amikor magyarázó tényezőként használta azt a familiáris kategóriát, *amely maga is magyarázatra szorul*, „*Czeizel (...) professzionista humángenetikusból kontár szociológussá*” vedlett (Csepeli et al 1977: 101). Talán nem felesleges leszögezнем, hogy Czeizel többször megismételt elhatárolódását (pl. Czeizel–Lányiné–Rátay 1978b) a rasszista gondolatoktól hitelesnek érzem – ugyanakkor a Csepelinek adott válaszában is megerősítette, hogy a kortárs szocialista társadalomról alkotott képét inkább formálták az ideológiai általánosítások, mint a szociológiai realitások:

„*Szocialista hazánkban jelenleg – a sajnálatos egyedi esetektől eltekintve – lehetséges minden ember tehetségének, vele született adottságainak kibontakoztatása. Korábban az uralkodó osztályok kulturális monopóliuma tudatosan korlátozta más osztályok tagjainak érvényesülését. Ilyen tendencia nálunk most*

nem érvényesül. (A beiskolázásoknál a fizikai dolgozók gyermekei ezért bizonyos előnyöket élveznek.) Így, legalábbis elvileg, állítható: ha valaki manapság nem képes bekerülni az általános iskolába vagy azt nem tudja elvégezni, az nem a lehetőségek megtagadása vagy korlátozása miatt van. (...) Amit [Csepeli György] az ok-okozati viszonyról hangoztat, az a kapitalista társadalomra érvényes körülmények között lehet csak helytálló. Meggyőződésem, hogy a szocialista országokban már senki sem minősül értelmi fogyatékosnak, mivel a társadalom tudatosan vagy érdektelenségből nem teszi lehetővé adottságainak kibontakozását. (A mégis előforduló ritka esetek speciális, lokális körülmények okozta kivételek)” (Csepeli et al 1977: 104).

Az utolsó idézet már a vita lezárulását jelezte,¹⁶ pedig szigorúan intellektuális értelemben itt lehetett volna kezdeni az igazi vitát. Az oktatásszociológiai kutatások ugyanis azt mutatták, hogy a fenti bekezdésekbe foglalt állítások mindegyike cáfolható. A magyar oktatási rendszer a készségek és képességek különbségeit automatikusan „problémás esetként” értékelte, amelyre a tipikus „megoldása” az elkülönítés. A „reménytelen” tanulók elkülönítésének a kötött iskolaválasztás rendszerében elsősorban iskolán belüli eszközei voltak (a-b-c-d-e osztályok, tagozatos osztályok, stb.), bár szerepet játszott benne az iskolakörzetek „szociológusokat megsegényítő ösztönnel való kialakítása” (Ladányi János), illetve az értelmi fogyatékosra minősítés rendszere is. A látszólag homogenizált szocializmus korabeli oktatási rendszer nem csak hogy nem volt képes ellensúlyozni a meglévő – öröklött – társadalmi egyenlőtlenségeket, hanem egyenesen leképezte, sőt, felerősítette azokat (Csanádi–Ladányi–Gerő 1978; Andor–Liskó 2000).

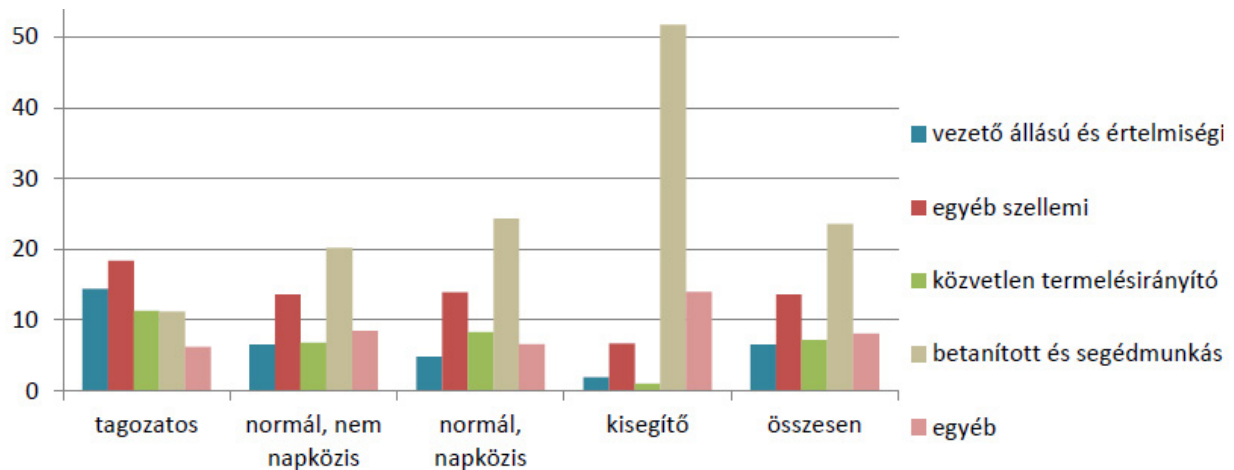
Nem mindig egyszerű

„Volt olyan igazgató, aki levélben utasította vissza a cigánystatisztika elkészítését, mikor először kérték tőle. Nem szokta bórszín szerint megkülönböztetni tanítványait – írta” – Solt Ottília számolt be így egy „módszertani” nehézségről egy 1970-es években végzett vizsgálat kapcsán. Az igazgató megjegyzése elvileg tiszteletreméltó is lehetne, de a gyakorlatban ekkor valamennyi cigánynak tartott gyerek naplójába be kellett írni a jelzést, cigány-e a szóban forgó tanuló.

„[Egy másik] igazgató »profji« ebben a kérdésben. Közismerten »cigányiskola« az övé, ahol a tanulóknak több mint egynegyede cigány. Mind magyar anyanyelvűek, jó módú, érettségizett zenésztől a nélkülöző segédmunkás gyerekéig különféle rétegekbe tartoznak. »Ha egy kis fekete kölyök jön beiratkozni, akkor nyilvánvaló« – magyarázza el statisztikai gyakorlatukat. »De rengeteg szőke hajjú, szőke szempillájú van köztük, azoknál már nem ilyen egyszerű. Nem hagyatkozhatunk arra, hogy ki vallja magát cigánynak, csak saját tapasztalataink alapján ítélni lehetjük meg. A kevert házasságokban különösen nehéz ezt eldönteni. Az alsó tagozatban dől el, kétes esetekben a családlátogatáskor. Akkor a gyerek megkapja a neve mellé az osztálykönyvbe a fekete pontot, és azt viszi tovább a felsőbb osztályokba«”(Solt 1998b: 296).

16 Néhány évvel később Pik Katalin kritizálta Várnagy Elemér nonszensz gondolatát, miszerint pl. a lopásra való hajlam genetikailag öröklődik (Pik 1981: 5). A vitához hozzászóló Czeizel Endre (1981) rámutatott, hogy Várnagy „jó szándékú” fejezete valójában összekeverte az öröklődés típusait. Kritikája ürügyén rátért a Budapest-vizsgálat témáira, érezhetően, mintha az a szándék vezetne volna, hogy utólag differenciáltabb magyarázatot adjon, mint a korábbi vitában: „[a kisegítők arányaiból] semmi esetre sem következik, hogy a cigányok potenciális értelmi adottságai alacsonyabbak lennének a nem cigányokénál. A magyarázat sokrétű: (1) mindenképp a szülők alacsony iskolai végzettségét, szakképzettségét gyakorolta nem igénylő foglalkozását, szegényes jövedelmét és mindezekből adódó elmaradottabb gazdasági helyzetét, (2) gyengébb vagy hiányos magyar nyelvtudásukat, (3) a nem cigány lakosság előítéleteit (sokkal hamarabb küldik még a pedagógusok is kisegítő iskolába a cigánygyermeket, mint másokat), (4) az eltérő társadalmi-kulturális múltjukból következő igényeik és szokásaik különbözőségét, tehát a szociokulturális öröklődést és ezzel összefüggésben (5) a szülői-családi minta sokszor hátrányosnak ítéltető szerepét kell elsősorban figyelembe venni” (Czeizel 1981: 9).

6.5. ábra. Az általános iskolai hierarchia a gondviselő társadalmi-foglalkozási csoportja szerint, egy budapesti kerületben, 1974–77 (%)

Adatok forrása: Csanádi–Ladányi–Gerő 1978: 33.

A magyar szociológusok felfedezték Basil Bernstein, illetve Pierre Bourdieu nevét és nézeteit. Bernstein azt mutatta ki (brit középosztálybeli és munkásosztálybeli gyerekeket vizsgálva, etnikai vagy rasszkülönbségekre külön ki sem térve), hogy az otthonról hozott társadalmi háttér a gyermekek kommunikációját már néhányéves korukban meghatározza. A gyermekek *kulturális tőkéjében* (ez bourdieu-i fogalom) már az általános iskolába való belépésük előtt komoly különbségek mutatkoztak, s ezeket a különbségeket az egységes általános iskola nem hogy gyengítette volna, de még rájuk is erősített, azáltal, hogy a tanítók öntudatlanul is előnyben részesítették a középosztálybeli/értelmiségi szülők gyermekeinek kommunikációs mintáit.

A magyar oktatási rendszerben rendkívüli mértékben megnövekedett a családi keretekben átadható kulturális tőke szerepe a formális iskolázottság megszerzésében. Magyarán: minél magasabb a szülők iskolai végzettsége, annál nagyobb a gyermekük esélye arra, hogy szintén magas iskolai végzettséget szerezzen. És annál nagyobb esélyük volt arra, hogy elkerüljék a fogyatékosra minősítést és kiegészítőbe utalást.

Az 1970-es évek magyar oktatáskutatói felismerték, hogy a látszólag homogén és egalitáriánus magyar oktatási rendszerben a spontán szegregálódás burkolt, de nagyon hatékony mechanizmusai működnek. Az egyazon iskolán belül működő különböző osztályok között ugyanis egy informális hierarchia alakult ki, a legkülönbözőbb formális és informális kritériumok alapján. A legfontosabb státusnövelő kritérium a tagozatosság volt, tehát valamilyen speciális területen (zene, sport, matematika, stb.) nyújtott extra-képzés. A legfontosabb státuscsoökkentő kritérium pedig a kiegészítő osztály, amely *elvileg* értelmi fogyatékosokkal küszködő gyerekek speciális nevelésére jött létre. A gyakorlatban azonban az intézmény a társadalmilag hátrányos helyzetű családból származó gyerekek elkülönítésének eszköze lett. Csanádi Gábor, Ladányi János és Gerő Zsuzsa 1978-as tanulmánya szerint egy budapesti kerületben a tanulók 23,6%-ának volt segéd- vagy betanított munkás a gondviselője – a kiegészítőbe járóknak viszont 51,7%-a. Nem csoda, hogy a roma gyerekek esetében a kerületi 3,7% a kiegészítőben 20,5%-ra nőtt (Csanádi–Ladányi–Gerő 1978: 40).

A kiegészítő iskolákba utalásról döntő szakemberek nagy többsége nyilván teljesen őszintén meg volt győződve arról, hogy szakmai szempontok alapján, pusztán a szóban forgó gyerekek értelmiségi adottságai alapján állapították meg, hogy ki alkalmas a „normál” általános iskolában tanulásra, s ki nem. Számos tényező támasztja

alá azonban azt a gyanút, hogy e döntések mögött a társadalmi szelekció mechanizmusai (is) működtek. Mindenekelőtt, hogy ezen döntéseket meghatározó kritériumok helyenként roppant változatosak voltak. Solt Ottilia az 1970-es évek végén állapította meg, hogy Budapesten belül kerületenként 1,1% és 3,9% között változott a kiegészítő iskolába járó gyerekek aránya az összes általános iskolához viszonyítva; míg a kiegészítőbe járó gyerekek 6,3%-a volt cigány a XIII. kerületben, addig a XVIII. kerületben már 27,4%-a.

„A kiegészítőbe telepített cigány gyerekek arányának ilyen mértékű szóródása nem magyarázható a valódi fogyatékoság vagy a súlyos szociális-kulturális hátrány egyenlőtlen eloszlásával. Különösen, ha tudjuk, hogy a cigányságon belüli rétegek szélső pólusai egyáltalán nem lokalizálódnak egy-egy kerületre. A nagy ingadozás arról tanúskodik, hogy az áttelepítési javaslatok megszületése erősen függ a kerület vagy egy-egy iskola helyi körülményeitől, szokásaitól, pedagógiai meggyőződésétől. Ugyanaz a gyerek, aki kiegészítőbe kerül például a XVIII. kerületben, nem kerülne oda a XIII.-ban, és jó néhányan normál általános iskolába járnak a VII.-ben, akik kiegészítőben lennének – mondjuk – a VIII.-ban” (Solt 1998b: 291).

Az oktatásszociológiai felismerések tehát *felértékelték a családi háttér szerepét* a tanuló teljesítményekkel kapcsolatban. Ez pedig felértékelté a nyelvi kérdést is. Az 1971-es vizsgálat eredményeit lehetett úgy is értelmezni, hogy ez a kérdés másodlagos, hisz’ valamennyi cigány tud magyarul és nagy többségük magyar anyanyelvű. Réger Zita nyelvész viszont vitába szállt ezzel a megközelítéssel. Általános nemzetközi tapasztalat ugyanis, állította, hogy ahol kétnyelvűek egyik nyelve alacsonyabb presztízsű, mint a másik, akkor a megkérdettek hajlamosak letagadni azt is, hogy egyáltalán beszélnek azt a nyelvet.

Réger igazi vitája azonban a civilizatorikus felfogás képviselőivel zajlott, Vekérdi és néhány tanítványa – korábban már említett – felfogásával,¹⁷ mely szerint:

- a cigány nyelv szegényes szóincse miatt alkalmatlan a modern kommunikációra;
- a szegényes nyelv egyenlő a szegényes gondolkodással is;
- minden cigány nyelvet beszélő felnőtt jobban tudott magyarul, mint cigányul, így a „kettős anyanyelvű” tulajdonképpen a magyar nyelv elsődlegességét jelentette;
- a cigány nyelvek rendkívül erős dialektikális széttagoltsága miatt képtelenség egységes cigány irodalmi nyelvet létrehozni.

Réger szerint az ilyen felfogás azt tükrözte, hogy *„szerzőjük járatlan a kétnyelvűséggel kapcsolatos nemzetközi kutatásokban”*; azokból ugyanis megállapítható, hogy *„a két- vagy többnyelvűségnek (...) viszonylag ritkább változatát képviseli az az eset, amikor az illető közösség által beszélt nyelvek egyaránt kiműveltek, egyaránt rendelkeznek írásbeliséggel, és a közösség tagjai bármilyen témával kapcsolatban bármelyik nyelvet használhatják; sokkal gyakoribb, hogy a két nyelv használati köre, a kommunikációban betöltött szerepe alapvetően eltér egymástól: az egyik a csoporton belüli, intim, családi kommunikáció eszköze (s rendszerint nem vagy csak szórványos írásbeliséggel rendelkezik), a másik pedig a formálisabb, »hivatalos« jellegű társalgásé (rendszerint ez a nyelv használatos az oktatásban, a hivatalokban, a munkahelyen, illetve a másik nyelvi közösség tagjaival létrejött interakciók során, s a csoporton belüli kommunikációban is, amikor az oktatás, hivatal, munkahely, stb. témáiról esik szó.) (...) E kétnyelvűség-típus alapvető sajátossága tehát, hogy a két nyelv használata egymást kiegészítő, komplementer; a közösség tagjainak életében együtt tölti be azt a szerepet, amit –*

¹⁷ Réger Zita módszertanilag is erős kritikával illette Vekérdiék kutatásait, pl. hogy Grabócz Gábor (Várnagy tanítványa) négy (4) fő, 10–16 éves cigány gyerek vizsgálatából vont le – igencsak súlyos – általánosításokat „a cigányokra” nézve (Réger 1984: 153).

egynyelvűség esetében – az adott nyelv intim, informális, illetve formálisabb változatai (hagyományosan szólva: különböző stílusai) töltenek be” (Réger 1984: 143).

Például az elzászi dialektus-francia, a fríz-holland vagy a baszk-spanyol kétnyelvűség mellett megemlíthető lenne a volt gyarmati területek többszáz esete is. De Réger szerint hasonló jellegzetességek még a szlovák vagy román környezetben élő magyar anyanyelvűek esetében¹⁸ is megfigyelhetőek. Réger „gyanúsnak” találta a rendszeresen emlegetett „csak 1200 szó”-toposzt is. Azt állította, hogy ezzel a szókinccsel is elég jól el tudott társalogni cigányokkal, illetve nyelvész és népzene kutató kollégáira hivatkozott, akik nap mint nap találkoztak a szótárakban nem szereplő cigány szavakkal is. Nem is beszélve a magyar kölcsönszavakról (amelyek gyakran a magyarba is kölcsönszavakként kerültek be, de a magyar szótárakban természetesen szerepelnek, míg a cigány szótárban nem) (Réger 1982: 146).

Bár méltányolta Vekerdi empirikus munkáit, Réger rámutatott: „Érdekes módon Vekerdi József a román cigányok esetében követendő nyelvi politikai terén ugyanilyen szélsőségesen negatív álláspontot képvisel, holott ők román anyanyelvű beszélők – román nyelvű írásbeliség pedig van. Persze dialektust beszélnek, nem pedig román köznyelvet, de hát dialektust beszél valamennyi magyarországi nemzetiség is. Ez a tény is arra utal, hogy Vekerdi József negatív álláspontjának motívumai nem írhatók le pusztán nyelvi természetű érvekkel” (Réger 1984: 149).

Réger Zita vitára kényszerült „a cigány nyelv fejlesztésének, önálló cigány kultúra megteremtésének elkötelezett értelmiségi csoport” képviselőivel is, akik közül Szegő László, Lakatos Menyhért és Daróczi József nevét említette. Az ő megközelítésükkel az volt a problémája, hogy figyelmen kívül hagyták – a Vekerdiék által megeltúzott – dialektális különbségeket, mértéktelenül túlbecsülték a cigány anyanyelvűek arányát és számát,¹⁹ s hogy egyértelműen a szegregált oktatás hívei voltak (Réger 1984: 150).

Korábban maga Réger is támogatta a külön cigány osztályok gondolatát (1974), az 1970-es évek végére felülvizsgálta álláspontját (1978), míg végül fent idézett 1984-es cikkében már egyenesen katasztrofálisnak nevezte az elkülönített osztályok hatását. Ugyanakkor mégis fontosnak vélte a cigány nyelvek valamiféle rehabilitációt az oktatáson belül. Az elkülönült osztályok/iskolákban tanított romák helyzete azonban majd 1990 után válik igazán nyomasztóvá, így akkor térek vissza rá (→ 245–253).

18 „A székelyek hallgatagon söprögették a termeket, magyarul beszélhettem velük. De foglalkozásbeli fogalmakra már nem volt magyar szavuk. Ezt a szót: igazgató, már nem tudták, az igazgatót directorulnak nevezték, az irodát cancelláriának hívták. Ezekkel a fogalmakkal az altisztsorban már Románia ismertette meg őket, nincs is rá más szavuk csak román” – Szabó Zoltán írta így le egy bukaresti élményét, alig másfél évtizeddel azután, hogy Székelyföld Románia része lett (Szabó 1937: 39).

19 Sziklai Imre cikke (1970) szerint „A cigányság többségét a cigány anyanyelvű oláh cigányság alkotja. Pontosan nem tudható, hogy ez a többség számszerűen hol helyezkedik el – 55-75% között.” Elfogultságait jól jelzi az idézet folytatása is: „Kétségtelen azonban, hogy nemcsak számszerű többséget alkotnak, hanem az ő problémáik jelentik döntő részben a »cigánykérdést«. Ők őrzik a társadalom átlagától extrém módon eltérő hagyományokat, életformát, értékrendet. Az oláh cigányság nyelvileg egységes, legfeljebb dialektusokban mutat eltérést” (Sziklai 1970: 50). Sziklai gyakran bajban volt a számokkal: a magyarországi cigányság összlétszáma szerinte mintegy 200 ezer, azaz „a népesség minimálisan 5%-a” volt (Uo.). 1970-ben Magyarország össznépeisége 10,3 millió volt.

FESZÜLTÉGEK ÉS KISÜLÉSEK

Félig üres, de félig tele – a „cigánybűnözés” fogalmának karrierje

„Annak ellenére, hogy bizonyos – szociológiával és kriminológiával foglalkozó személyek és körök a cigánykérdéssel együtt a cigánybűnözés létét is tagadják, van cigánybűnözés! [kiemelés az eredetiben – DCs] *Vannak speciális cigány-bűncselekmények és hagyományos elkövetési módok*” – fakadt ki Csiba István (1979: 29), az ORFK Bűnügyi Csoportfőnöksége helyettes vezetője. Feltehető, hogy a belügyi apparátusban ekkor már az a kellemetlen tény is tudatosult, hogy „bizonyos körök” már az ő tevékenységüket is vizsgálat, és esetleg kritika tárgyává merészelték tenni.

S bár ezek a kotnyeleskedések csak mérsékelten zavarták a „szakemberek” egymás közötti diskurzusát, azért a hetvenes-nyolcvanas évek *Belügyi Szemléjében* a „cigánybűnözés” fogalmat használók nagy többsége adaptált valamennyit a „bizonyos szociológus körök” által kidolgozott kritikai megközelítés szemléletéből. Nevezetesen, gyakori volt annak hangsúlyozása, hogy az integráció, a történelmileg gyors és radikális életmódváltás nem csak pozitívumokkal, hanem anómiával is járhat; hogy nem csak múltból örökölt, hanem a jelenben is élő előítéletek is ronthatnak a helyzeten; hogy a romáknak az a szűk kisebbsége, amelyre a „bűnöző életmód” jellemző, egyáltalán nem okvetlenül a „még nem beilleszkedett, hagyományos cigányéletmódot folytató” cigányság többségére, hanem szűk kisebbségére jellemző. A fogalmat használók gyakran még azt is tudatosították, hogy ezek után a kifejezést *méltán érezheti sértőnek valamennyi roma*. Tehát *tulajdonképpen valamennyi lehetséges ellenérvet megpendítették – mégis használhatónak vélték a kifejezést*.

S akkor még nem beszéltünk a módszertani kifogásokról. Mindenekelőtt a „ki a cigány?” kérdésről volt szó, amely a *Belügyi Szemlében* is gyakori reflexió tárgyát képezte. Hegedűs Sándor ügyész szerint:

„A gyakorló kriminalista – rendőr, ügyész, bíró – a személyes kontaktus alapján az elébe kerülő elkövetőről tudja, hogy cigány-e, vagy sem [kiemelés tőlem – DCs.]. *Mégis – a hatályos taxációs lehetőségek folytán – a statisztikai számbavétel köréből sok esetben kikerülnek ezek a személyek*” (Hegedűs 1978: 58).

Nem csoda, hisz a hivatalos definíció, mint számos cikk megjegyezte, meglehetősen életszerűtlennek számított: „A *Belügyminisztérium Információ Feldolgozó és Felügyeleti Csoportfőnöksége, illetőleg a Legfőbb Ügyészség Titkársága által 1974-ben kibocsátott Kitöltési tájékoztató című kézikönyv 28. oldalán, a bűncselekmény elkövetője címszó alatt részletes eligazítást ad a statisztikai T. lap kitöltőjének arra, hogy ki tekinthető az elkövetők közül cigánynak. E taxáció szerint cigány az: aki cigányközösségben él, bejelentett lakása formális, rendszeresen, vagy idényjelleggel vándorol, letelepszik, de munkát nem vállal, életmódjában a cigányhagyományokat követi – leányszöktetés, -vásárlás, vérbosszú, cigány csak cigánnyal bűnözhet, a családfenntartás a nő kötelessége stb. –, illetőleg a bűnelkövetés módszerei hagyományosan cigánymódszerek, és így tovább*.

A kitöltési tájékoztató nyomatékosan kiemeli, hogy nem szabad cigánynak tekinteni azokat, akik korábbi életmódjukat és szemléletüket megváltoztatva letelepedtek, rendszeres munkából tartják el magukat és családjukat, szakítottak a cigányhagyományokkal, és életvitelüket a becsületes dolgozó állampolgárok közé való tartós beilleszkedés jellemzi” (Hegedűs 1978: 58).

Hegedűs gyakorlatilag ki is mondta, hogy a bűnüldözés és az igazságszolgáltatás személyzete ránézésre, a külseje, viselkedése, beszédmódja és legfőképpen a bőrszíne alapján dönti el, hogy valakit cigánynak tekint-e vagy sem, viszont, aki egy kicsit is komolyan vette a „hivatalos definíciót”, az az így cigánynak minősített egyéneket nem okvetlenül rögzítette cigányként a statisztikai lapon is, ami a rendőrségi statisztikák megbízhatatlanságát eredményezte.

Dobos alezredes 1979-ben bennfentesként figyelmeztette a „cigánybűnözés” kategóriájának használóit arra, hogy legyenek óvatosak: *„A cigánybűnöző fogalom 1974 óta került be a hivatalos statisztikába. Ezt megelőzően bizonyos fő mutatókat (a bűncselekmények közül hány volt cigány, milyen volt az arányuk a büntetett előéletűek, a nők és a fiatalok között, stb.) a megyei rendőr-főkapitányságok cigánybűnözési vonalvezetőinek felmérései alapján állítottunk össze.*

Feltűnt, hogy a gépi statisztika 1974-ben, az 1973. évi manuális felmérés eredményeinél háromszor kevesebb cigánybűnözőt regisztrált. Utánanézünk a dolognak. Kiderült, hogy a kódolást előíró statisztikai utasítást egyrészt félreértették, másrészt »egyéni« értelmezték. Ennek következtében lényegesen kevesebb cigánybűnöző kapta meg azt a kódszámot, amelynek alapján sokaságukat a statisztika kimutatta, vagyis mint ahány a bűnelkövetők között valóban előfordult. Intézkedéseink csak fokozatosan, 1977-78-ra vezettek el oda, hogy a cigánybűnözés a statisztikában megközelítően hűen, összehasonlításokra alkalmasan tükröződik” (Dobos 1979: 65).

Ennek ellenére 1984-ben Konczer István, a budapesti rendőrfőkapitány helyettese még mindig a statisztikák megbízhatatlanságán bosszankodott. Az 1983. első félévi adatok hivatalosan azt mutatták, hogy Budapesten 8616 ismertté vált bűnelkövetőből *„csak 172 volt cigánybűnöző,”* amit az ezredes azonnal *„alig hihetőnek”* minősített. A hivatalos statisztikákat gyakorlatilag a saját tapasztalatai alapján, a *„látszik rajta, hogy cigány”*-elv alkalmazásával kérdőjelezte meg.

A „cigánybűnözés” fogalmának elvetését kategorikusan csak Vavró István (1984) javasolta a *Belügyi Szemle* hasábjain, vitapartneret támasztva ezzel a *Belügyi Szemle* szerzőinek.

Tonhauser László egy 1988-as BAZ megyei kerekasztalbeszélgetésen, jelentős részben roma hallgatóság előtt fejtegette: *„A cigánybűnözés kifejezés nem más, mint rendőri szakzsargon. Olyan bűnözést értünk alatta, ahol az elkövetők cigányszármazásúak, az általuk elkövetett cselekmények az elkövetési mód szempontjából sajátos vonásokat hordoznak, s a specifikumok a büntetőeljárás későbbi szakaszában, a védekezés során is kimutathatók. Köztudott, hogy a rendőrség a bűnözés különböző területeit tekintve is rendelkezik speciálisan képzett szakemberekkel. Téves tehát a sajátos elkövetési módokra utaló cigánybűnözés fogalomnak olyan tartalmat tulajdonítani, hogy e szerint minden cigány bűnöző”* (idézi Jámborné 1988: 65).

Ezt követően a Tonhauser a cigányság bűnözésben való felülreprezentáltságát bizonyító statisztikákat ismertetett. Majd miután az egyik (cigány) résztvevő sérelmezte a fogalom általánosítást sugalló jellegét, Tonhauser *„igyekezett tisztázni ezt a félreértést, hiszen a cigánybűnözés csak kriminalisztikai fogalomként használatos, a bűnözés adatainak feldolgozását segíti, s nem kriminológiai kategória [kiemelés az eredetiben – DCs]. Valójában természetesen nem az össz cigányság okoz gondot a belügyi szerveknek, hanem csak bizonyos rétegek. Ezt annak idején, amikor a cigánybűnözés kifejezés nyilvánosságra került, a tömegkommunikációs eszközök segítségével a nyilvánosság előtt is megfogalmazták”* (Jámborné 1988: 66).

A látszólag sivár felszín alatt

Tonhauser László meghívása a fent említett kerekasztalra nem volt véletlen. A szervezett bűnözés elleni igazgatóság későbbi – rendszerváltás utáni – irányítója már rendőr főhadnagyként, 1978-ban cikket írt a *Belügyi Szemlébe* a „cigánybűnözésről”, pontosabban „a budapesti »szervezett« cigánybűnözés elleni harc taktikájának egyes kérdéseiről.” A cikk általánosítással kezdődött:

„A társadalmi fejlődés és az urbanizáció kialakította azt a városi cigánybűnöző réteget is, amelynek tagjai a társadalomba már »beilleszkedtek«, saját házzal, ingatlannal, gépesített háztartással, és személygépkocsival rendelkeznek. Az elmúlt évek során egyre több gondot okozott, ennek a kb. 100-120 főt számláló (több részből álló) bűnözőcsoportnak a kialakulása.”²⁰

Majd a következő bekezdésben kiderült: a cikk D. Károly és 10 társa ellen indított eljárás adatgyűjtő tevékenységéből vonta le általánosító következtetéseit.²¹ Néhány évvel a cikk megírása előtt (1971-ben), Kemény Istvánék 25 ezer főre becsülték a budapesti cigányságot (Kemény 1976: 15), néhány évvel a cikk megírása után (1984-ben) Konczer István 35 ezer állandó, 30 ezer ideiglenes (munkásszállón vagy albérletben lakó) és 10 ezer naponta ingázó cigányról vélt tudni a fővárosban (Konczer 1984: 17). 1978 körül tehát mintegy 30 ezer állandó lakos, és hozzávetőleg ugyanannyi ideiglenes vagy ingázó budapesti romával lehetett számolni – a cikkben említett „kb. 100–120 fő” ennek a tömegnek csak 0,4–0,16%-a.

Tonhauser Lászlót nem sokkal az iménti említett nyomozás után nevezték ki az Országos Rendőrfőkapitányság bűnügyi osztályának cigányügyekkel foglalkozó főelőadójává. Egy 1980-as interjúban már ilyen minőségében emlékezett vissza arra a korszakára, amikor a terepen, a VIII. kerületben harcolt a „cigánybűnözés” ellen.

„Ahhoz, hogy akkori munkámban eredményt tudjak elérni, meg kellett ismerkednem a cigányság hagyományaival, szokásaival, törzsi és családi kapcsolataival, stb. A látszólag sivár felszín alatt egy érdekes, figyelemre méltó világot fedeztem fel” (Tonhauser–Szabó 1980: 77).

Azért érdekes lenne elképzelni, hogy kulturális antropológusok tanulmányozzák a magyar rendőrséget, s a látszólag sivár felszín alatt felfedeznek egy érdekes, figyelemre méltó világot. Közben ilyen megállapításokat tesznek: a bírságoktól való eltekintés megvesztegetés fejében tipikus rendőrbűncselekmény. Ezzel persze nem kívánjuk azt állítani, hogy a rendőrök többségére jellemző lenne ez a fajta bűncselekmény, csak bizonyos rétegeire, szűk kisebbségére...

²⁰ Tonhauser 1978: 83. 1986-ban Tonhauser, „a cigánybűnözési vonal országos vezetője” így fogalmazott (legalábbis Moldova György riportkönyve szerint, lásd később): „A cigánybűnözés éppúgy Budapest-központú, mint a bűnözés általában, nagyrészt itt és a környékén lakik az az ezeröttszáz-kétezer család huszonöt-harmincezer taggal, mely leginkább érdekel minket, ha ezeket semlegesíteni tudnánk, a gondok nagy része megoldódna” (Moldova 1988: 198). Nem tudni, hogy Tonhauser „szaporított” „100–120 főt” „1500–2000 családra”, vagy Moldova (utóbbi stílusához teljesen illeszkedne a baklövés).

²¹ A cikk vége felé kiderült: a 11 előállított személy ellen 25 büntető eljárás indult, de az ügyészség csak 6 esetben emelt vádat, 7 esetben szabálysértési eljárásra terelték az ügyeket, 2 esetben közkegyelem miatt szűnt meg az eljárás, 10 esetben pedig bizonyítottság hiánya miatt (Tonhauser 1978: 85). Egy három hónappal későbbi cikkben Tonhauser részletesebben ismertette az elfogáshoz vezető akciót – ezúttal a vádemelési arányok említése nélkül (Tonhauser 1979).

A beszélgetést ismertető cikkből nem derül ki: elmagyarázta-e Tonhauser László a különbséget a kriminálisztika (nyomozástan, azaz a bűncselekmények elkövetési módját, eszközeit, illetve a bűnüldözés módszereit tanulmányozó tudomány) és a kriminológia (bűnyktan, azaz a bűnözés okaival, körülményeivel és megelőzésével foglalkozó tudomány) között. Mindenesetre, a fenti idézetet tartalmazó cikk a *Belügyi Szemle* éves össze-sített tartalomjegyzékeiben a „*kriminológia*”, s nem a „*kriminalisztika*” címke alá került – akárcsak a „*cigánybűnözés*”-cikkek legnagyobb része.

Érdekes álláspontot foglalt el a „*cigánybűnözéssel*” kapcsolatban a kérdésről többször publikáló, a kor-szakban előbb egyetemi adjunktus, majd docens Tauber István (1979, 1985, 1986, Tauber–Ferencz 1980, Tau-ber–Balogh 1988, Tauber–Vég 1982, Vigh–Tauber–Madácsi 1988): miközben jól érvelt amellett, hogy a pohár félig üres, végül mégiscsak oda lyukadt ki, hogy a pohár félig tele van. Példának okáért, a már idézett Csiba-in-terjúra reagáló cikke elején feltette a kérdést: indokolt-e egyáltalán a „*cigánybűnözés*” kifejezése? Majd megál-lapította: *tárgyi oldalról nézve nem, ugyanis „a cigányok által elkövetett bűncselekmények nem mutatnak olyan lényeges sajátosságokat, amelyek indokolnák a külön bűnözési formaként való kezelést. A cigányok ugyanazo-kat a bűncselekményeket követik el, mint a nem cigányok, nem találunk olyan bűncselekményfajtát, amelyet kizárólag cigányok követnének el”* (Tauber 1979: 49).

Egyes *elkövetési módok* gyakoribbak, ha az elkövetők cigányok, de ezek sem kizárólagosak. Ami pedig az *alanyi oldalt* illeti: „*a cigányok hordozói-e valamely specifikus, bűnözésüknek az általánosan túli vizsgálatát szükségessé tevő tulajdonságnak. Erre a kérdésre is nemmel válaszolhatunk*” (Tauber 1979: 50).

Ezek után teljesen jogos volt a kérdés: „*Milyen alapon beszélhetünk tehát egyáltalán cigánybűnözésről?*” (Tauber 1979: 50). A jogos kérdésfelvetést azonban a definíciós kérdések tárgyalása követi, majd rámutat arra, hogy „*a cigányok a munkamegosztás társadalomban kialakult rendjében a periférikus rétegekhez tartoznak*”, s ha az ugyancsak ott élő nem cigányokkal hasonlítanánk össze őket, akkor „*valószínűleg [kiemelés tőlem – DCs] megmutatkozna, hogy a cigányok... esetleg valamivel nagyobb arányban vesznek részt a bűnözésben*” (Tauber 1979: 51). Az olvasó esetleges várakozásaival ellentétben azonban a cikk folytatásában *nem* a fent említett összehasonlítás következett, hanem fejtegetések a cigányság múltjáról, jelenéről az integráció problémáiról, szegénységről, sajátos értékrendről, a „*cigánybűnözés*” már említett sajátosságairól. A „*cigánybűnözés*” kategóriáját pedig az utoljára idézett ponttól kezdve a cikk problémátlanul használta.

Tauber István és Vég Katalin 1982-es publikációja ugyancsak a „*cigánybűnözés*” általános használatának erős kritikájával indított. A gondolatmenet mégis azzal folytatódott, hogy a „*cigányság bűnözése*” formában, mint egy sajátos rétegspecifikus bűnözési forma, már indokolt a használata. A jelenség eredetét elsősorban az életmódváltás kiváltotta anómiára vezették vissza, majd a cikk jelenének vizsgálatakor Szabó András fiatalkori bűnözés-kutatásainak eredményeit alkalmazták a cigány elkövetőkre.

Az eredmények több szempontból is meglepőek voltak. Először is: „*a közhiedelemmel ellentétben a ci-gánytelepen élő cigányság aránya és a cigánybűnözés gyakorisága között csak igen gyenge korrelációs kap-csolat van*” (Tauber–Vég 1982: 696). Sőt, egyáltalán, a teljes cigánynépesség arányának vizsgálata is „*megdöb-bentő adatot*” eredményezett: „*egy területen minél nagyobb számú cigány él, az összlakossághoz viszonyítva, annál kisebb a kriminalitásuk (azaz az ezer lakosra jutó cigányelkövetők száma). Ez homlokegyenest ellentétes*

azzal az eddig uralkodó felfogással, mely szerint egy területen minél nagyobb számban élnek cigányok, annál magasabb a cigánykriminalitás. (Úgy véljük, ez a felfogás tipikus következménye az abszolút számokban történő sematikus gondolkodásnak.)” (Tauber–Vég 1982: 697).

Tauber és Vég szerint mind az cigányok létszáma, mind bűnözése egy adott területen elsősorban ugyanarra a közös okra vezethető vissza: a társadalmi előítéletesség mennyi munkaalkalmat biztosított számukra adott régióban.

Hátrányos helyzetben

Vigh József, Tauber István és Madácsi Imre 1988-ban publikált könyvében (*A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés kapcsolata. Kriminálstatistikai és kriminológiai értékelés*) arra tett kísérletet, hogy tisztázza a hátrányos helyzet, a bűnözés és a cigányság viszonyát. A hátrányos helyzet különböző dimenziók mentén mérhető: foglalkozás terén, pl. ha valaki segédmunkás; iskolázottság terén (kevesebb, mint 8 általános); jövedelem terén, és így tovább. Az, hogy valaki egy vagy több dimenzió mentén hátrányos helyzetet foglal el, természetesen még nem jelenti automatikusan azt, hogy bűnözővé válik – de mindenképpen növeli annak statisztikai valószínűségét. Példának okáért 1981-ben (az említett könyv ezen év statisztikáit dolgozta fel) az össznépelességen belül 6,7%-ot tettek ki a foglalkozás szerint hátrányos helyzetűek – míg a bűnelkövetők körében 37,6%-ot (Vigh–Tauber–Madácsi 1988: 236).

Ha tehát valaki cigány volt Magyarországon 1981-ben, statisztikailag mindenképpen nagyobb eséllyel került a bűnelkövetők közé. Most már csak az volt a kérdés, hogy megmagyarázható-e ez pusztán azzal, hogy a cigányság legnagyobb része a fent említett értelemben hátrányos helyzetű rétegekhez tartozott, vagy maradt-e valamilyen speciális plusz, amelyet csak az magyarázhatott, hogy az elkövetők – cigányok. A könyv végül az *előbbi* magyarázat mellett döntött:

„A hátrányos helyzet ismérveinek vizsgálata során rendszerint azt tapasztaltuk, hogy a cigány elkövetők többszörös arányban hátrányosak, mint a nem cigány elkövetők, s hogy a hátrányos helyzetű elkövetők között is ők a leghátrányosabbak. Ez a megállapítás teljes mértékben magyarázatot ad arra, hogy miért kétszer nagyobb a cigányok kriminalitási aránya a büntetés-végrehajtási intézményekben. Nem kétséges, hogy a cigányok magasabb bűnözési arányainak okait mindenekelett társadalmi, szociális létfeltételeikben, s ennek megfelelő tudati szintjükben kell keresnünk [kiemelések az eredetiben – D. Cs.]” (Vigh–Tauber–Madácsi 1988: 225).

A kötet szerzői érezhetően nem keresték a provokatív megfogalmazásokat, noha adataik erre is lehetőséget nyújtottak volna. Mint korábban már szóba került: az 1971-es vizsgálat adataiból kiindulva a cigányság létszámát 1981-ben 350 ezer körülire becsülhetjük; ha a kereső/eltartott arány érdemben nem változott (Kemény 1976: 174), akkor hozzávetőleg 110 ezer roma munkavállaló lehetett az országban. Mivel a bűnügyi statisztikák rögzítették az etnikum mellett az elkövető utolsó foglalkozását is, tudjuk, hogy 3006, korábban aktív kereső cigány volt bűnelkövetőként számon tartva – ez azt jelenti, hogy

- 10.000 cigány keresőre 273 bűnelkövető jutott, miközben
- 10.000 nem cigány keresőre 107 nem cigány bűnelkövető.²²

Tudhatjuk azonban azt is, hogy a roma keresők túlnyomó többsége fizikai munkakörben dolgozott, többségében segédmunkásként, s a fennmaradó hányadból is jóval kisebb arányban voltak szakmunká-

²² Vigh–Tauber–Madácsi 1988: 235 alapján.

sok, mint az össznépességén belül. Az adatok azonban azt is elárulták, hogy

– 10.000 *nem cigány* segédmunkásra 414 *nem cigány* segédmunkás bűnelkövető jutott.²³

Érdekes módon, a korabeli rendőrségi szakzsargon mégsem próbálkozott mondjuk a „melősbűncselekmény” kifejezésének elterjesztésével, olyan magyarázkodásokkal körítve, hogy ez persze nem jelenti a félmilliós (90%-ban *nem roma*) segédmunkás-réteg egészének stigmatizálását...

²³ Vigh–Tauber–Madácsi 1988: 235. o. alapján. Durva becsléssel a roma munkavállalók felét (55.000 főt) vettem segédmunkásnak, s ezt kivontam az összes segédmunkás (509.852) számából.

Tauber egy későbbi kötetében (1986) nem csak makrostatisztikákat vizsgált, hanem empirikus kutatás segítségével is igyekezett kimutatni az esetleges rétegspecifikus sajátosságokat a „*cigányság bűnözésében*.” Egyik mintájába 285 fő *cigány* elítélt került; de volt egy másik csoport is, ide „295 olyan *nem cigány bűnelkövető tartozott, amely foglalkozási szerkezetét, gyermekeinek számát, az egy főre eső jövedelem nagyságát, valamint bűnözési szerkezetét, alkoholizálási, fogyasztási szokásait és a családban előfordult öngyilkossági kísérleteket és befejezett öngyilkosságok gyakoriságát tekintve hasonlított a cigány bűnelkövető populációhoz*” (Tauber 1986: 89).

Oldalak tucatjain keresztül elemezte a két csoport életmódjával kapcsolatos válaszokat, majd levonta a legfontosabb tanulságot: „*Kutatómunkánk eredményei alapján úgy véljük, hogy hipotéziseink bizonyítást nyertek. Beigazolódtott, hogy a foglalkozás, a gyerekszám és az egy főre eső jövedelem valóban olyan ismérvek, amelyek döntő módon meghatározzák az emberek réteghelyzetét, így életmódszerkezetét, a szabadidő eltöltésének mikéntjét. (...) bizonyítást nyert az a tétel, hogy cigány bűnelkövetők esetében nem a »cigány mivolt«, valamilyen etnikai vonás az, amely bűnözésüket alapvetően determinálja, hanem azok az ún. »kemény társadalmi tények«, rétegmutatók, amelyek végső soron a cigányok réteghelyzetét meghatározzák*” (Tauber 1986: 138).

Tauber azonban ezt követően mégis oda kanyarodott vissza, hogy *azért maradtak specifikus tényezők is, mindenekelőtt a hátrányos helyzetűek átlagához képest is hátrányos helyzet, illetve egyes »eltérő mikroközösségi formák.*”

„Cigány cigányt nem lop meg”²⁴

Tauber István és Ferencz Zoltán egy vizsgálatában 220 Baranyai megyei, vagyon elleni bűncselekmény miatt indult büntetőeljárást vett szemügyre, amelynek gyanúsítottjai fiatalok voltak. Általában lopásokról volt szó, általában alacsony volt a kárérték, s a sértettek 18,5%-a ugyancsak *cigány* volt – ez az adat egyébként cáfolata annak a hiedelemnek is, hogy a romák egymás közötti bűncselekmények esetében nem fordulnak a hatóságokhoz, hanem egymás között „rendezik le” az ügyet.

A régi „*bűnöző kóborcigány*”-toposz új zsargonban bukkant fel: „*Kutatási hipotézisünkben szerepelt az a szakirodalomból és a gyakorlatból egyaránt ismert feltételezés, hogy a cigányok körében számolni kell a mozgóbűnözés magasabb arányával. A hipotézis csak részben igazolódtott. Elsősorban a kisebb kárt okozó fiatalok tevékenykednek meglehetősen helyhez kötötten: 43,8%-uk a saját lakóhelyén, míg 24,8%-uk a munkahelyén követte el a bűncselekményt*” (Tauber–Ferencz 1980: 99).

²⁴ Egy nyomozó kijelentése 1986-ban (idézi Moldova 1988: 284).

Az esetek 52%-ában társas, csoportos elkövetésről volt szó, az elkövetők az esetek mintegy kétharmadában ismerték a sértettet, és a cselekmények 73,3%-a a pillanatnyi szituációból, az alkalom felmerüléséből eredt. Feltehető, hogy az ilyen típusú bűncselekményeknél viszonylag nagy volt a lebukás esélye, legalábbis nagyobb, mint mondjuk egy gondosan megtervezett, társak nélkül vagy éppen szervezeten, idegen helyen végrehajtott betörésnek.

A „cigánybűnözés”-irodalom egyik gyakori sugallata volt, hogy az ismeretlen tetteses bűncselekmények jelentős részét is cigány követte el, sőt: az ismeretlen tetteses bűncselekmények elkövetői között magasabb arányban találhatóak romák, mint a felderített ügyekben; magyarul, hogy a romák kisebb valószínűséggel bukhatnak le, mint a nem cigányok. A bűnelkövetések fent említett módja – valamint a cigányokra irányuló fokozott rendőri figyelem – ezt a feltevést egyáltalán nem teszi meggyőzővé.

Egy *Fiatalkorú cigányok által elkövetett emberölés nyomozása* cím alatt megjelent *Belügyi Szemle*-cikk szerzője szinte gratulál magának és kollégáinak a felderítés miatt, pedig „a lakosság” kezdetben azt jósolgatta, hogy sosem derítik fel a bűncselekményt (Süle 1973: 100). A beigazolódott „verzió szerint a tettesek cigányok lehettek. Erre számos körülmény utalt. Többek között az, hogy Szakcsón és a környező községekben több, ismert bűnöző cigánycsalád élt...” (Süle 1973: 98). Végül, a „bravúros” nyomozás után lebukott a két tettes: egy 16 és egy 14 éves fiú, akik számos nyomot hagytak maguk után (pl. füzetlapokat az egyik tettes öccsének kézírásával, amelyet írásszakértő azonosított, „cigánykenyeret”, stb.).

A *Bűn az élet* egyik szereplője mintha ki is bökné: a „cigánybűnözés” éppen a szakmai sikerélmények miatt kell a rendőröknek. „Szerencsére az a tapasztalat, hogy a cigánybűnözést viszonylag könnyű felderíteni, mert a létminimum határán élnek, és ha egy esti bulit tudnak rendezni a kocsmában, már érdemes megkérdezni, honnan származik a pénz” (Moldova 1988: 497).

Ez a kötet a romák kutatásával akar foglalkozni, de eddig is esett szó határesetekről, publicisztikáról, riportról, vagy – csak a szerzőik által „kutatási beszámolóknak” tartott – esszékről is. Az alábbiakban Moldova György: *Bűn az élet... (Riport a rendőrökről)* című könyvéről lesz szó, amelynek hivatalos műfaja, ahogy az alcím is feltűnteti, *riport*. Szerzője ugyanakkor kitűnően ért ahhoz, hogy riportkönyveit „szociográfia-igényű valóságfeltárásnak” tüntesse fel.²⁵ Másrészt, hatása miatt is érdemes Moldovával foglalkozni: a szóban forgó könyve, egy 2005-ös interjúja szerint addig összesen 540 ezer példányban kelt el²⁶ (ami valószínűleg több, mint az ez idő alatt magyarul megjelent összes romákkal foglalkozó tanulmány összes olvasója).

A *Bűn az élet*, mint címe is elárulja, nem a romákról, hanem a rendőrökről szól. Moldova nyíltan szinte sosem azonosult és sosem konfrontálódott egyetlen riportalanyának kijelentéseivel sem, ő „csak leírta, amit mondtak neki, s amit látott”. Művéből azonban, apró gesztusok sokasága által kirajzolódik egy hallgatóságos „mi”-csoport, amelynek véleményével, világlátásával feltehetően azonosul. Ez a közös mi-csoport Moldova és a rendőrök számára a legalább negyvenes éveikben járó, nem roma, heteroszexuális, magát (még esetleges diplomája ellenére sem) nem értelmiséginek tartó, egészségileg többé-kevésbé elhasznált, az eleganciára nem sokat adó heteroszexuális férfiak csoportja. Éppen ezért tudja, feltehetően sokkal jobban visszaadni a kései

25 „Fontos szerepe volt a világháború utáni magyar szociográfia megteremtésében (Magyarország felfedezése-sorozat), valós problémákkal foglalkozó riportkönyvei országosan ismertté tették nevét...” – fogalmazott róla 2009 elején a Wikipedia, és ennek nyomán, ugyanezeket a sorokat szó szerint átmásolva egy sor online cikk, interjú, ismertetés is.

26 Havas Gábor közlése.

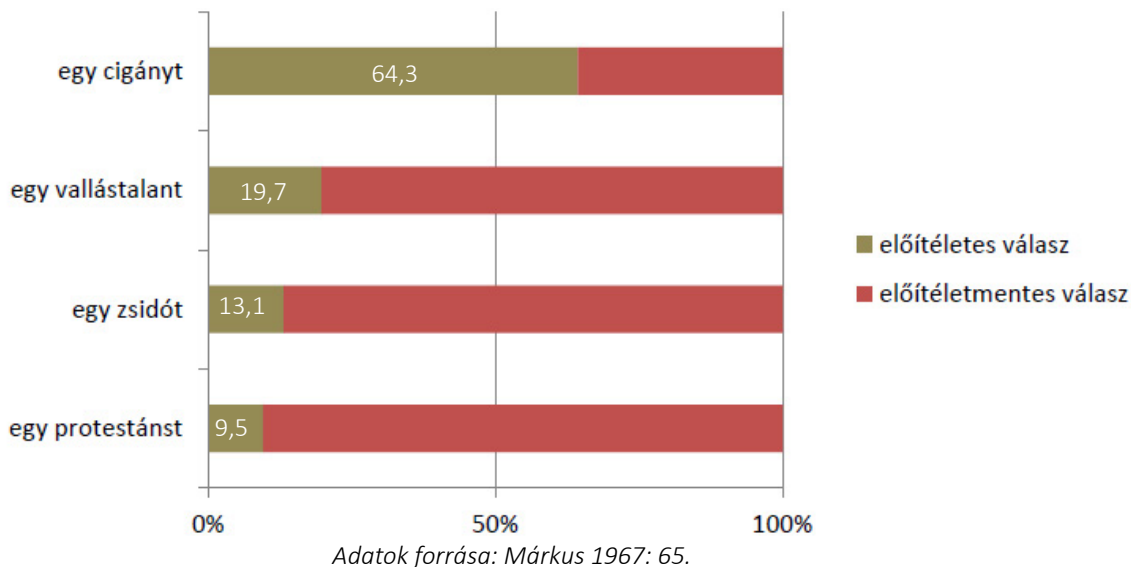
szocializmus korában tipikus rendőri gondolkodásmódját, amelynek hordozói egyszerűen nem értik, miért csak megalapozott gyanú alapján lehet valakit megfigyelni, miért nem tartóztathatnak le bárkit, akiről „tudják”, hogy bűnös, de nem tudják bizonyítani, hogy miért ne használhatnák az igazoltatást a zaklatás eszközeként, akik sajnálkoznak, hogy már nem lehet tömegeket pusztán a gyanú alapján kitelepíteni Budapestről, és így tovább. A meginterjúvált rendőrök és Moldova hallgatolagos közönsége érezhetően ugyanazokat az előítéleteket osztják a nőekkel, a fiatalokkal, a magas beosztásúakkal és jól kereső értelmiségiekkel, a homoszexuálisokkal és „a szabolcsi tirpákokkal” szemben. Vagy a cigányokkal szemben.

Moldova könyvében maga a „cigány” szó még általánosságban is, ha nem a konkrét személyek fontosak, leértékelő, degradáló jelzőnek számít. *„Mi legfeljebb a Közterület-fenntartó Vállalat munkásszállásán tudjuk elhelyezni az embereinket, cigányokkal, alkalmi munkásokkal laknak együtt”* – panaszkodott egy kapitány (Moldova 1988: 18). A „bűnözés”-tematikán túl a cigányok, az esetek nagy többségében mint jó módú, mint kifejezetten vagyonos emberek jelennek meg. Ez időnként már abszurd formákat ölt: *„A munkásszállókon lakó réteg az átlaghoz képest jól keres – egy 1982-es kimutatás szerint* fizetésük elérte a négy-ötezer forintot [kiemelés tőlem – DCs]” – jegyezte meg a *„Cigánycsoport”* egyik tisztje (Moldova 1988: 177). Maga Moldova, egy korábbi lábjegyzetében 5000-nél húzta meg a „kisemberség” határvonalát, egy másik rendőr pedig a kezdő rendőrök alacsony fizetésére panaszkodott ilyen módon: *„Négyezer-kétszáz forinttal tudok felvenni valakit, ha ne adj’ isten, érettségizett, akkor négyezer-ötszáz forintot kaphat, a keresete mindenestül sem megy ötezer-hétszáz fölé”* (Moldova 1988: 18). Tehát az általában alacsonynak tekintett kereset a romák esetében számít csak jó keresetnek. Az esetek túlnyomó többségében azonban *valódi vagyonokat* említettek *„a cigányok”* kezén, s „természetesen” sosem a teljesítménynek kijáró elismeréssel, hanem azt sugallva, hogy másból, mint illegitim tevékenységből nem származhatott, illetve olyan történetek kíséretében, amelyek azt állítólágot azt demonstrálnák, mennyire *„nem tudnak a pénzzel bánni.”*

Mindez nem „csak” morális probléma: ha valaki pusztán e *„valós problémákat feltáró riportkönyvből”* indul ki, akkor azt hiheti, hogy az 1980-as évek Magyarországon *„a cigányok”* nagy többsége nagyon gazdag volt.

Tünetértékű történet: egy este a gyilkossági alosztály ügyeletes nyomozója hívta Moldovát, tartson velük, ha helyszínt akar megnézni. *„Mi történt?”* – tudakolta az író. *„Egyelőre úgy néz ki, hogy hármás emberölés Rákospalotán”* – mire Moldova rögtön visszakérdezett: *„Cigányok?”* (Moldova 1988: 426). Felfoghatatlan, hogy ebből az információtöredékből – *„hármás emberölés Rákospalotán”* – miért a cigányokra asszociált. De ami még különösebb: ez még jóval a kézi számítógépek kora előtt történt, a párbeszédet nyilvánvaló módon *utólag* jegyezte le, amikor már tudhatta, hogy az emberölésekkel végződő családi veszekedésben nem voltak roma érintettek. Akkor miért hagyta bent ezt a megjegyzést? Két magyarázatot tudok elképzelni: a.) szórakozottságból, de ez, rendőri szóhasználatban *„nem életszerű”*; vagy b.) (egy újabb) tudatos jelzéseként az olvasóközönség számára: *„én is úgy érzek a cigányok iránt, mint Ti.”*

6.6. ábra. Előítélet-kutatás három Gyöngyös környéki faluban, 1965. „Elfogadna-e szomszédjaul...”²⁷

Előítéletkutatások

Márkus Mária cikke a *Valóság* 1967-es évfolyamában még a magyarországi szociológia hőskorát idézte: például nem részletezte a mintaválasztás szempontjait és eszközeit. A cikkből annyi derült ki, hogy az MTA Szociológiai Kutató Csoportja komplex kutatása részeként két évvel korábban előítélet-kutatást végeztek, három Gyöngyös környéki faluban. Idézett néhány gyűlölködő cigányellenes kijelentést a riportokból,²⁸ a vizsgálat magvat azonban a társadalmi távolság mérése alkotta, a Bogardus-féle skála segítségével. A következő kérdéseket tették fel a kérdezetteknek:

- elfogadna-e szomszédjaul egy ...-t?
- elfogadna-e barátjaul egy ...-t?
- elfogadna-e házastársnak vagy gyermek házastársának egy ...-t?

A kipontozott részre került „mások” pedig ebben a vizsgálatban a következők lettek: protestáns (ebből következően, nyilván katolikus falvakban készült a felmérés), vallástalan, zsidó, cigány.

Ami a kötetünk szempontjából leginkább érdekes: a cigányok elutasítása nem csak messze a legmagasabb volt, hanem egyúttal nagyon kis eltéréseket mutatott, akár társadalmi struktúra, akár nem, akár kor szerint. Legkevésbé még az állami iparban dolgozó szakmunkások voltak elutasítóak (44,7%), szemben az őszminta 68%-os arányával. Kor szerint is kimutatható volt bizonyos javuló tendencia, de még a legfiatalabbak (18-25 év) 54,4%-a is teljesen elutasítónak mutatkozott a cigányokkal szemben.

Kidolgozottabb és kiterjedtebb volt Hann Endre, Tomka Miklós és Pártos Ferenc 1979-ben publikált vizsgálata. Kérdőívekkel kerestek meg egyrészt egy 500 fős, a felnőtt lakosságot reprezentáló mintát; másrészt 205 interjút készítettek 8 olyan Borsod-Abaúj-Zemplén megyei faluban, ahol az átlagosnál nagyobb roma népesség

²⁷ Az „elfogadna-e barátjaul...” kérdésre adott válaszokban csak minimális eltérés mutatkozott ezekhez az arányokhoz képest. Az „elfogadna-e házastársaul vagy gyermeke házastársaul...” kérdésre adott válaszokban 1,5–3-szorosára nőtt az elutasítás aránya, kivéve a romákat, akiknél ekkora növekedés matematikailag nem volt lehetséges.

²⁸ Pl. „A cigányt szaporítani kéne, aztán meg géppisztollyal elintézni.” Vagy: „csak lopni járnak, dolgozni nem szeretnek, inkább őket pusztították volna el, mint a zsidókat” (idézi Márkus 1967: 64).

élt; s végül mintegy 60 mélyinterjút készítettek cigányokkal, három budapesti nagyüzem munkásszállóin, egy oroszlanói bányász-lakótelepen, két BAZ megyei és egy baranyai községben.

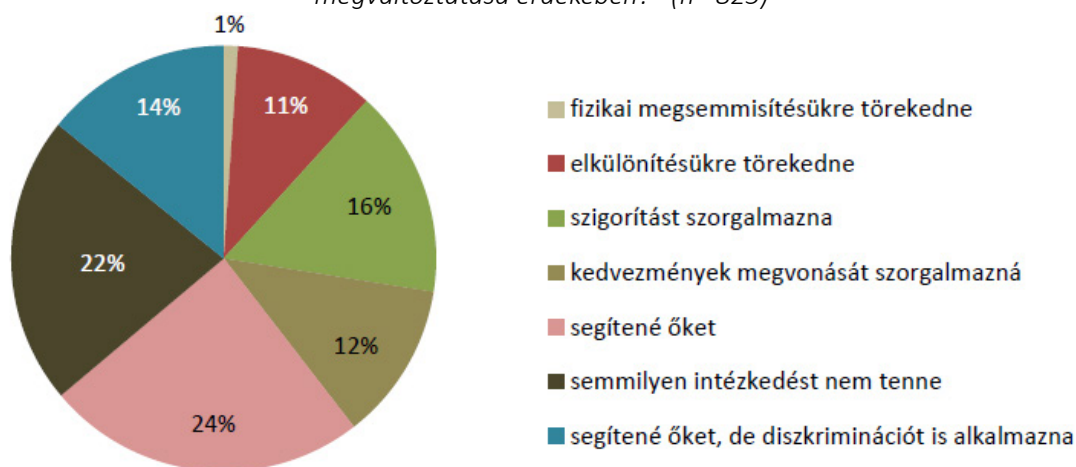
„Ki a magyar?” – tették fel az egyik kérdést a kutatók. Válaszként a megkérdezettek 59%-a említett földrajzi meghatározást (ez a „ki a cigány?” kérdésre válaszolva hiányzott), 23% említette a személyes kötődés, „önkéntes vállalás” motívumát (romák esetében: 6%), 16% a nyelvet (cigányoknál: 8%), s nulla százalékuk a külső alkati jegyeket (romáknál 17%-uk). Ugyanakkor: „A cigányságot mindenekelőtt származási, vérségi, születési kategóriaként fogja fel a válaszadók többsége: 43%. (Nem ritka ebben a kategóriában az olyan meghatározás sem, amely a cigányságot »fajként« definiálja). A »magyart« csak 24% határozza meg ilyen módon. A közvetlen összevetésből kiderül, hogy azok, akik a »cigányt« származási kategóriának minősítik, csak 30%-ban beszélnek ugyanígy a »magyarról«” (Hann 1979: 7).

A kutatók konkretizált kérdésekkel, életszerű esetek felidézésével próbálták pontosabban meghatározni, mit is ért a közvélemény „a cigányság” kategóriája alatt. A válaszok fő tanulsága: a többség szerint a cigányságtól nem lehet, még teljes asszimilációval sem megszabadulni – egy markáns kisebbség szerint viszont egy nem roma is „elcigányosodhat”.

Amikor azt kérdezték, hogy milyen becsléseket adnak az emberek a romák arányáról, a kutatók úgy találták, hogy a megkérdezettek 16%-a szerint 3% vagy kevesebb. A többiek vagy magasabb arányt adtak meg, vagy (46%) nem válaszoltak (Hann 1979: 22–23). A cigányok által sűrűn lakott települések pótmintájában még nagyobb arányokat saccoltak, itt a megkérdezettek egy része (13%) még az is elképzelhetőnek tartotta, hogy hazánk lakosságának több mint negyede cigány. Az eredmények azonban teljes bizonytalanságban hagynak minket, hogy az előítéletesség, vagy egyszerűen a tájékozatlanság és a számokkal való nem túl meghitt kapcsolat nyilvánult-e itt meg. Az utóbbi mintában megkérdezettek mintegy harmada a saját községében élő cigányok arányát is túlbecsülte. S Magyarország lakosságát is csak 62% tudta viszonylag pontosan (azaz: 9–11 milliónak véve) megbecsülni (Hann 1979: 23–24).

Tauber István 1986-os kutatásában²⁹ nyitott kérdést tett fel, s megdöbbentő adatokhoz jutott (6.7. ábra).

6.7. ábra. „Ha Ön vezető beosztású politikus lenne, milyen intézkedéseket tenne a cigányok helyzetének megváltoztatása érdekében?” (n= 825)

Adatok forrása: Tauber 1986: 157–158.

²⁹ Tauber empirikus kutatást végzett, amelyet 150 mélyinterjú készítésével kezdett; ezután kiválasztott 8 területi egységet, ahol 80–80 kérdőívet kérdezett le. Ennek alapján 560 kitöltött kérdőívhez jutott, amelyet 265 további kérdőívvel egészítettek ki; cigányt nem kérdeztek (Tauber 1986: 153). Tehát meglehetősen széles, bár nem reprezentatív mintával dolgozott.

Tauber is úgy találta, hogy az előítéletesség eloszlása meglehetősen egyenletes, a közvéleménykutatások során általában relevánsnak tekintett nemi, területi, de még iskolázottsági különbségek sem lényegesek. Legelőítéletesebbeknek a középiskolát végzettek bizonyultak. Hannék szerint viszont a férfiak, a 25 év feletti, a városiak, a magasabb végzettségűek kevésbé elutasítóak, mint a nők, a fiatalabbak, a falusiak vagy az alacsonyabb iskolai végzettségűek. A cigányok jelenléte a megkérdezettek környezetében fokozta a negatív hozzáállás lehetőségét, legalábbis, ha lakókörnyezetről volt szó – munkahelyi jelenlét esetében az összefüggés pont fordítottan bizonyult (Hann 1979: 9-12).

Lázár Guy 1987-es vizsgálata alapján úgy találta, hogy a „*legbarátságosabbnak azok az alacsony végzettségű, betanított vagy segédmunkásként dolgozó férfiak tartják a cigányokat, akik kapcsolatban állnak velük, de nem beszélgetnek róluk. A legbarátságatlanabbnak pedig azok a falusiak találják őket, akik, bár nem állnak velük kapcsolatban, konfliktusba kerültek velük, és beszélgetnek róluk*” (Lázár 1996: 77). A „*szoktak beszélgetni ismerőseivel a cigányokról?*” kérdésre adott válaszok ilyen markáns összefüggése az attitűdökkel az előítéletek, a mindennapi diskurzusokban megjelenő sztereotípiák hatalmát jelezték.

Csepeli György 1976–77-es vizsgálatában egyéni és csoportos beszélgetéseket folytatott akkor huszoneves fiatalokkal. Amikor a cigányokra terelték a szót, a szokásos sztereotípiák („*lopnak, koszosak, lusták, muzikalitás, nemiség*”) mellett „*megoldási javaslatokat*” is kértek – és kaptak is, többek között ilyeneket:

„*Szerintem ki kéne őket telepíteni egy községbe vagy városba. Együtt legyenek egy telepen. Ez lenne a legjobb.*”

„*Hát ha rajtam múlna, már kiirtottam volna az egészset.*”

„*Hú, de nagyon csúnya munkát tudnék csinálni velük. Lakatlan szigetre kéne kivinni őket, egy rakásra az egészset, hogy onnan el ne bírjanak menni sehová, helikopterrel vinni őket, hogy három hétig se enni, se inni ne kapjanak. Hát inni ihatnának, de enni semmit sem kapnának. Oszt utána három hét múlva legalább a helikopterről egy háromkilós kenyeret bedobni, oszt egymást ölnék vagy pusztítanak a kenyérért*” (idézi Csepeli 1997: 488).

Záróra után

Az előítéletek mikroszintű, szociálpszichológiai vizsgálata szempontjából különösen érdekesnek találom azt az 1986-os vizsgálatot, amelyet Csepeli György Neményi Máriával és Sajó Andrással végzett. Két kísérleti csoportot alkottak, az egyikkel elolvasatták az alábbi újsághírt:

„Záróra után Balmazújvárosban.

198.. április 6-án késő este, záróra után Kolompár Ferenc, Lajkó Béla, Lajkó Lajos és L. R. fiatalok, helybeli lakosok, ittás állapotban beállítottak a helybeli Sport nevű, IV. osztályú eszpresszóba. Az éppen elszámolást végző H. K.-né pincéernőt, régi ismerősét, Lajkó Béla felszólította, hogy azonnal szolgálja ki őket, ahogyan szokta, majd hátrahívta a pincéernőt a raktárba. A kihallatszó zajra felfigyelő önkéntes rendőrjárőr behatolva azt látta, hogy az igen hiányos öltözötű nőt a férfiak körülállják. A gyanúsítottakat a rendőrségre szállították. Kolompár, Lajkó Béla és Lajos, valamint L. R. azt állították, hogy a pincéernőt megerőszakolni nem akarták, vele szexuális aktusra közös megegyezéssel, anyagiak ellenében kívántak lépni. Állításukat a pincéernő tagadja. Az ügyet a rendőrség vizsgálja” (Csepeli 1997: 255).

Az újságcikk valójában álhír volt, György Péter írta a kísérlet céljára. A másik csoporttal ugyanezt a szöveget olvasatták el, csak éppen nem „cigányos” nevekkal (Horváth Gergely, Kovács Imre, Barabás Zoltán, K. K.), majd az olvasás után mindenkivel kitöltettek egy rövid kérdőívet:

Minek tulajdonítja az eset bekövetkezését?	Kevésbé —————> Nagyon				
A férfiak ittasságának	1	2	3	4	5
A férfiak erőszakos személyiségének	1	2	3	4	5
A nő kihívó viselkedésének	1	2	3	4	5
A nő romlott erkölcsének	1	2	3	4	5
A körülmények szerencsétlen öszjátékának	1	2	3	4	5

„A »cigány« hangzású nevek hatására a válaszadók – a »nem cigány« hangzású nevekkal ellátott szövegek olvasóihoz képest – jóval nagyobb szerepet tulajdonítottak a férfiak ittasságának és erőszakos személyiségének. A másik csoport mentegető stratégiát választott, mivel vagy a nőt, vagy a körülményeket hibáztatta. A nő hibáztatása egyébként a férfi kísérleti személyekre volt jellemző” (Csepeli 1997: 255).

Bár Vekerdi József már idézett könyvében ingerülten reagált az előítéleteség-kutatások gyarapodására – legfőképpen azért, mert szerinte az előítéletekről „ma már” maguk a cigányok tehetnek¹ –, pedig nem csak a kritikai megközelítés képviselői végeztek előítélet-kutatásokat. Példának okáért Várnagy Elemér is, aki egy 1972-es cikke beszámolója szerint 10–11 éves, dél-dunántúli nem cigány gyerekek között végzett előítéletkutatást.² Az első részvizsgálatban három községben kértek fel ötödikes gyereket arra, hogy írjanak rövid fogalmazást az eléjük kitett képekről, és fejtsék ki róla a véleményüket. Várnagy megfogalmazásában: „A képen cigánytelep távlati képe volt putrikkal, továbbá premier planban kis cigánygyerekek a hóban, hiányos öltözetben valamint egy kislány, aki szomorúan néz ki egy putri nyílásán” (Várnagy 1972: 102).

1 „Az előítéletek végső oka (...) a hagyományos cigány életforma és a modern álltársadalmi követelmények közötti ellentmondás...

[A szociológusok] egyoldalúan csak az álltársadalom felelősségét vizsgálják, figyelmen kívül hagyva azt a körülményt, hogy Magyarországon ma már elsősorban az egyént (ill. csoportot) terheli a felelősség hátrányos helyzetéért...” (Vekerdi 1982: 28).

2 A szöveg „korábban publikált részeredményeket” említett, de a cikk végéről hiányzott az irodalomjegyzék (Várnagy 1972).

52 fő válaszolt, ebből 19 fő pedig egy bizonyos településen – a cikk a továbbiakban, meg nem magyarázott okokból, csak ez utóbbi almintával foglalkozott. Pontosabban: Várnagy megállapította, hogy ebből a 19 főből 14-en „csak tényleírást” adtak, s mindössze hárman írták le (a cikk megfogalmazása szerint: „mondták ki”) azt, hogy cigányok láthatóak a képen. Várnagy négy válaszadó ötödikes gyerek szövegéből idézett, majd egy bekezdésben kommentálta a válaszok általa látni vélt tanulságait. Fél mondat híján teljes egészében idézve ezt a szövegrészletet:

„S. Zs. csupán tényleírást ad: »Egy szegény kislányt láttam, aki rövid nadrágban jár télen is. Lábán csak egy csizma van. Egy sárkunyhóban laknak. Biztos szegények, és nem telik nekik semmire. A kislány ábrázata elárulja, hogy búskomor. Ruházata hiányos, nincs eléggé felöltözve.«

B. B. a tények mellett negatív tapasztalatait rögzítette. »A cigányok nagy nyomorban élnek. Életük a mesebeli kunyhókra emlékeztet. Télen is egy nadrágban járnak a gyerekek. Szüleik nem dolgoznak. Lehet, hogy tudnának dolgozni, de szinte irtóznak a munkától. Aki pedig dolgozik, csak épp annyit keres, hogy annyi élelmet tudjon venni, ami sokszor népes családjának elég. Ezért keserűségükben sokszor elisszák azt is, amit kerestek. Sokszor éheznek is, emiatt az életük mindig rosszabb lett.«

K. P. pozitív javaslatban formálja meg véleményét: »A képről nekem a nyomorban élő cigányok jutnak eszembe. Hiányosan öltözködnek, mert nincs mit fölvenniük. Rossz sárkunyhókban laknak, nem tudnak iskolába járni, tanulni. Sokkal jobb lenne, ha az állam borzók építése helyett velük törődne...«

F. B. nem ismeri fel a szituációt, más ismeretanyaggal asszociálja: »Meztláb megy iskolába. Talált egy csizmát. Agyagból van a ház. Nyomorúságos élet. A háborúban nem tudtak venni ruházatot. Édesanyját agyonlőtte egy amerikai. Meztláb mászkálnak, szegényes a ruházatuk Nixon miatt.«

Alapjában véve tehát e korosztály előítélet-mentes tudattal rendelkezik még, meglátásaik rendkívül tiszta realitást tükröznek [kiemelés tőlem – DCs]. Válaszaik részben kognitív, részben affektív komponensekből tevődnek össze. Így pl. a kognitív szférában jelentkező elvárások, amelyeket e nem cigány gyerekek a cigány kortársaikról vallanak, igen pozitívan értékelhetők. Egészséges, előítéletmentes szemléletmódot tükröz szinte valamennyi válasz. Ugyanígy az affektív dimenzióban (skálán), az érzések ellenséges – barátságos spektrumban egyöntetűen a barátságos pólus felé tolódnak el a válaszok. Az elmarasztalást a felnőttek, a cigány szülők irányába teszik a gyerekek – tegyük hozzá, nem alaptalanul” (Várnagy 1972: 103). A cikk egésze, nem lehet szebben fogalmazni, szakmailag szürreális, csak a folytatásból már az a sajátos báj is hiányzik, ami az idézett részletben még érezhető.³

A fejezet „méltó” befejezése az *Interjú egy önkéntes rendőrrel...* c. keretes írás.

³ Némileg részletesebben: Dupcsik 2009: 235–237).

Interjú egy 62 éves nem cigány önkéntes rendőrrel egy magyarországi faluban, 1982

„– Egyik este még elmentem a sportpályáig, aztán ahogy jövök vissza, látom, hogy az egyik cigány kapaszkodik a kerítésbe. Láttam, hogy ki, de nem is igen lehetett volna más, legfeljebb még a bátyám...

– A bátyja is szereti az italt?

– Szereti bizony, ő itt van a tanácsnál, hivatalsegéd, és néha úgy beszik, hogy na, de különben ő nem csinál semmit (...) Na szóval odamegyek, de ő észrevehetett engem gyorsan, mert elindult. De aztán én utána mentem, rávilágítottam és mondtam neki, hogy na mi van? (...) Mi köze hozzá! Hát nem annyira közöm van hozzá, csak hát éppen érdeklődtem, mert nem láttam, hogy ki ez, mi ez itt a kerítés mellett. Azt mondja, na miért, mi van ilyenkor?

Tudod, hogy mi van, az, hogy nekem jogom van megkérdezni tőled, hogy hol voltál, tizenegy óra van, és te be vagy rúgva, mint a segg. Azt mondja, nekem akkor se parancsolhat maga. Mondom neki, te ne beszélj így, mert megint rád lesz baszva egy csomó pénz. Menjen az utamból, kiabálta, és meglökött. Csuszós is volt az út, aztán nekiestem a kerítésnek.

Na akkor aztán elővettem a gumibotot, mert titokban hordom, hivatalosan nem jár, és adtam neki. Látja, ez van! Az ember este a sötét utcán, bármi történhet vele, de egy szolgálati lámpán meg néha az adó-vevőn kívül semmi se jár. Se fegyver, se gumibot. Hát én nem tartom ezt helyesnek” (idézi Babus–Gáti–Mészáros 1984: 117–118).

Érdeemes a forrást, mint forrást elemezni, s ehhez hasonló kérdéseket feltenni: vajon miért gondolta a nem cigány férfi, hogy joga van így bánni a roma férfival? Hogyan vélekedett az önkéntes rendőr [„polgárőrök” a szocializmus korában] a bátyja, illetve hogyan a megszólított roma férfi italozási szokásairól? Tegeznek vagy magázzák egymást a szereplők? Mire utal ez? Tulajdonképpen miért szólította meg az önkéntes rendőr a roma férfit? „Mert nem láttam, hogy ki ez, mi ez itt a kerítés mellett” – indokolta ő maga. Mi lehet erről mondani, a forrás első bekezdése alapján („láttam, hogy ki...“)?

És végezetül: ha valaki gyerekkorától azt tapasztalja, hogy így viszonyulnak hozzá, a rokonaihoz, barátaihoz, közössége tagjaihoz – az hogyan fog erre reagálni?

HÁTTÉR

E sorok szerzője fiatal felnőttként, egyetemistaként élte meg az 1989-90-es rendszerváltást, amikor a szocialista rendszert többpárti demokrácia, az alapvető emberi jogokat tiszteletben tartó jogrend és piacgazdaság váltotta. Az akkori felfokozott, utólag túlzottan optimistának bizonyult várakozások visszfénye volt, hogy az első kiadásban azt a fejezetcímet választottam, hogy *A rendszerváltás vesztesei* – ami azt sugallta, hogy *mintha csak a romák* jártak volna rosszul a változásokkal. Szerencsétlen címválasztás volt, mert 2016-ból visszatekintve egyértelműen látható, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben, de a változások vesztesének tekinthető a magyar társadalom többsége, bizonyos mértékben az egésze (miközben azért a tagadhatatlan jótéteményekből is részesült a többség, illetve az osztálytársadalom). Mégis, továbbra is „alapszabály”, hogy *ami (esetleg) jól működik ebben a társadalomban, annak haszna kisebb, sokszor összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben jut el a romákhoz, mint a társadalom többi részéhez. Másrészt viszont minden, ami ebben a társadalomban rosszul működik, tipikusan nagyobb, sokszor összehasonlíthatatlanul nagyobb eséllyel és intenzitással sújt cigányokat, mint másokat.*

Nem, ismétlem, *nem* azt akarom sugallni, hogy 1989-90-ben egy jobb rendszert váltott volna egy rosszabb – ellenkezőleg, a mai Magyarország éppen azért olyan nyomasztó hely, mert megőrizte vagy felújította a régi rendszer legrosszabb tulajdonságait, s kombinálta a többpárti kapitalizmus legrosszabb oldalával (a jó vonások pedig mind inkább az elsoványodás vagy a kiiktatás sorsára jutnak).

A fentiek részletesebb tárgyalása szétfeszítené e kötet kereteit, de a könyvben tárgyalt összefüggések téren rövidre lehet zárni a gondolatmenetet: a romák nagy többségének vagy átlagának társadalmi helyzete egy vagy több dimenzió mentén rosszabb lett, mint a nem romák többségének vagy átlagának társadalmi helyzete. (A nyakatekert fogalmazás indoka, hogy elképzelhető inkonzisztens változás, amikor valamely dimenzió mentén romlik valakinek a helyzete, míg más szempontból kedvezőbbé válik, stb. Másrészt: mind a cigányok, mind a nem cigányok között erőteljes differenciálódás indult be az utolsó negyedszázadban).

Fontos az időbeli dinamika is: az osztálytársadalomra 1938 és 1949 között zuhant rá egy többlépcsős rendszerváltás, amely intenzív életmódváltást is hozott. Az 1960-as évek elejére a népesség szinte egésze beletörődött a helyzetbe, s próbált ehhez alkalmazkodni, s kiderült, hogy a politikai vezetés is tanult valamennyire az 1950-es évek politikai viharából. A két oldalról induló alkalmazkodási törekvés találkozásából jött létre „a Kádár-kor”, amikor a politikai-gazdasági struktúra alapelemei csak árnyalatnyit változtak a Rákosi-korhoz képest, viszont a mindennapi élet összehasonlíthatatlan élhetőbbé vált. Az 1960-as évek elejétől két évtizeden át az életszínvonal folyamatosan emelkedett, majd az utolsó évtizedben stagnált; ekkor vált szlogenné, külföldön is, hogy „Magyarország a kommunista tábor legvidámabb barakkja”. S paradox módon, bár a politikai, gazdasági, jogi makrostruktúrák gyökeresen megváltoztak 1990-ben és utána, mikroszinten, a mindennapi életet meghatározó stratégiák mintha építhettek volna a korábbiakra, nem lerombolták azokat. Már az 1980-as évek-

ben értelmiségi divatkifejezésévé vált a „*polgárosodás*”,¹ ami paradox jelenség volt egy szocialista társadalmi rendszerben, s 1990 körül sokan úgy látták, itt az ideje a paradoxon meghaladásának, az „igazi” polgárosodás megkezdésének.

A romák esetében, mint már említettem, az életveszély elmúlásán túl lényeges életmód-váltást nem hozott sem 1945, sem 1949. A cigányok *többségének* szempontjából a tömeges, intenzív életmódváltás az 1960-as évtizeddel kezdődött. Társadalomtudományos közhely, hogy az ilyen változások igen gyakran, még akkor is, ha irányuk alapvetően pozitív, az elbizonytalanodás érzésével, s az ennek megfelelően anómiás viselkedéssel és attitűddel járnak. Ráadásul azon generáció tagjai, akik a változás kezdetén lettek fiatal felnőttek, a rendszerváltáskor esetleg még nyugdíjasok sem voltak, amikor egy újabb, hasonlóképp intenzív társadalmi változássorozat kezdődött. Csak éppen a romák esetében ez a változás tipikusan nem épített a korábbi stratégiákra, hanem leértékelte azokat.

Például képzeljünk el egy iskolázatlan fiatal roma férfit, aki az 1960-as vagy 1970-es években segéd- vagy betanított munkásként dolgozott szocialista nagyüzemekben – 1990 után, az akkor már ötvenes éveiben járó férfi szinte bizonyos lehetett a tartós munkanélküliségben. Ha gyerekeit az 1980-as években szakmára taníttatta, nagy eséllyel szembesülnie kellett azzal, hogy 1990 után abban a szakmában nincs szükség újabb alkalmazottakra. A szocializmus idején szerzett lakótelepi lakás könnyen csapdának bizonyulhat, leromlott állagával, megfizethetlenné vált rezsijével, esetleg egy egyre inkább gettósodó környéken – ingatlanpiaci ára zuhan, esélyt sem teremt arra, hogy eladásával egy perspektivikusabb területre költözzenek. Kialakult a társadalmi leszakadás egy ördögi köre, amelyből nagyon nehéz szabadulni, miközben a diskurzusok zömében az érintettek felelősségét sugallják vagy éppen kihangsúlyozzák.

A továbbiakban, ebben a fejezetben először a rendszerváltást követő diskurzusokról lesz szó, a kutatóktól a médián át a szélesebb közvéleményig. Majd a következő fejezetben lesz szó a valós társadalmi helyzetről, ahogy az kutatásokon keresztül megrajzolható.

A ROMÁK ÉS KUTATÓIK – ÚJ FELÁLLÁS

Számok és számítások

Egy 1982-es cikk szerint a „*cigányságról, a cigánykérdésről olyan mérhetetlen tömegű elemző írás született az elmúlt másfél évtizedben [kiemelés tőlem – DCs] (az indulatos, megrendült, cinikus, profetikus és szenzációvadász »hózzázagolásokról« nem is szólva), hogy a korszakunkat száz-kétszáz év múlva statisztikai mutatók mentén vizsgáló kutató szinte bizonyosan képtelen lesz meghaladni azt a megállapítást, mely szerint a huszadik század utolsó harmadának magyar társadalma e tengelyprobléma köré rendeződött. Ma persze világos még, hogy nem így van*” (Csengey 1982: 79).

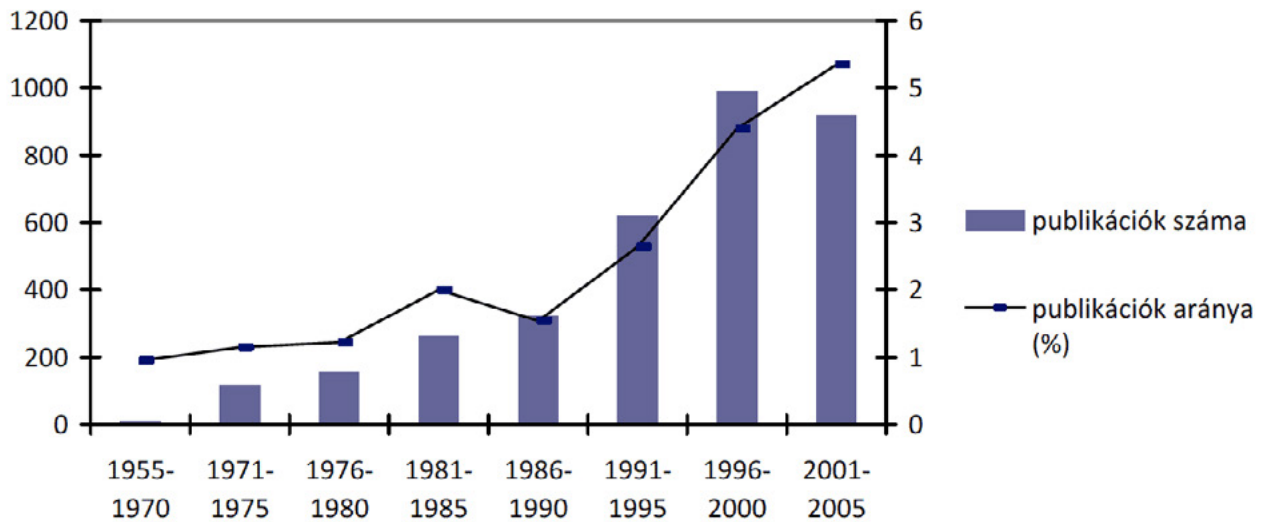
1 A „polgárosodás” alapját képező magyar *polgár* jelentése komplikáltabb, mint a franciából származó szó, így a magyarba is átkerült *bourgeois*, magában foglal állampolgári (*citoyen*) öntudatot éppúgy, mint sajátos életstílust, habitust, mentalitást, stb. Jellegetes módon azonban az akkor már két évtizede angolszász nyelvterületen élő és szociológusként működő Szelényi Iván sem talált jobb kifejezést a polgárosodásra, mint az *embourgeoisement* (1992). A „polgárosodás” fogalmáról a kései szocializmusban lásd még Dupcsik 2008b, Dupcsik 2018.

Az említett írás a kor egyik kiemelkedő jelentőségű társadalomelméleti folyóiratában, a *Valóságban* jelent meg. Ebben a periodikában a „*mérhetetlen tömeg*” 1958 és 1982 között évente átlag egy (1) cikkkel valamivel többet jelentett (az évi több mint 200-ból).

Bár nem telt el száz-kétszáz év, megpróbálhatjuk statisztikai mutatók mentén vizsgálni ennek a kornak a szociológiai tárgyú publikációit (mivel nyugodtan mondhatjuk: ahogy az eggyel korábbi századforduló idején a néprajz, úgy a 20. század utolsó harmadától a szociológia a fő illetékes tudomány a romák kutatásában). Éppen ezért tanulságos, hogy a roma tárgyú cikkek aránya a szociológiai írásokon belül csak a rendszerváltás követően haladta meg a 2%-ot, s csak az ezredforduló után az 5%-ot (miközben természetesen nem „mennyiségi” kérdés, hogy mennyire fókuszál adott jelenségre egy tudomány).² A mennyiségi növekedésnek köszönhetően, a továbbiakban nem tudok *valamennyi* releváns kutatási eredmény ismertetésére törekedni, így az esetleg mellőzött kollégáktól elnézést kell kérnem.

Kiemeltnek kezelt jelentősége ellenére a szociológia nem az egyedüli romákkal foglalkozó társadalomtudomány: az utóbbi két évtizedben látványosan fejlődött a kulturális antropológia, részben egybefonódva a néprajztudomány megújulásra képes irányzataival, illetve megjelentek történettudományi vagy közgazdaságtani megközelítések is. Azonban a képzettségemből fakadó egyoldalúságok ebben a fejezetben valószínűleg még jobban ki fognak ütközni, mint az előzőkben.

7.1. ábra. A „cigányság” vagy „romák” tárgyú publikációk száma, illetve aránya a szociológiai szakirodalomban, 1970–2005

Adatok forrása: SzocioWeb³

² Néhány további statisztika: Dupcsik 2005a: 278–282.

³ A magyar vonatkozású szociológiai irodalom válogatott bibliográfiai adatbázisa, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.

A cigányokból élő szociológusok

Gyakori vád, a legkülönbözőbb irányokból, hogy a cigányok kutatói egyrészt „nem ismerik a romákat, mert nem élnek közöttük, a valóságban nem is találkoznak velük”; másrészt pedig visszas, hogy tulajdonképpen „a romákból élnek”.

E sorok írója természetesen meg sem próbálja elfogulatlannak beállítani magát, de azért megjegyzné: a (társadalom)tudomány olyan üzem, amelyben egyesek főállásban más emberek csoportjait, azok társadalmi viszonyait kutatják. Ehhez *nem szükséges* nap mint nap érintkezniük a szóban forgó csoporttal, s nem kell közülük kikerülniük. Ha ugyanis ezt feltételeznénk, akkor e logika alapján meg kellene tiltani, hogy olyan személy foglalkozzon a Római Birodalom történetével, aki nem volt gladiátor vagy nem élt évekig egy legionarius-colonia közvetlen szomszédságában.

És ne legyen ornitológus se, aki nem volt madár.

Belőlük élnek – esetleg gyárhatunk még hasonló színvonalú érveket, például: „a néprajzkutatók a nép nyomorából zsírosodnak”; a 20. század elejét kutató „történész Trianon és Kun Bélák kutatásából profitál”; „a kriminológusok részesedést kapnak a bűnözésből,” és így tovább.

Egyébként 2005-ben, a fent hivatkozott SzocioWeb adatbázisában összesen 52 szerzőt találtam, akiknek legalább 5 „cigányság” témájú publikációja szerepelt ugyanott. Közülük 25-nek az ilyen cikkek és könyvek a SzocioWebben található akkori teljes bibliográfiájuk kevesebb (időnként jóval kevesebb) mint 50%-át tette ki. A toplistát 35 cigányság témájú publikációval vezető Kemény Istvánnak például a Szociológiai Információban szereplő összes írásának (125) ez a 28%-a volt. Pusztán a maradék 72% alapján is az egyik legjelentősebb korabeli magyar szociológusnak tarthatnánk.

Nem próbáltam meg a romakutatások (vagy inkább azok egy véletlenszerűen kiválasztott mintája) minden egyes darabját besorolni tipológiám valamelyik cellájába, s ennek alapján statisztikát készíteni. Egyrészt azért nem, mert az így nyert százalékok semmit sem mondanának egyik vagy másik irányzat jelentőségéről, értve ezalatt akár befolyását, akár intellektuális súlyát. Másrészt, a legfontosabb tendencia így is nyilvánvalónak tűnik: *a kritikai megközelítések abszolút túlsúlya*. Bármilyen elfogultnak, sőt előítéletesnek tűnhet az Olvasók számára ez a kijelentés, nem próbálok rejtegetni meggyőződésemet, mely szerint ez a fölény *a szakmai színvonalat tekintve még nagyobb*, mint a publikációk száma alapján.

Ez a fölény semmiképp sem magától értetődő, hiszen a közvélemény túlnyomó többsége inkább esszenzialista nézeteket vall magáénak a cigányokról. Első pillantásra tehát lenne kereslet olyan elemzésekre, amely a cigányokkal szemben előítéletes, vagy éppen kifejezetten cigányellenes nézeteknek a tudományosság látszatát tudja kölcsönözni – akkor miért nem képes (legalábbis a társadalomtudományokban) senki sem kitölteni ezt a „piaci rést”?

Az utolsó kérdésre egyesek összeesküvés-elméletet nyújtanak „magyarázatképpen”: eszerint a „baloldali liberális értelmiség” (vagy annak egy jól körülhatárolható csoportja) használja fel politikai céljai érdekében forgatott fegyverként a cigányok (eltorzítva megjelenített) ügyét. Póczik Szilveszter történész-kriminológus egy

1999-es kötetében⁴ a „*cigány értelmiség és a politikai elit egyes kezdeményeit*” találta bűnösnek egy arrogáns és tudatosan eltorzított „*hiperkritika*” megfogalmazásában. „A vádak és csúsztatások a következő mozzanatokban rekonstruálhatóak: A magyarországi többségi társadalom híján van a demokratikus hagyományoknak, nem nyugatias, nem európai, hanem sokkal inkább keleties, sőt balkáni jellegű társadalom, ezért egészében rendkívül hajlamos a kisebbségekkel szembeni agresszív, autoritárius, kirekesztő és diszkrimináló magatartásra” (Póczik 1999: 117–118).

Ironikus: 2017-ben az „*illiberális*” és a „*keleties jellegű*” minősítések immár nem „*vádak*”, hanem a mai rezsim⁵ pozitívan felvállalt címkéi. A „*keleties, sőt balkáni*” „*fokozás*” értelmezhetetlen (Dupcsik 2005b), ráadásul teljesen félrecsúszik, hisz, mint erről volt már szó, a hagyományos felfogás szerint „*Keleten*”, illetve a Balkánon a középkorban és a kora újkorban lényegesen toleránsabban viszonyultak a cigányokhoz, mint a korabeli Nyugat-Európában.

Póczik egy későbbi kötete első részében „*a cigánysággal kapcsolatos koncepciók és politikák 1990–2000*” áttekintését ígérte (2003: 13–38), ahol új hangsúlyokat találunk „*vitapartner*ei”, illetve azok céljainak meghatározásában:

„*A nemzeteszmé meghaladására törekvő, azzal a kisebbségi közösségeket és tudatokat taktikailag szembehelyező, összességében ahistorikus szemléletű emancipatorikus ideológiai mezőben [lábjegyzetben ideszúrva: „*Ez a médianyilvánosságban rendszerint a »liberális értelmiség« címszava alatt szokott megjelenni*” (Póczik 2003: 146) a cigányság a nemzeti-faji elnyomás, diszkrimináció, aktuálisan a részlegesen elmaradott társadalmi berendezkedés és tudat áldozataként jelenik meg. (...) Logikai rendjükben elsődleges a kisebbség egészének felemelése, ezt követheti a kisebbségi középosztály megteremtődése*” (Póczik 2003: 15).

Póczik érezhetően az ezzel szembeállított megközelítéssel azonosul, amelyet így határoz meg: „*A keresztény-szociális indíttatású nemzeti ideológiák hangsúlyozzák a kisebbségek saját csoportos és főleg egyéni felelősségét a felemelkedés lehetőségeinek kihasználásáért vagy elmulasztásáért. Ezért a támogatást az adott kisebbség és az ahhoz tartozó egyén teljesítményétől és alkalmazkodásától teszi függővé. Koncepciójukban elsőbbséget élvez a kisebbségi középosztály kialakítása, amely aztán maga után húzhatja az alacsonyabb rétegeket. Míg az emancipatorikus álláspont a kisebbséget a maga elkülönülő sajátosságaival egyetemben elfogadhatni igyekszik a többséggel, addig a nemzeti ideológiák a kisebbség alkalmazkodását feltételezve a nemzetbe való befogadásra [kiemelések az eredetiben – DCs] törekszenek, a nem alkalmazkodók esetében azonban a szociális kirekesztődést helyezik kilátásba*” (Póczik 2003: 16).

Sajnálatos, hogy míg könyvének az idézetet megelőző három oldalán, az emancipatorikus megközelítés kifejtéséhez összesen 14 lábjegyzet is kapcsolódott, ez utóbbi gondolathoz egy sem, noha nagyon kíváncsi lettem volna arra, milyen egyéb artikulációi vannak ezen „*keresztény-szociális nemzeti ideológiának*” a „*cigánykérdés*” terén. Elvégre ez lenne az általam civilizatorikusnak nevezett megközelítés rendszerváltás utáni változata. S nyilván több mint véletlen, hogy e rejtélyes ideológiának is hasonló képe van „*a másik oldalról*”, mint a szoci-

4 Amelyben azt állapítja meg, hogy „*A társadalom (...) egyre inkább szenszibilizálódik a cigányság problémái iránt, visszaszorulóban van az etnocentrikus beszédmód, azt még a hétköznapi diskurzusban is az együtt érző hangnem váltotta fel. (...) megindult egy mély – sokszor alaptalan önvádába átcsapó – önvizsgálat és önkritika*” (Póczik 1999: 105).

5 2017-ben ugyanaz a politikai erő volt kormányon, mint Póczik idézett cikke idején.

alista civilizatorikus felfogásnak (→ 154–155). Azaz: az nem más, mint az „etnocentrikus cigány értelmiségiek” és „bomlasztásra törekvő” nem cigány értelmiségiek koalíciója (Póczik 1999: 119–120).

Póczik fenti szövegét azért idéztem, mert jó példának érzem azon megközelítésre, amelyet posztkritikai esszencializmusnak nevezek. De lehet, hogy idézőjelbe kellene tennem: e „megközelítés” ugyanis egy erősen látens jelenség, talán csak az én konstrukcióm, és nem is létezik. Szakcikkék ugyanis nem próbálták kifejteni legfontosabb téziseit, az alternatívákkal folytatott vitában meghúzni határait, nem törekedtek alátámasztására empirikus vizsgálatokkal vagy esettanulmányokkal. Csak a fent idézethez hasonló odavágásokkal találkozhatunk, azokat is inkább publicisztikában, más témával foglalkozó cikkekben, kommentekben, olvasó levelekben, és így tovább. Ott viszont annál gyakrabban: egy alkalommal egy – tágabb értelemben vett kollégának tekinthető ismerős által írt – e-mailben találkoztam az odavetett gondolattal, mely szerint néhány szociológus *okozza* a cigányokkal kapcsolatos problémák egy jelentős részét (a többit meg, „természetesen”, maguk a romák). Több tízezer leütés terjedelmű levélváltással sem sikerült az illetőt akárcsak megingatni e meggyőződésében. Máskor az általam oly tisztelt történész egy újság olvasói levelében⁶ fejt ki olyan durva előítéletes toposzokat, amelyekhez hasonlókat egy másik kisebbség esetében élesen kritizál és elvi alapon elvet. De hallgatóimtól is kapok vissza ilyesmit az általam tartott kurzusokon vagy az ott tanultakat számonkérő vizsgákon...

Hivatkozások hiányában tehát tekintsük az én konstrukciónak a posztkritikai esszencializmust. E „megközelítés” felfogása a romákról általában a „klasszikus” civilizatorikus felfogáshoz hasonló, csak annál óvatosabb, időnként önkritikus, vagy legalábbis annak megjelenítésére törekszik. (Kicsit analóg ez a modern konzervatívok attitűdjével, akik büszkén vállalják a folytonosságot a 19. századi konzervatívokkal, de azért nem kívánják vissza a jobbagyságot vagy a választójog eltörlését). Ami talán új, hogy a romák „aggályos” életmódjában és viselkedésében nem csak „a modern társadalomban is megmaradt premodern zárványt” látják, mint Herrmann Antal kortársai, hanem „a modern társadalmak válságának” lenyomatát is. A később még említésre kerülő Győri-Nagy Sándor (→ 209) bravúrosan még a magyar nemzeti diskurzussal is összeköti a megközelítést, a „belső trianonizálódás” terminusával, amelynek egyik megnyilvánulása szerinte „cigányok nélküli elcigányosodás jelensége” (2002: 273–274). Ez nyilván valami szörnyűséget implikálhat, bár többet nem tudhatunk meg az idézett előadásból, sajnós.

Vagy inkább szerencsére.

A „posztkritikai” esszencializmus, a „klasszikus” változattól markánsan eltérően nem annyira a romák, mint inkább a cigány-kutatások kritikai megközelítése ellen irányítja kritikai energiáit. A szoft változat szerint az ilyen kutatók „nem ismerik a valóságot” és „elhallgatják az ellenvéleményeket”, sőt „tabusítják, hogy mit is csinálnak valójában a cigányok”. A keményebb változat már komplett összeesküvés-elmélettel dolgozik: az előző mondatban említett torzítások szerintük egy tudatos stratégia részét képezik, amelynek célja „a magyarság” morális, intellektuális és politikai legyengítése.

E sorok szerzője régóta kacérkodik az összeesküvés-elméletek szociológiai vizsgálatának gondolatával. De ha egyszer elhárul a legfontosabb akadály, az időhiány, akkor – érintettsége okán (lásd Tört tükrök c. keretes írást) – sem a fenti változat kutatásával kezdi. Kedves kollégák, szabad a pálya a téma kutatása előtt!

⁶ Mivel nem csak udvariasságból írtam, hogy tisztelem, s mivel valóban csak egy olvasói levél, ezúttal tudatosan nem adom meg a leőhelyet és a szerző nevét.

Tört tükrök

Az első kiadás megjelenése után néhány hónappal Póczik Szilveszter a *Magyar Nemzet* 2010. január 16-i számában jelentetett meg egy írást a könyvről. „Végre! Végre!” – kezdi az első sort, hogy aztán „növekvő csalódottságáról” adjon számot.

A szöveg szó szerint minden mondata csúsztatás vagy valótlanság. Csak egy példa: Póczik szememre hányja, hogy „politikai eszmevilágom jegyében fogant tendenciózus megállapítást” teszek „az önmeghatározás politikailag egyedül korrekt voltáról.” Póczik nyilván azoknak írt, akik az ő recenziója után amúgy sem vennék a kezükbe a könyvet, hisz annak elolvasásakor bárki megállapíthatja, hogy ez a megállapítás nem igaz. Másrészt, több mint ironikus ez a „vád” egy olyan személytől, aki azt írja, hogy „Tekintettel arra az elvre, hogy az identitás mai ismereteink és demokratikus társadalmi normáink szerint szabad választás kérdése, más hasonló kutatásokkal szemben a mi kutatásunkban az etnikai hovatartozás meghatározása önbevallással történt” (Póczik 1999: 181–182). (Az más kérdés, hogy Póczik idézett írásában aztán egy pillanatig sem veszi komolyan saját elvi deklarációját).

Bocsánat, még egy példát hoznék: Póczik elpanaszolja, hogy „Dupcsik érvelés nélkül elutasítja” az általa felhozott érveket, sőt, hogy még szórakoztatóbb legyen, ironizál is ezen a „méltánytalanságon”. Valójában Póczik könyveit több mint 18 ezer leütés (mintegy 9 gépelt oldal) terjedelemben tárgyalom a könyvem első kiadásában (Dupcsik 2009: 245-246 és 263-267) – kritikus szellemben, de érvekkel, rengeteg, tőle vett idézettel, hivatkozással. Engem is meglepett, amikor a „recenzió” olvasta után megnéztem: a „Póczik” szó, nem számolva az irodalomjegyzéket, összesen 52-szer szerepel az első kiadásban.

De az első szó – „végre!” – legalább őszinte volt: Póczik nyilván úgy érezte, hogy elérkezett az ideje visszavágásra, egy olyan terepen, ahol nem tudok majd reagálni. S valóban: egy 7,6 ezer leütéses választ írtam (visszafogottabb hangnemben, mint fent), idézetekkel, érvekkel és egy udvarias levél kíséretében elküldtem a *Magyar Nemzetnek*. Nem is válaszoltak.

Póczik cikke eredetileg papíralapon jelent csak meg, de még aznap beszkenelték és online közzétették a kuruc.info című lapon. A felvezetés szerint „Póczik Szilveszter, aki – többek között – jelentős és szókimondó börtönstatistikákat publikált a politikai korrektség legnehezebb éveiben (a 2000-es évek elején), remekül leहुzza a hazai, belterjes (túlnyomórészt zsidó) cociológusvilág legújabb cigánysajnálátató, magyargyalázó és -nácizó, a valósággal köszönő viszonyban nem levő fércműjét”.

7.1. ábra.

A fent idézett recenziót megjelentető honlap.

Érdemes figyelni a rovatok címét a 2017 elején letöltött változaton: „Antimagyarizmus”, „holokamu” [azaz holokauszt-tagadás], „humor”, „Bevándorlóbünnözés”, „Cigánybünnözés”, „Politikusbünnözés”, „Zsidóbünnözés”.

Forrás: <http://kuruc.info/r/35/53735/>
(utolsó letöltés: 2017-02-04)

A NAIV TUDOMÁNY

Ne egy bipoláris vitateret képzeljünk el, amelyben az esszencialista megközelítések állnak szemben a kritikai megközelítéssel, ugyanis létezik egy harmadik pólus is, amelyen, Kovalcsik és Réger terminusát (1995) alkalmazva, a naiv tudomány áll. Egyetértek az utoljára említett szerzőpárossal, hogy ennek az irányzatnak „gyakorlatilag semmi köze sincs ahhoz, amit ma tudománynak nevezünk. Véleményünk szerint e művek egy olyan, a tudomány szakosodása előtti állapotot tükröznek, amelynek jellege leginkább a naiv művészetéhez áll közel. (...) [Megalkotói szerint] elérkezett a saját »magaskultúra« megteremtésének pillanata. Ehhez – a nemzetté válás korábbi »receptjei« alapján – mindenekelőtt azt látták bizonyítandónak, hogy a cigányság eredendően egységes nép, ezért történelmét, hagyományait is egységben kell szemlélni. (...)

Ezek az alkotók tehát úgy fogtak bele a cigány nemzeti kultúra megteremtésének heroikus feladatába, hogy nem érzékelték tehetségük, de főleg tudásuk korlátait. Egyszerűen elhitték, hogy a pusztá szándék önmagában is megteremti a szükséges feltételeket. E naiv, történetileg a modern tudományosság előtti, 19. század eleji gondolkodásmódot idéző tudományfelfogásuk és a naiv művészekkel való »alkati« hasonlóságuk alapján nevezzük mi őket naiv tudósoknak, munkásságukat pedig naiv tudománynak” (Kovalcsik–Réger 1995: 31–32)

Ezen megközelítés hívei szerint a cigányok tulajdonságait kizárólag vagy túlnyomórészt azok – öröklött és szívósan megőrzött – *belső* tulajdonságaiból és *belső* viszonyaiból vezethetjük le. Pontosabban, *vezethetik* le azok a megfigyelők, akik *képesek belülről látni és megismerni* a cigány kultúrát. Mint a fentiekből is kitűnhetett: a megközelítés legtöbb híve értelemszerűen vállaltan cigány vagy roma. A naiv tudomány tehát tulajdonképpen elfogadja az esszencialista sémákat – csak éppen fordított, „cigánypárti” elfogultsággal értelmezi azokat, mint a civilizatorikus vagy rendészeti felfogás.

Ez egy boldogtalan háromszög: a naiv tudomány hívei egy oldalon állnak a kritikai megközelítéssel a civilizatorikus és a rendészeti megközelítés elutasításában, miközben egymáshoz való viszonyuk, finoman szólva nem mentes a feszültségektől. E feszültség gyakran kínos vitákban sül ki.

A nyolcvanas években megjelenő, de igazán a kilencvenes években felvirágzó naiv tudomány tulajdonképpen sosem tagadta, hogy elsődleges célja nem a megismerés, hanem egy új, korszerű roma identitás konstruálása, értékeinek felmutatása a cigányok és a többség felé egyaránt, illetve ezen identitás emancipációja. Az ilyen felfogások szerint a (cigány) közösségen belül általános harmónia uralkodik, vagy legalábbis uralkodott, míg a külső környezet meg nem rontotta az idilli viszonyokat. Romano Rác Sándor szerint: „Ezek a kisközösségek szó szerint a szabadság terei voltak. Mindenki garantáltan igazat mondott, soha senkinek sem kellett attól tartania, hogy becsapják, ismeretlen volt a zárt ajtó, a kerítés. Nem volt frusztráció, neurózis, csak mímelt, verbális agresszió, amely az asszonyok naponta ismétlődő »mű-veszekedéseiben« öltött testet, melyek részben a feszültségek levezetésére szolgáltak, részben pedig az esetleg majd kívülről jövő atrocitások elhárítására” (Romano Rác 2002: 76).

Karsai Ervin megfogalmazásában: „Az összetartozási érzés nagy volt. Ha valakit baj ért, mindenki segítette. (...) Kevésbé irigyek, mint a nemcigányok. (...) A cigányoknál mindenki testvér (phral) és egymásnak nem idegenek. Indiában is így szólítják egymást: testvér vagy? (És nem úgy, hindus vagy?)” (Nyári 1994: 20–21).

A (nem-cigány) környezet csak mint külsődleges, elnyomó, üldöző tényező lép be a romák életébe, amely csak rombolni, torzítani tudja ezeket az őseredeti sajátosságokat, termékeny interakcióba nem lép velük. A naivok szemléletében – az egységesnek és évszázadok óta lényegében változatlanul láttatott – cigányság szembeállítását a nem cigány világgal statikus és absztrakt dichotómiákban jelenik meg.

7.1. táblázat. A romák és a nem roma többség a naiv tudomány felfogásában

romák		a nem roma többség
szereket	↔	hatalom
harmónia, szolidaritás	↔	érdekelletétek, konfliktusok
közösség	↔	intézmények
horizontális szerveződés	↔	vertikális szerveződés
verbalitás	↔	írásbeliség

„A cigány logika és gondolkodásmód is indiai eredetű. E logika eltér az európaítól, és érthetetlen az európai ember számára. Az európai számára érthetetlen dolgokat hoznak közös nevezőre, egyik állításuk a másik cáfolata, a bizonyítási alap előlegezése, amikor be nem bizonyított alapot bebizonyított igazságként tüntetnek fel” – Vekerdit visszhangzó, ma már botrányosan előítéletes gondolatok lennének, ha nem Karsai Ervin fogalmazta volna meg azokat (Nyári 1994: 20). Vagy: „[tévhit, hogy] a roma közösségek alkalmasak az európai normákat követő civil szerveződésekre... a roma személyiség nincs felkészülve az európai fejlődéstörténet által kérielt intézmények használatára. [A romák]... kultúrája jelentősen sérült... A vertikális rendszerek – ilyen a képviselői demokrácia is – kezelhetetlenek a számára” – kifejezetten botrányos lenne, ha egy nem roma szerző írta volna le, de Romano Rác Sándor tollából,⁷ ha jól tudom, semmilyen kritikát nem váltott ez a gondolat (2002: 86).

A naiv tudomány szemlélete, bár rengeteget hivatkozik a múltra, a történelemre, a hagyományokra, alapjában véve mélyen ahistorikus. Kovalcsik és Réger méltán nevezte meseszerűnek tér- és időkezelésüket (1995: 32). A megközelítés képviselői általában a tudományos elemzés elemi formáit sem alkalmazzák: stílusukat fogalmi tisztázatlanságok, logikai ellentmondások, önkényes és felületes átvételek, túlzott leegyszerűsítések jellemzik. Egyetlen példa a stílus illusztrálására: Karsai Ervin szerint „a cigányok társadalma matriarchatus volt, anyajogú, ősközösségi viszonyokra emlékeztető, szabad, kötetlen életmód, vérségi kapcsolatokon nyugvó nemzeti társadalmi berendezkedés”. Majd egyetlen bekezdéssel később a Magyarországra érkező cigányok között előforduló feudális rangokról – királyok, hercegek, grófok – írt, s amelyeket a vajda tisztsége örökített tovább. Egy újabb bekezdés múlva megtudjuk, hogy ezek a „királyok” és „hercegek” egy „ősközösségi társadalom” elöljárói voltak (Nyári 1994: 17–18).

Paradox módon, a naivok egyrészt szemrehányással illették a többségi társadalmat, amiért az nem ismeri kellőképpen a cigányok világát, másrészt viszont törvényszerűnek kezelték ezt az ismerethiányt: gádzsó nem igazán pillanthat be a romák életébe. „A mai [nem] cigány ciganológusok egy része is helytelen megállapításokat közöl a cigányokról. [lábjegyzetben: hivatkozás Várnagy Elemér, Vekerdí József, Kemény István és Gulyás Sándor egy-egy művére.]

Ez azért lehetséges, mert adataikat vagy nem a cigányoktól szerzik, de ha igen, azok nem tárják föl őszintén életüket, gondolkodásmódjukat idegeneknek. A cigányokról alkotott helytelen vélemények nagy károkat

⁷ Aki szerint ráadásul „a liberális értelmiségiek által ösztönzött és irányított, magukat függetlennek és szabadelvűnek valló politikai és kulturális szerveződések” köre terjeszti ezt a tévedést (Romano Rác 2002: 86).

okoztak. Például Hermann Ottó [sic – DCs], a híres néprajzkutató is téves megállapításokat közöl” (Rostás-Farkas–Karsai 1992: 11). A szerzők feltehetően nem Herman Ottóra, hanem az 1893-as kutatást irányító Herrmann Antalra gondoltak, ugyanakkor a szövegrészlethez csatolt lábjegyzetben utóbbi fia, ifj. Hermann (sic – DCs) Antal 1913-as kötetecskéjére hivatkoznak. A paradoxon ráadásul újabb logikai bukfencet vet: a nem cigányoktól származó, tehát szükségképpen inadekvát ismeretek valamilyen módon mégiscsak hatással vannak a romák önismeretére is: „A kutatók helytelen megállapításai nem segítették elő a cigányok, nem-cigányok közötti ellentétek elsimítását, az előítéletek csökkentését. A téves adatok a nem-cigányok körében erősítették az előítéleteket, ugyanakkor a cigányoknál ellenszenvet váltottak ki. (A téves adatok több évvel vetették vissza a cigányság önismeretének erősödését és a nem cigányokkal való kapcsolatuk rendezését)” (Rostás-Farkas–Karsai 1992: 11).

A rendszerváltás utáni naiv tudomány egy másik érdekes szerzője a más kontextusban már említett Várnagy Elemér. Az ő három évvel a rendszerváltás után megjelent könyvében *megtérésszerű fordulat*⁸ mutatható ki a szerző korábbi nézeteihez képest. Például a cigányság kedvezőtlen halandósági adatai és hasonló mutatók hátterében, most már „látható” módon „nem genetikai faktorok húzódnak meg, hanem alapvetően a környezeti világ determinánsairól van szó” (Várnagy 1993: 16). Vagy, míg Várnagy korábban a cigány kisgyerekek iskoláztatásuk előtti nevelésével kapcsolatban az „ingerszegény környezet” hatását hangsúlyozta, most megállapítja, hogy „a gyermekeikhez ragaszkodó cigány anyák attitűdjét (...) rendkívül pozitívan kell értékelnünk” (Várnagy 1993: 23). A korábban a cigány gyerekek családon belüli veréséről adomázó Várnagy (xxx) most, főleg Diósi Ágnesre hivatkozva kiemelte, sőt, köztudottnak minősítette, hogy „a cigányok mellőznek minden erőszakot gyermekeik nevelésében” (1993: 33). A „szereket-virradatot» érezzük mindenütt a világon a cigány anya-gyerekek kapcsolatban. Jó ezt tudni, megérezni, megtapasztalni minden pedagógusnak, aki cigány gyerekekkel foglalkozik, hisz erre a »kék lángú tüzek«-re lehet építeni a jövő cigány generációk kibontakozását itt hazánkban, Magyarországon is” (Várnagy 1993: 37). Valóban jó tudni.

„Kínos feladat”

A naiv tudomány és a kritikai megközelítés művelői normatív alapállásukat tekintve egy oldalon állnak, s ez „kínos feladattá” (Kovalcsik–Réger 1995: 33) teszi az utóbbiak részéről az előbbieket kritikáját.

A cigánykutatók különböző stratégiákat választanak a naiv tudománnyal kapcsolatban: sokan tudomást sem vesznek róla, legalábbis publikációikban (vagy legalábbis megpróbálják). Landauer Attila például erőteljesen kritizálta az irányzatot, de az amúgy gondos és részletes hivatkozásokkal ellátott cikkében hozzá is tette: „e helyen nem áll szándékomban senkit néven nevezni” (2004: 41). Aztán mégis érdekes jellemzéseket nyújtott: a naiv tudomány művelői között „található... nyugdíjas középiskolai magyartanár-ból lett műkedvelő nyelvész, akinek etimológiai »kutatásokra« korlátozódo tevékenysége a magyar nyelv – többnyire csak általa vélt – cigány jövevényszavaira irányul, s aki e tevékenységé során jobb ügghöz méltó igyekezettel kutatja nyelvünk finnugor (pl.: anya, apad, árad), német (pl.: cigaretta, koffer, pancsol) és szláv (pl.: ösztöke) eredetű szavainak »valós« cigány eredetét; csakúgy, mint magyarcigány pedagógus, aki a cigányság korai történetét illető egy-egy abszurd felvetésének »bizonyításához« már rálelt többek közt egy,

8 Marxista szövegek helyett a szerző ezen írásában elsősorban a Bibliára hivatkozik, pl. Várnagy 1993: 147–148.

a második világháború után Amerikába menekült nyilas (!) áltörténész a hatvanas években készült – finoman szólva tudománytalan – magyar őstörténetére, és kisebb, a magyar-sumér nyelvrokonítás tébolyában fogant »tudományos« irományokra; valamint olyan cigány politikus is, aki minden történeti és nyelvészeti ismeret nélkül áll elő rendre vadabbnál vadabb történeti és nyelvi/nyelvészeti kijelentésekkel, sőt »elméletekkel« (Landauer 2004: 41–42).

Szuhay Péter viszont abból indult ki: ha egyszer Kovalcsik és Réger is elismerte, hogy a „nemzetté válás receptjéről” van szó, amely számos korábbi alkalommal bevált már (a tudományos megalapozottságtól rendszerint függetlenül), akkor a naiv tudományt ennek megfelelően kell értékelni. Ha a naiv tudomány hozzájárul egy korszerű cigány identitás megalkotásához, akkor pozitív szerepet tölt be, tudományos színvonalától függetlenül.

„Addig teljesen egyetértek velük [Kovalcsikkal és Régerrel], amíg... bebizonyítják, hogy Rostás-Farkas és Karsai [Ervin] megközelítésmódja mitől nem tudományos és mitől naiv. Ezt a naiv tudományosságot azonban mindaddig nem tartom sem károsnak, sem veszélyesnek, amíg ki nem szorítja a valódi tudományosságot, amíg tehát a különböző összefoglaló művekben megjelenhet az »igazi« tudomány. Számomra az említett szerzők írásai egy másik dimenzióban érdekesek, épp abban, amire azért Kovalcsik és Réger is utal: a cigány nemzeti kultúra megteremtésének heroikus feladatában. Antropológiai szempontból ez egyfelől a nemzetté válás, másfelől az ezt kísérő integrálódási folyamat. (...) Az igazi tudománynak legalább annyira a kötelessége megérteni és megfejteni a naiv tudományt, mint vitatkozni vele” (Szuhay: 1995: 329–330).

Szuhay „megengedő” felfogása több kritikai megjegyzést is kapott (például Nagy 1998a: 9, Noszkai 1995). Krémer Balázs kifejezett iróniával kommentálta az általa látni vélt folyamatokat: „amikor identitászaravos gádzsó budai úrifjúk és kékharsnya zsúrleányok izzadságszagú próbálkozásait látom a cigánykultúra megteremtésére, létének igazolására, akkor viszketek. Ezek a próbálkozások kissé hasonlatosak ahhoz, ahogyan Heltai és Kacsóh létrehozták a magyar népi daljáték kultúráját a János vitézben. Ők persze becsületesebbek voltak, ők tudták azt is, hogy két zsidó polgár a pesti kávéházban aligha tudja a magyar népi kultúrát megteremteni, ők inkább csak azt tudhatták, hogy mitől döglök a légy” (Krémer 1998: 49). Szellemes, de téves érvelés: a naiv tudomány éppenséggel nem „identitászaravos gádzsók” próbálkozása-ként jött a világra. Arról nem is beszélve, hogy a ma Magyarországon „népi kultúrának” nevezett jelenség megalkotásában igenis komoly szerepe volt 19–20. századi nagyvárosi értelmiségieknek is.⁹

9 „...A nemzetté válás egyik sarkpontja a népi kultúra hivatalos elismertetése volt; a népi kultúrának a nemzeti kultúrába való beépítése mintegy a nemzeti önismeret, a nemzeti történelem tudásáról szóló alapfeltétel. (...) Ebben az értelemben a magyar folklór mesterséges képződmény, ideologikus tudás, végső soron szándék eredménye. Ennek a logikai műveletnek fontos eleme az a kiinduló tétel, hogy az egy nyelven beszélő, azonos etnikumhoz tartozó embereknek egykor volt közös kulturális rendszerük, folklórtudásuk, például népköltészetük, azon belül eposzuk vagy mitológiájuk. És léteznek olyan archaikus helyi közösségek, amelyek őrzik ezt az ősi soron volt tudást, és az őstudások immár az folkloristák közreműködésével egységes rendszerré állítható össze. Ebben a szellemben tevékenykedett és gyűjtött számos – elsősorban cigány anyanyelvű – folklórszöveget Bari Károly. (...) E tekintetben Bari Károlyt talán Benedek Elek és Illyés Gyula szellemi hagyományai örökösének, folytatójának tarthatjuk” (Szuhay 1999: 118-119).

Találunk arra is példát, hogy kilépve a naiv tudomány „műfajából”, annak egy szerzője egyszer csak releváns és értékes írással áll elő. Ilyennek találok Romano Rác Sándor önéletrajzát (2008), amely más megvilágításba helyezi a korábban idézett cikkében megjelenített képet. Pl. gyerekkorának életvilágát gyakran festi idilli színekkel, de mégsem idealizálja, elismeri például – bár inkább sajátos családi körülményeinek betudva – hogy „*életünk tele volt feszültséggel*” (Romano Rác 2008: 42). Amikor első házassága válságba jutott, ennek okát Romano Rác kulturális, és ebből fakadó szellemi-erkölcsi háttérük különbségében látta. „A mi csoportunkban [kiemelés tőlem – DCs] *a feltétlen igazmondás alapozta meg a csoportszolidaritást*”, s ez a mi-csoport akkor már egyértelműen szülőfalujának cigány közössége volt, nem pedig „a” romák (Romano Rác 2008: 89). A *Cigány sor* nagyon figyelemreméltó írás.

DEMOGRÁFIAI KITEKINTÉS II.

Bereczkei Tamás szociobiológus kiindulópontja az amerikai kutatóktól átvett szaporodási stratégiák megkülönböztetése volt: „*Vannak fajok, amelyek gyorsan szaporodnak és rövid idő alatt benépesítik az üres élettereket. Ezeket r-stratégiának hívjuk, mert a populáció ún. belső növekedési rátáját (r) maximalizálják. Más fajok viszont úgy alkalmazkodnak környezetükhöz, hogy termékenységük alacsony marad és a populáció mérete hosszú időn keresztül nem változik. Ezek a K-stratégiák; egyedsűrűségüket folyamatosan a környezet ún. eltartó képességéhez (K) igazítják*” (1998: 61).

Bereczkei szerint a magyarországi cigány népességnél r-stratégiát, míg a környező nem cigány populációban K-stratégiát figyelhetünk meg. Érdeemes megjegyezni, hogy Bereczkei fentebb idézett könyvében, amely szándékai szerint *általános bevezetés a szociobiológia tárgyába*, erről a témáról, tehát a magyarországi romákról mindössze egyetlen mondat szól, a következő kontextusban:

„*Ismeretes, hogy a középosztálybeliek jobb és stabilabb anyagi ill. szociális körülmények között élnek, mint a munkások, ha a jövedelmet, státust, foglalkoztatottságot, iskolázottságot vesszük alapul. Ezek a különbségek pontosan olyan viselkedési eltérésekben jelennek meg a szexuális és reprodukív magatartás terén, amelyet a fenti modell alapján várunk. A munkások körében átlagosan korábban történik az első szexuális aktivitás, több gyereket nemzenek, akik körében viszont magasabb a mortalitás az átlag populációhoz képest. Kevésbé stabil a házasság és gyakoribb a válás. A középosztálybelieket ezzel szemben a párkapcsolatok nagyobb stabilitása jellemzi. A felmérések tanúságai szerint első szexuális kapcsolatuk az átlaghoz képest később következik be, ritkább a házasságon kívüli szexualitás, házasságon belül pedig gyakoribb azoknak a közösüléseknek a száma, amelyek nem vezetnek fogamzáshoz. Kevesebb gyerekük van, akik várható élettartama az átlaghoz képest magasabb. Hasonló különbségeket tapasztaltunk magunk is a magyarországi cigányság körében, a környező nem cigány populációhoz viszonyítva [kiemelés tőlem – DCs]” (Bereczkei 1998: 63, hivatkozással: Bereczkei 1993).*

A teljes, romákra vonatkozó szöveget idéztem – a könyvben ezt követően új bekezdés, és új téma kezdődött. A későbbi, *etnikum, xenofóbia, rasszizmus, kultúrák, szociobiológia és ideológia* témák kapcsán a cigányság még említés szintjén sem jelent meg. Amikor azonban magyarul is publikálta a fent idézett általánosítása alapjául szolgáló kutatási beszámolóját, azt az alábbi talányos mondatokkal zárta: „*Kérdés, hogy az etnikai magyarok számára milyen ökológiai és szociális környezetben előnyös a teljes rátermettség szempontjából az,*

hogy sok generáción keresztül viszonylag kevés utódot neveljenek fel, és miért előnyös a cigányok számára az, hogy maximalizálják az utódszámot egy adott generáción belül. Ez az egyik fő kérdés, amit a jövőben feltételelenül meg kell válaszolni” (Berezkei 2001: 208).

Berezkei gondolatmenete azonban gyakorlatilag minden pontján vitatható. Tanulmányából kiderül, hogy a cigányok szaporodási stratégiáit illető általánosítások alapja a gilvánfalvai romák, a magyarokra vonatkozó következtetések alapja a magyarmecskai népesség viselkedése volt – tehát egy *ormánsági* falu, amely kiterjedt „egykezése” miatt már a két világháború között is közmondásosan „deviánsnak” számított a magyarországi szaporodási stratégiák tekintetében (→ 104–105). A magyar ipari munkáscsaládok termékenységi mutatója 1900 körül másfélszerese, 1930 körül csaknem kétszerese, 1959-ben kevesebb mint másfélszerese volt, mint a szellemi foglalkozásúaké (Andorka–Harcza 1990a: 12–15) – ez lenne az „növekedés *maximalizálása*?” 1876 és 2000 között a magyar össznépesség születési arányszámai az ötödére csökkentek – vajon mikortól számíthatjuk a Berezkei által említett „*sok generációt*”, amióta a magyarok kevés gyereket vállalnak?

Egyébként: a roma népességre nézve valóban nincsenek régre visszanyúló megbízható adatok, de mindenestre tény, hogy az 1971-es vizsgálathoz képest a romák születési arányszámai 1993-ra 10,3%-kal, 2003-ra 1993-hoz képest 20,9%-kal csökkentek (Kemény–Janky 2003a: 66), tehát a tendencia az összlakosságéhoz hasonló, csak más időbeli dinamikával. (Az össznépességé viszont már csak 1993-ig 25%-kal csökkent). Berezkei, alig hihető módon, nem foglalkozik a halálozási mutató változásával, és annak a születések mértékére, illetve a népesség növekedésére tett hatásával sem.¹⁰ Márpedig, ha feltételezzük, hogy adott népesség növekedésének üteme kizárólag adott népesség születési mutatóitól függnek, illetve feltételezzük, hogy (az „*r-stratégia*” jegyében) a magyarországi cigány népesség növekedési üteme mindig is akkora volt, mint 1893 és 2003 között, akkor nonszensz következtetésekre jutunk.

Pl. hogy ha Zsigmond király uralkodásának utolsó szakaszában (tehát 1430-as évek) 100 fő cigány költözött Magyarországra, és további cigány bevándorlás soha többé nem volt, akkor létszámuk az 1980-as évekre el kellett volna érnie az 5.900.000 főt. Berezkei állításával (2001: 207) szemben tehát a demográfiai átmenet klasszikus teóriájával is¹¹ magyarázhatók a demográfiai trendek.

Az előbbieken idézett „*rövid idő alatt benépesítik az üres élettereket*” állításban azonban nem csak a „*rövid idő*”, de az „*üres élettér*” kifejezés is problematikus. Pontosabban: nagyon képlékeny. Nagy Pál korábban idézett fejtegetései szerint a romák már a 18. században túlnépesedtek akkori megélhetési módjaikhoz képest, márpedig létszámuk és az össznépességen belüli arányuk folyamatosan nőtt napjainkig. Ennek ellenére a tömeges munkanélküliség csak a 19–20. század fordulójától jelent meg körükben, hogy aztán az 1960-as években

¹⁰ Pedig alig túlbecsülhető jelentőségű hatásról van szó, lásd Dupcsik 2015b.

¹¹ Lásd pl. Habcsek 2000. A demográfiai átmenet elmélete szerint a múltban szinte valamennyi társadalomra az volt a jellemző, hogy sok gyerek született, de ezt ellensúlyozta a minden életkorban igen magas halandóság. Az ipari forralmat követően, előbb a fejlettebb társadalmakban, majd más társadalmakban is, szinte mindenütt ugyanaz a folyamat zajlott le: csökkent a halandóság, majd a születések száma is – de csak két-három generációs késéssel. Ezalatt az átmeneti időszak alatt nagymértékű népességnövekedés következett be, s minél később következett be az átmenet, annál nagyobb mértékben. A 19. század folyamán a legtöbb európai ország népessége 3–4-szeresére növekedett – Magyarország a ritka kivételek közé tartozott –, míg a 20. században a legtöbb afrikai vagy ázsiai ország népessége még ennél nagyobb mértékben is növekedett. 1900 és 2000 között például Egyiptom 6,3-szorosára, Mexikó 7,2-szeresére, Szíria 9,32-szeresére növelte népességének számát (McEvedy–Jones 1980). A 20. század utolsó harmadában azonban még ezen országokban is megfigyelhető a születésszám lassú, de folyamatos csökkenése.

egyszerre eltűnjön, majd 1990 után ismét előbukkanjon. Tehát a romák mindenkori létszámától függetlenül a rendelkezésükre álló „élettér”¹² (amely persze sosem volt „üres”) hol szűknek bizonyult, hol rugalmasan tágult.

NEM-VITÁK

Egy terjedelmes recenzió mintegy felét (Dupcsik 2004), majd az első kiadás egy nyolcoldalas részletét (Dupcsik 2009: 255–263) szántam Győri-Nagy Sándor *Jövőkép(esség)ek* című 2003-as könyvének kritikájára. Tekintheszünk ezt egyfajta írásterápiának is: egyszerűen sokkolt, hogy egy ilyen, publicisztikának is színvonalatlan szöveg-együttest valakinek sikerült „*kutatásra alapozott*”¹³ tudományos írásként” eladnia. A terápia sikerült, s a továbbiakban nem akarok a szóban forgó könyvvel foglalkozni.

2009 végén Solt Ágnes tett közzé egy kutatási jelentést (*Élet a reményen túl. Szegregált telepeken élők mentalitásvizsgálata*). A kutatási jelentés szokatlan médiafigyelmet kapott, 2010 februárjának első napjaiban a Google a „*Solt Ágnes tanulmánya*” szavak beütésekor 8750, a „*Solt Ágnes cigány*” szavak esetében pedig 13 600 találatot adott ki (Dupcsik 2010). S szokatlanul heves reakciókat váltott ki a szakmán belül is: egyesek keményen kritizálták Solt Ágnest, főleg a cigányokkal kapcsolatos vélelmezett *attitűdjei* miatt, míg mások attól háborodtak fel, hogy miért indítanak „*hajtóvadászatot*” egy ifjú kolléga ellen. Végül 2010. február 16. kedden vitát rendeztek az Magyar Szociológiai Társaság égisze alatt, amelyre felkértek az opponensek egyikének is. Kezdetben 10, majd csak 7-8 percet ígértek, s kezdtem rosszat sejteni, mennyit tudok majd elmondani kritikámból, ezért írtam egy vitacikket a Solt-jelentésről és elküldtem az *Esély* című folyóiratnak. Szerencsém volt, éppen aznap, a vitát megelőző órákban kaptam visszajelzést a laptól, hogy megjelentetik a cikket.¹⁴

Közvetlenül a vita után, egy barát-kollégának írt e-mailben így számoltam be a történetekről (kiemelések az eredetiben, de a nevek helyett itt csak monogramok szerepelnek):

„Miután aludtam egyet a vitára, rosszabbnak látom a helyzetet, mint este, közvetlenül a vita után. Az elmúlt hónapokban ugyanis kialakult egy »pro-Solt« tábor és a »Solt-kritikus« tábor, amelyek a publicisztikában ütköztették álláspontjaikat. Solt jelentésének igazi, érdemi kritikája ebben a vitában leggyakrabban csak az odamondogatás szintjén jelent meg: »módszertani problémák vannak!« – mire a másik »tábor« visszavágott, hogy »nem igaz, nincsenek módszertani problémák!« A vitának Solt inkább az ürügyévé, mint tárgyává vált. Mégis, azt hittem (naivan?), hogy egy szakmai vita az MSZT égisze alatt ebből a szempontból más lesz.

Tévedtem. A két tábor bevonult, s nyilvánvalóvá vált: a törésvonal a szakmán belül húzódik. Egyébként népes hallgatóság vitázott (egy-egy felszólalások »az itt összegyűlt 80 embert« emlegették, ez talán túlzás, de nem nagyon: becslésem szerint 50–60 fő lehetett jelen), mintegy 3 órán keresztül.

Jómagam a cikkem talán harmadát tudtam rövidítve elhadarni a rendelkezésekre álló percekben. Érdeemi reakálás erre nem történt. A történelmi vonatkozások hiányára koncentráltam, mert úgy gondoltam, például a kvantitatív módszertani problémákat amúgy is szétcsócsálják majd a kollégák. De ez utóbbi kérdés szóba sem került. A »mennyire volt adekvát az antropológiai módszer« kérdés már nagyobb hangsúlyokat kapott, egyébként önmagában helyesen, de ennek érintése nagyon gyorsan átcsúszott Solt Ág-

12 Arról nem is beszélve, hogy egy ilyen szerencsétlen konnotációkat hordozó kifejezést nem kellett volna használni.

13 Lásd Zsidai 2003.

14 Dupcsik 2010. Solt válasza (2010a), illetve a vita ismertetése (Lukács 2010). Solt Ágnes későbbi cikke figyelemre méltóan sokat javított a kutatási jelentés hibáin (2010b).

nem feltételezett attitűdjeinek vizsgálatára – majd szinte mindig Solt kritikusaik feltételezett attitűdjeire is. K. É. minősíthetetlennek minősítette Solt attitűdjeit is (»nem vette riportalanyait emberszámba«), s a hozzászólók egy kisebb része csatlakozott hozzá, ha nem is mindig ilyen éles fogalmazással. Az érezhető számbeli többség azonban inkább felháborodott ezen, s felvette a »bántják a kellemetlen igazságot kimondó kutatónt«-hozzáállást. Pl. B. A. is, aki felháborodástól remegve először is megköszönte Solt Ágnesnek a munkáját, majd kifejezte elképedését K. É. magatartásán, aki, úgymond »töltött pisztolyt nyomna Solt Ágnes kezébe, hogy löje föbe magát«; felszólalásának befejezése után le sem ült, hanem azonnal elhagyta a termet.

Már másodszer hangzott el a jó öreg »rasszistának nevezték Solt Ágnest«-kijelentés, amikor ismét visszakaptam a szót. Ekkor már én is hagytam a módszertant, s elmondtam: szerintem Solt nem rasszista, sőt, úgy vélem, hogy ezt a vitában más sem sugallta; majd tettem néhány utalást a közegre, amely felkapta Solt tanulmányát – ha már nem magával a kutatási jelentéssel foglalkozunk, akkor legalább erre reflektáljunk. A közönség visszabámult rám, majd tapintatosan másról kezdett beszélni.

»Szia Csaba, Te leszel a mai nap hőse!« – így üdvözölt a vita előtt Cs. a folyosón, amit már akkor is nagyon erős túlzásnak éreztem. Egy percig sem gondoltam ugyanis, hogy én leszek a vita középpontja, különösen a szervezők »csak 7–8 perc«-mailjének megérkezése után. De abba a meggyőződésbe ringattam magam, hogy azok a kritikai megjegyzések, amelyeket az Esélybe szánt cikkbe írtam, amúgy is el fognak hangzani, sőt, attól tartottam, túl sok átfedés lesz! A cikket éppen azért igyekeztem minden áron befejezni és elküldeni még a vita előtt, nehogy azzal vádolhassanak, hogy semmi mást nem csináltam, mint figyeltem és jegyzeteltem, mit mondanak mások. Álmomban nem gondoltam volna, hogy a cikkem érveiből szinte semmi sem hangzik majd el. Pedig ezek nem az »én érveim«, hanem olyan érvek, amelyek bármely rutinos szociológusnak eszébe juthattak volna – ha elfogultságaitól függetlenül veszi szemügyre a jelentést. Legalábbis én így látom. Valami nagyon baj van, vagy velem, vagy a szakmai klímával.

Még az opponensi hozzászólásom elején elmondtam, hogy megírtam a cikket és elküldtem »egy folyóiratnak« – »tesztképpen« ilyen homályos formában. K. É. – aki a vitán mellettem ült – odasúgva megkérdezte, hol jelenik meg. Rajta kívül csak a Szociológia Szemle szerkesztőit érdekelte még a dolog – egyedül velük szemben érzek lelkiismeretfurdalást, hisz' ők azt tervezték, hogy a vita anyagát publikálják. Próbálok a saját lelkem mélyére ásni, hátha a túlfajlett egóm »séreلمي a mellőzést« – ez lenne ugyanis a jobb lehetőség. A rosszabb lehetőség, hogy a pro-Solt tábor tényleg elhiteti magával, hogy ez egy jó tanulmány. »Sosem olvastam ilyen jól dokumentált kutatást« – mondta egy hozzászóló hölgy, s közben nem szakadt le a plafon.

Egyszóval, lehangoló ez az egész ügy.”

Milyen közeg kapta fel Solt jelentését – itt arra céloztam, hogy amit korábban „posztkritikai esszencializmusnak” neveztem. Tehát, hogy óriási kereslet van arra, hogy tudomány írások jelenjenek meg, amelyek „végre megmondják, hogy a cigányok valójában...”

Utoljára szándékozom leírni: az, ahogy Solt Ágnes riportalányaival kommunikált, nem „rasszizmusáról”, hanem szakmai hiányosságairól tanúskodik. Rosszindulatú torzítás volt azt állítani, hogy „nem vette őket emberszámba” – csak éppen nem tudott velük olyan módon kommunikálni, hogy tudományos szempontból hasznos információt tudjon nyerni tőlük. Ez egy külön készség, amelyet módszeres képzéssel lehet megszerezni, s amely készséget például e sorok szerzője sem birtokolja – de éppen ezért nem is próbál meg interjúzós vizsgálatot végezni cigánytelepeken.

Csak egy példa: ha az interjúk előre megfogalmazott ún. vezérfonalát kérdéssornak tekintjük, akkor kiderül, hogy ha Solt valamennyi kérdését feltette (volna), akkor átlagosan 25–26 másodperc jutott volna egy-egy kérdésre és válaszra. „Az étkezési szokásokra is irányultak kérdések, ám ezek egy része leginkább az idegenség feloldását célozták, a kontextus közvetlenségét voltak hivatottak kiépíteni, illetve megerősíteni” – állítja Solt. A vezérfonal szerint a témáról többek között ilyesmit kellett volna kérdezni: „Mikor esznek? (Mit gondol, a parasztok miért nem akkor esznek, vacsora? El tudja-e képzelni, hogy ők [is – tehát nyilván ismét a cigányok képezik a mondat alanyát, DCs] rendszeresen, meghatározott időpontokban egyenek?)” (idézi Dupcsik 2010: 74–76). Miután a kérdések valójában éppen az interjúalanyok és a többség közötti (előfeltételezett) különbséget fogalmazták meg és problematizálták, nehéz azt elvárni, hogy interjúalányaiban az ilyen kérdések hatására ne fokozódjon, hanem oldódjon az idegenség érzete. S a kommunikációs zavarok csak az egyik forrását jelentik a problémák sorozatának: Solt társadalomtörténeti ismeretei hiányosak, feltehetően még az általa hivatkozott szakirodalmat sem teljesen ismeri, kódolása nagyon önkényes, stb. (Dupcsik 2010).

Kezdetben azt hittem, hogy a vitában én vagyok a „jó zsaru”, mivel explicit elutasítottam a „rasszizmus”-vádát és mivel szakmai érveket hoztam fel, s publikáltam is azokat. Naiv voltam.

KÖZELEBB HAJOLVA – AZ ANTROPOLÓGIA ÉS A NÉPRAJZ

A kulturális antropológia sajátos diszciplína: a többi társadalomtudománynál módszertanilag eklektikusabb, a kutató személyéhez és a kutatás közben elfoglalt személyes pozíciójához jobban kötődő (ennyiben kevésbé objektív) jellege, a kozmológiától a higiéniai szokásokon át a tárgyi világon át mindent szemügyre venni akaró szándékai, úgy tűnt, jól illeszkedtek céljához, vagyis a tagolatlan, „primitív”, bennszülött társadalmak vizsgálatához. Az 1960-as évektől azonban egyrészt a „primitív” társadalmakról kiderült, hogy azok sokkal differenciáltabbak, mint azt (a nyugati megfigyelők) korábban gondolták; másrészt, az is nyilvánvalóvá lett, hogy a modern társadalmak sem a homogenizált, minden különbséget elmosó massa-társadalom irányába tartanak, hanem számos csoport őrzi, vagy éppen újratermeli sajátos életmódját, kultúráját, identitását. Ez utóbbi jelenségek vizsgálatára sokan alkalmasabbnak látták a kis csoportok életét közlő, belülről, résztvevő kutatással feltáró antropológiát, mint az objektív adatokat kérdőívek segítségével feltáró szociológiát.¹⁵

Ezen kulturális antropológiai szemléletet a magyarországi cigánykutatások terén¹⁶ először egy „tiszteletbeli magyar” kutató, Michael Sinclair Stewart alkalmazta. Az első kutató ugyanis, aki, feleségével és gyermekükkel együtt, tizenöt hónapon keresztül élt magyarországi oláh cigány környezetben, brit volt. Ez a tényező azonban nem hogy a hátrányára, mint inkább sok tekintetben az előnyére vált a kutatásnak (→ 4).

A sajátos „kint is vagyok-bent is vagyok” szituáció több mint érdekes lehetett egy társadalomkutató számára: „Azért az nagyon tanulságos volt nekem, hogy míg Pesten olyan angolként, aki már »jól« beszélt magyarul, és akiről kiderült, hogy egy cigánytelepre akar költözni, »magas társadalmi presztízsnak örvendtem«, addig Harangoson, amikor a cigányokkal együtt bementem a boltba, cigányként kezeltek. Budapesttől néhány kilométerre máris a társadalmi csúszda aljára kerültem” (Stewart 2000: 12).

¹⁵ A szembeállítás persze erősen ideáltipikus: a terepmunka, a nem kérdőíves módszerek, a résztvevő megfigyelés gyakorlatának erős hagyományai léteznek a szociológián belül is; ráadásul az utolsó évtizedekben „a birodalom visszavágott”, tehát a szociológia sokat tanult a „rovására” teret nyert antropológiától.

¹⁶ Cigánykutatás és kulturális antropológia kapcsolatáról lásd Prónai 1995.

Stewart szerint a cigányok – pontosabban: a „harangosi” (kitalált név) oláh-cigányok egyik közössége – életének legfontosabb fogalma a *románesz*. A románesz tulajdonképpen az antropológia kulcsfogalmának, a kultúrának egy konkrét változata: felöleli a nyelvet, a szokásokat, az öltözködést, a tárgykultúrát, az étkezést, a tisztálkodást, a viselkedést, a munkához és a szórakozáshoz való viszony szabályait, és így tovább. A *románesz* egyszerre volt leíró kategória – így éltek a „harangosi” cigányok – és ideologikus fogalom: a „harangosi” cigányok szerint *így kellett volna igazán „cigány módra” élni*. A külvilág társadalom struktúrái természetesen megakadályozták, hogy így éljenek, a *románesz* ideologikus elemei viszont megerősítették bennük az a *tudatot*, hogy roma módon élnek – tehát, hogy romák.

Ez azonban nem cigány sajátosság, hanem valószínűleg általános vonása az emberi kultúráknak. Korábban utaltam már rá, hogy a „szocialista életmód” ideologikus fogalmának sem volt több valóságalapja, mint a románesznek, s Stewart érdekes összehasonlításokat tett a paraszti etika és a cigány életfelfogás összehasonlítására is (Stewart 1994: 241–247). Az összehasonlítást elsősorban az indokolta, hogy történelmileg is ez képezte a fő összehasonlítási alapot, s a romák gyakran még ma is a nem cigány szinonimájaként használják a paraszt kifejezést. A magyar paraszti etika középpontjában az a birtokos paraszt állt, aki szinte már misztikusan kötődött a földjéhez, képes volt belőle eltartani családját, önellátó volt, a lehető legkisebb mértékben rászorulva az eladásra,¹⁷ vásárlásra és kölcsönkérésre, aki csak a kemény, kitartó munkával szerzett javakat tekintette legitimnek, s csak a fizikai környezetet ténylegesen megváltoztató tevékenységet tekintette munkának. Stewart szerint persze mindig csak a földből élők kisebbsége – s a magyar társadalomtörténészek csak bólintani tudnak: nagyon kis hányada – jutott el oda, hogy akár csak *megközelíthesse* ezt az ideált; ettől függetlenül ez az ideál nemzedékek hosszú során áthatotta a mezőgazdaságból élők (tehát a 20. század derekáig a magyar társadalom nagyobbik része) gondolkodásmódját és életét. A mezőgazdasági napszámos nadrágszűj-parcellája vagy a téesz-dolgozó háztájija általában gazdasági haszonnal is járt, de legalább annyira fontos volt a szimbolikus szerep: a talpalatnyi föld segítette a – *de facto* bérmunkás – tulajdonosban fenntartani a hitet, hogy ő valójában paraszt, akiben megvan legalább az elvi lehetőség, hogy derék gazdává váljon.

Stewart egyik legrészletesebben ismertetett példája a *románesz* hasonló használatára a lovak és a lókereskedés szerepe a cigányok életében (1994: 139–166). A telepen valamennyi férfi bérmunkásként dolgozott, rendszerint ipari üzemekben – ezt az élet velejáró kellemetlen kötelezettségének tekintették, semmi másnak. A lókereskedés viszont szenvedély tárgya volt. Minden „harangosi” roma meg volt győződve arról, hogy rendkívüli üzleti érzéke van, hogy született lókereskedők, és hogy ebben az üzletben – legalábbis potenciálisan – nagy pénz rejlik. Ez a hit megingathatatlan volt, noha Stewart úgy látta: szigorúan közgazdasági értelemben a lovak adása és vétele inkább vitte a romák pénzét, mintsem hozta volna. A lóval való kereskedés külsőségei és technikái azonban lehetővé tették a romáknak, hogy – legalábbis szimbolikusán – a gázsók fölé kerekedjenek.

A Stewart-kötet címe – *Daltestvérek* – egyrészt azzal magyarázható, hogy a kutató szerint a roma identitás fenntartásában nagy szerepet játszottak az éneklő-italozó összejövetelek. Másrészt, nemzetségeken, vajdai hatalmon stb. alapuló hierarchiákat nyomát sem találta a „harangosi” cigányok között; sőt, úgy találta, hogy a szenioritásnak sincs szerepe, még az apáknak sincs abszolút tekintélye – az ideális kapcsolat számukra az egyenlőséget sugalló *testvéri kapcsolat*.

¹⁷ Ami valójában semmivel sem volt kevésbé ideologikus, mint a *románesz*, lásd Dupcsik 2015a.

Egy emlékezetes elemzésében Stewart arra tett kísérletet, hogy a fentihez hasonló strukturális sajátosságokat összekapcsolja viselkedésbeli megnyilvánulásokkal, mint például a cigányok hangoskodásával:

„Abban a városban, ahol antropológiai terepmunkát végeztem (...) a romák között, az az egyik fő kifogás ellenük, hogy »hangoskodnak«. (...) S mindezt nem csupán előítélet szüli: ha egy piaci nap után öt roma ül együtt a kocsmában, lehet, hogy mind az öten egyszerre beszélnek. A hangoskodást aztán a magyarok a cigányok értelmetlen és beszámíthatatlan szenvedélyességének tudják be. (...)

Beszélni annyi, mint tiszteletet adni. De a tisztelet adójának státusa nem egyértelmű. Hallgatását mások passzivitásnak értelmezhetik. Ahogy sok kultúrában a hallgatás az alárendelt (...) szerepe, itt is a gyengeség jele a csend. Egy cigány számára, aki élete minden napját a nem cigányoknak alárendelten éli, s aki pontosan tisztában van azzal, hogy a többi cigánnyal egyenlő becsülete van, a félelem, hogy alárendelődik egy másik cigánynak, erős indíték a cselekvésre. Amikor egy cigány elmeséli valamilyen sikerét, a hallgatónak is – hacsak nem akarja elveszíteni a respektusát – fel kell keltenie az összegyűjt romák figyelmét. Neki is el kell kezdenie beszélnie; meg kell mutatnia, hogy van mit mondania. A normális beszédben a cigánynak nincsenek eszközei arra, hogy elhallgattassa a másikat. Az önérvényesítés egyetlen eszköze az, hogy felemeli a hangját. Az első felemelt hangot követi a második, és ezzel beindul a hangerő eskalációja” (Stewart 2001b: 337–342).

A cigány férfiak kihangsúlyozott „testvériségét” a nők egyértelműen alárendelt szerepe egészítette ki.

Miközben a cigányellenes előítéletek egyik fontos eleme a cigányok „piszkosságáról” szól, Stewart megfigyelése szerint éppenséggel a „harangosi” romák tartották magukat tisztának, a gázsókat pedig tisztátalannak. Tisztaság és piszok ugyanis legalább annyira szimbolikus, mint objektív fogalmak, s a magyarországi nem romák durván megsértették a tisztaság alapvető szabályait – legalábbis a „harangosi” oláh cigányok szerint. Ők ugyanis szigorúan elkülönítették egymástól a test alsó és felső részét, s az ezek higiéniájával kapcsolatos dolgokat és eljárásokat is: mosásnál szigorúan el kellett különíteni a kétféle ruhaneműt éppúgy, mint a férfiak és a nők ruháját; az alsónemű nyilvános szárítása hallatlan tabusértés számított; tabusítva voltak az ürítéssel kapcsolatos tevékenységek, egy férfi még a vécé felé mentében sem láthatott meg egy nőt, s meg voltak döbbenve, amikor egy hozzájuk látogató „szégyentelen” gázsi (nem cigány nő) megkérdezte, hogy merre van a vécé; a saját alsótestét gondozó kutyát vagy macskát tisztátalan állatnak tartották, s megdöbbenek azon, hogy egyes nem cigányok simogatnak, dédelgetnek ilyen állatokat (Stewart 1994: 210–214; lásd még Romano Rácz 2008).

Kitűnő antropológiai vizsgálatok és összefoglalások kerültek ki Szuhay Péter tolla alól is. Szuhay igyekezett gondosan megjeleníteni, hogy „a magyarországi cigányság nem egységes, hanem számos, egymástól is különböző csoportja létezik.” A cigányok „mássága” a többséghez képest nem időtlen, esszenciális tulajdonságok megnyilvánulásaiból fakadt, hanem egy történelmileg változó viszonyrendszer eredményeként jött létre. Az önmagában is roppant differenciált és történelmileg is változékony „többség” egyes csoportjai számos analógiát, hasonlóságot mutattak egyes manapság „cigányosnak” elkönyvelt sajátosságokkal – olvasókönyv-szerű összefoglalásában (1999) számos irodalmi és szociográfiai idézettel illusztrálta, például a két világháború között élő szegényparaszti, cselédi életmód és-gondolkodás hasonlóságát egyes cigány csoportokéval.

Szuhay elemzéseinek egyik legtanulságosabb mozzanata a nagyfokú reflexivitása. A kutató leírása, hangsúlyozta Szuhay, csak az egyik a számos lehetséges leírás közül – amelyek között ott van természetesen maguknak az érintetteknek a leírása saját életükről. Ez a két leírás – hogy a többi leírást egyelőre kirekesszük a

figyelmünkéből – ráadásul nem egymástól függetlenül létezik, hanem egyrészt *tartalmazzák* egymást – hiszen a cigányok életének leírása magába foglalja azt is, hogyan írják le a cigányok a maguk életét, a gázsókhöz, köztük a kutatónak nevezett sajátos gázsótípushoz való viszonyt –, másrészt *befolyásolják* is egymást.

„Rendkívül fontos azt is látnunk, hogy ezeknek a jelenségeknek valójában kétféle rendszere létezik. Egyrészt a különböző tudományok, így az etnográfia és az antropológia is létrehozta, kialakítja a cigányok megfigyeléséből származó rendszereit, másrészt azonban maguk a cigányközösségek is megfogalmazzák társadalmuk működése során ezeket a szabályrendszereket. Az pedig egy következő kérdés, hogy ezek a kulturális alrendszerek – az (...) öltözködés vagy táplálkozás, de a sort lehetne folytatni a mulatozással, a lakodalommal, a temetéssel, általában a közösség egyes embereihez vagy a közösség egészéhez kapcsolódó szokásrendszerrel – az ideológia szintjén mennyire kapnak etnikus magyarízűt és milyen mértékben maradnak meg a közösségre jellemzőnek gondolt keret között. Vagyis az a kérdés, hogy mi tyukodiak csinálunk valamit így vagy úgy, vagy mi tyukodi cigányok megkülönböztetve magunkat a tyukodi parasztoktól tesszük ezt vagy azt, vagy általában mint cigányok cselekszünk ekként vagy akként, megkülönböztetve magunkat általában a gázsóktól” (Szuha 1999b: 76–77).

Az etnikus magyarízűt létrehozása folyamat, amely korántsem zárult le: akárcsak más népi kultúrák, úgy a cigányság esetében is folyamatosan zajlik az „*ősi hagyományok*” előállítás. Szuha egyik példája a temetkezés – a kétegyházi cigányok temetkezési szokásairól szóló, Kőszegi Edittel közösen írt cikkében például cigány értelmiségieket idézett, akik ezeket a szokásokat is őseredeti hagyományoknak tartják (2002: 92–93), miközben az antropológusok szerint néhány (esetenként egy-két) évtizede kialakult szokásokról van szó, amelyet a cigány közösség maga nagy tudatossággal formált:

„Az első mintaadó, videóra rögzített temetés Faragó Zsigmond unokaöccsének temetése volt 1990-ben. (...) 1990 óta a cigány temetések egy részét videokamerával rögzítették, a felvételek ettől kezdve mind a legközelebbi, mind az azt követő temetéseket befolyásolhatták. A temetési kazetták kézről kézre jártak, főleg a temetésen részt vevő családokhoz kerültek, és a résztvevők közösen elemezték. Ilyenformán minden mozgóképen rögzített temetés zárt műalkotásként értelmezhető, amelynek egyes elemei egy következő temetést szervezők értékrendjében követendőnek vagy azt meghaladónak számítanak” (Szuha–Kőszegi 2002: 89 és 88).

Önálló egyetemi antropológus-képzés Magyarországon 1990 óta létezik. A következő évtizedben már jelentkezett a magyarországi kulturális antropológiai cigánykutatások „*Stewart utáni*” generációja – ahogy a nemzedéki bemutatkozó kötet (*Cigány világok Európában*) bevezetőjében Prónai Csaba fogalmazott (2006b: 12). A kötetben, illetve más fórumokon megjelent többtucat antropológiai (és néprajzi) kutatást nem tudom e keretek között ismertetni, ezért csak egy vonulatot emelnék ki. Mind az említett Prónai-szerkesztette kötetben, mind más válogatásokban hangsúlyosak a határokon túli Kárpát-medencei világokat (tehát az 1918 előtti Magyarországhoz tartozó régiókat) elemző írások.¹⁸

„A Székelyföld, Erdély legkeletibb régiója a köztudatban tömbmagyar vidékként ismert. A demográfiai adatok tükrében ez a nézet igazoltnak látszik, hiszen a magyarul beszélők aránya a városokban eléri a 80–85 százalékot, s néhány román településtől eltekintve a falvakban a lakosság szinte egészében magyarul beszél. A valóságban azonban sokkal árnyaltabb a kép” (Bíró A. 1996: 252) – gyakran éppen a helyi romák jelenléte

18 „7 írás Magyarországhoz, 4 Romániához, 1 pedig Ukrajnához (Kárpátalja) kötődik” (Prónai 2006b: 12). Lásd még a következő válogatásokat: Bakó 2003, Bakó–Papp–Szarka 2006, Gagy 1996.

miatt, akik az elnagyolt hivatalos statisztikákban a legkülönbözőbb kategóriákba kerülhetnek, nem egyszer mint magyarok. A törésvonalak pedig ennél is tagoltabbak:

„Aki benne él ebben a faluközösségben, ma már nem mondja, de nem is hallhatja, hogy »a« románok, »a« magyarok, »a« cigányok. A románok lehetnek »tősgyökeres« bácsiak és »jövvények«, »betelepedettek« vagy »blokklakók«, ortodoxok vagy baptisták (akiket hívóknak vagy pocžit-oknak neveztek), sőt: görög katolikusok is. A magyarok katolikusok vagy reformátusok, és – ha kevésbé pejoratív hangsúllyal is – de köztük is vannak »jövvények« és »blokkosok«. A cigányok pedig »régiek«, azaz »bácsiak« és »újak« (vagy az előzőekben használt »szakkifejezés« legpejoratívabb értelmében »jövvények«). A fenti felsorolásból is kitűnik, hogy mindhárom etnikumnak vannak őshonos, »tősgyökeresei«, »régie« emberei: – ők az »igazi bácsiak«, akik hiszik, tudják, állítják magukról, hogy mindig békességben, rendben éltek egymással. A bácsi magyar »mindig külön volt« a szucsákinál, a bácsi románt »össze sem lehet hasonlítani« a kórogyival vagy a papfalival, a bácsi meg a szucsáki cigányok között pedig mindig is »ég-föld különbség volt« a bácsiak javára. (...) A »tősgyökeres« bácsi magyar katolikus vélemény nagyon határozott: legtöbb baj van az »idegen« cigányokkal, nehéz elviselni a »jövvény« románokat, és fenntartással kezelendők a »betelepedett« reformátusok is” – írja Túrós Endre Kisbács községről (2003: 57–58).

„Miért fényképezte unokáit meztelenül R. Matild?”

P. falu cigánytelepén „három láthatóan nem helybeli, sőt kifejezetten városi küllemű figura, amolyan etnográfus- és fényképészfélék” jelentek meg – írja Szuhay Péter „antropológiai etűdjében” (1999: 148–149). Egy idősebb nő megkérte őket, hogy fényképezzék le unokáit, akiket a fényképezőgép elkattintása előtt villámgyorsan meztelenre vetkőztetett. Mikor az idegenek megkérdezték tőle, hogy ezt miért tette, így válaszolt:

„Egyfelől szépnek tartja unokáit, azok romlatlan testét, másfelől úgy gondolja, hogy az igazi cigánygyerekeket azért kell meztelenül fényképezni, mert régen a cigánygyerekek kiskorukban mind meztelenül jártak. Vagyis a cigányok és a meztelenség szorosan összetartozó fogalmak. Ez utóbbi megállapításhoz hozzá kell tennünk, hogy R. Matild elfogadja és immár hagyománnyá emeli azt a képet, sőt azt a sztereotípiát, amit a cigányokról a többség fogalmazott meg, s a többség művészei emeltek az általánosítás szintjére.

Vagyis visszahat egy kép, amit a cigányok immár elfogadnak magukról, és adott szituációban ennek próbálnak megfelelni, ezt próbálják meg teljesíteni. Azt a képet, amit a cigányokról a nem cigányok konstruáltak, immár a cigányok vésik a társadalom emlékezetébe” (Szuhay 1999: 149).

A gáborok (gábor romák) Románia Maros megyéjében, illetve romániai nagyvárosokban, illetve részben Budapesten vagy Kaliforniában élnek. Romani anyanyelvük mellett általában beszélik a magyart és a románt, létszámukat a 21. század elején mintegy 14 ezerre becsülték (Berta 2014: 13–14). A jellegzetes öltözék,¹⁹ a sztereotip kép a „hagyományos életmódról”, illetve az uralkodó sztereotípiákkal szembefutó modern üzleti tevékenység és jólét kontrasztja viszonylag gyakran kutató csoporttá tette a gáborokat (a magyar kutatók számára nyilván a nyelvhasználatuk is fokozta az érdeklődést).

19 Tesfay Sába (2006) cikke még a címében is kiemeli, mint alapvető határmeghúzó és önmeghatározó markert: „mi vagyunk a kalapos gábor cigányok, akik nem isznak”.

Ez az érdeklődés kölcsönös volt, mintegy a gáborok is tanulmányozták az antropológusokat. „Gyakorta felhozták azokat a régebben ott járt filmeseket vagy kutatókat, akik már megfordultak közöttük: volt ott argentin, indiai és sok magyar. Tehát nem én voltam az első kutató a gáborok között, így volt, ami alapot adjon a velem kialakítandó kapcsolatainknak (...) Nemegyszer összehasonlítottak más kutatókkal, elmesélték, hogy mások milyen témák iránt érdeklődtek” (Tsfay 2006: 89). Az idézett Tsfay Sába antropológus bőre, afrikai származása miatt sötétebb volt, mint a legtöbb gáboré. „Engem meg egymásnak a »budapesti afrikai lányként« mutattak be, míg érdekes módon gádzsó ismerőseiknek egyszerűen »magyarországi« voltam” (Tsfay 2006: 67). A szakmai reflexió szükségességét már jó ideje hangsúlyozzák az antropológusok – itt a kutatómunka mindennapi részévé vált.

Berta Péter 32 hónapig tartó multilokális terepmunkát végzett, jórészt a gábor romák, illetve cārhar romák között (2014: 16). Monumentális (728 oldalas) műve itt még csak felületesen sem összefoglalható,²⁰ ezért itt csak a kötet központi témájára „a gáborokra jellemző presztízsverseny” (Berta 2014: 51) vagy *presztízsgazdaság* jelenségére összpontosítok.

A gábor férfiak az olyan alkalmakon, mint „a virrasztók, temetések, esküvők, eljegyzések stb.” (61) felidézik családjuk több nemzedékre visszamenően számon tartott érdemeit, tagjainak elismertségét, tekintélyét, az általuk szerzett presztízstárgyakat, amelyek e tekintély egyfajta materializálódásának tekinthetők. A gáborok által „roma politikának” (lásd bővebben Berta 2014: 60 és 66) nevezett ritualizált beszélgetés jelentőségével maguk a résztvevők is tisztában vannak. „A gábor romákra jellemző rómani politika (‘roma politika’ vagy »cigánypolitika«) a társadalmi és gazdasági különbségek megalkotására, reprezentálására és manipulálására szolgáló értékverseny..., amely – részben etnicizált – szimbolikus küzdőterek, gyakorlatok és ideológiák sorát foglalja magában” (Berta 2014: 58).

A Bourdieu-féle szimbolikus tőke (1986) megjelenítésének és újratermelődésének egy speciális mikrokozegét, egy sajátos „mezőt” láthatjuk itt működés közben: „A politikai diskurzus... konstitutív eszköze, illetve kontextusa is a rómani politikának – nem csupán megjeleníti a presztízstárgy-gazdaságban vagy a házasságpolitika terén elért eredményeket és kudarokat, hanem az aktuális presztízsvizonyok alakítására, újrafogalmazására, a róluk való egyezkedésre is lehetőséget kínál. Vagyis a politikai társalgás során alkalmazott diskurzív technikák jelentős része – például a rivális férfiak társas képét fenyegető témák preferálása: politikai kudarcaik felelevenítése és felnagyítása, illetve sikereik szimbolikus leértékelése – maga is a presztízsvizonyokat alakító eszközként funkcionál” (Berta 2014: 61). E sorok olvasóiban természetesen felmerülhet: hátha Berta túlértelemez bizonyos triviális jelenségeket, hiszen az emberek összejönnek, temetnek vagy ünnepelnek, s közben beszélgetnek, minek ezt bonyolítani? Berta Péter azonban szó szerint oldalak százain keresztül bizonyítja, hogy ezeknek a látszólag triviális beszélgetéseknek tétje van, amelyekben a résztvevők „nyerhetnek”, „veszíhetnek”, illetve megjeleníthetik, szinten tarthatják, gyarapíthatják vagy fogyasztathatják korábban szerzett tőkéjüket. E téteteket maguk a résztvevők is nagymértékben tudatosítják, s az ezzel kapcsolatos stratégiáikra a haszonmaximalizálás tendenciája jellemző.

20 A kötetről készült recenzióban is csak vázlatosan tudtam kitérni két, roppant érdekes összefüggésre: az egyik, hogy a gáborok a szocializmus korabeli ún. „második gazdaság” vagy „nem regisztrált gazdaság” kivételes nyertesei, akik akkor szerzett tőkéiket konvertálni tudták a piacgazdaság korába is. Berta könyvének másik izgalmas témája a hagyományos életmód (képzete, ideológiája) és egy kifejezetten modern életforma sajátos hibridje (Dupcsik 2016).

A gábor presztízsgazdaság *nem* különleges, „egzotikus” rendszer, hiszen tulajdonképpen „[b]ármely gyakorlat presztízsgazdaságként definiálható, amely révén egy csoport tagjai az egymás közötti különbségek megalkotására, reprezentálására, legitimálására és manipulálására tesznek kísérletet egyezményes módokon, feltéve, hogy az elért sikerekből származó haszon elsődleges – vagy legalábbis egyik domináns – megjelenési formája a presztízs, amely gyakran egyéb, közvetett haszonformákká (pénzzé, kapcsolati tőkévé, stb.) alakítható”, illetve feltéve, hogy a presztízsjavak korlátozott forrást jelentenek, megszerzésükért tehát konkurenciaharc folyik (Berta 2014: 216).²¹

A LÁTHATÓVÁ VÁLT EMBER

Ólomidő – a romák és a média

Születtek már elemzések, amelyek azt vizsgálták, milyen cigányképet állítottak fogyasztók elé a romákról készült fényképek (Szuhay 1998b, 2002), festmények és karikatúrák (Kovács 2009, Polyák 2002, Szöllőssy 2002a), színdarabok (Szöllőssy 2002b), filmek (Bori 2005, Örkény 2005, Pócsik 2010, 2011), irodalmi alkotások is. „Kiemelt jelentősége azonban a nyomtatott sajtónak” van – fogalmaztam az első kiadásban, majd óvatosan hozzátettem: „*illetve egyre inkább az elektronikus sajtónak*”. 2017-ből visszatekintve az óvatosság több, mint indokolt volt. A jövőben valószínűleg nem lehet erről a témáról a közösségi oldalak, blogok, nem folyóiratszerű portálok, illetve ezek kommentjeinek elemzése nélkül írni.

Viszont éppen a jelen perspektívájából nézve tűnik izgalmas időutazásnak egy, e könyv szerzőjének gyerekkorában készült kutatás. Lendvai Judit (1978) 6 országos terjesztésű napilap és 20 megyei napilap „*cigánykérdéssel*” foglalkozó írásait vonta be, s 1960–64 között 128, 1972–76 között pedig 206, az adott témával foglalkozó cikket talált. A tendencia egyértelműen növekvő, de még az utóbbi időszakban is csak átlagosan laponként 6 írás jelent – öt év alatt (Lendvai 1978: 102–104).

Az érdeklődés viszonylagos növekedése egyértelmű kapcsolatban állt a politikával: 1960-ban összesen 8, 1961-ben, június 20-a (a már említett párthatározat megjelentése) előtt 6, az év hátralévő részében pedig 18 romákkal foglalkozó cikk jelent meg. „*Természetesen*” a cikkek fő témái (80–88%-os említési aránnyal) az 1961-es határozatban kiemelt munka-lakás-oktatás témakörei.

Hegedűs T. András 1985–86, tehát két év folyamán 232 romákkal foglalkozó cikket regisztrált, Vicsek Lilla pedig 1995 márciusa és júniusa között az országos lapokban 339 ilyen cikket talált (Vicsek 1997: 149). A mennyiségi növekedés tehát az első pillantásra szembetűnő, bár, ez arányaiban még mindig nagyon kevés volt, nem is beszélve arról, hogy ezen cikkek átlagos terjedelme 56 sor (1 sor = 30 karakter). A cikkek több mint kétharmada puszta hír, 12,7%-uk interjú, és alig 4 darab volt tudományos írás. 184 cikkben jelent meg egyénileg jellemzett roma, ezek 86%-a férfi, a koruk viszont 80%-ban nem derült ki. 25 cikkben említették a szóban forgó romák anyagi helyzetét, 21-szer mint szegényeket, 4 esetben pedig mint kirívóan gazdagokat. A megszemélyesített romák foglalkozását az esetek kétharmadában említették meg, s a cikkekben szereplő romák háromnegyede

²¹ A téma szakirodalmát lásd itt, vagy Berta 2014: 394–399. A képzőművészeti alkotásokat, bakelitlemezeket, veterán autókat, egyebeket gyűjtő szubkultúrák, stb. egyaránt a kortárs antropológia vizsgálati tárgyát képezhetik. Sőt, teszi hozzá a szerző, „*az egyetemek és a tudományos akadémiák világa..., valamint az olimpiai mozgalom presztízsgazdaságokként definiálható*” (Berta 2014: 216).

önkormányzati képviselő, cigányszervezet vezetője vagy tisztségviselője volt.

A cikkekben kiemelt jelentőséggel foglalkoznak a zenészekkel. Gyakran megemlítették a munkanélkülséget, de szinte sohasem kontextusba helyezve, tehát például elemezve annak lehetséges okait, megemlítve a rendszerváltás előtt teljes foglalkoztatottságot, stb. Tipikus az, ahogyan az akkumulátorozás (hulladék akkumulátorok gyűjtése, a bennük lévő ólom kinyerése és eladása) során tragikusan meghalt hevesi kislány ügyét tárgyalták: *„Az egyik cikk, amely a kislány halálával foglalkozik, azt állítja, hogy »jó pénzért eladható« a beolvastott ólom, egy másik írásból kiderül, hogy ez a »jó pénz« mindössze kilónként 25-30 forintot jelent”* (Vicsek 1997: 143). Összehasonlításképpen: ha a 1995-ös hivatalos egy keresőre jutó bruttó havi átlagkeresetet (38.900 forint) lebontjuk a hivatalos munkaidőre, akkor 220 forintos „átlagórabért” kapunk (*Múlt és jelen* 1996: 195).

Azaz 7,3–8,8 kiló ólom ára.

Összegezve: az 1990-es évek derekán az országos napilapokból a leggyakrabban a magyarországi cigányok három típusa jelent meg:

- a szegény, nyomorgó munkanélküli;
- a művész elit;
- a kettő között pedig az új politikai elit

A cikkek egyik visszatérő eleme volt a konfliktusok megjelenítése, néha elég primitív manipulációk segítségével. *„A Kurír például az Országos Cigány Önkormányzat megválasztásáról »A skinheadek is készülnek?» című cikkben számolt be. Ebben a szerző nem méltatja a roma önkormányzat megalakulásának politikai jelentőségét, nem mutatja be a választásokon részt vevő csoportosulásokat, hanem (...) arról [ír] hogy »informátorok« szerint több busznyi skinhead érkezik majd a helyszínre (bár a rendőrségnek nem volt tudomása ilyen tervről)”* (Vicsek 1997: 143).

Messing Vera 1998-as írásában gyarapodó cikkeket, s azokban bővülő, bár még mindig zárt tematikát talált: a konfliktusok, a kulturális közösség, és újabban a politikai entitás témáit. A vizsgált cikkekben a kisebbséget – jelen esetben a romát – szinte kizárólag csak kisebbségi volta jellemezte, nem egyedi lényként, nem egyéniségként jelent meg; igaz, ez nem okvetlenül jelentett előítéletességet, ez csupán az előítéletességnek szükséges, de nem elégséges feltétele volt. A cikkekben szereplők leggyakrabban némák, nem a saját szavaikat idézve szólaltak meg (hasonló sajátosságokról és tendenciákról szól Bernáth–Messing 1998).

Bernáth Gábor eredményei szerint a romák 1997-ben még csak 3 nagyobb témakörben kaptak jelentős figyelmet a médiától:

- a szegénység,
- a cigány kultúra és
- a bűnözés témaköreiben.

2000-re ugyan ezen témák aránya csökkent, de még mindig jelentős maradt, ugyanakkor a romákkal szembeni diszkrimináció vált az ezredfordulóra a legerőteljesebb témává. *„A korábbi »arctalan« bemutatók 2000-ben már kevésbé jellemezték a sajtót: míg 1997-ben a cikkek 60%-ában a romák általánosságban, homogén csoportként jelentek meg, 2000-re ez az arány 37%-ra csökkent. Ezzel párhuzamosan (...) a cikkek 15%-ában jelentek meg roma jogvédők. Ugyanakkor a szereplők még mindig kevesebb mint harmada jutott*

közvetlenül megszólalási lehetőségekhez. Ez az arány – még akkor is, ha jobb az 1997-es arányoknál – azt mutatja, hogy a sajtó változatlanul hajlamos úgy írni a romákról, hogy véleményük bemutatásának nem ad teret” (Bernáth 2003: 39).

A romákról azonban, minden ironia nélkül megállapítható, nehéz korrekt módon írni. Mármint: „szakmai” nehézségről van szó, mert olyan cigányokról írni, akik beleillenek a sztereotíp sémák keretei közé, óhatatlanul meg is erősítik a sztereotípiákat. Ugyanakkor „maguknak a kliséknek a direkt cáfolatából sem származik túl sok jó. Gyakorta ebbe a zsákutcába gyalogolnak be azok a szerkesztők, akik imádják a különböző sikersztori-portrékat; roma vállalkozók, egyetemisták, pedagógusok kontextus nélküli bemutatása nagy körültekintést igényel: a közönség hajlamos ezeket ugyanis a szabályt erősítő kivételként vagy egyszerű propagandaként elhárítani. Az efféle műsorszámok azt sugallhatják: tényleg csak a romákon múlik, hogy »ki tudnak-e törni« a nyomorból, kirekesztettségéből” (Bernáth 2003: 40).

Az elektronikus médiával kapcsolatban sokáig visszatérő panasz maradt, hogy – a hírműsorok kivételével – szinte nincsenek jelen cigányok, nem szerepelnek reklámokban, alig van cigány bemondó, műsorvezető, riporter, stb. Bernáth és Messing vezető reklámcégek képviselőivel készítettek interjúkat: „Egyikük (...) úgy fogalmazott: »abban a pillanatban, ha Magyarországon csinál valaki egy reklámot, amiben egy cigány ember a főszereplő, akkor az a reklám már nem a termékről szól.«” S mivel a reklámban egyedül a termék forgalmazásának szempontjai számítanak: „Egyik interjúalanyunk úgy foglalta össze véleményét a romákat bemutató reklámokkal kapcsolatban: »Én attól félek, hogy ha valami ilyesmit csinálnék egy ilyen közegben, akkor tálcán kínálnám fel a fejem«” (1998: 76).

A romák médiabeli jelenlétével kapcsolatos közvéleményről számomra az egyik leghihetlenebb adat Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária rendőrkitatásából származott. Az itt megkérdezett rendőrök 57%-a nem tartotta kívánatosnak, hogy legyenek cigány rendőrök, 71% nem értett egyet azzal, hogy legyenek cigány bírók az igazságszolgáltatásban, viszont arra a kérdésre, hogy „szükséges-e, hogy a TV Híradóban legyen cigány bemondó?” 82%-uk válaszolta, hogy nem (1997: 165–166). Tehát a megkérdezett rendőrök sokkal nagyobb hányadát zavarta (volna) cigányok jelenléte a televízióban, mint olyan pozíciókban, ahol esetenként sorsukat messzemenőig befolyásoló döntéseket is hozhattak.

A rendszerváltás óta egymást követték az olyan helyi konfliktusok, amelyekből országos figyelmet kiváltó ügyet alakítottak ki helyi szereplők és a média. Ezen ügyek közül itt csak kettő sajtóvisszhangjának elemzését ismertetném röviden. Az első a „Rádió utcai történet”, Bernáth Gábor és Messing Vera elemzésében.²² Székesfehérváron 1997 októberében az önkormányzat bejelentette, hogy a Rádió utca 11. számú épületben lakó 13 (roma) családot kitelepítik. Kezdetben egy szegregált és lepusztult, egyértelműen gettógyanus épületről volt szó, majd speciális lakókonténerekben kívánták elhelyezni az érintetteket. Az indok: az önkormányzati tulajdonban lévő házban élők jelentős része önkényes beköltöző, akik lakbér- és közműtartozást halmoztak fel, az épületet pedig életveszélyes mértékben lelakták.

Novemberben elkezdték a konténerek telepítését. December elején a többoldalú nyomás hatására az önkormányzat lemondott a konténerek tervéről, s elkezdett lakásokat vásárolni a környező településeken. De-

²² Bernáth–Messing 2000. A tanulmányt egy válogatás kísérte a témakörben megjelent cikkekből és írásokból, Horváth–Landau–Szalai 2000: 29–175.

cember 13-án azonban az egyik kiszemelt településen, Belsőbárándon a helyi lakosok élőlánccal akadályozták meg az egyik roma család beköltözését a számukra már megvásárolt házba. A tiltakozók élén álló polgármester elismerte: tisztában vannak azzal, hogy jogilag törvénytelen, amit csinálnak, de folytatni fogják az akciót.

Bernáth és Messing elemzése szerint a sajtóvisszhangban nem csupán a rosszindulatú, nyíltan vagy burkoltan előítéletes híradások és kommentárok léte volt az igazán nyomasztó tanulság, hanem annak megállapítása, hogy az *alapvetően pozitív hozzáállású vagy tárgyilagosságra törekvő híradások többsége is* hozzájárult a cigányellenes sztereotípiák megerősítéséhez. Ehhez a hatáshoz a következő tényezők járultak hozzá:

Az előzmények, illetve egyes fontos tények megemlítésének hiánya. Az elhallgatott előzményekhez tartozik többek között, hogy a tanács már az 1980-as években csak cigányokat telepített ebbe az épületbe; hogy az önkormányzat hajlandó lett volna akkora összeget fizetni a konténerekért, amely összegből lakható szükség-lakásokat is vásárolhatott volna; hogy a helyi ingatlankezelő vezetője már 1995-ben kijelentette a lakók előtt, hogy mindenképpen el kell költözniük az épületből, akár van tartozásuk, akár nincs. Miközben 1997 végén hónapokon át az ügyről beszámoló minden híradó-felvételén hosszasan mutatták a lepusztult épület képsorait, szinte sosem említették meg, hogy nem a lakók végezték a pusztítást, hanem az ingatlankezelő kapcsoltatta ki a közműszolgáltatásokat, szedette ki az üresen álló lakások ablak- és ajtókereteit, falaztatta be a nyílásokat – már 1996-ban.

A sajtóvisszhang nemcsak a távolabb élők (tehát az ország lakosságának túlnyomó többsége), de még a résztvevők számára is orientáló hatású volt. A kötetben olvasható egy – más szempontból is roppant érdekes – 1998. januári beszélgetés szövege Kis János filozófus és Kossa Lajos aba-belsőbárándi polgármester között. Amikor Kis János felvetette, hogy a belsőbárándiak anélkül tiltakoztak a megjelenő roma család ellen, hogy bármit is tudtak volna róluk, a polgármester így válaszolt:

„Egy kicsit megfordítanám azt, amit számon kér a vidéki közösségektől, hogy nem is voltak hajlandók megismerni ezeket az embereket. Ön is tudja, hogy általánosságban kialakult a Rádió utcaiakról egy kép. Hogy ez a kép valós vagy nem valós, az egy másik kérdés. De a sajtón meg a személyes tapasztalatokon keresztül ez a kép alakult ki [kiemelés tőlem – DCs]” (Horváth–Landau–Szalai 2000: 55).

Az ügyben érintett cigányok nem voltak megszemélyesítve, csak pár mondat erejéig bevágott, indulatosan kiabáló alakokként jelennek meg a képernyőn.

A 2001–2002-es jászladányi ügy sajtóvisszhangja – Messing Vera vizsgálata szerint – ehhez képest jelentős különbségeket mutatott. Elképzelhető persze, hogy ennek oka elsősorban abban rejlett, hogy az ügy is nagyon más jellegű volt. A helyi önkormányzat és a cigány kisebbségi önkormányzat között kisebb-nagyobb konfliktusok alakultak ki, amelyek akkor mérgesedtek el igazán, amikor a polgármester és a helyi elit „fizetős”, alapítványi iskolát kívánt létrehozni (de az önkormányzati iskola új épületének felhasználásával), egyértelműen szegregációs célokkal, tehát hogy az alapítványi iskolában minimálisra szorítsák a cigány tanulók számát. A helyi kisebbségi önkormányzati vezetőnek sikerült országos visszhangot kiváltó tiltakozást megszerveznie; az alapítványi iskola végül, egynapos működés után hivatalosan felfüggesztette a működését, de az önkormányzati iskolában de facto megvalósult a cigány és nem cigány gyerekek elkülönítése. (Az alapítványi iskola végül működni kezdett, s az önkormányzat még pert is nyert a folyamatot akadályozni próbálni oktatási miniszterrel szemben).

A botrány folytatása precedens értékű volt, amely nyomatékosan aláhúzta a hatályos kisebbségi törvény legnagyobb gyengeségét. Eszerint ugyanis nincs külön kisebbségi regisztráció, bármely magyar állampolgár leadhatja a szavazatát bármely kisebbségi képviselőre. 2002-ben Jászládányban a helyi nem roma többség – egy kivétellel – nem roma tagokból álló „*cigány kisebbségi önkormányzatot*” választott, köztük a polgármester feleségével.

Messing Vera szerint az úgyről az általa vizsgált lapokban 255 cikk jelent meg (2005: 320). Bár az összehasonlítást megnehezítette, hogy a Rádió utcai úgy vizsgálata részben más lapok bevonásával történt, Messing szerint mégis elmondható, hogy a sajtó nagyságrenddel nagyobb figyelmet szentelt a jászládányi úgynek. A cikkek lényegesen terjedelmesebbek voltak, több az elemző, véleményt kifejtő műfajú írás, nagyobb hangsúly esett az előzményekre, és a roma szereplők sokkal sokkal individualizáltabban jelentek meg a sajtóban, mint a pár évvel korábbi fehérvári úgyben (Messing 2005: 331–332).

A cikkek szinte egyenlő arányban szólaltatták meg a legfontosabb ellenérdekű feleket, kiegyensúlyozottan fejtették ki azok álláspontját. De ami a kutató szerint is bevallottan „*nem várt eredmény*” volt: a kiegyensúlyozottság nem jelentette az állásfoglalás hiányát, s ez az állásfoglalás általában nem a romák ellen, mint inkább javukra nyilvánult meg, méghozzá – mint Messing Vera kiemelte – jobb- és baloldali sajtótermékekben egyaránt.

Terestyéni Tamás 2002 őszén végzett egy kutatást arról, hogyan szerepelnek a cigányok a középiskolai történelem és társadalomismeret tankönyvekben. Miután kizárta azokat a könyveket, amelyekben szerinte témájuk alapján nem is lett volna indokolt a cigányság említése (például mert csak az ókorral foglalkoztak), mintája 64 történelem- és 10 társadalomismeret-tankönyvre korlátozódott. Úgy találta, hogy a 64 történelem-könyvből 14, a 10 társadalomismeret-tankönyvből pedig 7 tartalmazott roma vonatkozásokat. Ezek a „*vonatkozások*” ráadásul a legtöbbször nagyon rövidnek voltak: 7 könyvben mindössze egyetlen mondatot, 6 másikban pedig egyetlen bekezdést tett ki a hatszáz éve Magyarországon élő, hatvan éve a legnagyobb magyarországi kisebbségnek számító népcsoporttal kapcsolatos szöveg (Terestyéni 2005).

Az előítéletek és kutatásaik

A rendszerváltás óta eltelt időben, de különösen az első másfél évtizedben számos előítélet-kutatás született.²³ Ezek megerősítették a korábban is ismert összefüggést: Magyarországon valamennyi etnikai más-ság-kategória között a cigányok a legelutasítottabbak. Nem váltak be azok a várakozások, hogy a demokráciával ezek az előítéletek visszaszorulnak, vagy akár csak látenciába szorulnak.

Az ezredforduló után két előítélet-kutatás nagy vihart kavart, viták és kritikák kiváltójává vált. Noha ezek a kutatások tartalmilag – tehát a cigányok elutasításának formáját és mértékét tekintve – nem hoztak lényeges újdonságot a korábbi lábjegyzetben hivatkozott kutatásokhoz képest, éppen *a kutatások elutasítása* tette őket különösen érdekessé, és vizsgálatra érdemessé. Az első kutatásban Babusik Ferenc és az általa vezetett Delphoi Consulting, az Egészségügyi Minisztérium megbízásából egészségügyiek – házi orvosok és védőnők – vélemé-

23 A teljesség igénye nélkül: Angelusz 1996a, 1996b, Barcsy–Diósi–Rudas 1996, Csepeli–Fábián–Sik 1998, Csepeli–Örkény–Székelyi 1997, Enyedi–Fábián–Sik 2004, Erős–Fábián 2005, Fábián–Sik 1996, Lázár 1995, 1996, Postma 1998, Szabó–Horváth 1995, Tomka 1991.

nyét kérdezte olyan településeken, ahol a romák aránya meghaladta az 1%-ot, illetve magyarországi orvosegyetemek hallgatói – esetleges romaellenes előítéleteit kutatta. Eredményeik nyomán úgy találta, hogy öt csoport rajzolódott ki:

1. az első csoport tagjai markánsan elutasítottak mindenfajta cigányellenességet (a minta 6,3%-a);
2. a második csoport tagjai nem cigányellenesek (21%);
3. a harmadik csoport tagjai nem hajlamosak elfogadni a cigányellenes diszkriminációt (28,3%);
4. 30%-ra tehető azok aránya, akik hajlamosak a cigányellenességre;
5. és végül erősen cigányellenesnek, kirekesztőnek bizonyult a vizsgált egészségügyiek 14,1%-a.

A másik botrány azt követően tört ki, amikor Vásárhelyi Mária 2004 elején publikálta vizsgálati eredményeit, amelyekre magyarországi egyetemek (az ELTE, a pécsi, szegedi és a debreceni egyetemek, valamint a Pázmány és a Károli) 500 történelem szakos hallgatójával készített interjú alapján jutott. Ennek alapján azt mutatta ki, hogy a történészhallgatók tekintélyes része rasszista: antiszemita és cigányellenes attitűdököt vall magáénak; intézményi tagoltságban: az ELTE-n a legkevésbé, az egyházi egyetemeken a legnagyobb mértékben.

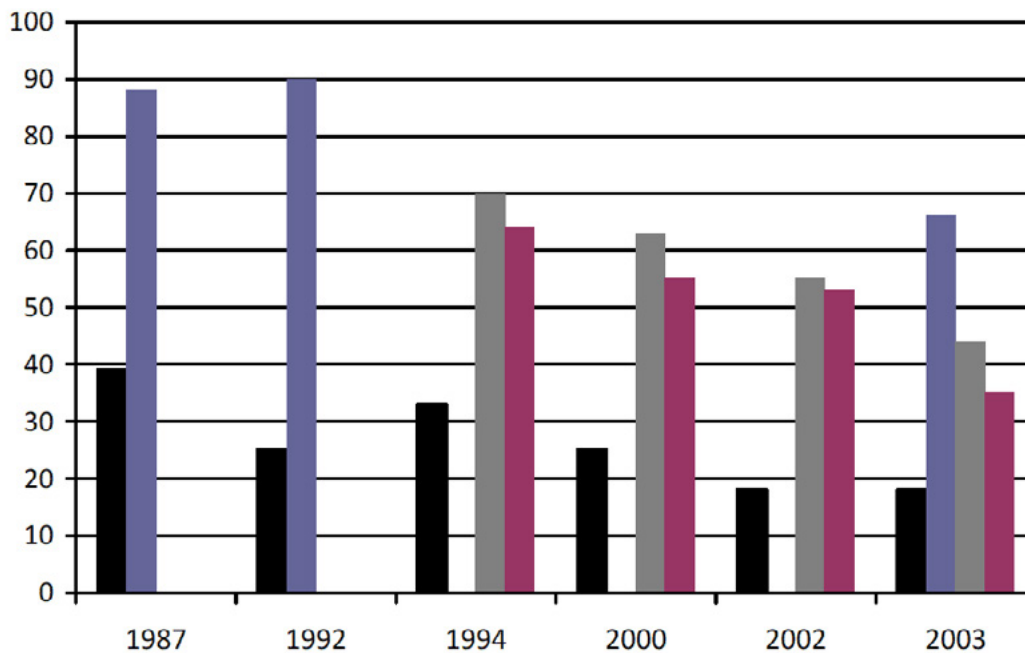
Az első Vásárhelyi-cikket követő támadássorozat fényében ironikus hatást kelt, de a fentebb ismertetett országos előítélet-kutatásokkal összehasonlítva a félig tele pohár félig üressé változik. Ugyanis, bár a vitában többen is kifejtették, hogy a felsőoktatás eltömegesedésével az egyetemi hallgatóktól egyre kevésbé „várható el”, hogy lényegesen kevesebb előítéletet valljanak magukénak, mint az átlagnépesség,²⁴ Vásárhelyi eredményei éppenséggel azt mutatták, hogy a történészhallgatók *kevésbé* előítéletesek, mint az átlag. Feltéve persze, ha nem gondolunk arra, hogy az egyetemisták körében nagyobb a látencia aránya, tehát akik előítéletesek, de úgy gondolják hogy ezt titkolni illik.

A Vásárhelyi-vizsgálatban romákkal kapcsolatos állításokat tettek fel, s a megkérdezettek egyetértését/egyet nem értését firtatták; ezen állítások között néhány – bevallottan nem véletlenül – szinte betű szerint azonos volt olyan állításokkal, amelyeket korábban már említett kutatásokban is feltettek. Mint látható: valamenyny ilyen állítással a 2003-as Vásárhelyi-féle vizsgálatban értettek egyet a legkisebb arányban.

A kritikák alapvetően három csoportra oszthatóak. Az első csoportja *tartalmi* jellegű volt annyiban, hogy eleve vitatta: tényleg (ennyire) előítéletesek lettek volna a vizsgált csoportok és/vagy a magyar társadalom többsége általában. A kritikák második csoportja a kutatások *módszertanára* koncentrált, annak eljárásait kérdőjelezte meg. A harmadik csoport pedig a kutatók vélt vagy valós politikai szándékait, illetve a kutatások szándékolt vagy nem szándékolt politikai következményeit kritizálta.

24 Hahner Péter: Rövid hozzászólás, *Élet és irodalom*, 48. évf. 8. szám, Hegedűs Dániel: Beteg nemzettudat? *Élet és irodalom*, 48. évf. 9. szám. <http://www.es.hu/index.php?view=doc;6836>.

7.2. ábra. Cigányokkal kapcsolatos vélemények az egyetértők százalékában, 1987, 1992, 1994, 2000, 2002, 2003

Az 1987-es és 1992-es adatok forrása: Postma 1998: 113; az 1994-es, 2000-es, 2002-es adatok forrása: Enyedi-Fábián-Sik 2004: 393; a 2003-es adatok forrása: Vásárhelyi 2004a.

Már a fenti rövid meghatározásokból is látható, hogy a három csoport csak analitikusan különböztethető meg, mert egy-egy szerző egy-egy vitacikkében szinte mindig kombinálódtak a különböző elemek, s a tartalmi, módszertani vagy politikai megközelítések, érveket keresve, újra meg újra egymás felé kanyarodnak.

Mivel *gyakorlatilag senki sem* érvelt úgy, mint korábban Vekerdiék, hogy az „*állítólagos előítéletek*” valójában nem is *előítéletek*, hanem megalapozott ítéletek, tisztán tartalmi kritikával nem is kell foglalkozni. A módszertani érvek irányulhattak a konkrét kutatások konkrét mintavételi, kérdezős, adatkezelési és/vagy interpretálási módjainak megkérdőjelezésére²⁵ éppúgy, mint az attitűd-kutatások általános előfeltevéseinek és módszereinek megkérdőjelezésére. A cikkek és nyilatkozatok időnként úgy tüntették fel, *mintha* a szociológiai

25 Időnként intellektuálisan komolytalan formában. Az érintett intézmények vezetői azt állították, hogy formális engedélyük nélkül nem kérdezhették volna – az egyébként nagykorú – hallgatóikat (Raffay Ernő: „Nyilatkozat”, *Élet és irodalom*, 48. évf. 9. sz.; Fröhlich Ida: „Kérdező – biztos?”, *Élet és irodalom*, 48. évf. 9. sz.; Berta Árpád: „Kutatni – de hogyan?”, *Élet és irodalom*, 48. évf. 9. sz.; Kisberk Szabolcs: „Engedély nélkül készített felmérést Vásárhelyi Mária kutatócsoportja”, *Magyar Nemzet*, 2004. február 16.); a hallgatói önkormányzat vezetője szerint meg sem történt egyetemükön a vizsgálat, mert „*arról nekik feltétlenül tudni kellett volna*” (Kisberk Szabolcs: „Vásárhelyi Máriának előítéletei vannak a történészhallgatókkal szemben?”, *Magyar Nemzet*, 2004. február 17.); egy párt vezetője számára pedig már az is elég volt a vizsgálat hitelességének megkérdőjelezéséhez, hogy azt Vásárhelyi Mária vezette; „*nem tudom elképzelni, hogy Magyarországon történészhallgatók antiszemiták és rasszisták volnának*” – jelentette ki a Jobbik alelnöke, hozzátéve azt is: fontosnak tartják, hogy „*az eluralkodott magyarellenségről, ami a médiumokat egyre inkább elárasztja*”, átfogó szociológiai tanulmányok készüljenek – nyilván előítéletkutatások formájában... („A Jobbik Vásárhelyi Mária kutatásáról”, *Magyar Nemzet Online*, 2004. március 4.); az ország vezető egyetemein alig néhányukat történészhallgató járhat, legalábbis, mással nem magyarázható, hogy egyes cikkek „*majdnem név szerint azonosítható egyetemistákról*” szólnak (Takács Géza: „Az ellenség megkonstruálása”, *Heti Válasz*, <http://www.hetivalasz.hu/show-content.php?chid=8921>; még zavarosabb az a fejtegetés ugyanitt, mely szerint „*Az egyetemek megnevezése (...) alighanem alkotmányosért, hiszen a név szerint azonosított intézményi hovatartozás közzététele az egyetemisták személyes hozzájárulása nélkül bizonyára megengedhetetlen*” – egy amúgy anonim vizsgálatban a *helyszín megnevezése* törvénytelen? Volt, aki a Vásárhelyi-cikk címét (Taní-tani – de hogyan?) kifogásolta, azon alapon, hogy: „*ezt a kérdést jogos szembesíteni a végzősökkel, de sokkal kevésbé az alsóévesekkel*” (Takács 2004). Én úgy tudom, hogy manapság a végzősöknek is csak egy része megy tanárnak – talán magasabb hányada, mint az alsósoké? Vagy az alsósok még ne törődjenek a tanítás esetleges perspektívájával?

szakirodalomban évtizedek óta széles körben alkalmazott *módszereket csak itt és csak most a szóban forgó kutatók alkalmazták volna.*

„A felmérés módszere is furcsa. Egy felolvasott állításra vonatkozó »igen« aligha egyenértékű azzal, mint ha maga a vizsgált személy fogalmazta volna meg azt az álláspontot. A kutatás viszont ezt a két változatot evidensen azonos értékűnek tekinti. (...) Nagyon nem tetszik, hogy valakiket szájukba adott állításokkal minősítsenek. A csuda tudja, mit értettek azokból a mondatokból” (Takács 2004) – fogalmazott például Takács Géza. Furcsa, mert sem Takács Gézáról, sem Vásárhelyi Máriáról nem gondolom, hogy ne tudná: a szociológia-tankönyvek már első fejezeteikben elmagyarázzák, hogy valóban, ez a kettő nem egyenértékű, de „a vizsgált személy által maga megfogalmazott állítások” rögzítése időigényes, csak kis csoportokon alkalmazható és nehezen általánosítható. Ilyen véleményeket mélyinterjúk módszerekkel vagy antropológia terepmunkával lehet gyűjteni – a kötetben számos ilyen is idéztem.

A másik ideáltipikus adatgyűjtési módszer, a kérdőívzés zárt kérdéseire válaszolva rengeteg egyéni fi-nomság elveszik – de az adatok könnyebben elemezhetőek. Ráadásul, amit mind a módszer kritikusai, mind alkalmazói rendszeresen elfelejtenek hangsúlyozni: ezek az adatok végső soron *nem önmagukban*, hanem egy szociológiai üzemen keresztül, más kutatások révén, más módszerekkel szerzett adatokkal összevont formában kerülnek felhasználásra. Az előítéletesség-adatok felhasználói *szinte sosem állítják* azt, hogy az előítéletek tárgyaként megnevezett csoportok (általában hátrányos) helyzetét pusztán az előítéletek okoznák²⁶ (de még azt is viszonylag ritkán, hogy ez lenne a bajok *elsődleges* forrása).²⁷ Azt viszont már állíthatják, hogy az előítéletesség önmagában az amúgy összetett problémák *egyik* oka, illetve, hogy a problémák mértékének fontos mutatója – ami persze nem túl meggyőző azok számára, akik szerint a probléma nem létezik, vagy még inkább: nem a kutatók által vázolt formában létezik.

Jó analógia lehet a politikai közvélemény-kutatás. Mindenki tisztában van vele, hogy a „*hogyan szavazna, ha vasárnap választások lennének?*”-kérdés nem azonos azzal a helyzettel, amikor a kérdezett ténylegesen belép a szavazófülkébe. Mégis, az ilyen közvélemény-kutatások, a gyakran legendássá vált nagy tévedések ellenére is, általában viszonylag jól előrejelzik a választások eredményeit (Angelusz 1996a). S szinte már mulatságos mértékű a korreláció: általában el is fogadják az előrejelzéseket – azok, akiknek kedvező jeleket mutat, míg azok, akiknek rossz előjeleket mutatnak, általában kevésbé hisznek az adatoknak. Talán hasonló mechanizmus működött, amikor Takács Géza, az idézett mondatok után nem sokkal így fakadt ki: „*Miért nem voltak magyar-ellenességre vonatkozó kérdések a kutatásban?*” (Takács 2004). S ha lettek volna, akkor már nem számítanak az általa is felhozott „módszertani” kifogások?

Tomka Miklós szociológus, a vita kirobbanásakor a Pázmány Péter Katolikus Egyetem dékánhelyettese is amellettt érvelt, hogy a Vásárhelyi-kutatás során feltett állítások konstruáltak, manipuláltak voltak, a valóság egy olyan, erősen leegyszerűsített képét sugallták, hogy az erre adott válaszok megoszlásai semmit sem jelentenek.

26 „A romákkal kapcsolatos negatív attitűdök károsnak mondható hatásánál sokkal lényegesebb az etnicitástól függetlenül szegény, leszakadt rétegek bizonyos arányú háttérbe szorulása [kiemelés az eredetiben – D. Cs.]” – fogalmazott például a Delphoi Consulting jelentése (Babusik 2005: 118). Sorolhatnám még a példákat, de itt csak Kertesi Gábor eszmefuttatására utalnék arról, mekkora lehet az etnikai diszkrimináció hatása a munkanélküliség arányaira (237–238).

27 Bár el kell ismerni, időnként a szakmán belüli is kritizálják ennek feltételezésével az előítélet-kutatásokat, lásd pl. Eröss–Gárdos 2008.

Szerinte „*amit [a kérdőív] kimutat, az nagyrészt nem a diákok, hanem a kérdőív állítása.*” Vásárhelyi ugyanis gond nélkül használta „*a zsidók*” kifejezését,²⁸ márpedig ez „*egy sajátos, külön fogalom és társadalmi kategória*”, s nem lehet tudni, kire is gondoltak a válaszadók.

„*A kutatót nem menti, hogy a köznyelv is használja az »a zsidók« kifejezést. Ugyanis ott sem egyértelmű, kikről van szó. (...) a kutatás-módszertani tankönyvek megkövetelik a kutatásban feltett kérdések mindenki számára érthető voltának, egyértelműségének és lehetőleg egydimenzionalitásának biztosítását. A jelen kutatás ezt az alapvető szakmai normát figyelmen kívül hagyta*” (Tomka 2004). Tomka tehát előre látta az egyik lehetséges ellenérvet – de az erre adott preventív válasza korántsem meggyőző.

A már említett (→ 166 és 190–191) 1978-as Hann–Tomka–Pártos-kutatás annak vizsgálatával kezdődött, mennyire sokféleképpen értelmezték az emberek „*a cigány*” kategóriáját, ennek ellenére mind ez a vizsgálat, mind Tomka önálló 1988-89-es kutatásai problémátlanul rákérdeztek „*a cigányokkal*” kapcsolatos attitűdökre. Nyilván azért, mert „*a köznyelv is használta »a cigányok« kifejezést*”. Tegyük hozzá: ez a rákérdezés mindkét alkalommal úgy történt, hogy *bizonyos állításokat olvastak fel* a kutatásban résztvevők előtt, s azt kérdezték, hogy *egyetért-e velük, vagy sem*; példának okáért: „*A cigánykérdést nem a támogatás, hanem a büntetés eszközeivel kellene megoldani!*” vagy „*A legjobb lenne a cigányokat visszatelepíteni Indiába, ahonnan sok száz éve ide jöttek!*” A „*szájukba tett*” állítással egyetértőket a továbbiakban Tomka Miklós „*diszkriminatív javaslat mellett állásfoglalókként*” azonosította (Tomka 1991: 18, 26–27, 31, 34).

Ezek után ironikus, hogy Tomka Miklós határozottan elítélte Vásárhelyi – a fentiekkel teljesen megegyező – módszerét: „*a »kimutatott« előítéletesség nagy része nem a megkérdezettektől, hanem a kérdőívből származik. A szerző állítása szerint ugyanezt a kérdőívet több más kutatás is alkalmazta. Annál nagyobb a baj! Ez a kérdéssor olyan technikai trükk, amely a valóságtól függetlenül, saját nyelvi csapdái segítségével minősíti antiszemitának [ismétlem: Tomka a cigányellenesség mérésére alkalmazott módszerekre is érvényesnek tekintette kifogásait – DCs] a magyar történészhallgatókat vagy más esetben a magyar társadalmat. Az ilyen eljárás a szociológia megcsúfolása – és országos károkozás*” (Tomka 2004).

Lehetne azt is mondani, a fent említett előítéletkutatásokra az államszocialista rendszer kényszerítette a szerzőt, de erre semmi szükség: Tomka Miklós ugyanis a rendszerváltást követő vallásszociológiai vizsgálataiban is alkalmazta az „*egyetért-e a következő állítással?*”-módszert. Nehéz elhinni, hogy a hittel, a vallásgyakorlással, Istennel kapcsolatos fogalmak annyival egyértelműbbek lennének, mint a „*zsidó*” vagy a „*cigány*” fogalma.²⁹

Erőss Gábor és Gárdos Judit cikke (2008) arra figyelmeztetett, hogy az előítéletes megállapítások és a diszkriminatív cselekedetek közé nem tehető azonosság; de még csak az sem mondható, hogy az utóbbi automatikusan következik az előbbiből, és csak abból. Kétségtől igaz – de nem kellene a retorikai hevületben át-

28 Tomka Miklós ebben a cikkében a konkrét eszmefuttatásokat minden esetben az antiszemitizmus kérdésének szentelte, de általános, összefoglaló megjegyzéseiből úgy tűnt, hogy az „*antiszemitizmus, idegen- és cigányellenesség*” kimutatására egyaránt alkalmatlannak tartotta a Vásárhelyi-kutatást, ugyanazon okokból.

29 Tomka Miklós egy 1993-as vizsgálatban többek között a következő kérdéseket tette fel: „*Kérem válassza ki az átadott kártyák közül azt, melyik a legközelebb áll ahhoz, amit Ön Istenről gondol?*” Illetve „*Általában mennyire érzi közel magát Istenhez?*” és „*Melyik jellemzi legjobban az Ön Istennel kapcsolatos hitét?*” Mindegyik kérdésre volt „*nem hiszek Istenben*” válaszlehetőség, s ugyanazon kérdőívre válaszolva, ugyanazok az emberek 12,3%, 18,6% és 32,8%-a választotta ezt a lehetőséget (Tomka 1996: 593–594). Az adatokat Tomka a főszövegben ismerteti, ami a szerző elismerésre méltó reflexivitására vall. Ha Tomka Miklós csak az ilyen szintű reflexiót hiányolta volna a Vásárhelyi-féle kutatási beszámolóiból, akkor ezzel egyet is lehetne érteni.

esni a ló másik oldalára, s tagadni, hogy az ellenséges attitűdök *megkönnyíthetik* a diszkriminatív cselekedetek kialakulását, illetve olyan politikai szerveződések létrehozását, amelyet szisztematikusan az ilyen attitűdökre építenek.³⁰

Érdekes módon, a Vásárhelyi-féle kutatásban a kritikusok mindig a megkérdozett diákok önértetét sajnálták, amelyeket sárba tiport „*a rasszizmus igazságtalan vádja.*” Az, hogy a kutatás kérdései esetleg azokat is bánthatja, akikkel kapcsolatos előítéleteket akartak kimutatni, inkább a Babusik-féle kutatás (2002, 2004a, 2004b) kapcsán merült fel. Babusik Ferenc és munkatársai ugyanis kizárólag a romákkal kapcsolatos negatív állításokról kérdeztek véleményt, nem kínáltak fel pozitív állításokat is. Neményi Mária szerint az ilyen típusú kérdésekkel leginkább az a baj, hogy legitimálják a cigányellenes előítéleteket, tehát nem *vizsgálják* azokat, hanem *hosszjárulnak a megerősítésükhöz.* Módszertanilag is aggályos azonban az ilyen kérdésstruktúra,³¹ mivel elképzelhető, hogy éppen ez ébreszthet rá egyes vizsgált személyeket arra, mit is akar mérni a kutatás. Ez a felismerés kiválthatta a rejtőzködés ingerét is (Kende 2003–2004), de talán egyfajta dacos szembeállást is.

Babusik védekezése is keveredtek a szakmai és a normatív elemek: kijelentése szerint az előítéletesség mértékével való szembesítés jótékonyan provokálhatja a közvéleményt (Babusik–Horváth–Karácsony 2004). Ezzel szemben viszont Kende Ágnes arra hívta fel a figyelmet, hogy „*cigányellenesség természetesen van, de tabunak már egyáltalán nem számít*” (2003–2004: 31). Ezt az érvet első olvasásakor meggyőzőnek éreztem, de éppen a fent említett két vita bizonytalanított el e tekintetben: elvégre a cigányellenesség „vádja” hihetetlen indulatokat kavart.

30 Tanulságos publicisztikai a példa, amelyet egy jobboldali radikális párt támogatói körének „profilját” felvázoló újságíró talált: „*Péter gépészmérnöknek tanul. Másfél éve vezetett az útja a (...) [jobboldali radikális mozgalomba], amikor két nap, két éjszaka tanulás után egy műszaki rajzot adott le reggel az egyetemen. Az akkor 24 éves fiú egy csapat romával találkozott, akik már reggel söröztek, röhögtek. »Elkezdett motoszkálni bennem az igazságérzet, bár a politika sosem érdekelt. De ez a személyes élmény egyenesen vezetett a [korábban említett szervezethez]«*” (Varró 2009). Bármilyen didaktikusnak tűnik, esküszöm, hogy megtörtént: azon a héten, amikor Varró Szilvia cikkét olvastam, Budapestről, egy hajnali ébredést követően egy vidéki városba utaztam tanítani. A város főterén röhécselve söröző, középiskolás korú fiatalokkal találkoztam. Bizonyos jelek erősen azt valószínűsítették, hogy nem romák voltak. Az élmény hatására nem léptem be egy politikai pártba sem.

31 Egy fentebb említett 2002-es vizsgálatban például a kérdezetteknek felkínált 14, romákkal kapcsolatos állításból csak 4 volt szélsőségesen cigányellenes (Enyedi–Fábián–Sik 2004: 383 és 393).

VIII. A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN II.

A HÁTRÁNYOK LAVINÁJA

A fenti címben használt, kissé képzavaros metaforával próbálom kiváltani a már elkoptatott „ördögi körök” kifejezést. Annak a megjelenítésére törekszem, hogy azok a romákra nézve kedvezőtlen folyamatok, amelyek lent, jobb híján lineárisan, csak felsorolok, összekapcsolódnak, egymás hatását vagy érvényesülésének esélyét erősítik.

1. A gazdasági rendszerváltással megszűnt a teljes foglalkoztatottság, amely az összlakossági átlagnál koncentráltabban sújtotta a romákat (→ 237–238).
2. A rendszerváltás követő gazdasági válság éppen azokat a területeket sújtotta a legnagyobb mértékben és a leginkább tartósan bizonyuló módon, ahol legmagasabb volt a romák aránya. Mivel megszűnt vagy erősen visszaszorult például a tömegközlekedés állami dotációja is, így a korábbi ingázó (→ 167–168) életvitel a munka nélkül maradt tömegek egy része számára megfizethetlenné vált. Következésképpen beszorultak az elegendő munkaalkalmat nem kínáló falvakba és kistérségekbe, ahonnan a némi perspektívával rendelkező népesség, a romák is, de a nem cigányok különösen, menekülni kezdtek. Cigánytelepek vagy telepszerű városnegyedek és falurészek után egész falvak, sőt, időnként egész kistérségek kezdték a „gettósodás” típusú tüneteit mutatni (→ 243–245).
3. A tömeges és tartós munkanélküliség, illetve a növekvő mértékű szegregáció („gettósodás”) kombinációja növelte az oktatási hátrányok újratermelődésének esélyét, illetve csökkentette annak esélyét, hogy a fiatalabb generációk tagjai oktatási mobilitással törjenek ki hátrányos helyzetükből. Magyarán: a roma fiatalok számára nehezebbé vált a magasabb iskolai végzettség megszerzése, éppen abban a korszakban, amikor ennek a korábbinál összehasonlíthatatlanul nagyobb tétje lett (→ 245–253).
4. A rendszerváltást követő gazdasági visszaesés nyomán széles tömegek életszínvonala csökkent, vagy stagnált, vagy veszélybe került, s mindezt éppen egy olyan korszakban, amikor a fogyasztói kapitalizmus kibontakozása és annak médián keresztül érkező mintái széles körben növelték a fogyasztói igényeket. A szocializmus korában sokszor a bérekbe, foglalkoztatáspolitikába, ártámogatásokba, stb. „beépített szociálpolitika” önállósult és a korábbinál láthatóbbá vált. Mindezt kiélezte az állami források újraelosztásáért folytatott küzdelmet, amelyben a többség jelentős része változatlanul „illegitim versenytársnak” tekintette „a cigányokat” (→ 253–256).
5. A szabadabbá vált és kiszélesedő nyilvánosság nem járt „terápiás hatásokkal” a romák és nem romák kapcsolatát illetően. Ellenkezőleg, a nagy sajtónyilvánosságot kapó helyi konfliktusok mintha országos szinten fokozták volna az interetnikus feszültséget. 2008–2009-ben pedig a „Ku-Klux-Klan-típusú” cigányellenes terror is megjelent Magyarországon (→ 259).

A fejezet további részében e pontokat fogom részletesebben sorra venni. Ezt megelőzően az ugyancsak jelentős fejlődésnek indult társadalomtudományi kutatások által feltárt adatokat veszem sorra.

SZÁMOK ÉS SZÁMLÁLÁSOK

A kifejezés hosszú ideig problémátlan használata után az ezredfordulóhoz közeledve robbant ki az ún. „Ki a cigány?” vita. Ladányi János és Szelényi Iván (1997)¹ szociálkonstruktivista választ adott: a kérdés objektív jellegzetességek segítségével (nyelv, kultúra, identitás, bőrszín, stb.) nem dönthető el, mivel túl sok a zavaró kivétel, illetve az így kiválasztott embercsoportok határai, szituációtól és történelmi korszaktól függően túlságosan változékonyak. Megállapításuk szerint koruk magyar társadalmában (akárcsak korábban) társadalmi küzdelmek tétje és társadalmi küzdelmek eredménye, hogy ki számít cigánynak, s ki nem.

Ladányi és Szelényi, megközelítésük alátámasztására különböző kutatások létszámbecsléseit idézték,² amelyek alaposan eltértek egymástól. Mivel a szerzőpáros is úgy látta, hogy az általuk megfogalmazott elméleti alapelvekhez a Kemény István – Havas Gábor – Kertesi Gábor csoport felfogása áll a legközelebb (Ladányi–Szelényi 1998a: 34), váratlanul érte őket, amikor az említettek éles kritikával válaszoltak Szelényiék cikkére (Mérési és egyéb játszmák kapszula).

Véleményem szerint e sorok írásakor, a „*cigány az, akit nem cigány környezete annak tart*” kritérium alapján a 2003-as, Kemény István és munkatársai által végzett kutatás adata a legbizhatóbb. Ennek alapján 540 ezer (az esetleges mintavételi hibákkal számolva: 520–650 ezer) cigány élt Magyarországon, tehát az össztlakosság 5,3%-a (5,1–6,4%-a) (Kemény–Janky–Lengyel 2004: 11–12).

Mérési és egyéb játszmák

Kemény, Havas és Kertesi szerint nem ismeretelméleti, hanem méréselméleti kérdések okozták a nézeteltérést. Kertesi idézte Jánossy Ferenc megkülönböztetését a *céltudatos mérés* és a *mérési játék* között. Az utóbbiról akkor beszélünk, ha nincsenek tisztázva a mérési célok és szabályok. Mérési játszma például, ha két fél meg akarja mérni, hogy egy szigetnek a déli vagy az északi oldala hosszabb-e, és semmi egyéb célt vagy szabályt nem rögzít előre. Ilyenkor ugyanis a végtelenségig lehet vitatkozni arról, hogy milyen módon vegyék mérjék a part tagoltságát, figyelembe vegyenek-e minden vízbe nyúló követ, vagy csak a nagyobb sziklát, stb. Ha viszont a mérés célja az, hogy partvédő gátat vagy partmenti vasútvonalat építsenek, akkor ugyan más-más, de már egyértelműen meghatározható hosszúságok következnek (Kertesi 1998: 203).

Kertesi szerint *ők céltudatos mérést végeztek („hányan vannak azok az emberek, akiket környezetük cigányként kezel”), miközben Ladányi és Szelényi terméketlen mérési játszmát folytatott.* Ugyanis „*a Ladányi és Szelényi által felállított »lehetetlenségi tétel« – az tudniillik, hogy az elméletileg számításba jövő definíciók nagy száma miatt lehetetlen a cigány népesség lélekszámát megmérni – olyan állítás, amely logikai státusát tekintve mindenfajta rosszul specifikált tudományos problémára érvényes (...) A probléma (...) ugyanaz, ha a »Ki a cigány?« kérdést fölcseréljük más – szokványosabb – szociológiai jellegű kérdésekkel. Semmivel sincs több értelme ugyanis a »Ki az értelmiségi?«, a »Ki a szegény?« vagy a »Ki tartozik az elitbe?« kérdéseknek.*”

1 Rövidített változat: *Magyar Hírlap*, 1997. november 24. 16. o. A tanulmányt ezenkívül még három válogatásban is megjelentették a szerzők: Horváth–Landau–Szalai 2000: 179–191, Forray 2000: 13–24, Ladányi 2005: 213–222 és 408–447.

2 Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor 1993-as (e kötetben is ismertetett) országos cigányvizsgálatát, a Magyar Háztartás Panel 1992-es eredményeit (amely csak a 16 éven felüliekre terjedt ki), a Központi Statisztikai Hivatal 1993-as adatait, valamint két vizsgálatot, amelyről maguk is elismerték, hogy nem reprezentatívak, mivel csak a roma felnőttekre terjedt ki (Ladányi–Szelényi 1997: 3–4).

Kertesi szerint ők tisztázták *kutatási* céljukat, nevezetesen: a környezetük által cigánynak tartott emberek társadalmi helyzetének megismerése. Ugyanakkor Kertesi is úgy vélte, hogy „*államigazgatási célokra más kritériumot mint önminősítést – erkölcsi, emberi jogi, illetve általános jogi megfontolások miatt – nem szabad használni.*” Ezen kiindulópont tisztázása után Kertesi jól megalapozottnak tűnő módszertani érveléssel utasította el Ladányi és Szelényi érvelését, mely szerint a többi országos felmérés is reprezentatív lett volna a cigányokra nézve (Kertesi 1998: 209–220).

Rendszeresen lehet ennél magasabb számokkal is találkozni. Ezzel kapcsolatban sokáig hajlottam arra az előfeltevésre, hogy egyrészt roma értelmiségiek és vezetők, másrészt a cigányokkal szemben előítéletesek hajlamosak a felülbecslésre. Elbizonytalanított azonban, amikor talákoztam az MKM Etnikai és Nemzeti Kisebbségi Főosztálya és a Szonda Ipsos 1994-es vizsgálatának eredményeivel arról, hogy a közvélemény mennyire becsülte 12 magyarországi népcsoport méreteit. A számszerű válaszok átlaga erősen felfelé torzított (cigányok esetében 815 ezer volt az átlag), Örkény Antal azonban rámutatott, hogy *ha kivette a legmagasabb becsléseket megadó 10%-ot* (az ő átlaguk: 2,5 millió magyarországi cigány), akkor a válaszadók többi 90%-ának becslése már egészen közel állt a reálshoz (586 ezer). Ugyanakkor az adatokban „*nem mutatkozik semmiféle szignifikáns összefüggés az etnikai-kisebbségi csoportok elfogadása, illetve aközött, hogy mekkorára becsülik a megkérdezettek az egyes csoportok nagyságát*” (Örkény 1995: 267 és 272–273).

A felülbecslésekre azonban ettől függetlenül mégiscsak rávetül a – valamilyen – érzelmi elfogultság gyanúja. Mivel alternatív, hasonlóképp reprezentatív vizsgálatokra sosem tudnak hivatkozni,⁴ és a Kemény-féle vizsgálatokban sem tudnak nyilvánvaló módszertani hibákat kimutatni, ezek az adatok – kimondva-kimondatlanul, de – csak két alapon kérdőjelezhetőek meg. Nevezetesen:

- vagy annak sugallatával, hogy Kemény és kutatótársai tudatosan megtévesztő adatokat tettek közzé,
- vagy annak megállapításával, hogy Magyarországon százezerszám élnek olyan emberek, akik
 1. önbevallásos szituációban nem vallják magukat cigánynak,
 2. környezetük sem tartja őket cigánynak, de
 3. valami módon mégiscsak cigányok.

Nem tartom túl meggyőző feltevésnek.

A „*ki a cigány?*” vita után Ladányi és Szelényi, bár kifejezte megrökönyödését,⁵ érezhetően végiggondolta a tanulságokat. Mindenekelőtt, ha jól érzekelem, azt tudatosították: számukra a tényleges létszámadatoknál is érdekesebb kérdés a klasszifikációs folyamatok vizsgálata. Ez a felismerés irányította őket, amikor 1999–2000-

3 Kertesi 1998: 202. Vagy a „*ki a polgár?*” kérdésnek, amely legújabb kori többszöri jelentésváltozásához Szelényi Iván is hozzájárult (Dupcsik 2008b).

4 Rostás-Farkas György és Karsai Ervin egy könyve minden hivatkozás nélkül közli: „*1989-ben Magyarországon megközelítőleg 500.000 cigány él*” (1992: 91). Rögtön ezt követően (?) viszont már ezt olvashatjuk: „*1990-ben Magyarországon megközelíti az 1 milliót*” (uo). Az utolsó adathoz kapcsolódó lábjegyzet teljes szövege: „*Cigányok felmérése alapján*” (i. m. 100).

Demeter Zayzon Mária könyvében (1994) ugyan igyekszik azt a látszatot kelteni, hogy komoly számítások alapján korrigálta felfelé az adatokat, valójában azonban kideríthetetlen, honnan vette becsléseit.

Vajda Imre a KSH és Kemény adatai mellett Demeter fent említett könyvét idézte, majd negyedik tételként egyszerűen megjegyezte: „*A roma értelmiség szerint 800 ezer – 1 millió fő a magyarországi romák összlétszáma (1994)*” (Vajda 1997a: 12).

5 „*Kertesi cikkének ironikus, kioktató hangvételéről szó se essék! (...) mi kezdő szociológusok első próbálkozásával kapcsolatban sem szoktunk ilyen stílust megengedni magunknak*” (Ladányi–Szelényi 1998b: 239).

ben nemzetközi összehasonlító vizsgálatot vezettek három posztoszocialista országban – Magyarország, Románia és Bulgária –, többek között a szegénység etnicizálásáról.

Három besorolási rendszert térképeztek fel, amelynek alapján valakit romának vagy nem romának lehetett minősíteni:

1. a megkérdezett etnikai önazonosítása, magyarul: cigánynak tekinti-e magát vagy sem?
2. A „szakértők”, vagyis az önkormányzat, a rendőrség, a szociális és egészségügyi intézmények, az iskola stb. alkalmazottai kiket minősítenek környezetükben, a velük érintkező emberek közül romának. Ez tulajdonképpen a Kemény és társai által alkalmazott módszer, amelyet Ladányi és Szelényi ezúttal már udvariasan megdicsért, bár figyelmeztett egyoldalúságára is (2004: 128–129).
3. A kérdezőbiztosok megítélése: azok a személyek, akik kitöltötték a kérdőívet, szerintük román-e vagy sem? Ezt a módszert sokan bírálják, mondván, hogy a kérdezőbiztos semmit sem tud azokról az emberekről, akiknek alig egy óráig tartózkodik a lakásában. Ladányi és Szelényi viszont visszafordította az érvet: a kérdezőbiztos *legalább egy óráig* tartózkodott a kérdezett lakásán, s azt az időt teljes egészében az ő megismerésére fordította – ez általában messze-messze több, mint amit egy-egy fent említett „szakértő” elmondhat magáról (2004: 130).

A hármas besorolás persze az összevetésektől válik érdekessé: Bulgáriában a környezetük által cigánynak minősített interjúalanyok 73,3%-a vallotta magát is romának, míg Magyarországon ez az arányszám 36,8% volt, Romániában pedig 30,7%. (A különbség természetesen nem teljesen külsőleges – a szerzőpáros is említette, hogy Bulgáriában sokkal erősebb az etnikai alapú szegregáció, mint a másik két országban, s utaltak a nyelv szerepére is az önbevallásban.)⁶

Még mindig: „ki a cigány?” És így nevezzük-e őket egyáltalán?

A „ki a cigány?”-vita végül nem „dőlt el”, hanem kikristályosodtak az álláspontok:

Kemény és munkatársai szerint, bár normatív alapon helyteleníthetjük ezt a klasszifikációs folyamatot, szociológusként azokat kell cigányoknak tekintenünk, akiket a környezetük is annak tart.

Ladányi és Szelényi számára a környezet minősítése csupán az egyik (noha társadalmi jelentőségét tekintve valószínűleg az egyik legfontosabb) klasszifikáció, amely már csak azért is vizsgálatra érdemes, mivel a „*klasszifikációs rendszerek (...) többet mondanak a »klasszifikátorokról« mint a »klasszifikáltakról«*” (1997: 3).

Léteznek olyan kutatók is, akik elfogadhatatlannak tartják a környezeti minősítést, nem csupán az államigazgatási, de a szociológiai kutatások számára is, mondván, hogy ezáltal a tudomány eszközeivel legitimáljuk a többségi diszkriminációt. Neményi Mária megfogalmazásában: „*állításom szerint a romákról szóló tudományos kutatás, amíg önkényesen és a többségi nézőpontból határozza meg a kutatandók körét, fogalmazza meg a kutatások problémáit, ugyanúgy viselkedik, mint azok az intézmények, amelyeknek ki-rekesztést erősítő mechanizmusait máskor feltárni igyekszik. Kisajátítja, divatos szóval kolonizálja mások tapasztalatait, de nem képes arra, hogy autentikusan szólaltassa meg azokat a problémákat, amelyeket a*

⁶ Bulgáriában a minősített cigányok 90%-a, Romániában 40%-a beszélt romani nyelven – írta nemzetközi összefoglalásában Jean-Pierre Liégeois (2002: 47). Igaz, a francia kutató hitelességét némileg megkérdőjelezi, hogy – nem tudni, mire alapozva – ezt az arányt Magyarországon is 40%-ra tette. Egy a szövegébe szúrt – feltehetően a magyarországi szerkesztőktől származó – láb-jegyzet figyelmeztetett is arra, hogy Kemény és társai 1971-es adatai szerint a cigányok 21%-a beszél romani nyelven. Kemény és munkatársai legújabb kutatásai szerint (234) azonban már ez a szám is elavult.

kisebbségi csoport tagjai átélnek, és valójában nem a romákról szól, hanem – jó esetben – csupán a többségi társadalom működési zavarait képes feltárni” (2001: 283).

Ugyanakkor ez utóbbi megközelítés sem tudta megkerülni többségi minősítés figyelembevételét, bármennyire is önkényesnek és kirekesztőnek tartotta – csak éppen nyelvi szinten állandóan megkülönböztette egymástól a két csoportot. Mivel „*el tudom fogadni a Kemény István – Kertesi Gábor – Havas Gábor nevével fémjelzett országos reprezentatív cigánykutatás (...) kemény adatait (...) mert felhívják a figyelmet arra, hogy a testével megjelölt emberek csoportja szisztematikus hátrányt szenved az élet minden olyan területén, ahol a többségi társadalom intézményeivel szembesül. De nem tudom elfogadni, hogy ez a kutatás a cigányokról szól*” (Neményi 2000: 277–278).

Ez a kettős attitűd más kutatóknál is megfigyelhető. Szuhay Péter például rendszeresen, nyilvánvaló tudatossággal használta az ehhez hasonló, nyelvileg nehézkes, de pontosabbnak és korrektebbnek talált formulákat: „*a cigánynak nevezett csoportok*”, „*a cigánynak nevezett emberek*”, és így tovább, míg ezzel szemben: „*azok az emberek (...), akik magukat cigánynak nevezik, tehát a cigányok*” (Szuhay 1999: 76). De a kétféle megfogalmazás szerint meghatározott emberekről *egyazon – a cigányságról szóló – kötetben* olvashatunk.

A „*ki a cigány?*” kérdéssel együtt felmerül az a kérdés is – mivel nem mellékes, semleges, tisztán nyelvészeti probléma –, hogy használhatjuk-e egyáltalán a „cigány” kifejezést?⁷ Vajda Imre egyértelműen fogalmazott:

„*Roma vagy cigány? A kérdésben jelölt két megnevezés lényegében megegyezik, csakhogy amíg a »roma« szó pozitív tartalmat is hordoz (jelentése ember), addig a »cigány« szóhoz negatív sztereotípiák tapadnak (...) Napjainkban Magyarországon és Európában egyaránt a roma terminológia kezd teret hódítani*” (Vajda 1997a: 11).

Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária álláspontja is hasonló: „*A magyar köznyelvből mára már kikoptak az egykori nemzetiségek jelölésére használt pejoratív melléközöngéjű nevek. A cigány-roma névcseréje hasonló típusú átalakulásra utalhat*” (1999: 30).

Diósi Ágnes viszont konzekvensen a cigány kifejezést használta legújabb könyvében, indoklása szerint: „*Igaz, hogy a cigány népnévhez a századok folyamán lekicsinylő, megvető, elítélő képzetek társultak. Emiatt azonban nem az elnevezést kell megváltoztani, hanem annak pejoratív akusztikáját*” (Diósi 2002: 6).

Szuhay Péter azért intett óvatosságra, mert maguk a cigányok egyes csoportjai nem biztos, hogy szívesen fogadják ezt az elnevezést: „*Többször tanúja voltam olyan esetnek, amikor muzsikások tiltakoztak a roma kifejezés ellen, kikérve maguknak, hogy ők nem romák, hanem muzsikus cigányok*” (Szuhay 1997: 668).

Landauer Attila pedig arra figyelmeztetett, hogy roma szóalak rendelkezik egy „*hazai argó-, azaz tolvajnyelvi múlttal*” is, éppen ezért bizonyos társadalmi körökben ez a szó vált – már évtizedekkel ezelőtt – pejoratívvá (2004a: 44). S mintha csak Csepeliék fentebb idézett érvelésével vitatkozott volna, amikor megállapította: az, hogy egy nép elnevezése a magyarban az adott nép önelnevezéséből származik vagy sem, nem mond semmit a név pejoratív voltáról. Példának okáért a lengyelek saját népelnevezéséből származó „*polyák*” kifejezés számít becsmérlőnek a magyarban, míg számos esetben éppen fordítva van (Landauer 2004a: 43).

⁷ Még a civilizatorikus megközelítés számos alkalmazója úgy érezhette, hogy a „cigány” kifejezés pejoratív, ezért is találkozhatunk írásaikban gyakran – a homályossága miatt valami módon „*korrektebbnek*” tartott – *cigány származású* kifejezéssel, ha egyénéről, *cigány lakosság* kifejezéssel, ha közösségekről volt szó.

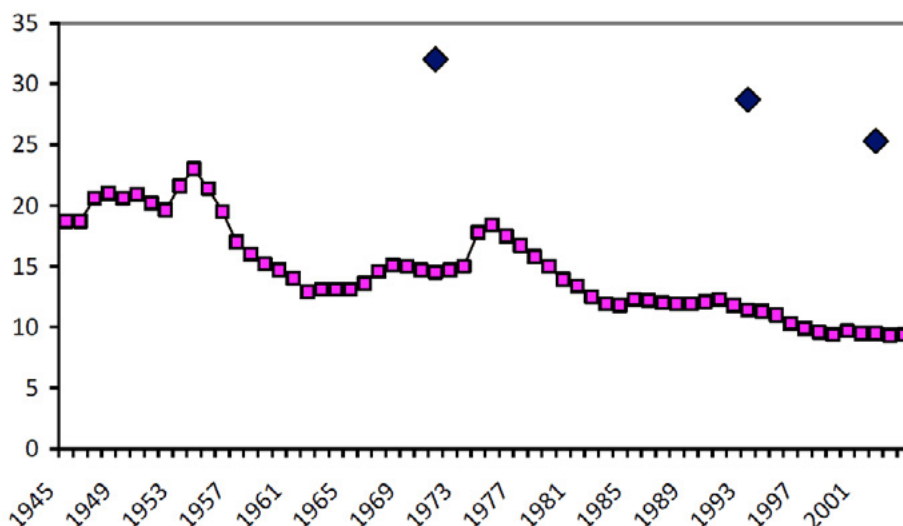
8.1. táblázat. Hány roma él Magyarországon? (1970–2014)

Év	Forrás	Mi alapján „cigányok”?	létszám
1970	Népszámlálás	„Cigány anyanyelvű” [„Cigány nemzetiséget” nem kérdeztek]	35.000
1971	Kemény-féle cigányvizsgálat	„Cigány” = akiket „nem cigány környezete annak tart” [országos népsort készítettek, amelynek 2%-os mintáját megkeresték]	320.000 [270–370 ezer]
1980	Népszámlálás	„Cigány nemzetiségű”	6.400
1990	Népszámlálás	„Cigány anyanyelvű”	48.000
1990	Népszámlálás	„Cigány nemzetiségű”	142.700
1993	Kemény-féle cigányvizsgálat	„Cigány” = akiket „nem cigány környezete annak tart” [országos népsort készítettek, amelynek 2%-os mintáját megkeresték]	468.000 [420–520 ezer]
2001	Népszámlálás	„Cigány anyanyelvű” [a kutatók ismételt javaslata ellenére sem különböztették meg a romani és a beás nyelvet]	48.700
2001	Népszámlálás	„Cigány nemzetiségű”	190.000
2003	Kemény-féle cigányvizsgálat	„Cigány” = akiket „nem cigány környezete annak tart” [országos népsort készítettek, amelynek 1%-os mintáját megkeresték]	540.000 [520–650 ezer]
2006	Kisebbségi regisztráció	Cigányként regisztráltatta magát a kisebbségi önkormányzati választás előtt	106.300
2011	Népszámlálás	„Cigány nemzetiségű”	315.583
2014	Kisebbségi regisztráció	Cigányként regisztráltatta magát a kisebbségi önkormányzati választás előtt	57.824

A 8.1. táblázat áttekintése máris sugall két tanulságot: először is, hogy az önbevallásos és a minősített definíció alapján kialakított létszámadatak közötti különbség folyamatosan csökken. Másrészt, hogy a roma lakosság létszáma gyorsan növekszik (miközben az összlakosság létszáma éppen ezekben az évtizedekben csökkenésnek indult). Az élveszületések aránya, amennyire a szórványos adatokból következtetni lehet erre – az cigánynak minősített népesség körében is csökkenésnek indult, csak éppen magasabb szintről indulva és lassúbb ütemben, mint az össznépesség körében (8.1. ábra). Az első gyerek vállalásának időpontja is későbbre tolódott – ez azért fontos, mert ez a mutató mindig korrelál a születések teljes számával.

8.1. ábra. Élveszületések száma 1000 főre, 1945–2004

■ Össznépesség ◆ "Cigány" népesség

Adatok forrása:
KSH és Kemény–Janky–Lengyel
2004: 17.

Szórványos adatok sugallják, hogy kapcsolat lehetséges a romák népesedési mutatói és a szegregáció között. „A kizárólag cigányok lakta környéken élő nők első szülésének átlagos életkora 18,82 év volt, míg a többségi társadalomhoz tartozó szomszédsággal jellemezhető cigányok körében 20,89 év volt az első szülés átlagos életkora az 1989 utáni években” – mutatta ki a 2003-as vizsgálat adatbázisán Janky Béla (2005). Egyes esettanulmányok szerint a teljesen szegregálódott közösségekben az első gyerek megszületésének időpontja még előbbre is került, mint korábban (Durst 2001).

Ladányi János és Szelényi Iván már említett kutatásában úgy találta, hogy Csenyétén a cigány nők átlagéletkora az első gyerekük születésekor 1881 előtt 27,1 év volt, tehát valamivel *magasabb*, mint a falubeli nem cigány asszonyoké. Majd a következő majd' száz év legnagyobb részében mindkét csoportban 22–24 év körül mozgott ez az érték, mígnem a roma nők körében a legutolsó időszakban – amikor már a falu teljes lakosságát cigányok alkották – 17,7 évre csökkent (Ladányi–Szelényi 2004: 61–67).

A demográfiai mutatók *másik oldalát* a halálozás mutatói jelentik. Jellemző, hogy míg a Babusik Ferenc és munkatársai által végzett vizsgálat a 21. század elején országos vihart kavart az egészségügyiek előítéleteségét vizsgáló kérdései miatt (→ 221–222), addig nem sok figyelem terelődött az *igazán botrányos* megállapításokra. Például arra, mely szerint „a roma népesség várható élettartama átlagosan tíz évvel rövidebb, mint a nem romáké” (Babusik 2004a: 84). A *közvetlen* ok: az egészségügyi állapot. Hús vizsgált belgyógyászati betegségcsoport között tíz olyan volt, amelyben a romák több mint kétszer nagyobb valószínűséggel szenvedtek, mint a teljes népesség; hat betegségcsoportban több mint ötszörös, háromban pedig több mint tízszeres volt a szorzó.⁸ A 19 évesnél idősebb romák 66,3%-a szenvedett valamilyen betegségben, 16,1%-a egynél több, 23%-a pedig három vagy több betegségben (Babusik 2004b: 67).

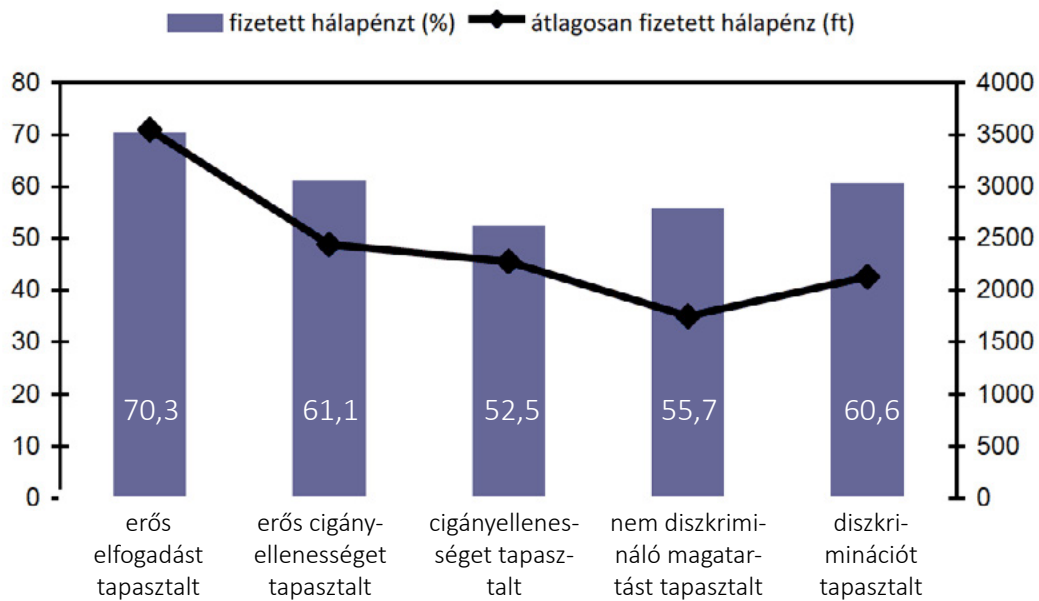
Babusikék – Neményi Máriához (1998: 88–101) hasonlóan – azt állapították meg, hogy a roma nők nagy többsége ismerte a születésszabályozási módszereket, tehát az alkalmazás esetleges hiányának nem a tudatlanságuk volt az akadálya. Egyáltalán: életmódjuk gyakran egészségtelen voltát sem ismereteik hiánya okozta, példának okáért, még az általános iskolát be nem fejezettek körében közel 80% tudta, hogy a dohányzás veszélyes szokás (Babusik 2004b: 91 és 76).

A vizsgálat azon megállapítása sem kapott figyelmet, hogy a cigányok többet költenek paraszolvenciára,⁹ mint gyógyszerekre. Az *egy-egy alkalommal* adott hálapénz átlagos összege közel a duplája a gyógyszerekre *havonta* költött átlagos összegnek (Babusik 2004b: 69). Míg a gyógyszerekre fordított összeg szigorúan összefüggött a család anyagi helyzetével – a legjobban kereső tizedbe tartozók mintegy ötször annyit költöttek gyógyszerre, mint a legszegényebbek, s a két véglet között a jövedelmmel arányosan nőtt vagy csökkent a gyógyszerre fordított összeg – addig a hálapénz adásának valószínűsége, illetve átlagos összege *nem függött a család anyagi helyzetétől* (Babusik 2004b: 69).

8 Babusik 2004a: 86. Az egyik durva előítéletes vélekedésre („*állandóan részegek*”) mintegy válaszul egyet emeljünk ki: a májbetegségek esetében a szorzó 0,7 volt, tehát ilyen betegségekben *kisebb valószínűséggel* szenvedtek cigányok, mint nem cigányok. Ennek jelentősége, hogy az alkoholisták számát a májzsugorban elhunytak számából következtetik vissza a statisztikusok, az ún. Jellinek-formula segítségével. Kérem szépen, én nem vagyok előítéletes, de a számok azt bizonyítják, hogy a nem-roma magyarok nagyobb valószínűséggel alkoholisták, mint a cigányok.

9 „Hálapénz”, azaz az orvosnak adott nem hivatalos „honorárium”, szigorúbb megítélés szerint megvesztegetés.

8.2. ábra. Hálapénzt fizető romák aránya (%) és az átlagos alkalmanként fizetett paraszolvencia összege (ft) – a háziorvosi szinten átélt cigányellenesség kategóriái szerint

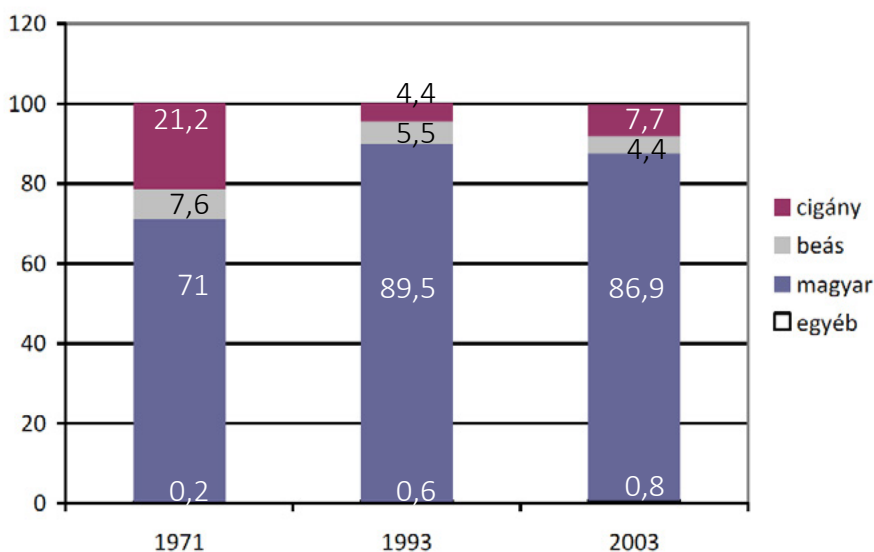
Adatok forrása: Babusik 2004b: 73.

Még érdekesebb a hálapénz összefüggése azzal, milyen előítéletességet vélt tapasztalni a roma beteg orvosánál. A 8.2. diagram oszlopai mutatják, hogy a háziorvosánál adott hozzáállást tapasztaló cigány betegek hány százaléka adott hálapénzt, míg a vonalról az olvasható le, hogy alkalmanként hány forintot adott.

Nyelv és identitás

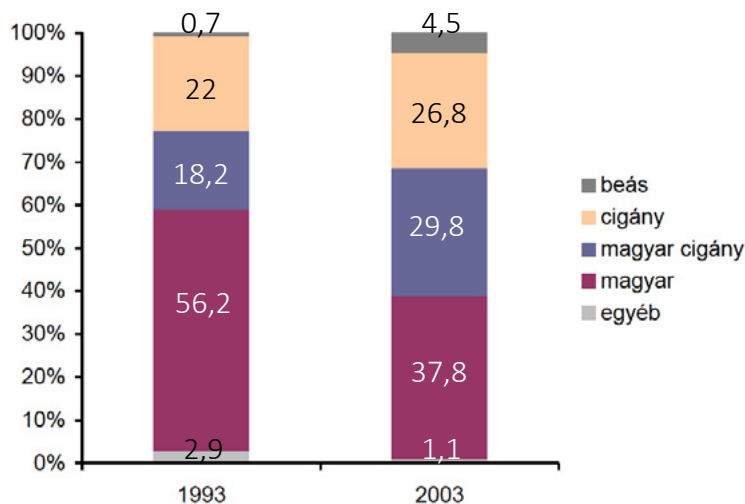
Gyakran még manapság is az 1971-es vizsgálat adatait idézik a romák nyelvi tagoltságáról: ezek szerint a romák több mint 70%-a magyar anyanyelvű, több mint 20% romani nyelvet beszélő oláh cigány, a több pedig túlnyomórészt beás. Pedig egyrészt számos kritika érte ezt a hármass felosztást, mint amely leegyszerűsíti a romák ennél jóval tagoltabb identitásrendszerét (pl. Szalai A. 2007). Másrészt: Kemény István is munkatársai változatlan módszerekkel végzett későbbi kutatásai is elavultnak minősítették fel az 1971-es adatokat (lásd 8.3. ábra).

8.3. Cigányok anyanyelv szerinti megoszlása, 1971–2003

Adatok forrása: Kemény–Jankó–Lengyel 2004: 39.

8.4. ábra. A cigányok nemzetisége az 1993-as és a 2003-as vizsgálat szerint

Adatok forrása: Kemény–Jankó–Lengyel 2004: 45.

A gyakori kétnyelvűség körülményei között az anyanyelv nyilvánvalóan jórészt identitás kérdése, nem objektív, valamiféle nyelvészeti „műszerrel” mérhető sajátosság. A kétnyelvű romák egy jelentős része, noha családjában romani vagy beás nyelven (is) beszélt, továbbra is magyar anyanyelvűnek vallotta magát, sőt, 1971 és 1993 között tovább nőtt az arányuk. Ugyanakkor – feltehetően az asszimilációs stratégiák kudarcának csálódott reakciójaként, s feltehető összefüggésben a roma identitás erősödésével – a korábbinál többen vallották magukat más anyanyelvűnek. Erre utalt, hogy a nyelvviszaváltás országos tendencia, de inkább a városokra – s különösen Budapestre – jellemző, mint a falvakra (Kemény–Jankó–Lengyel 2004: 41).

A Kemény és társai által végzett vizsgálatok fényében a népszámlálási adatokkal nem a leggyakrabban emlegetett megbízhatatlanság a probléma, mint inkább a népszámláláskor feltett kérdések differenciálatlansága. A Központi Statisztikai Hivatal, érthetetlen módon,¹⁰ „cigány anyanyelvként” regisztrálta mind a cigány, mind a beás nyelveket; másrészt, vagy „magyar nemzetiséget”, vagy „cigány nemzetiséget” lehetett választani, nem számoltak a kettős identitás lehetőségével. Márpedig a kutatások szerint a környezetük által cigánynak tartott magyarok nagy többsége számára fontos volt kettős kötődésük mindkét ága, s ha a „vagy cigány, vagy magyar nemzetiségű” kérdésfeltevéssel találkoztak, akkor inkább a magyart választották, még a nem magyar anyanyelvűek közül is sokan (különösen 1980-ban, ami nem is meglepő, hisz ekkor hivatalosan nem is létezett még cigány nemzetiség).

Amikor a Kemény-féle vizsgálatban – ahol, hangsúlyoznám ismét, a környezet meghatározása alapján határozták meg, ki a cigány, de a megkérdezettek ennek tudatában vállalták a részvételt – a nemzetiséget kérdezték, a saját nyelvi adataiktól némileg eltérő képet kaptak (8.4. ábra).

1993-ban tehát az abszolút többség magyarnak vallotta magát (de jóval kisebb arányban, mint ahányan magyar anyanyelvűnek), míg 2003-ban már csak a relatív többség.

Derdák Tibor és Varga Aranka egyik kutatásaként sikeresen továbbtanuló cigány gyerekek leveleit elemezték. Gazdag szókincssel, árnyaltsággal találkoztak, de ugyanakkor olyan stílusjegyekkel, amelyek írásban is

¹⁰ A kutatók ismételt, formális figyelmeztetései ellenére (Kemény István közlése).

„magukon viselik annak a szóbeli nyelvi kultúrának a stílusjegyeit, amelyben otthonosak. Stílusjegyeik oly mértékig eltérnek a magyar nyelv írásban használatos megszokott siluseszközeitől, hogy talán nem túlzás azt Charles A. Ferguson nyomán diglossziának nevezni” (1996: 154). Derdák és Varga arra is figyelmeztet: a nyelvhasználati különbségekből fakadó iskolai hátrányok nem csak a romákra jellemzőek. A vizsgálatukba bevont gyerekek (cigány és nem cigány gyerekek, 7 baranyai település 9 iskolájában) által „beszélt magyar nyelv és az iskola által követelt magyar nyelv mintha két külön nyelv lenne [kiemelés az eredetiben – DCs]. (...) a beás anyanyelvű cigánygyerekek számára nem jelent különös nehézséget, hogy az iskolával magyar nyelven kell megbirkózniuk, és valószínűleg nem jelentene számukra könnyebbséget az sem, ha román tankönyvekből tanulnának. A cigány társadalmi környezetben használt nyelvi kifejezőeszközök használati köre és fogalmi struktúrája annyira eltér az iskola által elvárt és közvetített nyelvi világ eszközrendszerétől, hogy a kisgyerekek számára ez a különbség sokkal nehezebben feldolgozható, mint adott esetben az anyanyelv és a többségi társadalom nyelve közötti váltás. (...) Vizsgálatunk eredményei arra utalnak, hogy a cigánygyermekes esetében a kétnyelvűség problémája eltöpreml a szocializációs különbségekből fakadó nyelvi hátrány gondja mellett” (Derdák–Varga 1996: 162–166).

Számos vizsgálat szól arról, hogy a roma identitások rendszere sokkal bonyolultabb, mint ahogy azt a hármas nyelvi tagolás sugallja. Példának okáért: a legkisebb nyelvi csoportnak tekintett beások, ha nem romákkal beszélnek magyarul, akkor elfogadják, hogy ők cigányok, ugyanakkor megkülönböztetik magukat a romani nyelvet beszélő „oláh-cigányoktól”, akiket ők „kolompárok” neveznek.¹¹ Azonban a külvilág által – mostanság – beásnak nevezett, román dialektusokat használó népcsoport három dialektust beszél, s ennek alapján oszthatóak árgyelánokra, muncsánokra és ticsánokra. A többséget alkotó árgyelánok a beás elnevezést csak magukra alkalmazzák, a muncsánokra nem – s a muncsánok sem tartják magukat beásnak. „Ezek a muncsánok nem úgy beszélnek, min mint. Lehet érteni, hogy mit beszélnek, de nem olyan tisztán. Ilyen törve. Sok minden szó nem mondják úgy, mind mi” – magyarázták Szalai Andrea árgyelán adatközlői (1997b).

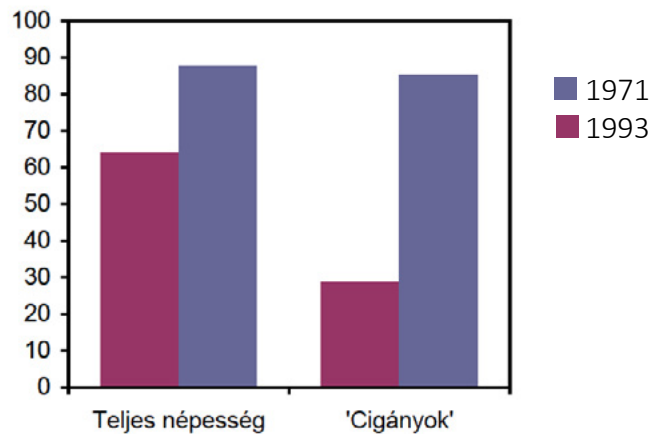
Fleck Gábor és Virág Tünde találkozott olyan árgyelánokkal is, akik ragaszkodtak hozzá, hogy a muncsán egy másik nyelv, amelyet ők nem értenek (Fleck–Virág 1999b: 69). De még az ehhez hasonló nyelvi különbségek sem magyaráznak bizonyos társadalmi törésvonalat, mint például a diku és az unturos csoport megosztottsága Gilvánfalva társadalmában. „Avval nem lehetett összekeverni (...) mert külön faj voltak” – fogalmazott egy Fleck Gábor és Virág Tünde egyik interjúalánya (1999b: 52).

KATASZTRÓFASÚJTOTT TERÜLET – A FOGLALKOZTATÁSI VISZONYOK

A romák körében a teljes foglalkoztatottság (V. fejezet, xxx-xxx), mint láthattuk, annak következtében alakult ki, hogy kielégíthetetlen volt a szocialista nagyipar igénye a képzetlen, gazdasági értelemben rosszul kihasznált munkástömegekre. A piacgazdaságra való áttéréssel ez az igény megszűnt – következésképpen a teljes foglalkoztatottság is. Míg 1989-ben 2,6 millió aktív foglalkoztatott férfit regisztráltak az országban, addig 1993-ban már csak 2,1 milliót. 1985-ben még 125 ezer foglalkoztatott cigány volt Magyarországon – 1993 végén már csak 56 ezer (Kemény–Janky–Lengyel 2004: 97).

11 Pontosabban: „Az idősebbek azt mondják, hogy ők »oláhok«, a fiatalabbak viszont azonnal helyesbítettek: »Á, dehogya! Mi beások vagyunk. Az oláh-cigányok, azok a kolompárok.« Az idősebbek elfogadták a helyreigazítást, azzal a kiegészítéssel, hogy régen őket a nem cigányok oláhnak nevezték – valószínűleg az általuk beszélt nyelvre utalva” (Szalai A. 1997b).

8.5. ábra. Aktív keresők aránya a 15–59 éves férfiak között, 1971 és 1993 (%)

Bár rendszeresen találkozhatunk ilyen vádakkal, a kritikai kutatók tulajdonképpen nem azt állítják, hogy a cigányok *kizárólag* az előítéletesség és a diszkrimináció miatt lettek tömegesen munkanélküliek. Az okot a különböző típusú hátrányok összeadódásában, felhalmozódásában látták és látják: a romák

- korábban a *nehézipari nagyüzemekben* integrálódtak a leginkább, márpedig itt voltak a legnagyobb leépítések (→ *A fiúk a bányában dolgoztak* kapszula, 238). A romák
- az ország északi és keleti vidékén éltek országos arányuknál nagyobb arányban, s pontosan ez az a terület, amelyet a kilencvenes évek gazdasági válsága és munkanélkülisége fokozottan érintett. A romák
- 60%-a még 1993-ban is *falun élt*, ahol, ha nincs földjük – márpedig rendszerint nincs – ugyancsak sokkal nehezebb elhelyezkedni, mint a városokban; s említsük meg
- az *alacsonyabb iskolai végzettség* később még tárgyalandó témáját.

Ezeket a hátrányokat „csak” tetézte az *előítéletesség*: a magyar munkaadók egy része, talán többsége, ha van választási lehetősége, akkor a cigány helyett inkább nem roma munkást vesz fel – ha van válogatási lehetősége. Márpedig a rendszerváltás után általában volt lehetősége.

Kertesi Gábor kiszámolta a fenti tényezők statisztikai szignifikanciáját, magyarán azt, hogy mennyivel növeli az esélyét a munkanélkülivé válásnak, ha valaki korábban a nehéziparban dolgozott, ha az északi-keleti régiókban él, stb. A hatások összesítése után végül úgy találta, hogy a roma és nem roma munkanélküliség közötti különbség *jó harmadára* így sem talált magyarázatot. Úgy vélte, a különbségnek „csak” erre a hányadára adhat magyarázatot a diszkrimináció (Kertesi 2005: 28, 34, 117).

„A fiúk a bányában dolgoztak”¹²

E könyv bányászcsaládból származó szerzőjét különösen érdeklik az alábbihoz hasonló adatok (amelyek ugyanakkor szakmailag is tanulságosak).

Az 1893-as összeírás szerint az egymástól meg sem különböztetett bányászatban és kohászatban 115 roma férfi és 4 nő dolgozott (Cigányösszeírás 1895: 61) – ez a 15 év feletti és a 15 év alatti, de foglalkoztatott romák mintegy 0,1%-át jelentette. „Bányászoknak a cigányok nem valók...” – szólott Herrmann esszencialista általánosítása (Cigányösszeírás, 1895: 81).

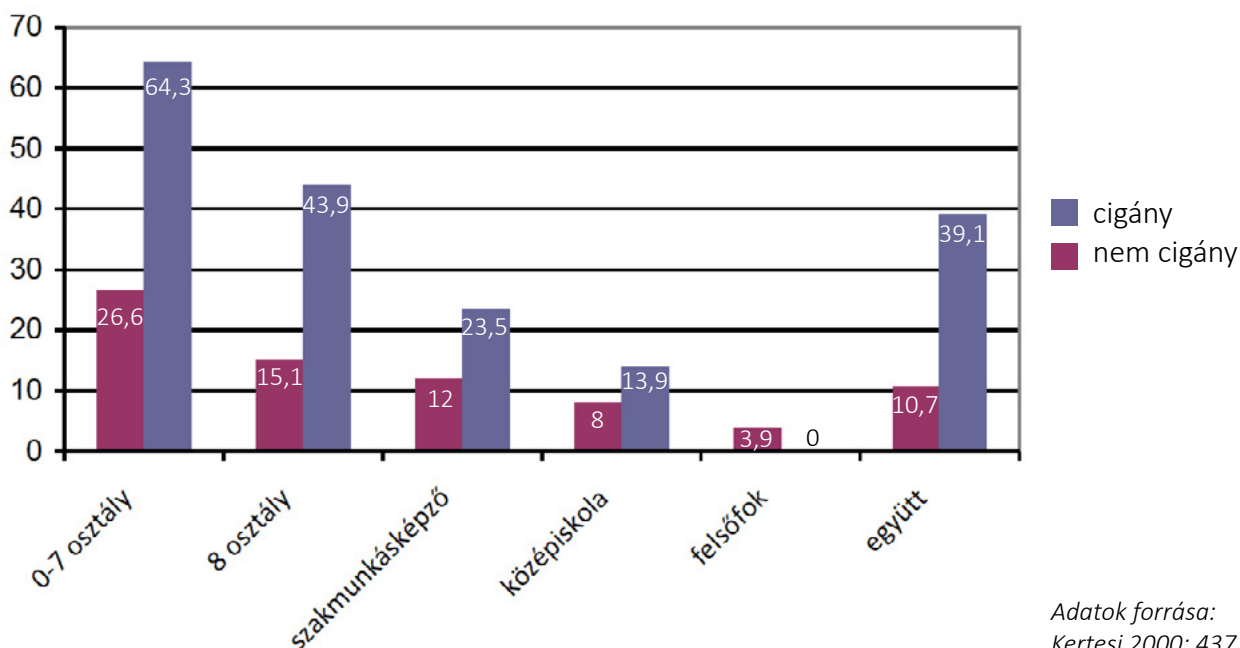
1971-ben, az ország mai területén közel ötszörösére nőtt cigány népességben mintegy 30-36-szor annyi roma dolgozott bányászat/kohászatban, mint 1893-ban a történelmi Magyarországon (a foglalkoztatott romák mintegy 2%-a bányában, 1–1,5%-a kohászknént, Kemény 1976: 56)

A magyar bányaiiparban dolgozók száma 2000-ben az 1980-as érték 7%-ára (hét százalékára) csökkent. Szülővárosom, a bányára épülő Tatabánya is megroggyant a rendszerváltás követően, s talán csak azért tudott a 21. században talpra állni, mert a Budapest-Bécs autópálya mentén található. A borsodi iparvidéknek már nem volt ilyen szerencséje, márpedig ez a terület képezi az Északi régió magvát, mely régióban az utolsó adatok szerint (→ 242) a magyarországi romák közel harmada él.

¹² Egy a 20. század végén népszerű humoros jelenet szállóigévé vált részlete.

Míg 1980-ban Magyarországon az aktív foglalkoztatottak 18,5%-a nem fejezte be az általános iskola nyolc osztályát sem, addig 2000-ben már csak 0,7%-a (Múlt és jelen 1996: 85 és KSH 2000: 36). Összehasonlításképpen az 1993-as Kemény-féle cigánykutatás egyik adata: a felnőtt romák 42,2%-ának kevesebb, mint 8 osztály volt a végzettsége. Az összefüggés olyan erősnek tűnik, hogy azt hihetnénk, megtaláltuk a romák magas munkanélküliségi mutatóinak egyetlen vagy legfontosabb okát: az alacsony iskolázottságot. A kép azonban ennél árnyaltabb (lásd a 8.6. ábra).

8.6. ábra. A munkaerőpiacról való kiszorultak aránya a foglalkoztatáshoz szokott munkaképes korúak százalékában, iskolai végzettség szerint (%)

Azon, jelenleg is munkaképes korú felnőtt cigányokat 100%-nak véve, akik korábban „foglalkoztatáshoz szoktak”¹³

- közel 40%-ban kiszorultak a munkaerőpiacról, míg
- az ugyanígy meghatározott nem cigányok valamivel több mint tizedével történt ugyanez. A különbség: 3,6-szoros.

Az iskolai végzettség (hiánya) tehát kegyetlenül szelektál a munkaerő-piacon, de a romák esetében mintegy kétszer-háromszor nagyobb eséllyel, mint a nem romák esetében. Kertesi Gábor egy másik érdekes vizsgálata szerint az 1985/86-os tanévben szakmát tanuló fiatalok csaknem negyede olyan szakmát tanult, ami nem bizonyult kifizetődőnek, magyarán, nagyon nehéz volt később ebben a szakmában elhelyezkedni (bányászat, kohászat, építőipar, stb.). Ugyanezen tanévben, a szakmunkásképzőbe járó cigány gyerekek csaknem 45%-a tanulta ugyanezeket a – perspektívátlaná vált – szakmákat (Kertesi 2000: 438).

Tehát, megszemélyesítve: képzeljünk el egy cigány fiataalt az 1960-as években, aki

- beilleszkedett az állandó, többnyire ipari foglalkoztatás, és az ezzel járó életmódváltás keretei közé;
- elvégezte a 8 általánost, betanított munkás lett, elismert munkaerő, lakást szerzett vagy épített, büszke volt rá, hogy ő nem járatta rosszabb ruhában a gyerekeit, mint a nem cigányok;
- felismerte, hogy „a gyerekemnek már legalább szakmát kell tanulnia”, s „belenevelte” gyermekébe ezt a belátást és az ezzel kapcsolatos ambíciókat;
- a gyereke már szakmunkásképzőbe járt, s azt el is végezte a nyolcvanas évek derekán, második felében;
- majd ez a gyerek, a frissen megszerzett szakmunkás-bizonyítványával nagy valószínűséggel munkanélküli lett.

S ez a „nagy valószínűséggel” nem költői túlzás: a Kemény-Havas-Kertesi-vizsgálat szerint 1993-ban a 20–24 éves nem cigányok 71,3%-a dolgozott vagy tanult,¹⁴ míg a korosztály roma tagjainak 24,1% volt foglalkoztatott vagy tanuló.¹⁵ Kertesi megfogalmazásában: „a válság a cigányság leginkább igyekvő, szakmát tanult – mondjuk így – felső tíz százalékának boldogulását is derékba törte” (Kertesi 2000: 440). A rendszerváltás után felnövekvő roma generációk számára nem hogy az apák nemzedékéhez viszonyított fokozatos előrelépés lehetősége veszett el, de sokszor visszacsúsztak életszínvonalban, miközben a vonatkoztatási csoport – tehát az összlakosság átlagának életszínvonala – sokkal magasabb volt, mint az apák nemzedékéé a hatvanas években.

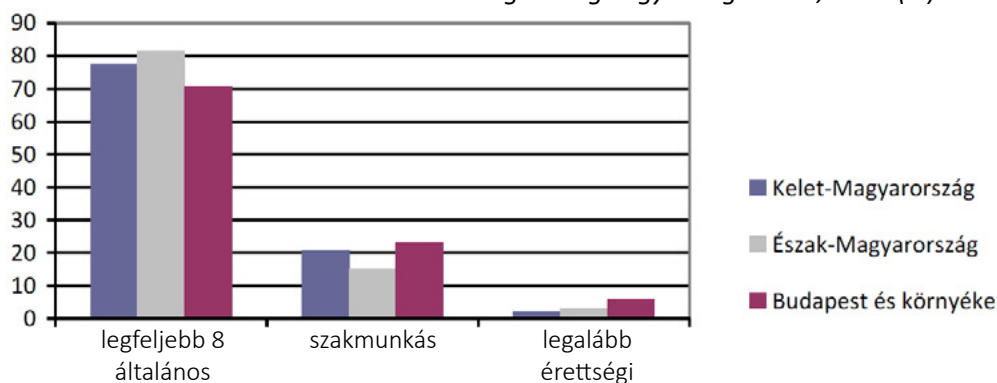
A fenti példában szereplő gyerek az ezredfordulót követő években nagy valószínűséggel már jó két évtizede csak rosszul fizetett, többnyire alkalmi munkákból élt; az ő legidősebb gyerekei, akik *ebben a helyzetben nőttek fel*, már fiatal felnőttek. Kedves nem cigány olvasóm, ha érdekeli Önt a társadalomtudományi kísérletek, akkor, kérem menjen oda ezekhez a kamaszokhoz és mondja nekik azt, hogy „a társadalmi beilleszkedés útja egyedül a kitartó tanuláson és a szorgalmas munkán keresztül vezet.” Majd figyelje a reagálást.

13 „Nevezzük foglalkoztatáshoz szokott (...) népességnek azt a népességet, amely a rendszerváltás előtt, a teljes vagy csaknem teljes foglalkoztatás időszakában megélhetését tartós vagy többnyire tartós munkaerő-piaci kötődés révén biztosította. (...) Nevezzük továbbá munkaerőpiacról kiszorult vagy foglalkoztatásból kiszorult népességnek a foglalkoztatáshoz szokott népességnek azt a részét, amely egzisztenciáját ma is tartós munkaviszonyra szeretné alapozni, de amely a rendszerváltás óta eltelt időszak során elveszítette az állását, és igen csekély az esélye arra, hogy ismét álláshoz jusson” (Kertesi 2000: 426). Az aggályos fogalmazás célja, hogy a „munkaerőpiacról kiszorultak” kategóriája felölelje azokat is, akik *nem* regisztrált munkanélküliek, mivel már feladták a reménytelennek tűnő munkakeresést.

14 Pontosan: 54,5% dolgozott, 16,8%-a tanult.

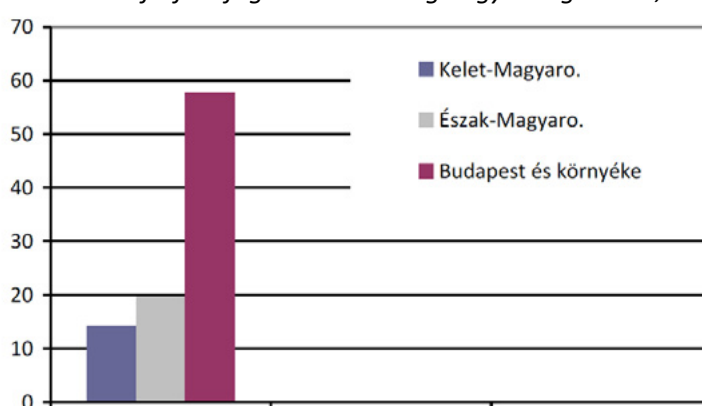
15 23,7% dolgozott, s csak 0,4% tanult. Regisztrált munkanélküli csak 23,5% volt, miközben 52,4%-ot ért el a nem tanuló inaktív aránya (Kemény–Havas 1996: 366).

8.7. ábra. A 15–39 éves romák iskolai végzettsége egyes régiókban, 2003 (%)

Adatok forrása: Kemény–Janky–Lengyel 2004: 92 és 102–103.

8.8. ábra. Roma férfiak foglalkoztatottsága egyes régiókban, 2003 (%)

A történelmi és regionális adatok időnként meglehetősen egyszerű összefüggést tűnnek alátámasztani: ahol és amikor volt a romák számára elegendő munkaalkalom, akkor a döntő többségük dolgozott, s ahol és amikor nem volt elég munkahely, akkor tömegesen munkanélküliek lettek. A 8.5. diagram felidézésén túl érdemes a 8.7. és 8.8. ábrát is szemügyre venni.

Tehát míg a Kemény-kutatás nem talált szignifikáns különbséget a romák iskolai végzettségében régiók szerint, a munkavállalási mutatókban annál inkább. E különbség okát pedig nem a romákban kell keresni, ha a regionális foglalkoztatási különbségekben. Kiszámolható ugyanis, hogy

- ha Kelet-Magyarországon ugyanakkora lett volna a foglalkoztatottsági ráta, mint Budapesten és környékén, akkor 118 ezerrel több embernek lett volna munkája (a régióban 2003-ban összesen 71,5 ezer 15 éves vagy idősebb roma élt);
- ha Észak-Magyarországon ugyanakkora lett volna a foglalkoztatottsági ráta, mint Budapesten és környékén, akkor 98,1 ezerrel több embernek lett volna munkája (a régióban 2003-ban összesen 115,6 ezer 15 éves vagy idősebb roma élt).

Nem lehet eléggé hangsúlyozni: ahogy a munkanélküliek egy igen jelentős része nincs regisztrálva, s így munkanélküliként számon tartva, úgy a ténylegesen dolgozók egy jelentős része valójában dolgozik, csak éppen nem regisztrált, általában alkalmi munkakörökben. A romák esetében azonban még „normál” foglalkoztatási viszonyok között is nagy szerepet játszottak a nem főállásban művelt kiegészítő tevékenységek (más tevékeny-

ségekkel, de ez a jelenség a szocializmus éveiben jelentős nem roma tömegekre is jellemző volt).

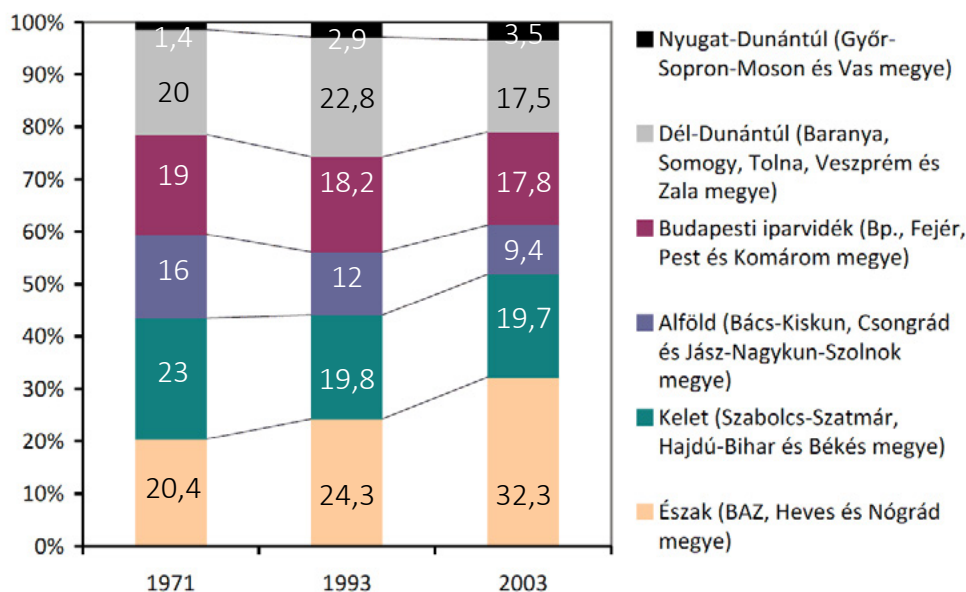
Szuhay Péter például erre hivatkozva vitatta az 1993-as vizsgálat eredményeit: szerinte „*e tevékenységi formák egymás mellett élésének bonyolult rendszere*” alakult ki, amely „*számtalan konkrét esetben*” magasabb jövedelmekhez juttatta működtetőit, mint amennyit a szociológia kérdőívek kimutatni képesek (Szuhay 1999: 54–55). Ilyen tevékenységek például: a gyűjtögetés-zsákmányolás (gyümölcs, gomba, gyógynövények, (orv) vadászat, hörcsögözés; guberálás, kukázás, akku- vagy fémgyűjtés, stb.) és számos más, különböző jellegű gazdasági tevékenység.

A felsorolást Szuhay tíz település különböző cigány csoportjainak vagy egyéneinek esettanulmányával tette létezőbbé (Szuhay 1999: 55–74) – elismerve persze, hogy etnográfiai módszerekkel vizsgált mintái nem reprezentatívak. Az ilyen típusú esettanulmányok jelentősége azonban felbecsülhetetlen a sok tekintetben nagyon tagolt magyarországi cigányság vizsgálatában. Érdemes felidézni a 2003-as országos vizsgálat egyik összefüggését: a háztáji gazdálkodásról van szó, amely az 1970–80-as évek magyar szociológiájának egyik nagyon fontos kutatási területe volt. Ez volt az egyik, noha nem kizárólagos terepe a mezőgazdasági kisárutermelésnek, amelyben a szocializmus utolsó évtizedében a falusi háztartások 90%-a vett részt (Szelényi 1992: 54). A 2003-as vizsgálat szerint a falusi cigány háztartások többségében (57,1%), míg a vidéki városok roma háztartásainak 15,7%-ában folytattak háztáji termelést.¹⁶ Az országos minta egészére vonatkozó társadalomstatisztikai mutatók segítségével azonban viszonylag kevéssé lehetett megragadni, hogy adott cigány háztartás tagjai nagy valószínűség szerint foglalkoztak-e háztáji növénytermesztéssel/állattartással vagy sem. A többség háztájizott a Dél- és Közép-Dunántúlon (64%) és az északi (60%) és a keleti országrészben (55%), de az Alföldön már a háztartások kevesebb, mint fele foglalkozott ilyesmivel, a budapesti iparvidék falvaiban pedig csak 36%. Nem lehetett azt állítani, hogy az alacsonyabb jövedelmű családok nagyobb arányban folytattak háztáji tevékenységet, de azt sem, hogy éppen azok vállalkoztak erre, akik jobban megengedhették magukat. Bár, a változók kombinálásával a kutatók egy első pillantásra meghökkentő összefüggést mégiscsak találtak az anyagi helyzet és a háztáji gyakorisága között: minél komfortosabb házban éltek a cigányok, annál nagyobb volt az esélye annak, hogy háztáji termelést is folytattak (például: a WC-vel rendelkező házakban élők 65%-a – szemben az ezzel nem rendelkező házakban élők 42%-ával). A gyerekek száma vagy a munkavállaló felnőttek aránya viszont nem befolyásolta érdemben ezt a tevékenységformát vagy annak hiányát (Kemény–Jankó–Lengyel 2004: 126).

Ezen a ponton tehát az országos reprezentatív kutatás is megerősítette, amit egy sor esettanulmány is sugall: bár a magyarországi cigányság életében vannak nagy erővel ható egységesítő tényezők is, helyzetük, sorsuk, esélyeik településről településre, közösségről közösségre nagyon változók lehetnek.

¹⁶ Budapesten ez az arány 0,8% volt, de ez nem olyan meglepő, akár az adottságokat, akár az itteni, viszonylag magas foglalkoztatási adatokat tekintve (Kemény–Jankó–Lengyel 2004: 125).

8.9. ábra. A cigányok regionális eloszlása, 1971–2003

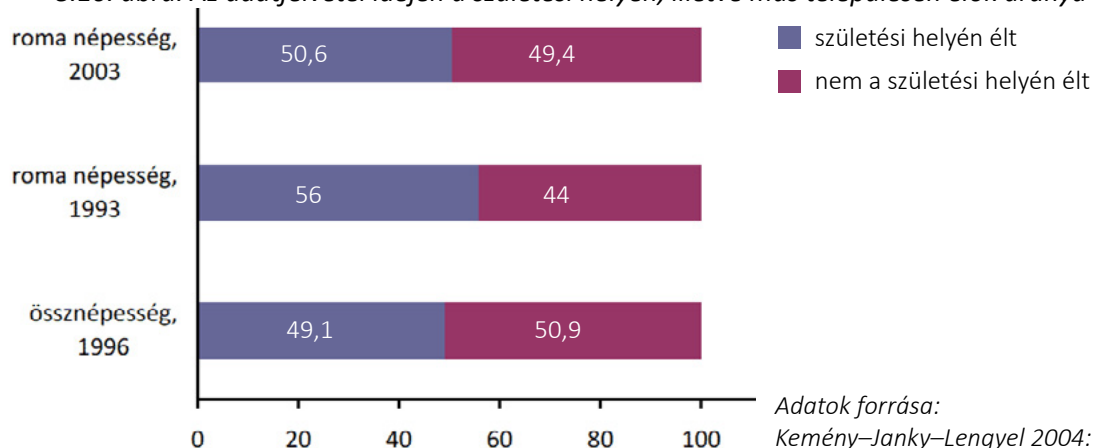
ELKÜLÖNÍTVE

Miközben az utolsó évtizedekben nőtt a cigányok száma és aránya az északi régióban és Nyugat-Dunántúlon, addig az ország többi részén nőtt ugyan az számuk, de a roma összlakosságon belüli arányuk valamennyit csökkent.

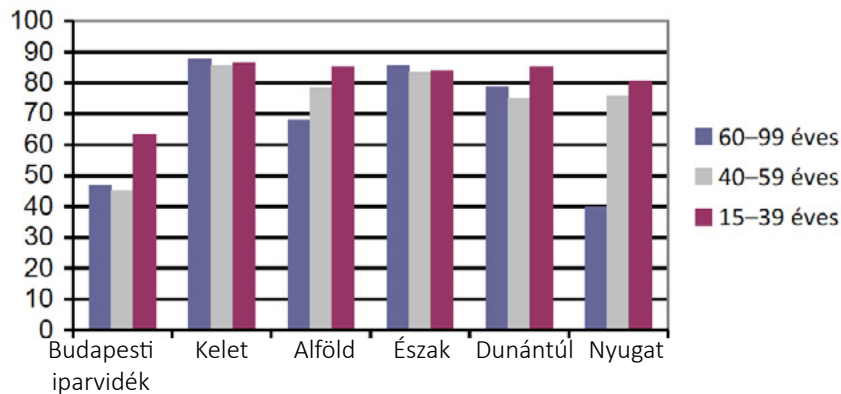
A 20. század utolsó harmadában előrehaladt a romák urbanizációja is, bár jórészt nem annyira költözködésük, mint inkább az utolsó évtizedek gyakori várossá nyilvánításai miatt: míg 1971-ben a romák csaknem négyötöde községekben élt, addig 2003-ban 39,9%-uk, ami nem sokban különbözött az össznépeség hasonló értékétől (35%). Míg a teljes népességnek 2003-ban 17%-a, addig a cigányoknak 10,4%-a élt Budapesten, míg az egyéb városokban az össznépeség 48%-a, s a romák 49,7%-a élt (Kemény–Janky–Lengyel 2004: 16–17).

A 2003-as vizsgálat azt is kimutatta, hogy nőtt valamelyest a magyarországi romák költözési kedve – ami azonban még mindig csak azt jelentette, hogy *utolérte* az összlakosság hasonló mutatóit. A korosztályi és települési bontások alapján Keményék cáfolták azt a vélekedést is, mely szerint a hetvenes-nyolcvanas években nagy országos vándorlás zajlott volna le a cigányok között – a költözések döntő többsége megyéken belül zajlott le, egy lassú Budapest– és nyugat felé áramlással (Kemény–Janky–Lengyel 2004: 60–67).

8.10. ábra. Az adatfelvétel idején a születési helyén, illetve más településen élők aránya (%)

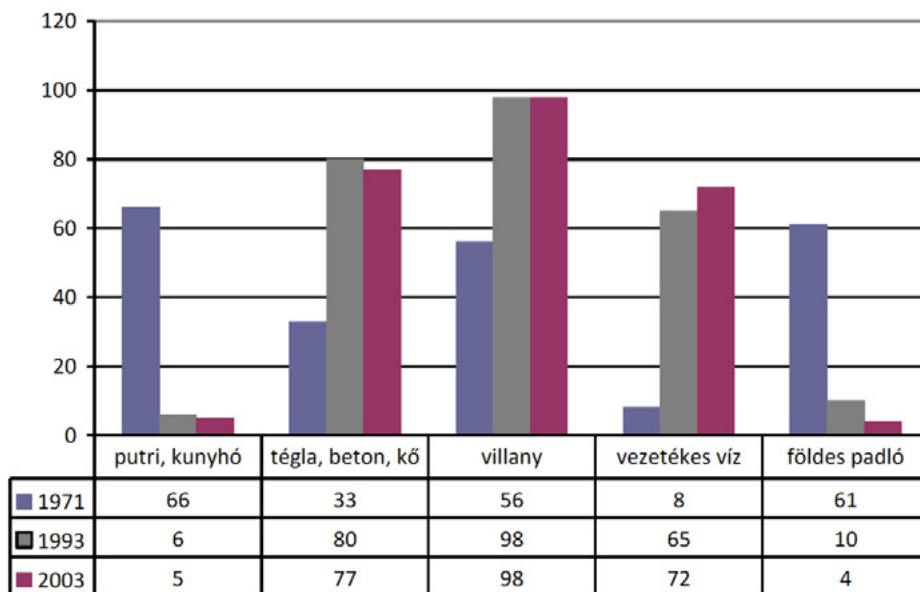

8.11. ábra. Azok aránya, akik születéskori lakóhelyének megyéje és 2003-as lakóhelyének megyéje megegyezett, régió és korcsoportok szerint (%)

Adatok forrása: Kemény–Janky–Lengyel 2004: 74.

8.12. ábra. Lakásviszonyok, 1971–2003 (%)

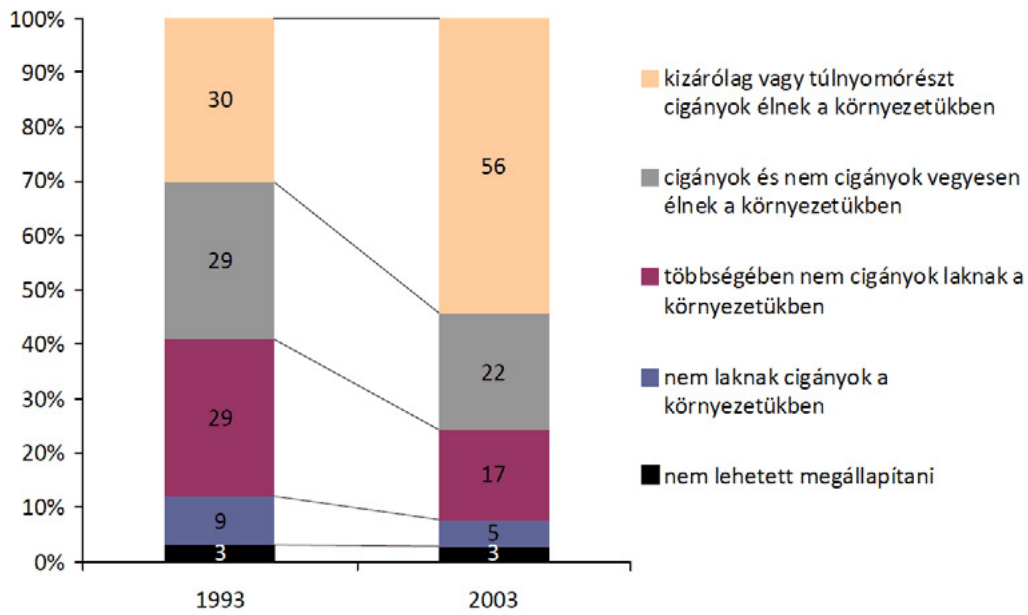
Adatok forrása: Kemény–Janky–Lengyel 2004: 52–54.

A lakásviszonyok alapvető mutatóit tekintve az lehet az első benyomásunk, hogy 1971-hez képest a kilencvenes évekre ugrásszerű javulás mutatkozott, majd ezek a viszonyok nem romlottak 2003-ra sem.

A lakásviszonyok javulása, majd értelemszerűen romlása is bizonyos késéssel követi a jövedelmi viszonyok változását, ami szembeszökő mind az 1971-es, mind az 1993-as adatok vizsgálatakor. A javulás azonban erősen viszonylagos volt: a cigányok elsősorban Cs-lakásokba, illetve vásárolt lakásokba (főleg parasztházakba) költöztek. Ez a két forma pedig nem csak a komfortfokozat relatív emelkedését eredményezte, hanem volt egy másik következménye is: nevezetesen, *a szegregáció újratermelődése*.

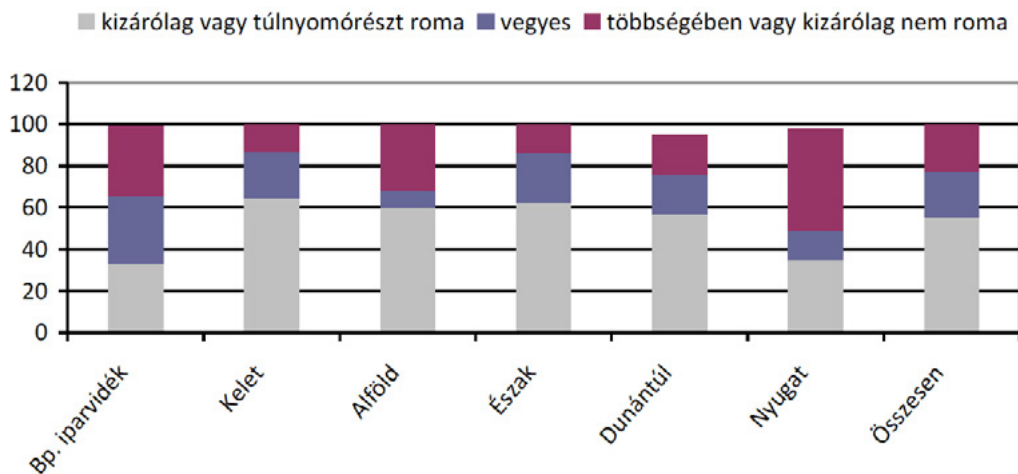
1971-ben a cigányok kétharmada (Budapesten egyharmada) telepeken élt – 1993-ban 13,7%-uk, 2003-ban pedig 6,3%-uk élt telepen, miközben a cigánycsaládok mintegy fele a települések belsejében lakott. Első pillantásra ugrásszerű javulásról volt szó – közelebről szemügyre véve az adatokat azonban már nem ilyen kedvező a kép. Az 1993-as és a 2003-as vizsgálatban ugyanis azt is kutatták, hogy ki laktak a cigány családok közvetlen szomszédságában.

8.13. ábra. Lakóhelyi szegregáció, 1993 és 2003 (%)

Adatok forrása: Kemény–Jankó–Lengyel 2004: 55–57.

8.14. ábra. A cigány háztartások szegregáltsága, regionális bontásban, 2003 (%)
A vizsgált háztartások közvetlen környezetében lakó népesség*...

* Az országos mintában 0,3%, Nyugaton 2,3%, Budapest környékén 1% esetében „nem lehet megállapítani” a szegregáltság mértékét.

Adatok forrása: Kemény–Jankó–Lengyel 2004: 58.

Tehát az 1993-as csökkenés után 2003-ra a szegregáció szintje visszaállt az 1971-es szintre – csak éppen más formákban. Havas Gábor mintegy 20%-ra helyezte azt a „kritikus határt, amelyet elérve a konfliktusok megsokszorozódnak, a nem cigányok elköltözésének üteme jelentősen felgyorsul, és éppen ezért az elcigányosodás folyamata nagy valószínűséggel visszafordíthatatlanná válik” (Havas 1999b: 174).

Az 1990-es évekre már nem csak egyes településekre, hanem már egész kistérségekre is jellemző vált, hogy megkezdődött a cigány többség kialakulása: 2002-ben a BAZ megyei Edelényi járáshoz tartozó 18 falu közel egyharmadában 50% felett volt a romák aránya (Durst 2002, 2004: 60). Baranya megye déli részén 1999-ben 17 településen volt már cigány (beás) többség, amelyek egyike volt az első Alsószentmárton (Fleck–Virág 1999b: 9).

Feltehetően legutoljára

A szegregáció magas szintje nem jelentette azt, hogy valamennyi roma „gettóba volt zárva” – de paradox módon, éppen az (is) rontott a szegregátumokban élők helyzetét, hogy a legaktívabb egyének és családok jelentős része el tudott onnan költözni.

Analóg folyamatot írt le Ralf Dahrendorf az Egyesült Államokban: „Részben a polgárjogi mozgalmak, részben a kedvező gazdasági körülmények eredményeként a kisebbségek számos tagja kivonult Amerika belvárosaiból. Ezt cselekedvén eltávolítottak egy döntő láncszemet... velük együtt eltűntek a kevesebb szakértelemmel és motiváltsággal rendelkezők »szerepmelléjei«. Akik visszamaradtak, a »társadalmi elszigeteltség« helyzetében lelték magukat. Hamarosan koncentrációs hatás lépett fel, amely kihangsúlyozta és megszilárdította a határvonalat a »gettó« és a többi között” (Dahrendorf 1994: 240).

Kemény és munkatársai így fogalmazták meg az „elcigányosodott” falvak kilátásait: „Nincs kizárva, hogy a gazdaság növekedésének és infrastrukturális beruházásoknak köszönhetően a jövőben több munkalehetőség adódik az ország elmaradott régióiban is. Az is elképzelhető, hogy az ország EU-csatlakozását követően egy ideig növekszik az olyan típusú beruházásoknak a mértéke, amelyek jelentős számban szívnak fel képzetlen munkaerőt. Megvan az elvi lehetősége annak is, hogy az oktatáspolitikai az elkövetkezendő években sikeresen integrálja a cigány gyermekeket az iskolarendszerbe. Érvelni lehet amellett is, hogy különböző okok miatt középtávon számítani lehet a cigányokkal szembeni előítéletek csökkenésére. Ezek a változások számos cigány család életkörülményein javíthatnak. Az azonban valószínű, hogy legutoljára a szegregált aprófalvak élő cigányok fogják érezni az esetleges pozitív változásokat” (Kemény–Jankó–Lengyel 2004: 153).

A rendszerváltást követően publicisztikai közhellyé vált a hasonlat, hogy a hatékony szociálpolitika „nem halat, hanem hálót” ad a rászorulóknak. A szegregáció következtében azonban a romák mind nagyobb hányada él olyan körülmények között, ahol nem hogy háló, de víz sincs.

NEM KÖZÉPISKOLÁS FOKON

Nagyon „könnyű” a szülők alacsony oktatási státusának újratermelése a gyerekeik nemzedékében. Különösen akkor, ha egy gyerek vagy kamasz számára azt mutatja a környezetében élő felnőttek példája, hogy 8 vagy kevesebb osztállyal is lehet „boldogulni”. Ezt látták az akkor felnövekvő roma generációk még az 1980-as években is – hogy aztán néhány év múlva kénytelenek legyenek szembesülni a változással. Márpedig a helyzet nagyon megváltozott: a 25–65 éves férfiak legfeljebb általános iskolai végzettséggel az OECD-országok között Magyarországon jutnak a legkisebb eséllyel munkához (18%), a második legrosszabb esély (egyébként Szlovéniában) 27%, a harmadik (Ízland) 42%, az EU21 átlaga pedig 52%. Rengeteget elárul a magyar társadalomról egy másik adat is: a 25–65 éves diplomások 85%-a foglalkoztatott, míg például az EU-átlag 88%.¹⁷

A rendszerváltás körüli oktatáspolitikai szakértők és döntéshozók egyik kiemelt preferenciáját éppen az esélyegyenlőség növelése jelentette. Csalódást keltő látni, hogy az eredmény teljes kudarc, ezen a téren is. Meglepő mértékű a folytonosság: az oktatási rendszer szereplői máig képesek hasznosítani az államszocialista rendszerben kialakult készségeket, stratégiákat, struktúrákat is.

¹⁷ 2011-es adatok, OECD 2013: 87–88 (Table A5.1b).

A rendszerváltás követően, a szocializmus meghaladásának kísérlete elsősorban mennyiségi expanzióban és decentralizációban nyilvánult meg. A mennyiségi növekvést szolgálta a tankötelezettség kiterjesztése az 5-diktől a 18-dik életévig,¹⁸ valamint a közép- és felsőoktatási expanzió. 1990 és 2008 között a 15–24 éves korosztályok létszáma csaknem 12%-kal csökkent, miközben ugyanezen időszak alatt a nappali tagozatos szakközépiskolások száma 43,6%-kal, a gimnazistáké 62%-kal, a felsőoktatásban résztvevők száma 217%-kal nőtt.¹⁹

A decentralizálás következtében kialakult irányítási rendszer felső (országos, területi, ezen belül regionális, megyei és kistérségi) szintjeinek nagyon kis beleszólása maradt az oktatási folyamatba a helyi (önkormányzati) szinthez képest. A döntések több mint fele iskolai szinten született meg, s csak 4%-ban állami szinten – ezzel Magyarország az Európai Unió harmadik legdecentralizáltabb oktatási rendszerével rendelkezett (Hollandia és Finnország után, Balázs–Palotás 2006: 58). A fenti mondatokban a *múlt időt* az indokolja, hogy *2010 után teljes irányváltás történt, az önkormányzati iskolák újraállamosításával*. Jelen keretek között nem tudom az újabb változások jelentőségét érdemben elemezni, de az eddigi jelek arra utalnak, hogy napjainkban éppen a kudarcok egy újabb vastag rétege rakódik a magyar oktatási rendszer maradványaira.

A rendszerváltást követő egyik legfontosabb változás a szabad iskolaválasztás rendszerének bevezetése volt. Ez azt jelentette, hogy a szülők elvben szabadon eldönthették, melyik iskolába íratják gyermekeiket. Az iskolakörzetek továbbra is megmaradtak, s az iskolák továbbra is kötelesek voltak felvenni a körzetükbe tartozó és hozzájuk jelentkező tanulókat – nem volt viszont szabályozva, hogyan kezeljék a körzetükön kívülről jelentkező tanuló-jelölteket (legalábbis 2007-ig). Ez a gyakorlatban tehát az iskolák (részben) szabad diákválasztását is jelentette.

Az oktatási rendszerbe ritkán szokták beleérteni az egyik szereplőt, pedig az *de facto* kulcsszereplő: a családról van szó. Volt már szó (→ 179) arról, hogy milyen fontos szerepe van a magyar oktatási rendszerben a családi keretek között átadott kulturális tőkének, illetve, hogy milyen kölcsönhatásban állt ez a szocializmus korabeli iskolákkal. Erős leegyszerűsítéssel: a korábbi ideológiai fékek ellenére is működő egyenlőtlenségi viszonyok a rendszerváltás után szabadon kibontakozhattak.

A szabad iskolaválasztás-önkormányzatiság kombinációjával jellemezhető rendszer bevezetői és támogatói feltehetően úgy vélték: mivel a szülők bármely intézménybe beíratják gyermekeiket, s az iskolák finanszírozásának legfontosabb forrásává az oda beiratkozott tanulók száma utáni fejpénz válik (ráadásul: az iskolás korú generációk száma évről évre csökkent, s várható volt a további csökkenése, illetve roma tanulók arányának növekedése is), az iskolák között *mennyiségi verseny* indul majd meg, verseny, minél több tanuló megszerzéséért – akár cigány, akár nem cigány tanulóról van szó. Az iskolák vonzerejét – feltételezték – az általuk nyújtott képzés színvonala fogja jelenteni, tehát ez egy *minőségi versenyt* is elindít majd a tanulók megszerzése érdekében (8.14. ábra).

8.2. táblázat. A rendszerváltás körüli évek oktatási reformjainak tervezett hatásmechanizmusa

szabad iskolaválasztás	+	fejpénz alapú finanszírozás	+	csökkenő gyerek-generációk	→	mennyiségi verseny a tanulókért	→	minőségi verseny a tanulókért
------------------------	---	-----------------------------	---	----------------------------	---	---------------------------------	---	-------------------------------

¹⁸ Azóta már 3 éves kortól, de csak a 16. életévig tart a tankötelezettség Magyarországon.

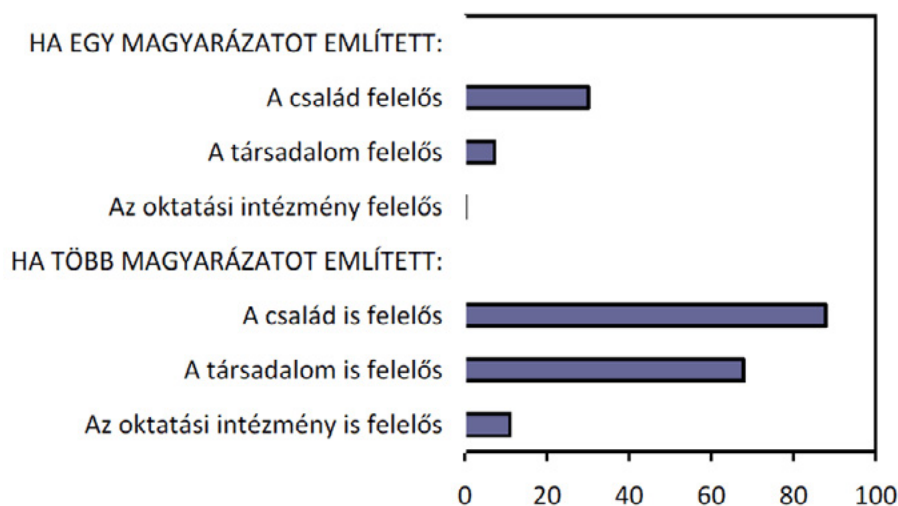
¹⁹ Adatok forrása: KSH Stadat Online.

A számítás azonban nem jött be: egyrészt, az információkhoz való hozzáférés és a közlekedési költségek miatt a szabad iskolaválasztás a szülők részéről réteg- és etnikumspecifikus mértékben korlátozott volt. Az iskolák oldaláról nézve: ha rákényszerültek (a szóhasználat aggályosnak tűnhet, de az iskolák vezetése ezt általában kényszerként éli meg) roma tanulók nagyobb arányú felvételére, akkor egy bizonyos szint fölött már nem volt választási lehetőségük: vállalniuk kellett, hogy „cigányiskolává” váljanak. Ezzel viszont kiváltották a nem cigány családok, különösen a középrétegek és az elit gyerekeinek a menekülését az adott iskolából. Tegyük sietve hozzá, hogy *nem okvetlenül* a szülők előítéletessége vagy rasszizmusa miatt: a roma tanulók magas arányát, s különösen a többségét a környezet jelzésnek tekinti, hogy a szóban forgó iskola szakmai értelemben gyengébb az átlagnál. Márpedig ez olyan vélekedés, amely nagyon könnyen „önbeteljesítő jóslattá” tudott válni (lásd többek között a *Gyengébb eredmény* kapszulát, illetve a 8.15. ábrát).

A magyar oktatás formális, iskolai rendszere az informális, családi keretek között működő alrendszere outputjának szelektív felhasználásával tud csak eredményeket felmutatni, ezért igen erősen törekszik tanulói szelekciójára. Azaz: a magyar tanulók oktatási rendszerben elért teljesítményeit nemzetközi összehasonlításban kimagasló mértékben a tanuló családi háttere határozza meg. Éppen ezért az iskolák nem oktatási teljesítményük fokozásával versenyeznek egymással, hanem abban, hogy minél több középosztálybeli, értelmiségi családba született gyereket „szerezzenek meg”. És hogy minél sikeresebben „eltaszítsák” a romákat.

Ha a cigányok mégis jelentős számban „bejutottak”, akkor, a több évtizedes múltra visszatekinthető technikák lehetővé tették az iskolán belüli elkülönítést is. A technikák még csak nem is mindig kifinomultak: egy 2004-es kutatás úgy találta, hogy 573 általános iskola 34%-ában oktattak *külön épületben* cigány többségű osztályokat (Havas–Liskó 2005: 41).

8.15. ábra. „Mit tart a legsúlyosabb problémának a cigány gyerekek oktatásában?”
– iskolaigazgatóknak feltett kérdésre adott válaszok (%), 2004

Adatok forrása: Havas 2008.

Gyengébb eredmények

Messing Vera és Molnár Emília (2008) általános iskolai vizsgálata szerint minél magasabb a roma gyerekek aránya egy osztályban, annál alacsonyabb lesz a teljesítmény – a nem roma gyerekek teljesítménye is (legalábbis, ha azt az osztályzatokkal mérjük). Ez mintha a szegregáció híveinek adna muníciót, de érdemes tovább olvasni: Messing és Molnár a romák arányát annak alapján mérte, *minek tartják magukat a gyereket*, amit összevetettek a tanári minősítésekkel is.

Érdekes összefüggésre bukkantak: „Azokban az osztályokban, ahol a tanár jól, vagy esetleg alulbecsüli a roma gyerekek számát ahhoz képest, amit a gyerekek önmagukról mondanak, magasabb tanulmányi átlagot tapasztaltunk, mint azokban az osztályokban, ahol az osztályfőnök felülbecsüli a roma gyerekek számát” (Messing–Molnár 2008: 81–92). A tanárok „cigányokról” alkotott képe, valószínűleg jórészt akaratlanul, de egyértelműen befolyásolta osztályzási gyakorlatukat. Sarkítva, de nem torzítva: a kép, mely szerint „a cigányok gyengébb tanulók, mint az átlag” „önbeteljesítő jóslatként” működött.

Korántsem mellelleg: bár korábban, némileg rossz lelkiismerettel, de a minősített csoport-meghatározás mellett tettem le a voksomat, ez a vizsgálat azt mutatja, hogy mindig szem előtt kell tartani azt is, hogy az így meghatározott csoport *nem azonos* az identifikálódott csoporttal.

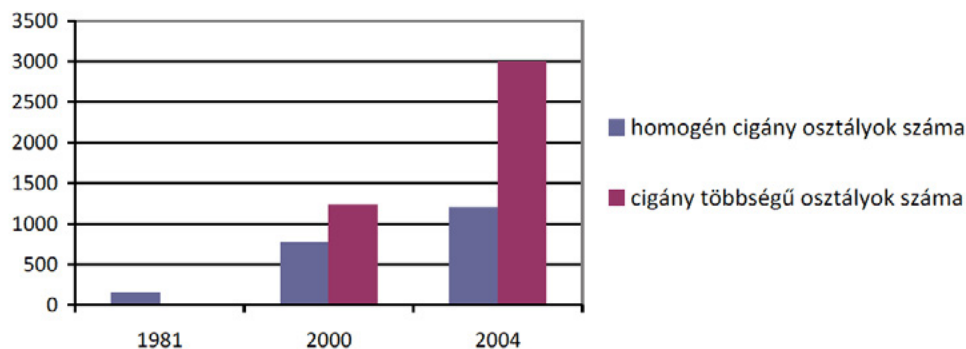
A szelekció és a szegregáció – a gyerekek szétválogatása képességeik alapján – kezdete mind korábbra húzódik vissza: már rég nem mindegy, hogy valaki melyik óvodába írhatja be a gyermekét (arról nem is beszélve, beírhatja-e egyáltalán). Egy 2000-es kutatás szerint a gyógypedagógiai tagozatra járó 6. osztályos roma tanulók 36,8%-a egyáltalán nem járt óvodába – míg a normál osztályokba járó, ugyancsak hatodikos roma tanulók esetében csak 4,9% volt ez az arány (Havas 2008: 129–130).

Az 1960-as évek elején, amikor sikerült elérni, hogy a megfelelő roma korosztályok több mint 90%-a általános iskolába járjon (Havas–Kemény–Liskó 2002: 7–8), a magyar szociológia még gyerekcipőben járt. A kutatók csak a következő évtizedben figyeltek fel rá, hogy a roma diákok elkülönítésének fontos csatornájává váltak az ún. kisegítők (az elvileg az alacsony intelligenciájú gyerekek képzésére szolgáló gyógypedagógiai intézmény). A kisegítő iskolákban/osztályokban a roma tanulók aránya az 1974–75-ös tanévben 24% volt (míg a teljes általános iskolai tanulónépeségben 5,9%), amely 1985-86-re 38%-ra növekedett. 1985-86-ban minden hatodik roma, és minden ötvenedik nem roma tanuló kisegítőbe járt (Havas–Kemény–Liskó 2002: 14).

A rendszerváltás óta hivatalosan nem lehet számon tartani a tanulók cigány voltát, így csak különböző becslések állnak rendelkezésünkre. A becslések alapját képező kutatások azonban azt sugallják, hogy a romák aránya a kisegítőbe utalt tanulók között meghaladhatja a 85%-ot is (Kende 2001: 70).

Nem tömegeket érint (az általános iskolások 0,6–0,7%-át), de jellegzetes a magántanulóvá minősítés intézménye. Eredetileg kiemelkedő tehetségű, élsportoló vagy súlyos betegséggel küzdő tanulók segítségére szolgált, hogy felmenthették az iskolába járás kötelezettsége alól, ha bizonyos időközönként számot adtak tudásukról. Ma inkább a „problémás gyerekektől” akarnak ilyen módon az iskolák megszabadulni. Egy 2000-es vizsgálat szerint roma tanulót nyolcszor nagyobb valószínűséggel érhet utol ez az eljárás, mint nem romákat (Havas 2008: 144).

8.16. ábra. Cigány többségű osztályok az általános iskolákban, 1981, 2000, 2004

Adatok forrása: Havas–Kemény–Liskó 2002: 13, 81; Havas 2008.

A romák általános iskolai szegregációja a rendszerváltást követő időszakban azonban elsősorban más utakon valósul meg. A szabad iskolaválasztás, a foglalkoztatási és jövedelmi differenciálódás és az ismét növekvő települési szegregáció következtében (lásd lejjebb) a 21. század elején a roma tanulók mintegy harmadát tanították szegregált (roma többségű) osztályokban (8.16. ábra).

Nem szándékos

Közvélemény-kutatások szerint 2000-ben a megkérdezettek 38%-a, 2002-ben 33%-a helyeselte, hogy „vannak még szórakozóhelyek, ahová a cigányokat nem engedik be.” Ugyanakkor 88–89% értett egyet az alábbi állítással: „Minden cigány gyereknek joga van arra, hogy a nem cigányokkal közös iskolai osztályokban tanulhasson” (Erős–Fábián 2005: 211). Ironikus, mert éppen az oktatási diszkrimináció létrehozásában működnek közre a legtöbben, akár az egyéni romaellenes előítéletek teljes hiányában is, azzal, hogy gyermeküknek „jobb iskolát” keresnek, lakóhelyüktől távolabb.

Egy 1992-es nemzetközi közvélemény-kutatás szerint azzal az állítással, miszerint az életben való előrejutáshoz fontos a magas iskolai végzettség, Ausztriában 92,8% értett egyet, Olaszországban 81,3%, Lengyelországban 63,8%, Oroszországban 51,4%. A legkevesebben Magyarországon értettek egyet az állítással: 28,5% (Halász–Lannert 1997: 1.1. ábra). A fenti érték a később több alkalommal megismételt kutatások során egyre magasabb kúszott, s 2005-re az egyetértők aránya elérte a válaszadóknak csaknem felét.²⁰

Mindez azért is érdekes, mert még a romákkal rokonszenvező kutatók is gyakran szokták emlegetni: a romák többsége még „nem fogta fel az iskolázottság nélkülözhetetlenségét” – ami azt implikálja, hogy a nem romák pedig nyilván felfogták...

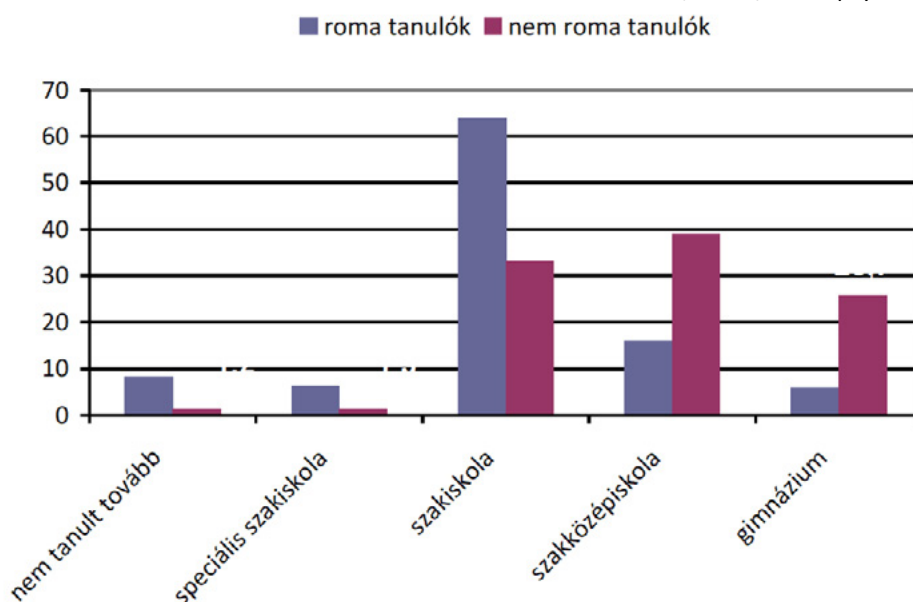
A fenti adatok fényében óvatosan kell kezelni a közvélemény-kutatások azon adatait is, hogy mennyire fontos közfeladatnak tartják az emberek az oktatást (a második legfontosabbnak, az egészségügy után), hogy mennyire elégedtek annak színvonalával (nagy többség elégedett), illetve, hogy túlterheltnek tartják-e a gyerekeket (kb. négyötödük igen).

²⁰ 46,6%-ot (Halász–Lannert 2006: 422). Az ellentétes állítás („A tehetséges ember ma is boldogul az életben, még akkor is, ha nem iskolázott”) 49,9%-ot kapott. Jó hír a pedagógusoknak, hogy 2005-ben már alig a megkérdezettek negyede (25,2%) értett egyet azzal az állítással, hogy „a neveléshez nem kell különösebb szakértelem...” – 1990-ben még 48,7% (Halász–Lannert 2006: 423). És jó hír a nőknek is: kétharmadról háromnegyedre nőtt azok aránya, akik szerint „egy modern társadalomban a férfiak és a nők nevelése nem különbözhet egymástól” (uo). Kár, hogy egy valóban modern országban a megkérdezettek 100%-ának egyet kellett volna értenie ezzel a kijelentéssel.

Annál érdekesebbek az iskolai szegregációhoz vezető mechanizmusokkal kapcsolatos kérdések. A megkérdezettek 74,5%-a szerint „a szülőnek joga van arra, hogy a gyermekét abba az iskolába írassa be, amelyiket a legjobbnak tartja”. Megjegyzendő, hogy ez az érték 1995-ben még 89,2% volt, s azóta folyamatosan csökkent. Az ellentétes állítás megfogalmazására is érdemes figyelni: „Mindenki adja a gyermekét abba az iskolába, amelyiknek a körzetébe tartozik, különben csak a kiváltságosak gyerekei kerülnek a jobb iskolába” – ezzel az állítással 1995-ben még csak 9,1% értett egyet, míg 2005-ben 22,4% (de ez még mindig nem érte el az 1990-es 29,1%-ot). Amikor az állítást úgy fogalmazták meg, hogy „a gyerekeket képességeik és tudásuk alapján minél előbb a nekik legmegfelelőbb iskolába kell adni”, 2005-ben 71,6% értett egyet.

Viszont amikor a „tehetségesek számára külön iskolákat kell nyitni” állítást azzal ellentpontosították, hogy „a tehetségesek számára nem szabad külön iskolákat nyitni, mert ez sérti a társadalmi igazságosságot”, már „csak” 46,1% értett egyet (Halász–Lannert 2006: 423–424). Kérdés persze, mennyire gondolták végig az állítások konzekvenciáit a megkérdezettek, de némi rosszmájúsággal így is lehet értelmezni az adatokat, hogy miközben a többség egyetért a „hátrányos helyzetűek” és a romák szegregációjával, addig az elit szegregálódása tőlük már kevésbé népszerű.

8.17. ábra. Roma és nem roma tanulók továbbtanulása, 2002/2003 (%)

Adatok forrása: Liskó 2005: 58.

Az országos átlagok mögött komoly regionális különbségek is rejlenek. Az egyik legfontosabb, hogy Budapesten például a 2000-es években az általánost végzett roma fiatalok 56%-a ment érettségit nyújtó középiskolába (Havas–Liskó 2005). Budapesten és környékén azonban (a 2003-as országos felmérés szerint) a romák kevesebb mint ötöde (17,8%-a) élt.²¹

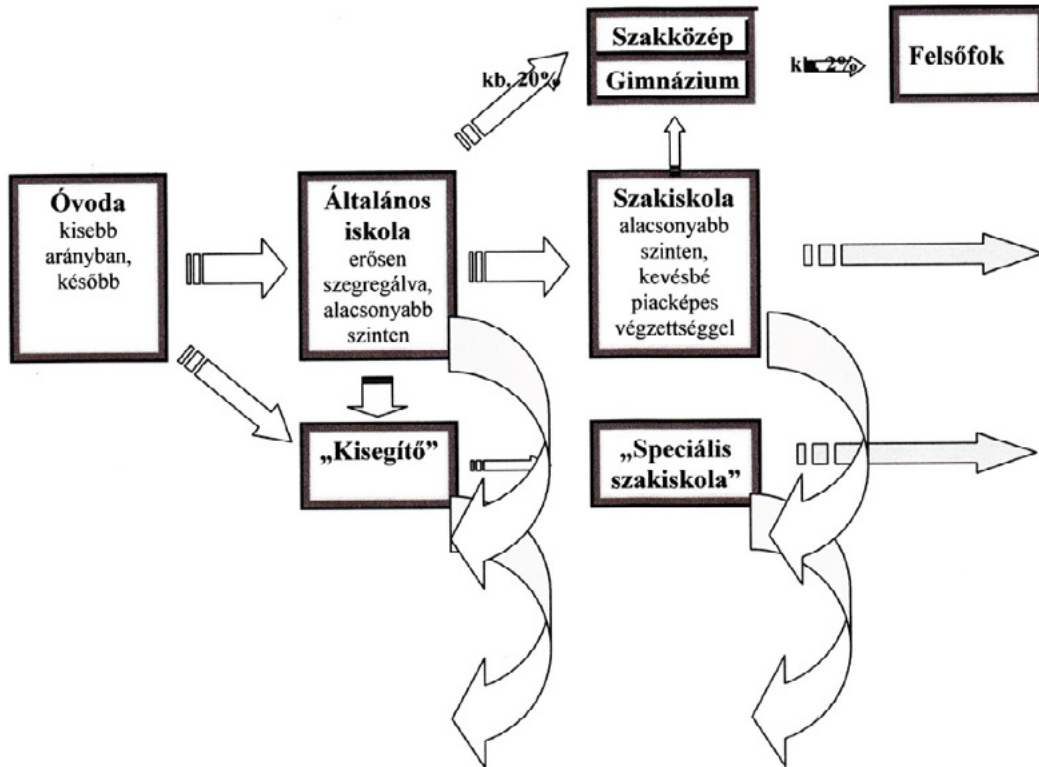
A szakiskolák oktatási színvonalát gyakorlatilag minden kutatója kritikával illeti. Valamint, ami még fontosabb: a tanulói is, akik igen gyakran távozásukkal fejezik ki elégedetlenségüket.²² A lemorzsolódás aránya az 1990-es években folyamatosan nőtt, míg 1998/1999-re, több mint 31%-os arányával²³ elérte a gimnazisták hasonló arányának több mint három és félszeresét, a szakközépiskolások lemorzsolódási mutatójának pedig több

²¹ Kemény–Jankó–Lengyel 2004: 14.

²² Liskó Ilona kutatása szerint a szakiskolából távozó tanulók mintegy 70%-a úgy látja, hogy ő döntött a távozásáról (2003: 57).

²³ Pusztán az utolsó tanévben 24,7%-ról rögtön 31,6%-ra ugrott ez az arány (Liskó 2003: 5).

8.18. ábra. A romák „oktatási pályája”

mint tízszeresét.²⁴ Az oktatási minisztérium a fenti adatok publikálását követően *leállította az erre vonatkozó statisztikai adatközlést* (Liskó 2008: 97). S fontos megjegyezni: nem valamiféle értelmiségi sznobizmus értékeli le a szakiskolai képzést – hanem a munkaerőpiac is.

Önmagában nagy teljesítmény, hogy ezen az „akadálypályán” átverekedve magát, a 21. század első évtizedének közepén egy-egy roma évfolyam mintegy 2%-a eljutott a felsőoktatásig – főleg ha tekintetbe vesszük, hogy ez az arány *mintegy négyszerese* az egy évtizeddel korábbi arálynak (Keller–Mártonfi 2006: 395). Az össznépmegfelelő arányaihoz képest azonban ez még mindig nagyon alacsony.

A téma befejezéséként felidéznék egy oktatásról szóló adatsort – amely egyúttal az oktatási rendszer részét is képezte (8.1. és 8. 2. kép)

Csak egyetérteni tudok Jakab László és Suha Nikolett elemzésével: „*Reális történelmi tudást egyáltalán nem igényelt a feladat, nem volt szükség a korban történő elhelyezésre, arra azonban rendkívül alkalmas volt, hogy a tudatlanságot mint a roma nemzetiség sajátját prezentálja az érettségiző diákok felé*” (2016; lásd még Repárszky 2016). A szerzőpáros találta meg, hogy a diagram Hajdu Tamás, Kertesi Gábor és Kézdi Gábor egy előadása prezentációjából származik (2014). A szóban forgó előadásban szerepel egy másik ábra is (8.3. kép).

Ez az ábra kétségkívül nehezebben értelmezhető lett volna, mint az, amit az érettségi feladat szerzői kiválasztottak. De ebből a diagramból kiderülhetett volna, hogy a roma fiatalok között 1974 és 1991 között

- azok aránya, akik nem fejezték be az általános iskolát, 63,5%-ról 6,9%-ra csökkent;
- azok aránya, akik nem tanultak tovább középiskolában, kevesebb mint ötödére csökkent;
- azok aránya, akik érettségit szereztek, harmincszorosára nőtt;

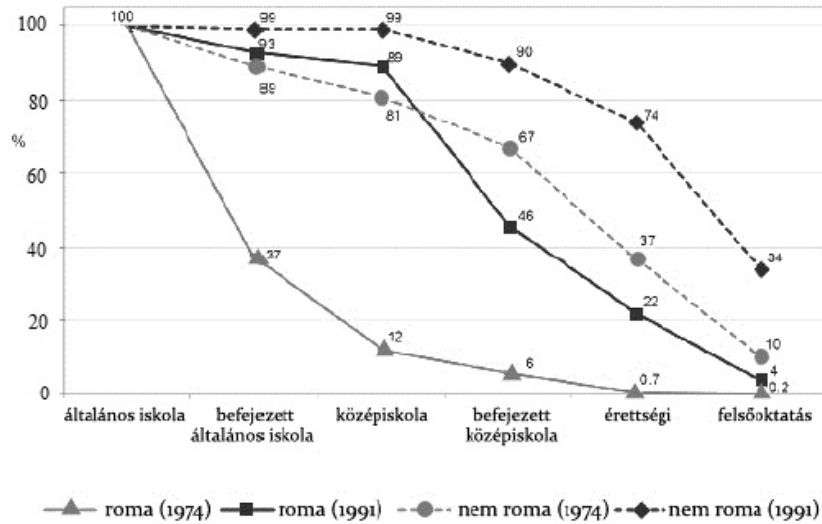
²⁴ Liskó 2003, 5. o.

8.1. és 8. 2. kép. A 2016. évi középszintű történelem érettségi 12. feladata

Történelem — középszint Név: osztály:.....

12. A feladat a hazai cigányság helyzetéhez kapcsolódik.

Döntse el a grafikon és ismeretei segítségével, hogy melyik iskolatípusra igazak az állítások! Írjon X jelet a táblázat megfelelő mezőjébe! Egy sorban csak egy X jel szerepelhet. (Elemenként 1 pont.)

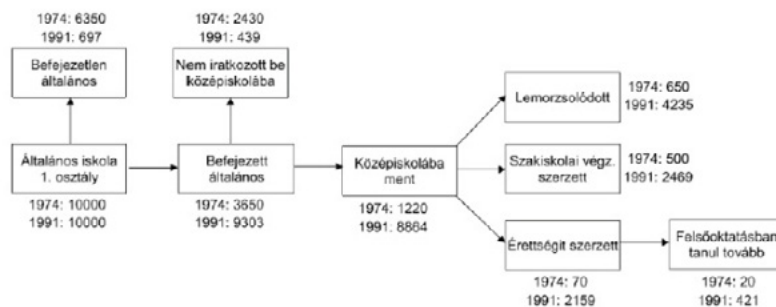

Az 1974-ben, illetve az 1991-ben született roma, illetve nem roma fiatalok iskolai pályafutása 20-21 éves korukig (%)

Állítások	általános iskola	középiskola	felsőoktatási intézmény
a) A nem romákkal ellentétben a romák többsége napjainkban nem végzi el ezt az iskolát, így szakmát sem szerez.			
b) Egy nem romának napjainkban több mint nyolcszor akkora esélye van a bejutásra ebbe az iskolába, mint egy roma diáknak.			
c) A roma tanulók lemaradása ennek az iskolának az elvégzésében ma már nem jelentős a nem romákéhoz képest.			

8.3. kép. A roma fiatalok iskolai eredményességének változása

- 1974-es kohorsz adatai Kertesi [1995] alapján
- 1991-es kohorsz adatai a 2011-es népszámlálás és az ÉPF alapján

- azok aránya, akik felsőfokon tanultak tovább, huszonegyszeresére nőtt, igaz, természetesen alacsony bázisszintről.

Az eredményeket úgy is lehet értelmezni, hogy „*ha ilyen ütemben telik, akkor a pohár hamarosan félig tele lesz*”. Az eredeti tanulmány szerzői azonban azt hangsúlyozták, hogy „*a pohár még mindig félig üres*”, tehát hogy a romák és nem romák esélyei változatlanul nagyon eltérnek. Szociológus/közgazdászoktól az elég természetes hozzáállás. De hogy a *történelem* érettségi feladatok szerzőiben nincs annyi *történelmi érzék*, hogy a nagy horderejű változási tendenciákra mutassanak rá, hogy egy ahistorikus, esszencialista képet sugalljanak, az nagyon ironikus.

Vagy inkább tünetértékű.

A rosszléti állam (szociálpolitika a rendszerváltás óta)

Mivel a cigánynak minősített háztartások 56%-ában egyetlen olyan személy sem élt, akinek munkajövedelme lett volna, nem meglepő, hogy az egy főre jutó jövedelem a cigánycsaládokban 2003 őszén valamivel több mint 20 ezer forint volt – azaz harmada az egész népesség átlagának; a cigány háztartások 82%-ának a jövedelme a Központi Statisztikai Hivatal által kiszámított létminimumot sem érte el.

8.3. táblázat. Egy főre eső jövedelem roma és nem roma családokban, 2003

	Egy főre eső jövedelem (forint)
A roma családok 41,5%-ában:	14.999 alatt
A roma családok 20,2%-ában:	15.000–19.999
A roma családok 19,6%-ában:	20.000–29.999
A roma családok átlagában:	20.852
A KSH által számított létminimum szintje alatt	
A roma családok 18,8%-ában:	30.000 felett
Össztársadalmi átlag:	60.000

Forrás: Dupcsik 1997: 688.²⁵

Hangsúlyoznám egyrészt, hogy nem egy főre eső keresetről, hanem *jövedelemről* van szó – amelyben tehát a bértől a jóléti kiadásokig (nyugdíj, családi pótlék, segély, stb.) minden benne foglaltatik. Másrészt: természetesen léteznek nem hivatalos munkajövedelmek is, de ezek jórészt szakképzetlen fizikai munkából származnak, s viszonylag sok eltartott között oszlanak meg, amíg az egy főre eső átlagok kialakulnak. A roma és nem roma népesség jövedelmi különbségeit a nem hivatalos munkajövedelmek érdemben nem befolyásolják, hisz nyilvánvaló: a nem cigány népesség körében is jelentős nem regisztrált munkajövedelmek léteznek.

E sorok szerzője az 1993-as Havas–Kemény–Kertesi-vizsgálat adatbázisára alapozva hasonlította össze romák és nem romák ún. *nem munkajellegű jövedelmeit*. Azt tapasztalta, hogy miközben a vizsgálat szerint a cigányok az ország lakosságának mintegy 4,5%-át tették ki, addig a nem munkajellegű jövedelmek 2,9%-át kapták meg (Dupcsik 1997: 688). Tegyük hozzá: az összes nem munkajellegű jövedelem több mint felét a nyugdíjak tették ki, s itt a cigányok alulreprezentáltsága még nagyobb volt (1,16%). Az okok nyilvánvalóak: a kisebb mértékű női munkavállalás, a legrosszabbul fizetett munkakörök, s a rövidebb élettartam – mivel a romák átlagosan tíz évvel előbb haltak meg, mint a nem cigányok, sokuk befizetési után az állam „megspórolta” a nyugdíj kifi-

²⁵ Kemény István és munkatársai 1993-as romakutatásának adatait felhasználva.

zetését. Igaz, például a rendszeres szociális segély összegének több mint negyedét cigányok kapták, itt viszont nem szabad elfeledkezni a nagyságrendről: a cigányoknak rendszeres szociális segélyként kifizetett összeg alig a tizedét tette ki annak, amit a romák nyugdíj címén kaptak.

A legkifejlettebb mitológia persze a családi pótlék és a gyerekekhez kötődő juttatások körül alakult ki. 1993 volt az első év, amelyben az összes kifizetett családi pótlék összege valamivel meghaladta a 100 milliárd forintot – ebből 6,9 milliárdot kaptak a cigányok. A gyés esetében még nagyobb volt a cigányok felülreprezentáltsága (8,97%), míg az anya (esetleges) korábbi jövedelmétől függő gyednek már csak 2,54%-át kapták. Öszszességében: 1993-ban a három, gyerekevelés után járó támogatástípusra összesen fordított összeg 6,4%-át kapták a cigányok (Dupcsik 1997: 688). Mindeközben a 14 éves vagy fiatalabb magyar állampolgárok 8,46%-a élt a környezete által cigánynak minősített családban (Kemény–Janky–Lengyel 2004: 11 és 18).

A romák szegénységét a szociálpolitika a legjóindulatúbb értelmezések szerint *nem tudta kezelni* – más értelmezések szerint²⁶ pedig egyenesen hozzájárul a diszkriminációhoz, a cigányok hátrányos helyzetének fenntartásához. A szociálpolitika diszfunkcionális működésének egyik tünete, s ugyanakkor oka is, hogy nehezen tudja megragadni a roma célcsoportot, a már többször tárgyalt „ki a cigány?”-probléma miatt. S bár korábban indokolni próbáltam, miért használható *társadalomtudományi* célokra a „tulajdonított” definíció, a *szociálpolitika* aktorai nyilvánvalóan nem hozhatnak olyan szabályozást, hogy „*csak az ügyintéző szerint cigánynosnak kinéző emberek kaphatják a szóban forgó támogatást*”. A politikailag egyedül korrekt önidentifikációs meghatározásból sem (mindig) indulhatnak ki: ha bizonyos támogatásokat, kedvezményeket vagy lehetőségeket *magukat cigánynak valló* embereknek tartanak fenn, akkor sem valószínű, hogy 1.) minden cigányt sikerül majd megmozgatni, ugyanakkor 2.) elképzelhető, hogy egyes nem romák is vállalják a cigány címkét, ha érdekeik így kívánják.²⁷

Nem akarom részletezni az egyes konkrét szociális támogatási formákat (az első kiadásban kicsit többet írtam, de az akkor rögzített részletek többsége 7 évvel később már elavultnak minősíthető. Ami viszont igazán fontos: a rendszerváltás óta folyamatos tendencia, hogy a szociális támogatások rendszerében egyre nagyobb hangsúly helyeződik a keresetarányos támogatásokra (8.19. ábra). Sarkítva: amolyan „*szociális Máté-elv*”²⁸ érvényesül. S a jelen idő nem tévedés: a 2010-es kormányváltás óta ez a tendencia egyértelműen még erősebb (Szikra–Szelewa 2010).

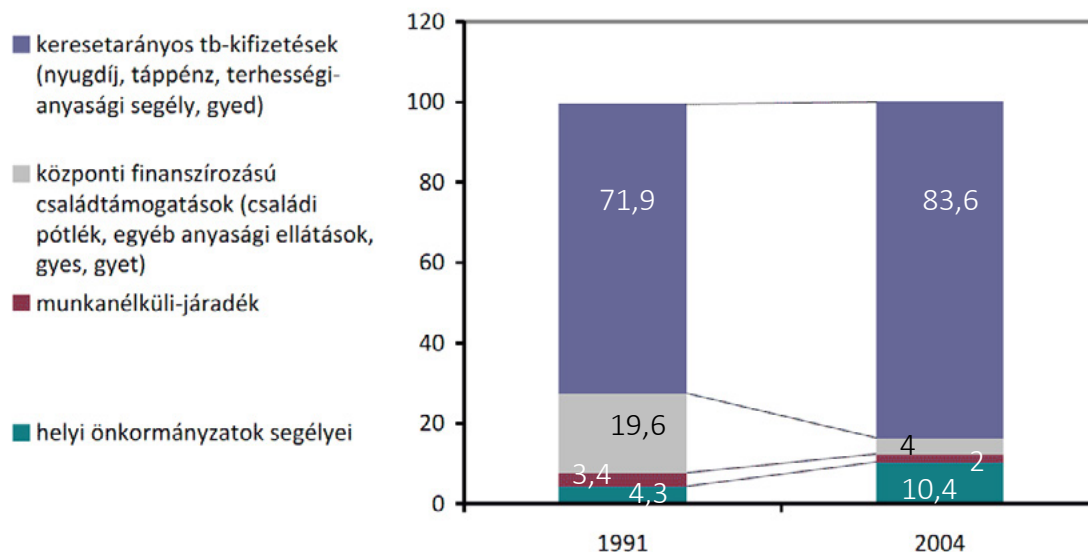
A célzott támogatások odaítélésére pedig létrejött egy kiterjedt „segélyezési iparág” (Szalai Júlia). Ez elvileg pozitív fejlemény hiszen Max Weber óta tudjuk, hogy csak bürokratikus vagy dilettáns igazgatás között választhatunk, ráadásul pl. az önkormányzati segélyekről döntő személyek jól ismerik a helyi viszonyokat, a klienssel személyes kapcsolatot tartanak fenn, tehát *elvileg* ők tudják a legjobban, hogy kinek mekkora szüksége van a támogatásra. Naivságtartalékunkat a végtelenségig kizsákmányolva hihetjük akár azt is: így lehetőség

26 Mindenekelőtt Szalai Júlia könyvében: *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon* (2007). Szellemi klímánk súlyos válságára mutat rá, hogy a könyv megállapításai körül nem alakult ki széles körű társadalmi vita (de még szakmai vita is alig).

27 A 2002-es jászladányi kisebbségi önkormányzati választás bizonyítja, hogy ez nem csak elméleti lehetőség, bár itt még „csak” politikai érdekekről volt szó. A kisebbségi ombudsman jelentése szerint az ilyen visszaélések lehetőségét az először 2006-ban alkalmazott regisztrációs szabályozás sem küszöbölte ki.

28 Máté 25:29 „*Mert mindenkinek, a kinek van, adatik, és megszorítottatik; a kinek pedig nincsen, attól az is elvétetik, a mi je van*” Károli Gáspár fordítása.

8.19. ábra. A jóléti redistribúció szerkezetének alakulása, 1991, 2004 (%)

Adatok forrása: Szalai 2007: 142.

nyílik arra, hogy a cigány létből származó hátrányokat is ellensúlyozzák a segélyezők.

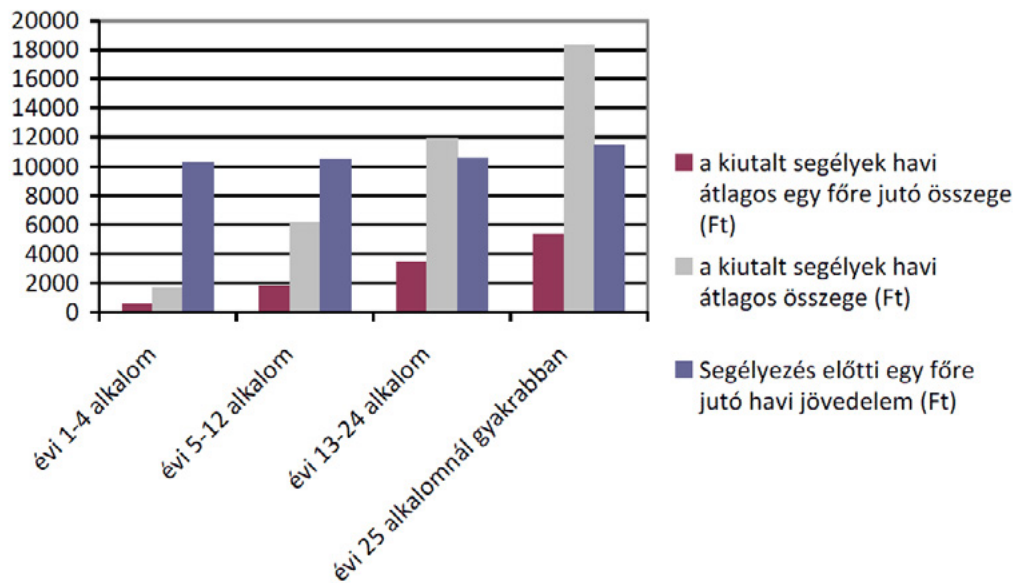
A valós tendenciák tanulmányozása azonban nem egészen ezt mutatja:

- a roma családok esetében szignifikánsan kisebb volt az egy főre jutó segély összege (noha a segélyezés előtt szignifikánsan kevesebb jövedelemből éltek, mint a segélyezett nem cigányok) (Szalai 2007: 178);
- nem cigányoknál: minél több eltartott gyerek volt, annál nagyobb volt az egy főre jutó összeg – cigányoknál: minél több eltartott gyerek volt, annál kisebb volt az egy főre jutó összeg;
- a romák mindig nagyobb arányban számíthattak segélykérelmük elutasítására, mint a nem romák, még-hozzá annál nagyobb eséllyel, minél több gyerekük volt (Szalai 2007: 178). Nagyobb arányban beszélték le őket előzetesen a kérelem benyújtásáról is (a mélyszegénységben élő cigány családok 27%-át, míg a mélyszegénységben élő nem cigány családok 14%-át). Az elutasítás pedig nagyon ritkán hivatkozott a kérelmező személyére vagy családjára – elutasított mélyszegénységben élő cigányok eseteinek 49%-ában „a hivatal helyzetére” hivatkoztak. Az elutasított mélyszegénységben élő nem cigány családok esetében ez az arány 21% volt (Szalai 2007: 197).

Mivel a segélyekről döntő önkormányzati tisztségviselők és alkalmazottak túlnyomó többsége nem cigány, nehéz lenne azt feltételezni, hogy a többségi társadalom többségét jellemző előítéletességtől teljesen vagy jórészt mentesek lennének. Az intézményes diszkrimináció fő okát azonban *nem* az egyéni előítéletességek megnyilvánulásai vagy azok összeadódása jelenti, hanem az „iparág” azon sajátossága, hogy a rászorultság és a támogatásra „érdemesség” ügyes és folyamatos *megjelenítését* értékeli – ami nem teljesen ugyanaz, mint a *rászorultság* (lásd 8.20. ábra).

Az adatok is azt mutatják: a segély odaítélésének valószínűsége, illetve összege a legnagyobb mértékben a segélyhivatallal való kapcsolattartás intenzitásától függött. S még ha – tételezzük fel – a segélyügyi előadók *nem* is kifejezetten rasszisták, a cigány kérelmezők feltehetően akkor is eleve lépéshátrányba kerültek, kerülnek rászorultságuk – és főleg „érdemességük” – megjelenítésekor.

8.20. ábra. A segélyhivatallal való kapcsolattartás intenzitásának (évente hány alkalommal jelent meg a kliens a segélyhivatalban) hatása a segélyek összegére egy budapesti kerületben, 2002

Forrás: Szalai 2005: 82.

Bűn

Kétszer elemeztem már viszonylag részletesen Póczik Szilveszter (1999, 2003) börtönkutatásait (Dupcsik 2004, 2009: 263–267). Harmadszor nem látom sok értelmét, hisz a kutatások hozadékát össze lehet foglalni a következőkben: a magyar börtönnépességben felülreprezentáltak a romák. Alig hiszem, hogy van olyan ember Magyarországon, aki kételkedett volna ebben.

Az igazán érdekes kérdések azonban ezt követően merülnek fel: egyrészt, hogy pontosan mekkora ez a felülreprezentáltság? Másrészt: *nem* a cigány/nem-cigány az egyetlen releváns dimenzió, amely növeli a valószínűségét annak, hogy valaki bűnelkövető legyen (pontosabban: hogy az elítéltek közé kerüljön, ami nem teljesen ugyanaz). A bűnelkövetők között messze felülreprezentáltak

- a rosszabb vagyoni helyzetben élők,
- a tartósan munkanélküliek,
- az alacsonyabb iskolai végzettségűek is;

márpedig láthattuk: mindezen dimenziók alsó végén a romák messze felülreprezentáltak.

Sőt: mivel a bűnelkövetők mintegy hattizede 35 év alatti, és mivel 2003-ban az össznépességben 29%, a romák között pedig 35,8% volt a 15–34 éves korosztály aránya (Kemény–Jankó–Lengyel 2004: 18. és 2011-es népszámlálás)

- ha minden más tényező megegyezne a roma és nem roma populáció között, pusztán a kor megoszlás különbözne, a cigányok között akkor is 22,7%-kal magasabb bűnözési mutatónak „kellene” lennie.

Ráadásul: vizsgálatokkal nem tudom alátámasztani, de erős a gyanúm, hogy a romák olyan bűncselekmény-kategóriákban a leginkább felülreprezentáltak, amelyekben nagyobb a lebukási mutató. Az viszont vizsgálatokkal bizonyított, hogy egy romának összehasonlíthatatlanul „könnyebb” a rendőrség „látókörébe kerülnie”, mint egy nem-cigánynak (Loss–H. Szilágyi 2001).

Tehát *ha lennének megbízható adatok* a cigányok arányáról a börtönökben, illetve megbízható adatok a letartóztatás előtti szocio-demográfiai háttérükről, akkor lehetne számolni, hogy ezek kiszűrésével marad-e olyan „reziduális hatás”, amihez hasonlóan Kertesi Gábor a foglalkoztatási mutatóknál kimutatót (xxx).

„SR” története

Kivételesen egy nem publikált forrást elemeznék, kérem az Olvasókat, hogy higgyék el: becsületszavamra nem én találtam ki ezt a hihetetlen történetet.

SR (az eredetiben teljes névvel) aláírva, egy „kérem-terjessze”-mailt bocsátott útjára 2009 nyarán. Hozzám a 9. körben jutott el, a levélben addig 126 cím szerepelt.

A történet: „*egy kb. 15 fős cigánybanda*” minden előzmény és provokáció nélkül megtámadja SR-t, egy rendőrt, Budapest közepén; az eset után, úgy tűnik, az áldozatot fogják felelősségre vonni, s az ügyet eltussolják a nyilvánosság előtt

Vegyük a *második* legfantasztikusabb mozzanatot: a fegyverhasználat tényét és következményeit. „... *Lőttem. A csávó kb. két métert repült, összeesett.... Kettőt még sikerült leszednem, de kiürült a tár.*” SR nem tért ki arra, hogy ezek szerint senki sem halt meg, még csak súlyos sérülés sem történhetett, ha csak „*garázdaság, testi sértés és fegyverrel való visszaélés megalapozott gyanúja*” miatt vették őrizetbe. Mint egy videójátékban, ahol nincs jelentősége, és nincs következménye annak, hány embert „lőtt le” a főhős.

„*Megint felbátorodtak a cigányok, látván, hogy tényleg nem akarok löni, újra megindultak felénk. Azt hitték nem merek löni*” – ezek után azonban SR rájuk lő, s már legalább 3 támadót „leszedett”, de azok tovább támadnak, majd bár három társukat „lelőtték”, illetve kés és vasbot volt náluk, érdekes módon, nem verték agyon SR-t. A levél végén, SR panaszainak részét képezi, hogy „csak” 8 napon belül gyógyuló sérülést állapítottak meg nála. Tegyük hozzá: nem azt írta, hogy hordágyon vitték, hanem „*bilincsbe verve, vezetősíjjon*” – ami azt jelenti, hogy a saját lábán tudott menni.

Érdekes még, hogy a „szemsérülésével” kapcsolatban nem a tünetet említi, vagyis hogy azóta rosszul lát, vagy ilyesmi, hanem kizárólag az orvosi definíciót: „*jobb szemem látóidege megsérült*”.

A misztikus „két haver”:

1. „*Haverjaim látták, hogy balhé van, egyből indultak vissza, hogy mellém álljanak, mégse legyek teljesen egyedül 15 cigánnyal szemben.*” Derék dolog. De akkor miért írja pár sorral lejjebb, hogy

2. „*Barátaim látták hogy ez már nem egy hétköznapi balhé, amikor meglátták a pisztolyt a kezemben, érezték, hogy itt ők már nem sokat nyomnak a latban, vagy vissza tudom tartani őket és lelépünk, vagy nem, de akkor végünk.*”

3. A lövöldözés után SR a földre kerül, rugdossák, stb. „*Ez szerencsére nem tartott sokáig, csak amíg barátaim oda nem értek [miért, eddig hol voltak?], ők szedték le rólam a cigányokat*” Leszedték? Ketten a 15-öt? Pardon, 12-öt, hisz’ hármat már SR „leszedett”. S ha két jóbarátnak ilyen könnyen ment „leszedni” róla „a bandát”, akkor miért hitték pár mondattal korábban – majd pár mondattal később ismét –, hogy „végük van”?

3,5. Ez nem a „haverokkal” kapcsolatos, de időrendben itt következik: a „cigányok” észreveszik a „rug-

dosás közben kicsúszott” rendőrigazolványt [milyen higgadt gazemberek, ilyen harc közben is képesek erre figyelni!], s „*ekkor hirtelen meghátrálnak, elkezdtek óbégatni*”.

Egyrészt: szerintem minden igazi rendőr ezzel kezdte volna: a miheztartás véget még a konfliktus elején felmutatja az igazolványt, s közli, hogy rendőr.

Másrészt: ha a pisztoly nem hatotta meg a „támadókat”, miért hátráltak meg az igazolványtól?

Harmadrészt: miért hátráltak meg, ha a levél egész hátralévő része arról szól, hogy mennyire nem ijednek meg egy rendőrtől sem?

4. „*Míg a saját sérültjeikre figyeltek, én föltápáskodtam, közben ketten újra nekem támadtak, de két barátom közénk állt, és elkezdtek rángatni, hogy addig tűnjünk el innen, amíg lehet.*” És tényleg sikerült megszökniük. De ha a „15 cigány” ennyire tehetetlennek bizonyult a két szuperbarát ellen, akkor miért kellett menekülniük, és miért hitték később, amikor utolérték őket (először „*Kurva sokan!*”, majd „10–15 cigány”), szóval miért gondolták azt, hogy velük „*szemben nem sok esélyünk van?*”

5. „*Barátaimat már hajnalban kiengedték, őket tanúként hallgatták ki...*” Ezek szerint ők nem verekedtek, nyilván szép szóval „szedték le” korábban SR-ről a „cigányokat”.

6. De akkor SR-t miért „*csoportosan elkövetett garázdaság*” miatt vették „*előzetes letartóztatásba?*”

7. „*Végül, miután mindenen túlvoltunk, 24 órás előzetes letartóztatás után kiengedtek...*” Tudtommal 24 óráig őrizetben is lehet valakit tartani, az előzetes letartóztatás intézménye arra szolgál, hogy valakit tovább bent tartsanak (erről lásd az *Utóiratot*).

SR szépírói tehetsége egyszer csillan meg: ügyesen a végére hagyja a slusszpoént: „*Mivel az ügy sajtónilvánosság elé kerülésére gyakorlatilag semmi esély, kérem a kedves Olvasókat, terjesszék ezt a cikket e-mail-ben és online fórumokon.*” Vajon miért nincs erre esély? Logikai alapon ebből legalább két állítás következik:

1. A lövöldözés nem került nyilvánosságra. Nem akarok SR-nek ötleteket adni, de a vele rokon gondolkodásúak ilyenkor szokták bedobni az összeesküvés-elméleteiket: *valakik* el akarják titkolni! Az igazság odaát van, csak a kormány titkolja!

Vagy, szó sincs összeesküvésről, csak egyszerűen senkinek sem tűnt fel azon az elhagyatott helyen, a Nyugati pályaudvar előtti aluljáróban. Erre látszik utalni az egyik gyöngyszem is: „*A nyomozók megkérdezték a Westend biztonsági őreit is, akik alig ötven méterre voltak, hogy mit láttak, mire azok elmondták, hogy semmit, csak valami durrogást hallottak, de nem is figyeltek rá.*” Érdekes, mert a helyszínen elsőként megjelenő „*civil ruhás rendőrök*” [akik a hősünket üldöző „cigányok” közül léptek ki – ezt már tényleg nem kommentálok], „*akik épp erre jártak. Hallották a lövéseket, és azért rohantak oda*”. Márpedig, a történet menete alapján, jó messziről rohanhattak oda, nem ötven méterről.

2. A sajtó, amely tehát nem derítette ki az eseményt, nem is érdeklődik iránta. Szinte magam előtt látom a kereskedelmi televíziók és a bulvárlapok szerkesztőit, akik finnyás arccal fanyalognak: „*Lövöldözés a Nyugatinál? Ugyan, kit érdekel az ilyesmi! Mi csak komoly hírekkel és igényes szórakoztatással foglalkozunk!*”

Utóirat: felhívtam egy valóban rendőr barátomat, mi a véleménye a történetről. Neki feltámadt egy em-

léke: mintegy öt évvel korábban valóban volt valami a Nyugatinál. Csak éppen nem rendőr, hanem *biztonsági őr* volt a „hőse”, aki gázpisztollyal lövöldözött. Gázpisztolyra utal az is, hogy első helyen garázdasággal vádolták SR-t – ha valóban rendőr használ lőfegyvert, akkor „foglalkoztatás körében elkövetett veszélyeztetés” vagy akár „emberölési kísérlet” vagy „hivatali visszaélés” is szerepelhetett volna a vádpontok között.

Barátom megerősítette: a rendőrség 72 órára őrizetbe vehet valakit. Ha szükségesnek látják, ezen a 72 órán belül kezdeményezhetik az előzetes letartóztatását – de az 30 nappal indul. Amikor megkérdeztem, mit szól ahhoz, hogy valaki előzetes letartóztatásba vettek, de 24 órán belül kiengedtek, csak nevetett, ilyen nincs.

Mint a régi viccben: „*a hír igaz, de nem Mercedeseket, hanem Moszkvicsokat, és nem osztogatnak, hanem fosztogatnak*”.

A fenti szöveget 2009 nyarán írtam, s elküldtem mind a 126 e-mailcímre, amely a levélben szerepelt; e kötet számára csak stilizáltam. A fő motívum, amely a szöveg megírására ösztönözött: éppen azokban a napokban olvastam a hírt, hogy letartóztatták a cigányok megölésével gyanúsított terrorkommandót. Nehéz volt elképzelni, hogy ez pusztán véletlen egybeesés lett volna.

2008–2009-ben ugyanis, szemlátomást véletlenül kiválasztva, meggyilkoltak négy romát, köztük egy ötéves kisfiút. A gyilkosok peréről megszületett az első kötet (Vágvölgyi 2016), illetve Hajdu Eszter dokumentumfilmje (*Ítélet Magyarországon*) a romagyilkosságok tárgyalásáról. Régi meggyőződésemben éreztem magam erősített meg, nevezetesen, hogy a terrorizmusnak saját mozgástörvényei vannak, nem egyszerűen bizonyos eszmék, ideológiák, közérzületek, stb. lecsapódása.

Egy szándékosan távoli példa: a Német Szövetségi Köztársaságban a második világháború után sokan tekintettek (nagyon) kritikusan a kapitalizmusra, sokan kifejezetten gyűlölték ezt a társadalmi rendszert. De az 1968-as diákmegmozdulások tapasztalata (és az elhalás tapasztalata a következő években), néhány tucat fanatikusan elszánt ember, köztük egy-két sajátos alkat (magas intelligencia, a környezet kontrollálásának erős vágya, jó szervezőképesség, önbizalom, stb.), valamint a szovjet és keletnémet titkosszolgálat támogatásának kombinációja kellett ahhoz, hogy megjelenjen a RAF szélsőbaloldali terrorizmusa, az 1970-es évek egy szakaszában.

Túllépve az analógián: a mai Magyarországon sokan, valószínűleg a többség negatív érzéseket táplál a cigányok ellen, s egy nyomasztóan nagy része ezeknek az embereknek kifejezetten gyűlöli a romákat. „*De hát mindenki így gondolkodik a cigányokról...*” – motyogta zavartan több tanú, aki a vádlottak barátja/jó ismerőse volt. Mégis: „pusztán” ez nem vezetett volna az előző évtized – imént felvillantott – terrorista tetteihez. „Kell” hozzá az elsőrendű vádlott sajátos lelkialkata, egy kialakult baráti-rokoni kör és infrastruktúra (fegyverek, autók, stb.). De ha az elsőrendű vádlott a városi biciklistákat, a macskatulajdonosokat vagy egy bizonyos popénekes rajongóit akarta volna terrorizálni – nem valószínű, hogy csoportot tudott volna ezen az alapon szervezni. A cigányellenesség léggömbje a cigányellenes terrorizmusnak (de még a diszkriminációnak is) „*szükséges, de nem elégséges előfeltétele.*”

„*Hol élünk?*” – kérdezte SR a levele tárgyában. Attól tartok, egy olyan Magyarországon, amelyet elborítanak a butaság és rosszindulat hullámai. S ezen a „cigányellenesség” feliratú deszkán remekül lehet szörfözni. Szégyen ez, valamennyiünk közös szégyene.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anderson, Perry (1974) *Lineages of the Absolutist State*. London: NLB. Magyarul: Anderson, Perry (1989) *Az abszolutista állam*. Budapest: Gondolat.
- Andor Mihály – Liskó Ilona (2000) *Iskolaválasztás és mobilitás*. Budapest: Iskolakultúra.
- Andorka Rudolf – Harcsa István (1990a) Népesedés és család. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport, 1990*. Budapest: TÁRKI, 11–39.
- Andorka Rudolf – Harcsa István (1990b) Oktatás. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport, 1990*. Budapest: TÁRKI, 40–55.
- Angelusz Róbert (1996a) A cigányellenesség és a pluralizmus ignoranciája. *JEL-KÉP*, 1. 3–22.
- Angelusz Róbert (1996b) *Optikai csalódások*. Budapest: Pesti Szalon.
- Augustini ab Hortis Sámuel (2009) [1775–1776] *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775–1776)*. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 12. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Deáky Zita – Nagy Pál. Budapest – Gödöllő: Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE. Hozzáférhető: http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/romaszovegtar/A_magyarorszag_i_ciganyok_mai_allapotarol_1775_1776.pdf
- Aschauer, Wolfgang – Málovics Éva (2012) Az érdemtelen szegénység mint társadalmi viszony. *Competitio*, 11: 2, 43–60. Hozzáférhető: http://www.econ.unideb.hu/images/dokumentumok/Competitio/XI_2/3aschauer-malovics_press.pdf
- Babus Endre – Gáti Zoltán – Mészáros Ágnes (1984) A cigányság helyzete egy magyar faluban. *Szociálpolitikai értesítő*, 2, 80–126.
- Babusik Ferenc (szerk.) (2002) *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Budapest: Kávé – Delphoi Consulting.
- Babusik Ferenc (2004a) Állapot-, mód- és okhatározók. A romák egészségügyi állapota és az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférése, I. rész. *Beszélő*, 10, 84–93.
- Babusik Ferenc (2004b) Állapot-, mód- és okhatározók. A romák egészségügyi állapota és az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférése, II. rész. *Beszélő*, 11, 67–76.
- Babusik Ferenc (2005) Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon: Státusz, etnicitás, kirekesztődés az egészségügyben és az szociális szférában. Budapest: L'Harmattan.
- Babusik Ferenc – Horváth Aladár – Karácsony Gergely (2004) A cigányellenesség méréséről. Dus Polett és Legát Tibor interjúja. *Beszélő*, január 68–74.
- Bakó Boglárka (szerk.) (2003) *Lokális világok: Együttélés a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.) (2006) Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Budapest: Balassi.
- Balázs Éva – Palotás Zoltán (2006) A közoktatás irányítása. In Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.) *Jelentés a magyar közoktatásról, 2006*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet, 55–104.
- Bana József (1998) Győr cigánypolitikája a második világháborúig. In Dr. Gémes Balázs (szerk.) *Pillanatképek a romák múltjából. Romológiai Kutatóintézet Közleményei I.* Szekszárd, 123–135.
- Bana József (2005) Cigányellenes szabályrendeletek a 19. század végén és a 20. század elején. In Márfi Attila – Dr. Kosztics István (szerk.) *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I. A 2003., 2004. és 2005. év szeptemberében Pécsen, a Rácz Aladár Cigány Közösségi Házban megtartott Cigányság történeti múltja és jelene, különös tekintettel a dél-dunántúli régióra című konferenciák válogatott előadásai*. Pécs: Emberháza Alapítvány – Erdős Kamill Cigánymúzeum – Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 107–110.
- Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.) (2000) Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel: dokumentumok az egykori SZKP és MSZ-MP archívumaiból, 1985–1991. Budapest: 1956-os Intézet.
- Barcy Magdolna – Diósi Pál – Rudas János (1996) Vélemények a másságról: előítéletek a fiatalok körében. Budapest: Animula Egyesület.
- Bársony János (2008) A romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk*, 1, 222–256.
- Bársony János – Daróczy Ágnes (szerk.) (2004) *Pharrajimos: Romák sorsa a náciizmus idején, I–II*. Budapest: L'Harmattan.
- Bársony János – Daróczy Ágnes (2015) *Kali trash – fekete félelem. Pharrajimos – szétvágatás, Samudaripen – legyilkolás: A romák sorsa a Holocaust idején Magyarországon II*. Budapest: Cigányságkutató Intézet – Romano Instituto.
- Bartók Béla (1931) Cigányzene? Magyar zene? (Magyar népdalok a német zeneműpiacon). *Ethnographia (Népelet)*, 49–62.

- Bartulin, Nevenko (2006) *The Ideology of Nation and Race: The Croatian Ustasha Regime and Its Policies Toward Minorities in the Independent State of Croatia, 1941–1945*. PhD Dissertation. University of New South Wales. Hozzáférhető: <http://www.jasenovac-info.com/biblioteka/Bartulin2.pdf>.
- Baser, Bahar (2015) *Diasporas and Homeland Conflicts: A Comparative Perspective. Research in Migration and Ethnic Relations Series*. London and New York: Routledge.
- Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott (1994) *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity.
- Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth (2011) *Fernliebe: Lebensformen im globalen Zeitalter*. Berlin: Suhrkamp. Magyarul: Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth (2016) *Táv szerelem/Táv szeretet: Életformák a globális korszakban*. ford. G. Klement Ildikó. Szeged: Belvedere.
- Békefi Margit (2001) [1963] *A magyarországi teknővájó cigányok*. Szekszárd: Romológiai Kutatóintézet.
- Bereczkei Tamás (1993) R-selected reproductive strategies among Hungarian Gypsies. *Ethology and Sociobiology*, 14, 71–88.
- Bereczkei Tamás (1998) *A belénk íródott múlt: Evolúció és emberi viselkedés*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus.
- Bereczkei Tamás (2001) Rokoni hálózat, gyermekgondozás és termékenység magyarországi cigány és nem-cigány populációkban. In: Pléh Csaba – Csányi Vilmos – Bereczkei Tamás (szerk.) *Lélek és evolúció: Az evolúciós szemlélet és a pszichológia*. Budapest: Osiris, 195–210.
- Berey Katalin (1990) A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása, 1961–1986. In Berey Katalin – Horváth Ágota: *Esély nélkül*. Budapest: Vita, 5–72.
- Berg, Manfred (2011) *Popular Justice: A History of Lynching in America*. Chicago: Ivan R. Dee.
- Bernáth Gábor (szerk.) (2000) *Porrajmos: e Roma seron, kon perdal zhuvinde: Roma Holocaust túlélők emlékeznek*. Budapest: Roma Sajtóközpont.
- Bernáth Gábor (2003) Hozott anyagból – a magyar média romaképe. *Beszélő*, június, 38–48.
- Bernáth Gábor – Brassói Vivien – Orsós Julianna (2015) *Ha szaladok, agyonlőnek, ha megállok, agyonvernek: Az európai roma holokauszt*. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.
- Bernáth Gábor – Messing Vera (1998) *„Vágóképként, csak némában...” Romák a magyarországi médiában*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
- Bernáth Gábor – Messing Vera (2000) A magyarországi média és egy interetnikussá váló szociális konfliktus: a székesfehérvári gettóügy nyilvánossága a többségi és a roma médiában. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.) *Cigánynak születni: Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, 13–27.
- Bernáth Péter – Polyák Laura (2001) Kényszermosdatások Magyarországon. *Beszélő*, június, 38–45.
- Berta Péter (2014) *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajzi Intézet.
- Bíró A. Zoltán (1996) A megmutatkozás kényszere és módszertana. In Gagy József (szerk.) (1996) *Egy más mellett élés: A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. Csíkszereda: Pro-Print, 247–283.
- Bitterli, Urs (1976) *Die „Wilden” und die „Zivilisierten”: Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung*. München: C. H. Beck. Magyarul: Bitterli, Urs (1982) *„Vadak” és „civilizáltak”: Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*. Budapest: Gondolat.
- Bódi Zsuzsanna (szerk.) (1999) *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. Cigány Néprajzi Tanulmányok 8*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- Bódi Zsuzsanna (2001) A gyermekek munkára nevelése. A szocializációs folyamat változásai egy szegkovács közösségben. In: Kovalcsik Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. Tanítók kiskönyvtára 9*. Budapest: ELTE – IFA – OM, 229–233.
- Bonomi Jenő (1943) A budai hegyvidék cigányai. *Ethnographia – Népelet*, 75–77.
- Bori Erzsébet (2005) Cigányutak. *Filmvilág*, 6, 4–6.
- Borsy Lajos (1942) A cigánykérdés megoldásának sürgőssége. *Népegészségügy*, 1153–1156.
- Bourdieu, Pierre (1986) *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Ford. Richard Nice. London – New York: Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, Pierre (1990) *In other words: Essays Towards a Reflexive Sociology*. Ford. Matthew Adamson. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre (2003) Symbolic Capital and Social Classes. Introduction, translation, and notes by Loïc Wacquant. *Journal of Classical Sociology*, 13, 2, 292–302.

- Brubaker, Roger (2005) *Ethnicity without Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Crowe, David M. (1995) *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Griffin.
- Cigányösszeírás (1895) *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Budapest: Atheneum.
Hasonmás kiadás: Pécs: PJPTE – MTA–Soros Alapítvány – Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségért Alapítvány.
Hozzáférhető: <http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt04120202/index.html>.
- Czeizel Endre (1977) Győri György: Beszélgetés Czeizel Endrével. *Valóság*, 7, 47–54.
- Czeizel Endre (1981) A cigánygyermek adottságai és az öröklődés. *Köznevelés*, 3, 9.
- Czeizel Endre – Lányiné Dr. Engelmayer Ágnes – Rátay Csaba (szerk.) (1978a) *Az értelmi fogyatékosok kóreredete a „Budapest-vizsgálat” tükrében*. Budapest: Medicina.
- Czeizel Endre – Lányiné Engelmayer Ágnes – Rátay Csaba (1978b) Még egyszer az értelmi fogyatékosokról. *Valóság*, 9, 109–111.
- Csalog Zsolt (1973) Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a »cigányság« fogalmához. *Világosság*, 1, 38–44.
- Csalog Zsolt (1979) Cigányfalu Baranyában. Jegyzetek a cigányság helyzetéről. *Kritika*, 10, 13–16.
- Csalog Zsolt (1984) Jegyzetek a cigányság támogatásának kérdéseiről (1982) *Szociálpolitikai Értesítő*, 2, 36–79.
- Csalog Zsolt (1997) „Kaptam a romáktól emberi gazdagságot...” Csalog Zsolttal Daróczi Ágnes beszélget. *Beszélő*, október, 36–46.
- Csanádi Gábor – Ladányi János – Gerő Zsuzsa (1978) Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák. *Valóság*, 6, 30–44.
- Csengey Dénes (1982) „Felőni a talajig”: Változatok a cigánysorsra. *Valóság*, 2, 79–89.
- Csenki Imre – Csenki Sándor (1943) Népdalgyűjtés a magyarországi cigányok között. In Gunda Béla (szerk.) *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 343–362.
- Csenki Imre – Csenki Sándor (1967) [1955] *Bazsarózsa: 99 cigány népdal*. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat.
- Csepeli György (1997) *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- Csepeli György – Fábián Zoltán – Sik Endre (1998) Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 458–489.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (1997) Szertelen módszerek: A megkülönböztetésmentes viselkedés lehetőségei és akadályai. Előzetes kutatási jelentés, 1996–97. In Csányi Klára (szerk.) *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. Budapest: COLPI, 130–171.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (1999) Hogyan lesz egy ember cigány? *Kritika*, 3, 30–31.
- Csepeli György – Panuska Mária – Czeizel Endre – Szondy Mária (1977) Vita Czeizel Endre interjúja nyomán. *Valóság*, 10, 101–106.
- Csiba István (1979) A cigánybűnözés alakulásáról. *Belügyi Szemle*, 1, 26–30.
- Dahrendorf, Ralf (1992) *Der moderne soziale Konflikt: Essay zur Politik der Freiheit*. Stuttgart: DVA. Magyarul: Dahrendorf, Ralf (1994) *A modern társadalmi konfliktus*. Ford. Ecsedy Csaba. Budapest: Gondolat.
- Deák István (1979) *The lawful revolution: Louis Kossuth and the Hungarians 1848–1849*. New York: Columbia University Press.
Magyarul: Deák István (1994) *A törvényes forradalom: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–1849*. második kiadás. Budapest: Gondolat.
- Demeter Zayzon Mária (1994) *A budapesti népesség nemzetiségi, etnikai arculata. Honos népcsoportok és bevándorlók*. Budapest: a szerző kiadása.
- Demtsa Pál (1939) A vándorcigányügy közigazgatási rendezése. *Népegészségügy*, 897–900.
- Derdák Tibor – Varga Aranka (1996) Az iskola nyelvezete – idegen nyelv. *Regio*, 2, 150–175.
- Déry Gyula (1908) *A cigányok Európában. Monografia három részben. A cigányügy mai állásáról, tekintettel multjára és jövőjére*. Budapest: Légrády Testvérek.
- Dezséry László (1975) A felvásárolt falu. *Valóság*, 6, 62–72.
- Diósi Ágnes (1988) *Cigányút*. Budapest: Szépirodalmi.
- Diósi Ágnes (2002) *Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal*. Budapest: Pont.
- Dincsér Oszkár (1937) A cigányhangsor. *Ethnographia (Népelet)*, 468–471.
- Dobos Lajos (1979) Még egyszer a cigánybűnözésről. *Belügyi Szemle*, 9, 64–65.
- Domány András (1987) *Aki lengyel, katolikus?: Állam és egyház Lengyelországban*. Budapest: Magvető.

- Doros Gábor (1927) A gyermekkor venereás betegségeinek megelőzésére és leküzdésére vonatkozó népegészségügyi feladataink. *Népegészségügy*, 776–785.
- Dömötör Sándor (1934) Mióta muzikusok Magyarországon a cigányok? *Ethnographia – Népelet*, 156–178.
- Dupcsik Csaba (1997) Cigány háztartások jövedelmi viszonyai. *Magyar Tudomány*, 6, 679–689.
- Dupcsik Csaba (1999) Postcolonial studies and the inventing of Eastern Europe. *East Central Europe*, 26, 1, 1–14.
<http://doi.org/10.1163/187633099X00013>
- Dupcsik Csaba (2000) Falak és faltörők. 2000. július–augusztus, 17–30. <http://magyar-irodalom.elte.hu/2000/uj/02.htm>.
- Dupcsik Csaba (2001a) The West, the East, and the Border-lining. In Becker, Ulriche – Tamás, Pál (eds.) *Social Science in Eastern Europe. NEWSLETTER, Special Edition 2001: The Countries of Central and Eastern Europe and the EU: Attitudes and Perceptions*. Bonn: InformationsZentrum Sozialwissenschaften, 31–39. Hozzáférhető: http://www.gesis.org/fileadmin/upload/dienstleistung/fachinformationen/newsletter_ssee/dokumente/archiv/nl2001_s.pdf.
- Dupcsik Csaba (2001b) *A reflexivitás problémája a tudományos ismeretek szociológiájában*. Doktori mesterművek sorozat. Budapest: Osiris.
- Dupcsik Csaba (2003) Kívül és belül, egyszerre, egeret. Léderer Pál: A szociológus, a módszerei meg a szövege. *BUKSZ, ősz*, 272–276.
- Dupcsik Csaba (2004) Cigánykép(telenség)ek. *Beszélő*, 2–3, 74–86.
- Dupcsik Csaba (2005a) A magyarországi cigány-kutatások cigányképe. In Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum, 255–82. Másodközlés: in Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.) *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest: Rejtjel. 479–499.
- Dupcsik Csaba (2005b) *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Dupcsik Csaba (2006) „...Itt az alkalom a kivégzésükre”: A roma holokausztról. *Holmi*, június, 824–832.
- Dupcsik Csaba (2008a) *A Roma Holokauszt az oktatásban*. Hozzáférhető: <http://www.hdke.hu/download/RomaHolokauszt.pdf>
- Dupcsik Csaba (2008b) Polgárosodás-viták az 1970–90-es években. In Horváth Sándor (szerk.) *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 354–373.
- Dupcsik Csaba (2010) Mentalitások és kutatások. *Esély*, 21, 2, 73–82. Elérhető: http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_2/05dupcsik.indd.pdf.
- Dupcsik Csaba (2011) Folyamatosságok és változások a magyarországi Balkán-képekben. Fenyvesi Kristóf – Kasznár Veronika Katalin – Orbán Jolán (szerk.) *Kelet-nyugati átjárók, I. A kulturális különbözőség poétikája és politikája*. Pécs: Jelenkor, 219–231.
- Dupcsik Csaba (2013) A „tűdő hangszerelése”, tömeges rablógylósság és a trappista sajt-paradigma. Ungváry Krisztián (2012) A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon. *socio.hu*, 2013/4, 163–175.
<http://www.socio.hu/10pdf/10dupcsik.pdf>
- Dupcsik Csaba (2015a) A tradicionális család konstrukciója a magyar társadalomtudományokban. *socio.hu*, 2015/2, 101–123.
<http://10.18030/socio.hu.2015.2.101> Hozzáférhető: http://socio.hu/uploads/files/2015_2/dupcsik.pdf.
- Dupcsik Csaba (2015b) A születési mutató hosszútávú tendenciáinak tanulságai. In Kisdi Barbara (szerk.) *Létkérdések a születés körül. L'Harmattan*, 111–128.
- Dupcsik Csaba (2016) *Megtöltött poharak. Berta Péter (2014) Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága. Socio.hu*, 1, 112–117.
- Dupcsik Csaba (2018) Elismerés és sérelem. Az elismerésért folytatott harc és a sérelmi politikák. *Socio.hu*, 1, 48–68.
<http://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.48>.
- Durst Judit (2001) „Nekem ez az élet, a gyerekek.” Gyermekvállalási szokások változása egy kislalusi cigány közösségben. *Századvég*, 3, 71–92.
- Durst Judit (2004) „Az biztos, hogy ebben a faluban senki nem lesz hajléktalan: A lakáshelyzet változása a láposi cigányoknál (1850–2004). *Beszélő*, 11, 58–66.
- Enyedi Zoltán – Fábán Zoltán – Sik Endre (2004) Nőtt-e az előítéletek Magyarországon? Antiszemitizmus, cigányellenesség és xenofóbia változása az elmúlt évtizedben. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 375–399.
- Erdei Ferenc (1977) [1937] *Futóhomok*. Budapest: Akadémiai.
- Erdei Ferenc (1980a) [1934] A makói parasztság társadalomrajza. In *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai, 9–69.
- Erdei Ferenc (1980b) [1942] A magyar paraszttársadalom. In *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai, 83–252.
- Erdős Kamill (1959) *A Békés megyei cigányok. Cigánydialektusok Magyarországon*. Gyula: Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai.
- Erdős Kamill (1989) *Cigánytanulmányai*. Békéscsaba: Gyulai Erkel Ferenc Múzeum.

- Erőss Gábor – Gárdos Judit (2008) Előítéletes társadalom vagy diszkriminatív iskola? In Erőss Gábor – Kende Anna (szerk.) *Túl a szegregáció: Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*. Budapest: L'Harmattan, 49–81.
- Eriksen, Thomas Hylland (2010) *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. Third edition. London: Pluto Press. Magyarul: Eriksen, Thomas Hylland (2008) *Etnicitás és nacionalizmus: Antropológiai megközelítések*. Budapest – Pécs: Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Erős Ferenc – Fábíán Zoltán (2005) Cigányellenesség Magyarországon. In Tamás Pál – Erőss Gábor – Tibori Tímea (szerk.) *Kisebbség – többség: Nemzetfelfogások 1*. Budapest: Új Mandátum – MTA Szociológiai Kutatóintézet, 204–211.
- Fábíán Zoltán – Sik Endre (1996) Előítéletesség és tekintélyelvűség. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. Budapest, TÁRKI – Századvég, 381–413.
- Faludi András (1964) *Cigányok...* Budapest: Kossuth.
- Farkas László (1943) A cigány és elcigányosodás kérdése a vágsellyei járásban. *Népegészségügy*, 537–541.
- Fehértói Katalin (1987) A középkori cigány helynevek és személynevek. *Névtani Értesítő*, 12, 5–17.
- Féja Géza (1937) *Viharsarok. Az alsó Tiszavidék földje és népe*. Budapest: Athenaeum.
- Fejtő Ferenc (1997) [1937] *II. József*. ford. Osvát Anna. Budapest: Atlantisz.
- Fél Edit – Hofer Tamás (1997) *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest: Balassi.
- Fél Edit – Hofer Tamás (2010) „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Budapest: Korall.
- Ferge Zsuzsa (1986) *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest: Magvető.
- Fings, Karola – Heuss, Herbert – Sparing, Frank (2001) *Szintik és romák a náci rendszer idején. A „fajlemélettől” a lágerekig*. ford. Fischer Eszter. Budapest: Pont – Centre de recherches tsiganes.
- Finta Imre (1944) *A cigányok életéről, szokásairól, bűnözésükről és a közbiztonsági szervek ellenük folytatott harcáról*. Debrecen: Nagy Károly Grafikai Műintézete.
- Fleck Gábor – Virág Tünde (1999a) Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben. *Regio*, 1, 64–83.
- Fleck Gábor – Virág Tünde (1999b) *Egy beás közösség múltja és jelene*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont.
- Dr. Forrai György – Dr. Kollár József – Dr. Tauszik Tamás (szerk.) (1986) *Orvos-biológiai tanulmányok a hazai cigányságról*. Szolnok: Szolnok Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága – Országos Haematológiai és Vértranszfúziós Intézet.
- Forray R. Katalin (szerk.) (2000) *Romológia – Ciganológia*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus.
- Fraser, Sir Angus (1996) *A cigányok*. Ford. Béndek Péter, Vereczkei Andrea, Zalotay Melinda. Budapest: Osiris.
- Gagy József (szerk.) (1996) *Egy más mellett élés: A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. Csíkszereda: Pro-Print.
- Galambos József (1947) A cigánykérdés megoldása. *Népegészségügy (az Orvosok Lapja mellékleteként)*, 36, 1146–1450.
- Gárdonyi Géza (1971) [1901] *Egri csillagok: Bornemissza Gergely élete*. Budapest: Móra Ferenc.
- Gärtner István (1932) Serológiai vizsgálatok vándorcigányokon. (Agglutinatio, Wassermann reactio és vércsoport meghatározások). *Népegészségügy*, 269–279.
- Gould, Stephen Jay (1996) *The Mismeasure of Man*. Revised and extended edition. London – New York: W. W. Norton & Company. Magyarul: Gould, Stephen Jay (1999) *Az elmécsikkelt ember*. ford. Lakatos Krisztina et al. Budapest: Typotex.
- Griffin, John H. (1961) *Black Like Me*. Houghton Mifflin. Magyarul: Griffin, John H. (1966) *Néger voltam Amerikában*. Ford. Kőszegi Imre. Budapest: Kozmosz Könyvek.
- Gyáni Gábor (1998) Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korszakban. In Gyáni Gábor – Kövér György. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris, 167–356.
- Győri-Nagy Sándor (2002) Falu – kutatás – jövőndő. In Pölöskei Ferenc (szerk.) *A falukutatás fénykora, 1930–1937*. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 268–276.
- Győri-Nagy Sándor (2003) *Jövőkép(esség)ek. Iskolavizsgálat Kállón (Nógrád megye) 2002*. Budapest, Kölcsey Intézet.
- Györök Ferenc (1963) A cigánylakosság társadalmi beilleszkedése (Vitazáró cikk – Fórum). *Belügyi Szemle*, 7, 85–93.
- Habermas, Jürgen (2011) [1981] *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Hablicsek László (2000) Kísérelt a roma népesség előreszámítására 2050-ig. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.) *Cigánynak születni: Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, 243–275.
- Hajdu András (1955) Van-e cigány népzene? Hozzászólás a Bazsarózsa c. gyűjteményhez. *Új Zenei Szemle*, 10, 20–25.

- Hajdu Tamás – Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2014) *Roma fiatalok a középiskolában: Beszámoló a TÁRKI Életpálya-felmérésének 2006 és 2012 közötti hullámaiból*. MTA KRTK KTI – CEU. Szirák 2014.11.29. Hozzáférhető: <http://econ.core.hu/file/download/Szirak2014/HKK.pdf>.
- Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.) (1997) *Jelentés a magyar közoktatásról, 1997*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet.
- Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.) (2006) *Jelentés a magyar közoktatásról, 2006*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet.
- Hann Endre (1979) A cigányság meghatározása és jellemzői. In Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc. *A közvélemény a cigányokról*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 7–24.
- Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc (1979) *A közvélemény a cigányokról*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Hausner, Gideon (1966) *Justice in Jerusalem*. New York: Harper & Row.
- Havas Gábor (1982a) A Baranya megyei teknővájó cigányok. In Andor Mihály (szerk.) *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 61–140.
- Havas Gábor (1982b) Korábbi cigány foglalkozások. In, Andor Mihály (szerk.) *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet. 161–179.
- Havas Gábor (1982c) Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In Andor Mihály (szerk.) *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 181–202.
- Havas Gábor (1999) A kistelepülések és a romák. In Glatz Ferenc (szerk.) *A cigányok Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 163–203.
- Havas Gábor (2008) Esélyegyenlőség, deszegregáció. In Köllő János – Varga Júlia (szerk.) *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Budapest: Magyarország Holnap Oktatás és Gyermekesély Kerekasztal. Kézirat, 123–144.
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona (2002) *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest: Oktatókutató Intézet – Új Mandátum.
- Havas Gábor – Liskó Ilona (2005) *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában. Kutatás közben 266*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet.
- Hegedűs Sándor (1978) A cigánybűnözés statisztikai megítélése. *Belügyi Szemle*, 12, 57–58.
- Heiczinger János (1939) Adatok a falu cigánykérdéséhez. *Népegészségügy*, 900–903.
- Heiczinger János (1942) A cigánykérdés egy falu történetében. *Népegészségügy*, 941–945.
- Herrmann Antal (1895) Az idővarázslás a magyar s egyéb hazai népek hitében. *Ethnographia*, 198–205.
- Herrmann Antal, ifj. (1913) *A temesmegyei cigányok. A Temesvári Szabad Liceumban előadva 1913. november 16-án*. Temesvár: Hunyadi Könyvnyomdai Műintézet.
- Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (szerk.) (1983) *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hooker, Lynn (2013) *Redefining Hungarian Music from Liszt to Bartók*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Horváth Ágota (1990) Segélyekről, szegényekről. In Berey Katalin – Horváth Ágota: *Esély nélkül*. Budapest: Vita, 73–99.
- Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.) (2000) *Cigánynak születni: Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum.
- Horváth Ferenc (1963) A telepeken lakó cigányok helyzete (Fórum). *Belügyi Szemle*, 2, 74–80.
- Horváth János (1956) *Tanulmányok*. Budapest: Akadémiai.
- Horváth Rudolf (1979) [1911] *A magyarországi kóbor cigányok eredete, életmódja, szokásai*. Sajtó alá rendezte és a bevezetés írta: Berecz Árpád. Szeged: Dissertationes Ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae 4.
- Huszár Tibor (1986) Utószó. In Szabó Zoltán: *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Budapest: Akadémiai – Kossuth – Magvető, i-xx.
- Ignotus (1908) Cigányok. *Nyugat*, 8, 476–479.
- Illyés Gyula (1993) [1933] *Puszták népe*. Budapest: Századvég.
- Jakab László – Suha Nikolett (2016) Jegyzet a történelem érettségire: az „iskolázatlanság” nem etnikai kérdés! *Kettős Mércse*. Hozzáférhető: http://kettosmerce.blog.hu/2016/05/10/habiszti_tori_ereztsegi.
- Jámborné Róth Erika (1988) Eszmecsere a cigánybűnözésről. *Belügyi Szemle*, 3, 64–71.
- Janky Béla (2005) A gyermekvállalás időzítése a cigány nők körében. *Beszélő*, 1, 72–77.
- József főherceg (1888) *Czigány nyelvtan. Románo csibákero sziklaribe*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- József főherceg (1890) A cigányokról. *Ethnographia*, 12–19. bemutatta: dr. Ponori Thewrewk Emil.

- József főherceg – Wislocki Henrik (1895) *A cigányokról: A cigányok történelme, életmódja, néphite, népköltése, zenéje, nyelve és irodalma*. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. Külön lenyomat a Pallas Nagy Lexikona IV. kötetéből, bővítve a hazai cigányok statisztikájával.
- Kálmán András (1946) A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle*, 656–658.
- Kardos László (1982a) Toborzás. In Andor Mihály (szerk.) *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 19–38.
- Kardos László (1982b) Bontási terület. In Andor Mihály (szerk.) *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 45–57.
- Kardos László (1997) [1951] *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944*. Budapest: Mentor-Szanator Kft.
- Kardos Ferenc (2010) In Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.) *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében. A Bódi Zsuzsanna emlékére rendezett történeti-néprajzi konferencia előadásai, Gödöllő, 2009. február 18-20*. Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Budapest – Gödöllő, 225–235.
- Karsai László (1992) *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Budapest: Cserépfalvi.
- Karsai László (2001) *Holokauszt*. Budapest: Pannonica.
- Katz Katalin (2005) *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokauszt-történetéhez*. Budapest: Pont.
- Keller Judit – Mártonfi György (2006) Oktatási egyenlőtlenségek és speciális igények. In Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.) *Jelentés a magyar közoktatásról, 2006*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet, 377–412.
- Kemény István (1974) A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*, 1, 63–72.
- Kemény István (1976) *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Kemény István (1995) Interjú Kemény Istvánnal. In Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk*. Budapest: T-Twins, 27–37.
- Kemény István (szerk.) (2000b) *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Kemény István – Havas Gábor (1996) Cigánynak lenni. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI – Századvég, 352–380.
- Kemény István – Janky Béla (2003) A 2003. évi cigány felmérésről: Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. *Beszélő*, október, 64–76.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004) *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kende Ágnes (2001) A kudarcok okai. In Andor Mihály (szerk.) *Romák és oktatás*. Pécs: Iskolakultúra, 65–73.
- Kende Ágnes (2003-2004) Rasszizmus-rostán az orvosok. *Amaro Drom*. december–január, 30–31.
- Kenrick, Donald – Puxon, Grattan (2001) *Cigányok a horogkereszt alatt*. Ford. Dr. Novák György. Budapest: Pont – Centre de recherches tsiganes.
- Kertesi Gábor (1998) Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika*, március (29), 201–222.
- Kertesi Gábor (2000) Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.) (2000) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, 425–469.
- Kertesi Gábor (2005) *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest, Osiris.
- Kertesi Gábor – Kéződi Gábor (1998) *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest: socio-typo.
- Kiss András (2003) [1990] Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI–XIX. századi történetéhez. In *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely: Mentor, 239–253.
- Klukovitsné Paróczy Katalin (2001) Herrmann Antal emlékezete születésének 150. évfordulóján. *Szeged*, 13, 7 (július). Hozzáférhető: <http://www.bibl.u-szeged.hu/exhib/evfordulo/hermann.cikk/>
- Kolumbán Samu (1903) A cigány a székely nép felfogásában. *Ethnographia*, 141–147, 383–392.
- Konrád György – Szelényi Iván (1971) A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 12, 19–35.
- Konczer István (1984) Cigánybűnözés a fővárosban. *Belügyi Szemle*, 2, 17–24.
- Kornai János (1980) *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Kornai János (2012) [1992] *A szocialista rendszer. Kornai János Válogatott Munkái II*. Pozsony: Kalligram.
- Kormos Árpád (1943) Hozzászólás a cigánykérdéshez. *Népegészségügy*, 95–96.

- Kós Károly (1999) [1957] Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban. In Bódi Zsuzsanna (szerk.) (1999) *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. Cigány Néprajzi Tanulmányok 8.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 14–26.
- Kosáry Domokos (1983) *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest: Akadémiai.
- Kovács András (szerk.) (2002) *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése.* Budapest: Múlt és Jövő.
- Kovács Éva (2009) Fekete testek, fehér testek: A „cigány” képe az 1850-as évektől a XX. század első feléig. *Beszélő*, január, 74–90.
- Kovács Éva (2010) A „cigánykérdés” Magyarországon: Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008. *Holmi*, 22, 5, 660–666. <http://www.holmi.org/2010/05/kovacs-eva-a-%E2%80%99Ciganykerdes%E2%80%9D-magyarorszagon-dupcsik-csaba-a-magyarorszag-i-cigany-sag-tortenete-tortenelm-a-ciganykutatasok-tukreben-1890%E2%80%932008>.
- Kovács Imre (1989) *A néma forradalom. A néma forradalom a parlament és a bíróság előtt.* Budapest: Cserépfalvi – Gondolat – Tevan.
- Kovács János (1895) A cigányok Szegeden. *Ethnographia*, 187–198, 280–288, 388–393.
- Kovalcsik Katalin – Réger Zita (1995) A tudomány mint naiv művészet. *Kritika*, 2, 31–34.
- Kövi Ernő (1969) Hozzászólás „A cigánylakosság társadalmi beilleszkedésének és a bűnözésben való részvételének helyzete” című cikkhez. *Belügyi Szemle*, 10, 73–74.
- Krémer Balázs (1998) Magánmegnyilatkozás – a cigányságról. *Beszélő*, február, 48–52.
- KSH (2000) *Statistikai Zsebkönyv 2000.* Budapest: KSH.
- KSH (1893/1894) *Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam I.) 1893.* Budapest: KSH. Hozzáférhető: http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statistika/statevkonyvek/1893/htm/000.htm (2015.07.09.).
- Kuper, Adam (2005) *The Reinvention of Primitive Society: Transformations of a Myth.* Second edition. New York: Routledge.
- Küllös Imola (1993) A cigányok ábrázolása a 17–18. századi kéziratos közköltészetben. In Barna Gábor (szerk.) *Cigány Néprajzi Tanulmányok 1: Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18-19. században.* Salgótarján: Mikszáth, 132–150. Hozzáférhető: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/cigany_neprajzi_tanulmanyok_1993/pages/018_kullos_imola.htm.
- Ladányi János (2005) *Szociális és etnikai konfliktusok: Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987–2005).* Budapest: Új Mandátum.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1997) Ki a cigány? *Kritika*, 12, 3–6.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1998a) Az etnikai besorolás objektivitásáról. *Kritika*, 3, 33–35.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1998b) „Még egyszer az etnikai besorolás »objektivitásáról«”. *Replika*, június (30.), 179–181.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2000) Adalékok a csenyetei cigányság történetéhez. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.) (2000) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok.* Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, 507–530.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2001) The social construction of Roma ethnicity in Bulgaria, Romania and Hungary during market transition. *Review of Sociology*, 7, 2, 79–89. Hozzáférhető: http://www.szociologia.hu/dynamic/RevSoc_2001_2_LadanyiI_The_social_construction_of_romaa_ethnicity.pdf. Magyarul: Ladányi János – Szelényi Iván (2002) Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 4, 72–94.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004) *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata.* Budapest: Napvilág.
- Lakatos László (2008) Biológiai imperializmus. In Némedi Dénes (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák.* Budapest: Napvilág, 157–202.
- Landauer Attila (2004) Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban. In Nagy Attila – Péterfi Rita: *A feladatra készülni kell: A cigányság kulturális beilleszkedése és a közönyvtár.* Budapest: OSZK – Gondolat, 13–46.
- Landauer Attila (2016) Mi ez a könyv? Bársony János – Daróczy Ágnes (2015) Kali trash – fekete félelem. Pharrajimos – szétvágatás, Samudaripen – legyilkolás: A romák sorsa a Holocaust idején Magyarországon II. Budapest: Cigányságkutató Intézet – Romano Instituto. *Kritika*, május–június, 20–25. Hozzáférhető: https://www.academia.edu/27952324/Mi_is_ez_a_k%C3%B6nyv.
- Lázár Guy (1995) A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában. *Regio*, 1–2, 28–63.
- Lázár Guy (1996) A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In Lázár Guy – Lendvay Judit – Örkény Antal – Szabó Ildikó: *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből.* Budapest: Osiris – MTA – ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 9–115.
- Lendvay Judit (1978) A cigánykérdés sajtóvisszhangja. *Rádió és Televízió Szemle*, 1, 101–114.
- Lewy, Guenter (2000) *The Nazi persecution of the Gypsies.* New York: Oxford University Press.

- Liégeois, Jean-Pierre (2002) *Romák, cigányok, utazók*. Ford. D. Bartócz Ágnes. Budapest: Centre de recherches tsiganes – Pont.
- Liskó Ilona (2003) *Kudarok a középfokú iskolákban*. Budapest: Oktatáskutató Intézet.
- Liskó Ilona (2005) *A roma tanulók középiskolai továbbtanulása*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet.
- Liskó Ilona (2008) Szakképzés és lemorzsolódás. In Köllő János – Varga Júlia (szerk.) *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Budapest: Magyarország Holnap Oktatás és Gyermekesély Kerekasztal. Kézirat, 92–122.
- Liszt Ferenc (2004) [1859] *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon*. Budapest: Mercurius.
- Loss Sándor – H. Szilágyi István (2001) A „cigány per” *Beszélő*, április, 93–100.
- Lucassen, Leo – Willems, Wim – Cottaar, Annemarie (1998) Introduction. In *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach*. New York: St. Martin’s Press, 1–13.
- Lukács György (2010) A telepi cigány meg az ő kontextusai. *Szociológiai Szemle*, 20, 3, 76–81.
- Majtényi Balázs – Majtényi György (2003) Jelen és múlt között. (A romákat érintő 1960 utáni kisebbségi jogi szabályozás főbb állomásairól). In Majtényi Balázs (szerk.) *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban*. Budapest: Lucidus. 241–258.
- Majtényi Balázs – Majtényi György (2016) *A Contemporary History of Exclusion: The Roma Issue in Hungary from 1945 to 2015*. Budapest – New York: CEU Press. Magyarul: Majtényi Balázs – Majtényi György (2012) *Cigánykérdés Magyarországon, 1945–2010*. Budapest: Libri.
- Manchin Róbert – Szelényi Iván (1990) A családi mezőgazdasági termelés a kollektivizált gazdaságokban: három elmélet. In Szelényi Iván (1990) *Új osztály, állam politika*. Budapest: Európa, 375–398.
- Mannheim, Karl (1985) *Ideology and utopia: an introduction to the sociology of knowledge*. Ford. Louis Wirth – Edward Shils. San Diego – New York – London: Harcourt Brace Jovanovich. Magyarul: Mannheim Károly (1996) *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Márki Sándor (1890) Aradmegye cigányainak története. *Ethnographia*, 442–447.
- Márkus Mária (1967) Büszkeség és előítélet. *Valóság*, 4, 63–65.
- Marosán Lajosné (1969) Mi tettünk és teszünk a cigányokért. In *Jegyzőkönyv a TIT Szociológiai és Néprajzi Csoportjának cigánykutatással foglalkozó 1969. június 8-i konferenciájáról*. Szerkesztő és kiadó nélkül, 1–13.
- McEvedy, Colin – Jones, Richard (1980) *Atlas of World Population History*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Messing Vera (1998) Nemzeti és etnikai kisebbségek képe a magyar sajtó híreiben. *Jel-kép*, 4, 77–92.
- Messing Vera (2005) Egymásnak kiszolgáltatva: Interetnikus konfliktusok és a média. In Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum, 316–352.
- Messing Vera – Molnár Emília (2008) A roma gyerekek iskolai sikerességének korlátairól. *Esély*, 4, 77–93.
- Mester Attila (2015) *Katyrń lengyel és magyar visszhangja 1943–1989. PhD disszertáció*. Debreceni Egyetem BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája. Hozzáférhető: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/221179/Doktori__PhD__ertekezés.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Mészáros Elek (1941) Az alföldi cigányok értéke egészségügyi és nemzeti szempontból. *Népegészségügy*, 562–564.
- Mezey Barna (szerk.) (1986) *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985*. Budapest: Kossuth.
- Mill, J. S. (1980) *A szabadságról. Haszonelvűség*. Budapest: Helikon.
- Milton, Sybil (1998) Antechamber to Birkenau: The Zigenrelager after 1933. In Berenbaum, Michael – Peck, Abraham J. (szerk.) *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the disputed, and the Reexamined*. Bloomington – Washington DC: Indiana University Press – United States Holocaust Memorial Museum.
- Miskolczi Ambrus (2007) *Eposz és történelem: A Cigányiász avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és román irodalomban. Kisebbségkutatás Könyvek*. Budapest: Lucidus.
- Moldova György (1988) *Bűn az élet... (Riport a rendőrökről)*. Budapest: Magvető.
- Mucsi György (1963) Hozzászólás Dr. Nemes Alajos r. ales. „A cigánylakosság helyzetének javításáról szóló párthatározat végrehajtásának tapasztalatai Baranya megyében” című cikkéhez. *Belügyi Szemle*, 4, 73–76.
- Múlt és jelen (1996) *Magyarország népessége és gazdasága: Múlt és jelen*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Myrdal, Gunnar (1944) *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*. New York – London: Harper & Brothers Publisher.
- Nádas Edit (2002) A gróf Esterházy-család galántai és cseszneki uradalmán élő cigányok a XVII–XVIII. században. *Kisebbségkutatás*. 11, 1, 59–65. Hozzáférhető: <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00013/pdf/059-.pdf>

- Nagy Lajos (1999) [1934] *Kiskunhalom*. Budapest: Osiris.
- Nagy Pál (1998a) *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.
- Nagy Pál (1998b) Magyarország cigány népsége a XVI–XVII. században. In Dr. Gémes Balázs (szerk.) *Pillanatképek a romák múltjából. Romológiai Kutatóintézet Közleményei I. Szekszárd*, 45–84.
- Nagy Pál (1999) „Kicsinségemben elszakattam” Cigány közösségek, szocializáció és gyermeksors Magyarországon a 16–19. században. *Educatio* 2, 320–338.
- Nagy Pál (2001) *Cigánypercek a Dél-Dunántúlon 1796–1847*. Szekszárd: Romológiai Kutatóintézet Közleményei 6.
- Nagy Pál (2003) *Cigánypercek Magyarországon 1758–1787*. Szekszárd: Romológiai Kutatóintézet Közleményei 7.
- Nagy Pál (2004) *A magyarországi cigányok korai története (14–17. század)*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék. Hozzáférhető: http://kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/romaszovegtar/A_farao_nepe.pdf
- Nagy Pál (2006) Gádzsósodás – cigányosodás: Akkultúráció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom*, február, 21–22.
- Nagy Pál (2008) Cigány csoportok és együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. országos konferenciája*. Budapest: Történelemtanárok Egylete, 35–50.
- Nagy Pál (2015) Ki beszél itt cigány történelemről? In Cserti Csapó Tibor (szerk.) *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népeiségre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK NKI – Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 50–127.
- Nagy Péter (1942) Még egyszer a cigányokról. *Népegészségügy*, 1157–1160.
- Nagy Sz. Péter (szerk.) (1990) *A népi-urbánus vita dokumentumai, 1932–47*. Budapest: Rakéta.
- Neményi Mária (1998) *Cigány anyák az egészségügyben*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
- Neményi Mária (2000) Kis roma demográfia. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.) (2000) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, 277–282.
- Neményi Mária (2001) Többség – kisebbség – intézmények. In: Sisák Gábor (szerk.) 2001. *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. A Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által rendezett országos kisebbségkutató konferencia előadásaiból, Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 277–283*.
- Nemes Alajos (1963) A cigánylakosság helyzetének javításáról szóló párthatározat végrehajtásának tapasztalatai Baranya megyében. *Belügyi Szemle*, 1, 29–40.
- Noszkai Gábor (1995) Nemzet? Értelmiség? Értelem! Nemzetiség! *BUKSZ*, 4, 402–406.
- Nyári László (szerk.) (1994) „Míg én rólam mindent, te rólam semmit sem tudsz”. *Ismeretterjesztés a Cigányságot segítők részére*. Budapest: Nemzetközi Családév Titkársága.
- OECD (2013): *Education at a Glance 2013: OECD Indicators*. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2013-en>.
- Okályi Ákos (1942) A cigánykérdésről. *Népegészségügy*, 1160–1162.
- Okely, Judith (1983) *The Traveller-Gypsies*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Olay Andor (1939) Cigányprobléma a salgótarjáni járásban. *Népegészségügy*, 335–339.
- Oros-Klementisz Marianna (2008) Cigányok a képzőművészetben a vászon egyik és a másik oldalán. *Barátság*, 15, 3 (június 15.).
- Orsós Lajos (1978) A putritól a főiskoláig. In Várnagy Elemér (szerk.) *A cigányság beilleszkedésének problémaköréből: Tanulmányok a PTF Cigánykutató Munkacsoportjának vizsgálataiból. Pécs: MTA Nyelvtudományi Intézete – Pécsi Tanárképző Főiskola, 8–29*.
- Örkény Antal (1995) A kisebbségek csipkerózsika álma és a szociológus herceg esete. *Replika*, 17–18, 260–273.
- Örkény Antal (2005) Cigány film vagy roma film? *Filmvilág*, 6, 7–9.
- Paládi-Kovács Attila (1999) Herrmann Antal a magyar néprajzkutatás intézményesüléséért. In Bódi Zsuzsanna (szerk.) (1999) *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. Cigány Néprajzi Tanulmányok 8*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 39–47.
- Pap L. András (2015) Is there a legal right to free choice of ethno-racial identity? Legal and political difficulties in defining minority communities and membership boundaries. *Columbia Human Rights Law Review*, 46, 2, 153–232.
- Papp István (2012) *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Budapest: Jaffa.
- Pártos Ferenc (1979) A cigány és nem cigány lakosság véleménye a főbb társadalmpolitikai célkitűzésekről. In Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc *A közvélemény a cigányokról*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 45–74.
- Péter Pál Ottokár (1944) A cigánykérdésről. *Népegészségügy*, 384–387.

- Pik Katalin (1981) Torzkép a cigánygyerekekről. *Köznevelés*, 3, 5–6.
- Pintér László (1969) A cigánylakosság társadalmi beilleszkedésének és a bűnözésben való részvételének helyzete. *Belügyi Szemle*, 7, 15–22.
- Póczik Szilveszter (1999) *Cigányok és idegenek. Társadalmi és kriminológiai tanulmányok*. Miskolc: Felsőmagyarország.
- Póczik Szilveszter (2003) *Cigány integrációs problémák*. Budapest: Kölcsey Intézet.
- Pócsik Andrea (2010) Megfigyelő tekintetek: A magyarországi romák ábrázolása a kortárs antropológiai filmelméletek tükrében. In Feischmidt Margit (szerk.) *Etnicitás: Különbőségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat, 407–418.
- Pócsik Andrea (2011) *A film cigány teste. A magyar filmtörténet romaképei a kortárs kultúrakutatások tükrében. Doktori disszertáció*. Budapest: ELTE BTK Filozófiatudományi Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Gelencsér Gábor PhD. Hozzáférhető: <http://doktori.btk.elte.hu/phil/pocsikandrea/diss.pdf>.
- Polyák Laura (2002) Cigányok Mucsáról: Az élclapi karikatúrák cigányképe. *Beszélő*, július–augusztus, 89–96.
- Pomogyi László (1995) *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest: Osiris – Századvég.
- Porrajmos-vita (2000) Bernáth Gábor, Raduly József, Choli Daróczi József, Rostás-Farkas György, Vajda Imre levélváltása. *Beszélő*, 11, 5. Hozzáférhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Eporrajmos%E2%80%9D>.
- Postma, Koos (1998) A cigányokkal szembeni előítéletek alakulása Magyarországon. Ford. Victor Mónika. *Regio*, 1, 109–127.
- Prahács Margit (1930) A cigányzene és a magyar népzene. *Napkelet*, 47–52.
- Prónai Csaba (1995) *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest – Kaposvár: ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke.
- Prónai Csaba (2006a) Egy újító utóélete: Wlislócki Henrik reneszánsza Nyugat–Európában. *Napkút*. Hozzáférhető: http://www.napkut.hu/naput_2006/2006_09/024.htm.
- Prónai Csaba (szerk.) (2006b) *Cigány világok Európában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Purcsi Barna Gyula (é. n.) A cigányrazziáktól a megsemmisítésig. *Polgárjogi füzetek*, II. 1. 4, 19–39.
- Purcsi Barna Gyula (2001) Fekete személyi igazolvány és munkatábor: Kísérlet a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon. *Beszélő*, június, 26–37.
- Purcsi Barna Gyula (2004a) *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből*. Debrecen: Csokonai.
- Purcsi Barna Gyula (2004b) Cigányellenes javaslatok és razziák Pest megyében Endre László alispánsága idején (1928, 1939–1944). In Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.) (2004) *Pharrajmos: Romák sorsa a náciizmus idején, I–II*. Budapest: L'Harmattan, 35–59.
- Radó Péter – Tarján G. Gábor (1990) Alsószentmárton. (Előtanulmány egy cigányközség vizsgálatához). Pécs: Baranya Megyei Levéltár.
- Réger Zita (1974) Kétnyelvű cigánygyermek az iskoláskor elején. *Valóság*, 1, 50–62.
- Réger Zita (1978) Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében. *Valóság*, 8, 77–89.
- Réger Zita (1984) A cigányság helyzetének nyelvi és iskolai vonatkozásai: Álláspontok és viták. *Szociálpolitikai Értesítő*, 2, 140–174.
- Renan, Ernest (1992) [1882] What is a Nation? ford. Ethan Rundell. In *Qu'est-ce qu'une nation?* Paris: Presses-Pocket. Hozzáférhető: http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What_is_a_Nation.pdf. Magyarul: Renan, Ernest (1995) Mi a nemzet? Ford. Réz Pál. In Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.) *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány, 171–187.
- Repárszky Ildikó (2016) Reagálás Vit Olivér elemzésére. *Pedagógiai és Módszertani tanácsadó*, szeptember 28–32.
- Romano Rácz Sándor (2002) A roma kisebbség és a társadalmi kohézió. In Reisz Terézia – Andor Mihály (szerk.) *A cigányság társadalmismerete*. Pécs: Iskolakultúra, 70–89.
- Romano Rácz Sándor (2008) *Cigány sor*. Budapest: Osiris.
- Romsics Ignác (1999) *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- Rostás-Farkas György – Karsai Ervin (1992) *A cigányok története. Le romengi historija*, Budapest, Művelődési és Köznevelési Minisztérium – Cigány Tudományos és Művészeti Társaság.
- Rozvány György (1895) Czigányaink történetéhez. *Századok*, 577–579.
- Sághy Erna (2008) Romapolitika Magyarországon az 1950–1960-as évek fordulóján. *Múltunk*, 1, 273–308.
- Sára Sándor (2006) „Hát ez tud cigányul...” Jakab Dia interjúja. *Amaro Drom*. Hozzáférhető: <http://www.amarodrom.hu/archivum/2006/02/26.html>.
- Sárosi Bálint (2004) *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében, 1776–1903*. Budapest: Nap.

- Schiffer János – Dobos János (1963) A cigánylakossággal kapcsolatos problémák a Szovjetunióban. *Belügyi Szemle*, 3, 66–72.
- Sik Domonkos (2012) *A modernizáció ingája: Egy genetikus kritikai elmélet vázlatja*. Budapest: ELTE – Eötvös.
- Sik Domonkos (2014) A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 150–181.
<http://doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2014.4.150>. Hozzáférhető: http://socio.hu/uploads/files/2014_4/7sik_tanulmany.pdf
- Simmel, Georg (web) [1908] Exkurs über den Fremden. In *Sociologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Berlin: Duncker & Humblot, 509–512. Hozzáférhető: http://socio.ch/sim/soziologie/soz_9_ex3.htm. Magyarul: Simmel, Georg (1973) *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Snyder, Mark – Uranowitz, Seymour W. (1978) Reconstructing the past: some cognitive consequences of person perception. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36(9), September 941–950, <https://doi.org/10.1037//0022-3514.36.9.941>.
- Soós István (2000) *József főherceg cigány levelezése*. Szekszárd: Romológiai Kutatóintézet Közleményei 3.
- Söregyh István (1970) Fel kell ébreszteni a cigánylakosságban az önmagával szembeni igényességet. *Belügyi Szemle*, 2, 62–64.
- Solt Ágnes (2009) Élet a reményen túl: Szegregált telepeken élők mentalitás-vizsgálata. Kutatási jelentés. Hozzáférhető: http://www.euroastra.info/files/sa_roma_szegregacio_tanulmany_2009.pdf.
- Solt Ágnes (2010a) Válasz Dupcsik Csabának. *Esély*, 21, 2, 83–94. Hozzáférhető: http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_2/06solt.indd.pdf.
- Solt Ágnes (2010b) Élet a reményen túl. *Szociológiai Szemle*, 20, 3, 100–133.
- Solt Ottília (1998a) [1976] A hetvenes évek budapesti szegényei. In *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások*. Budapest: Beszélő, I, 242–288.
- Solt Ottília (1998b) [1979] Cigány gyerekek az iskolában. In *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások*. Budapest: Beszélő, I, 289–298.
- Steinberg, Stephen (1981) *The ethnic myth: Race, ethnicity, and class in America*. New York: Atheneum. Magyarul: Steinberg, Stephen (1994) *Az etnikum mítosza: fajok [sic – DCs], etnikumok és osztályok Amerikában*. Ford. Koppány Márton – Benedek Mihály. Budapest: Cserépfalvi.
- Stewart, Michael S. (1994) *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Ford. Sajó Tamás, Szarvas Zsuzsa és Vargyas Gábor. Budapest: Max Weber Alapítvány – T-Twins.
- Stewart, Michael S. (2000) Neményi László – Zádori Zsolt: A Styx mindkét oldalán. Beszélgetés Michael Stewart angol antropológussal. *Beszélő*, 11, 8–20.
- Stewart, Michael S. (2001) [1987] „Igaz beszéd” – avagy miért énekelnek az oláh cigányok? In Kovalcsik Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. Tanítók kiskönyvtára 9*. Budapest: ELTE – IFA – OM, 337–361.
- Süle József (1973) Fiatalkorú cigányok által elkövetett emberölés nyomozása. *Belügyi Szemle*, 9, 96–100.
- Swift, Jonathan (web) *Gulliver's Travels. Project Gutenberg*. Hozzáférhető: https://www.jus.uio.no/sisu/gullivers_travels.jonathan_swift/portrait.a4.pdf.
- Szabó Dezső (1990) [1927] Kultúrfölény és kultúrpolitika. In *A magyar káosz*. Budapest: Szépirodalmi, 126–136.
- Szabó Ildikó – Horváth Ágnes (1995) Tanítóképző főiskolások elképzelései kisebbségekkel létesíthető kapcsolatokról. *Iskolakultúra*, 24, 48–53.
- Szabó Lívია (1989) Cigányok Siklósnagyfalun, 1987–88 (Jegyzőkönyvlapok). *Kultúra és közösség*, 4, 43–55.
- Szabó Miklós (1989) Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében (1984). In *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*. Budapest: Medvetánc, 225–252.
- Szabó Zoltán (1986) [1937] *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Budapest: Akadémiai – Kossuth – Magvető. Az 1937-ben Cserépfalvi által kiadott mű hasonmás kiadása.
- Szabó Zoltán (1937) *A Vaskapun túl*. Budapest: Élet.
- Szalai Andrea (1997a) A beások. Az etnikai identitás a nyelvhasználat tükrében. *Kritika*, 12, 7–9.
- Szalai Andrea (1997b) A „mi” és az „ők” határai, avagy a beások belülről. *Regio*, 8, 1.
Hozzáférhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00028/pdf/05.pdf>
- Szalai Andrea (2007) Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. In Bartha Csilla (szerk.) *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 20–51.
- Szalai Júlia (2000) Az elismerés politikája és a cigánykérdés. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.) (2000) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, 531–571.
- Szalai Júlia (2005) A jóléti fogda. In Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum, 43–93.

- Szalai Júlia (2007) *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Szegő László (1983) A cigány irodalom. In Szegő László (szerk.) (1983a) *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest: Kozmosz Könyvek, 179–195.
- Székely József (1942) A cigánykérdés végleges megoldásáról. *Népegészségügy*, 939–940.
- Szelényi Iván (1988) *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. The University of Wisconsin Press. Magyarul: Szelényi Iván (1992) *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Közreműködött: Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint, Bill Martin. Ford. Atkári János. Budapest: Akadémiai.
- Szentkirályi Zsigmond dr. – dr. Árvayné Szentkirályi Irma (1941) A kassai cigányok veneriás fertőzöttsége. *Népegészségügy*, 1066–1077.
- Sziklai Imre (1970) Lovárok és khelderashok. *Valóság*, 12, 50–59.
- Szikra Dorottya – Szelewa, Dorota (2010) Do Central and Eastern European countries fit the “Western” picture? The example of family policies in Hungary and Poland. In Christina Klenner – Simone Leiber (eds.) *Welfare States and Gender Inequality in Central and Eastern Europe. Continuity and Post-socialist Transformation in the EU Member States*. Brussels: European Trade Union Institute (ETUI), 81–117.
- Szita Szabolcs (szerk.) (2000) *Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához*. Budapest: Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ.
- Szomszéd András (1998) A nógrádi letelepedett cigányság foglalkozási viszonyai 1820–1850 között. In Dr. Gémes Balázs (szerk.) *Pillanatképek a romák múltjából. Romológiai Kutatóintézet Közleményei I.* Szekszárd, 20–36.
- Szöllőssy Ágnes (2002a) Cigány a képen. Cigányábrázolás a XIX–XX. századi magyar képzőművészetben. *Beszélő*, július–augusztus, 72–81.
- Szöllőssy Anna (2002b) Cigányok a XIX. századi magyar színpadon. *Beszélő*, július–augusztus, 82–88.
- Szuhay Péter (1995) Cigány kultúra: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 3, 329–341.
- Szuhay Péter (1997) Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. *Magyar Tudomány*, 6, 656–674.
- Szuhay Péter (1998) Egy régi kép. *Beszélő*, július–augusztus, 94–100.
- Szuhay Péter (1999) Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In Glatz Ferenc (szerk.) *A cigányok Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 139–161.
- Szuhay Péter (1999b) *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest: Panoráma.
- Szuhay Péter (2002) Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai. *Beszélő*, július–augusztus, 97–106.
- Szuhay Péter – Barati Antónia (1993) „A világ létra, melyen az egyik fel, a másik le megy”. *Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Szuhay Péter – Kőszegi Edit (2002) „Megadjuk a tiszteletet”: A kétegyházi romák etnikus különállásáról egy temetés kapcsán. *Beszélő*, április, 83–96.
- Szűcs Jenő (2002) *Az utolsó Árpádok*. Budapest: Osiris.
- Takács Géza (2004) Egy előítéletes előítéletesség-kutatás. *Élet és Irodalom*, 48, 09. Hozzáférhető: <http://www.es.hu/up/printable.asp?channel=AGORA0409&article=2004-0301-0941-36QGVG>.
- Takács Judit – Szalma Ivett (2013) How to Measure Homophobia in an International Comparison? *Družboslovne razprave XXIX*. 73: 11–42. Hozzáférhető: <http://druzboslovnerazprave.org/clanek/pdf/2013/73/2/>
- Tamás Ervin – Révész Tamás (1977) *Búcsú a cigányteleptől*. Budapest: Kossuth.
- Tauber István (1979) A cigányok által elkövetett bűncselekmények kriminológiai kutatása. *Belügyi Szemle*, 5, 49–57.
- Tauber István (1985) Ne tagadjuk le a valóságot! *Belügyi Szemle*, 2, 64–68.
- Tauber István (1986) *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés összefüggései, különös tekintettel egyes kisebbségi csoportokra*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Tauber István – Balogh Sándor (1988) A cigányság bűnözése továbbra is aktuális társadalmi probléma. *Belügyi Szemle*, 3, 13.
- Tauber István – Ferencz Zoltán (1980) A fiatalokú cigány bűnelkövetők cselekményeinek sajátosságai. *Belügyi Szemle*, 11, 95–101.
- Tauber István – Vég Katalin (1982) A cigányság bűnözésének néhány összefüggése. *Magyar Jog*, 8, 692–701.
- Tauszik Nagyvezsda – Tóth György (1987) A hazai cigányság és a nem cigány lakosság dermatoglyphiai tulajdonságai közötti különbségek. *Belügyi Szemle*, június, 111–115.

- Tauszik Piroska – Tauszik Nagyzezsda – Gál Istvánné – Szántha Piroska (1986) A cigányság néhány demográfiai sajátossága Szolnok megyében. In Dr. Forrai György – Dr. Kollár József – Dr. Tauszik Tamás (szerk.) *Orvos-biológiai tanulmányok a hazai cigányságról*. Szolnok: Szolnok Megyei Tanács V.B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága – Országos Haematológiai és Vértranszfúziós Intézet, 18–29.
- Terestyéni Tamás (2005) Középkorai tankönyvek etnikai tartalmai. In Neményi Mária és Szalai Júlia (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum, 283–315.
- Tesfay Sába (2006) „Mi vagyunk a kalapos gábor cigányok, akik nem isznak...”: A gábor cigány közösség belső és külső kapcsolatait szabályozó kognitív sémák. In Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.) *Mindennapi előítéletek: Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Budapest: Balassi, 65–90.
- Todorova, Maria (1997) *Imagining the Balkans*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Tomka Miklós (1991) Gazdasági változás és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes: *Cigánylét*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 8–36.
- Tomka Miklós (1996) Vallás és vallásosság. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI – Századvég, 592–616.
- Tomka Miklós (2004) Hogyan lehet mesterségesen antiszemitizmust kimutatni? *Élet és irodalom*, 48, 12.
- Tonhauser László (1978) A budapesti „szervezett” cigánybűnözés elleni harc taktikájának egyes kérdései. *Belügyi Szemle*, 11, 83–86.
- Tonhauser László (1979) Cigánybűnözők elfogására szervezett akció. *Belügyi Szemle*, 1, 99–103.
- Tonhauser László – Szabó Endre (1980) A cigánybűnözés elleni harcról. Párbeszéd. *Belügyi Szemle*, 9, 77–81.
- Tóth István György (1998) A magyar művelődés a kora újkorban. In Kósa László (szerk.) *Magyar művelődéstörténet*. Budapest: Osiris. 136–203.
- Tóth Péter (2005a) A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon. In Márfi Attila – Dr. Kosztics István (szerk.) *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I. A 2003., 2004. és 2005. év szeptemberében Pécsen, a Rácz Aladár Cigány Közösségi Házban megtartott Cigányság történeti múltja és jelene, különös tekintettel a dél-dunántúli régióra című konferenciák válogatott előadásai*. Pécs: Emberháza Alapítvány – Erdős Kamill Cigánymúzeum – Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület. 15–19.
- Tóth Péter (2005b) Mária Terézia cigánypolitikája. In Márfi Attila – Dr. Kosztics István (szerk.) *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I. A 2003., 2004. és 2005. év szeptemberében Pécsen, a Rácz Aladár Cigány Közösségi Házban megtartott Cigányság történeti múltja és jelene, különös tekintettel a dél-dunántúli régióra című konferenciák válogatott előadásai*. Pécs: Emberháza Alapítvány – Erdős Kamill Cigánymúzeum – Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 39–44.
- Tóth Péter (2010) A cigányok és környezetük kapcsolatai a 18. századig. In Deáky Zita és Nagy Pál (szerk.) *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében. A Bódi Zsuzsanna emlékére rendezett történeti-néprajzi konferencia előadásai, Gödöllő, 2009. február 18–20.* Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Budapest – Gödöllő, 215–223.
- Tóth Péter (2015a) A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában. In Cserti Csapó Tibor (szerk.) *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népeiségre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK NKI – Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 128–205.
- Tóth Péter (2015b) A magyarországi cigányság társadalomtörténet. In Cserti Csapó Tibor (szerk.) *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népeiségre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK NKI – Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 206–294.
- Turóczy Károly (1963) Hozzászólás a cigánylakosság társadalmi beilleszkedésével kapcsolatos vitához. *Belügyi Szemle*, 5, 73–79.
- Túrós Endre (2003) Magyarok, románok, cigányok Kisbácsban. In Bakó Boglárka (szerk.) (2003) *Lokális világok: Együttélés a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 45–63.
- Ungváry Krisztián (2004) *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest: Osiris.
- Ungváry Krisztián (2012) *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs – Budapest: Jelenkor – OSZK.
- Vajda Imre (szerk.) (1997a) *Periférián: Roma szociológiai tanulmányok*. Budapest: Ariadne Kulturális Alapítvány.
- Vajda Imre (szerk.) (1997b) *Periférián: Kérdések és válaszok*. Budapest: Ariadne Kulturális Alapítvány.
- Vajkai Aurél (1940) A csatka búcsú. (Adatok a népi orvosláshoz). *Ethnographia – Népelet*, 50–73.
- Vágh Mária (1983) A romológiai kutatások története. In Szegő László (szerk.) *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest: Kozmosz Könyvek, 25–35.
- Vágvölgyi B. András (2016) *Arcvonal keleten: történetek a romagyilkosságokról*. Budapest: Konkrét.

- Várnagy Elemér (1972) *Előítéletek és cigányság*. Baranyai Művelődés, 4, 101–109.
- Várnagy Elemér (1993) *Cigány fiatalok a nagyvilágban*. Abaliget: Lámpás.
- Várnagy Elemér – Vekkerdi József (1979) *A cigány gyermekek nevelésének és oktatásának problémái*. Budapest: Tankönyvkiadó, 17–48.
- Varró Szilvia (2009) A tiszták: A Jobbik mint harmadik erő – II. rész. *Magyar Narancs*, február 12, 14–15.
- Vásárhelyi Mária (2004a) Taní-tani – de hogyan? *Élet és irodalom*, 48, 07.
- Vásárhelyi Mária (2004b) Az ám, hazám! *Élet és irodalom*, 48, 10.
- Vavró István (1984) A „cigánybűnözés” vizsgálatának elméleti és módszertani kérdéseiről. *Belügyi Szemle*, 2, 65–68.
- Vekkerdi József (1974) *A cigány népmese*. Budapest: Akadémiai.
- Vekkerdi József (1978) Tények a cigányságról. Kemény István: Beszámoló... *Rádió és televízió Szemle*, 1, 184–187.
- Vekkerdi József (1982) *A magyarországi cigány kutatások története*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
- Veres Péter (1936) *Az Alföld parasztsága*, Budapest: Oravetz István.
- Vicsek Lilla (1997) Cigánykép a magyar sajtóban (1995. március-június). *Szociológiai Szemle*, 3, 139–158.
- Vigh József – Tauber István – Madácsi Imre (1988) *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés kapcsolata. Kriminológiai és kriminológiai értékelés*. Budapest: BM.
- Voigt Vilmos (1999) Egy klasszikus, egy ismeretlen, sok megoldatlan feladat. In Bódi Zsuzsanna (szerk.) (1999) *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. Cigány Néprajzi Tanulmányok 8*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 55–64.
- Weber, Max (1917) Wissenschaft als Beruf. In *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Potsdamer Internet-Ausgabe (PIA), 582–613. Hozzáférhető: <http://verlag.ub.uni-potsdam.de/html/494/html/WL.pdf>. Magyarul: Weber, Max (1995) [1917] A tudomány mint hivatás. In *A tudomány és a politika mint hivatás*. Ford. Józsa Péter és Glavina Zsuzsa. Budapest: Kossuth. 5–51.
- Willems, Wim (1997) *In Search of the True Gypsy. From Enlightenment to Final Solution*. London – Portland: Frank Cass.
- Wlislöck Henrik (1890) Szerelmi jóslás és varázslás erd. sátoros cigányoknál. *Ethnographia*, 273–277.
- Wlislöck Henrik (1891a) Czigány tűzre-olvasás. *Ethnographia*, 344–353.
- Wlislöck Henrik (1891b) Czigány tolvajlási babonák. *Ethnographia*, 394–398.
- Wolf, Eric R. (2010) *Europe and the people without history*. With a New Foreword by Thomas Hylland Eriksen. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press. Magyarul: Wolf, Eric R. (1995) *Európa és a történelem nélküli népek*. ford. Makai György. Budapest: Akadémiai – Osiris-Századvég.
- Zolnay János (2008) Vákuumfalvak, vákuumiskolák. Kistelepülések, kisiskolák, közoktatási kirekesztés. *Beszélő*, június, 70–88.
- Zsidai Péter (2003) Szolgálok és kérünk. *Élet és irodalom*, november 14, (46), 6–7.